G. I. TOHĂNEANU

DICȚIONAR
DE IMAGINI PIERDUTE

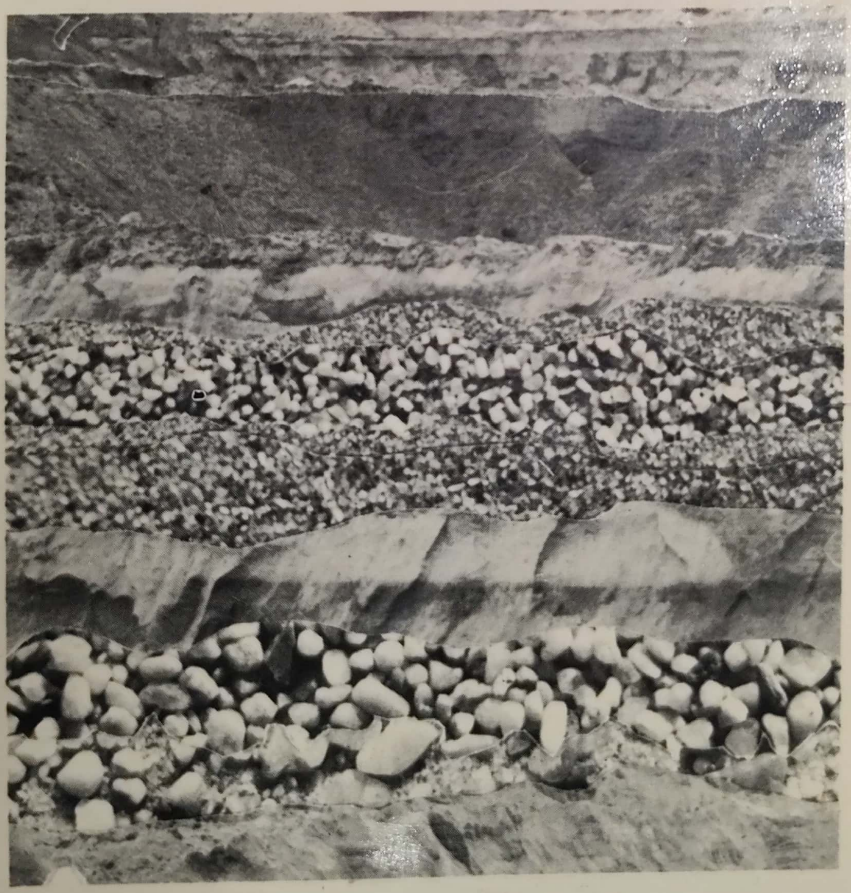

AMARCORD
EDITURA AMARCORD

Scanned with OKEN Scanner

CUVÎNT ÎNAINTE

În anii studiilor mele filologice, întreprinse în deceniul al cincilea, credeam și eu, alături de toți colegii și de majoritatea dascălilor noștri, că neologismele au „darul" de a coborî temperatura afectivă a exprimării, conferindu-i un coeficient important de impersonalitate, de cerebralitate, de neutralitate stilistică. Această convingere se întemeia pe sărăcia semantică a termenilor neologici, văduviți de nuanțe și de privilegiul conotațiilor, specifice cuvintelor din fondul străvechi, statornic al vocabularului. Se mai adăuga observația că împrumuturile latino-romanice, indispensabile stilului științific, lipsesc, de obicei, din poezia lirică.

Ideea — pentru care puteam eu însumi produce argumente și pe care o consideram greu de clătinat — mi-a fost contrariată, șubrezită și pusă la grea încercare de George Călinescu, iată cum. Prin anii '50 l-am ascultat povestind întîmplări pitorești dintr-o expediție științifică pe urmele lui Eminescu și Creangă. La una din mănăstirile Moldovei — spunea povestitorul — maica stareță l-a întîmpinat cu un vin excelent, care i s-a părut (am reținut exact formularea) „o licoare exprimată din struguri italici". Mărturisesc, fără umbră de exagerare, că, din clipa aceea, spinoasa problemă a neologismelor mi s-a înfățișat într-o lumină cu totul nouă. Mi-am dat atunci seama că așa-zisa lor neutralitate stilistică rezistă doar atîta vreme cît le privim pe plan strict „orizontal". Îndată ce apelăm la perspectiva istorică, verticală, îndată ce ne răsucim, așadar, către obîrșii, către pragul nostru dintîi, al latinei, cele mai multe neologisme — mai ales derivatele neologice — își declară identitatea lor de metafore, de imagini pierdute, dar recuperabile, din fericire, pe calea analizei lingvistice verticale. Folosind un verb banal ca exprima, într-un context atît de surprinzător precum acela pe care abia l-am amintit, Călinescu a întreprins tocmai o asemenea operație de „recuperare" a unei imagini irosite, printr-un efort regresiv, orientat către nivelul concret, material. Într-adevăr, în latină exprimere, întrebuințat cu înțelesul

său „propriu" primordial, semnifică „a stoarce", fiind astfel apropriat îndeletnicirii viticultorilor. Structura lingvistică a cuvîntului confirmă acest sens de bază, căci verbul este alcătuit din premere *„a apăsa" și prefixul* ex- *indicînd direcția în spațiu a mișcării, de data aceasta din interior către exterior, ca în* ex-ire *„a ieși". Dacă adaug că, în atare condiții, „vinul" devine ... „expresia (artistică a) strugurilor", am impresia că nu mă depărtez prea tare de modul de a gîndi al lui G. Călinescu.*

Cam prin aceeași perioadă ilustrul nostru cărturar revine asupra acestui aspect într-un articol publicat în revista „Cum vorbim" (nr. 4/1949) și intitulat Mici probleme. *În realitate, problemele discutate acolo numai „mici" nu sînt, iar cel puțin una dintre ele interesează acut discuția noastră. Este vorba de întrebuințarea sui generis, dar pe deplin îndreptățită etimologic, a neologismului* exorbitant, *încadrabil, în condițiile intercomunicării obișnuite, într-un număr minim de contexte. „Odată — își amintește Profesorul pe un ton confesiv, — am simțit trebuința logică de a zice:* orașele de provincie, aceste lumi exorbitante*". Auzind o asemenea ... enormitate, auditoriul a rămas consternat, cu toate că, prevăzător, vorbitorul lăsase să cadă, după prefixul* ex-, *o „pauză" lămuritoare. El se văzu nevoit, atunci, să recurgă la „ocolișuri etimolcgice" pentru clarificarea lucrurilor. Călinescu a precizat, prin urmare, că există orașe care, aflîndu-se „în* orbita *capitalei", sînt centripetale, pe cînd altele, îndepărtate, se rup centrifugal din „orbită",* ex-orbitează, *devin* ex-orbitante! ... *Supunînd neologismul unei analize de laborator, Călinescu îi scormone viscerele, îl obligă să regreseze către obîrșii (lat.* orbis, órbita, exorbitare), *pentru ca, după aceste complicate operații asociative și disociative, să-l repună, întinerit, în circulație. Astfel, datorită culturii și fanteziei, datorită neastîmpărului creator al „vorbitorului",* exorbitant *devine, față de cel știut de toată lumea, un cuvînt-altul, nou-nouț, injectat cu un ser înviorător.*

Ceva asemănător se întîmplă cu aviatic *„de aviație", „privitor la aviație", al cărui uz este circumscris la puține îmbinări contextuale:* industrie aviatică, bază aviatică, miting aviatic. *Citez, acum, din romanul* Scrinul negru: *„un cîrd de gîște grase, cuprinse de un subit* avînt aviatic, *alergau înspre grupul lui Ioanide, gîgîind și cu aripile deschise, cu vădite intenții de a se ridica în aer"* (Opere, *VII, EPL, 1968, p. 404). Originalitatea, năstrușnicia și farmecul îmbinării rezultă din pendularea între sensul de astăzi al adjectivului și cel etimologic, raportabil la rădăcina latinească* av- *din* avis *„pasăre".* Avînt aviatic *înseamnă așadar, în fragmentul citat, atît „caracteristic aviației" cît și ... „păsăresc", deopotrivă. Ceea ce, într-un anume sens, e cam același lucru, căci* avion *și*

Scanned with OKEN Scanner

derivatele sale sînt, și ele, metafore moarte, în alcătuirea cărora recunoaștem, pînă la urmă, aceeași rădăcină latinească av-, *identificabilă mult mai lesne în neologismele* avicol, avicultor, avicultură.

In sfîrșit, dicționarele definesc adjectivul colegial *prin „de coleg", „camaraderesc", dar Călinescu, în romanul* Bietul Ioanide, *îl raportează la...* colegiu: „Studiile colegiale *și le făcuse în străinătate, iar la moșia lui nu pășea sub nici un cuvînt dincolo de conacul propriu-zis". Este limpede pentru oricine că, aici,* colegial *echivalează cu „de colegiu", fiind comparabil cu* liceal *din expresia* studii liceale.

Atitudinea lui G. Călinescu față de unele neologisme constituie, credem, un îndemn și o îndreptățire pentru reluarea, pe temeiuri noi, a întregii probleme. Or, tocmai acesta este unul din țelurile lucrării de față.

* * *

Dînd Cezarului ceea ce este al Cezarului — adică: lui G. Călinescu ceea ce îi aparține — rămîne să înșirăm în continuare, mai sistematic, cîteva precizări menite să justifice apariția acestui dicționar și să-i aprecieze utilitatea în propășirea umanioarelor noastre.

1. Pe baza a 135 de „articole — tot atîtea „cuvinte-titlu" — DIP (Dicționar de imagini pierdute) *își propune să abordeze mult dezbătuta problemă a neologismelor dintr-o perspectivă sui-generis: aceea a faptului că ele constituie, într-un mare număr de cazuri, un „cimitir" de imagini. În procesul deseori pripit al intercomunicării, vorbitorul, chiar instruit, nu are răgazul* să gîndească *aceste imagini, bucurîndu-se de existența, ingeniozitatea și „frăgezimea" lor, pe măsura conținutului pe care ele îl sensibilizează. Cine oare, folosind substantivul* dantelă, *își mai dă seama că, în limba de unde l-am împrumutat (franceză:* dentelle), *el este un derivat diminutival, din* dent *„dinte" cu sufixul feminin --* elle, *însemnînd, prin urmare,* dințișor? *Nu ne poate lăsa indiferenți amănuntul că dezvăluirea* imaginii, *care zăcea ascunsă în structura intimă a cuvîntului, se însoțește, pentru beneficiar, cu senzația unei plăcute surprize. Vechiul sinonim* horbotă, *cu diminutivul* horboțică, *nu e în stare de o asemenea performanță.*

2. Chiar din acest exemplu se întrezărește una din caracteristicile aproape generale ale cuvintelor cuprinse în DIP: ele sînt neologisme care — în limbile de unde le-am preluat: franceza, dar mai ales latina — reprezintă formații derivate, nu o dată diminutivale (v. brevet, cochet, menuet). *Va fi interesant de observat că treapta metaforizării se dobîndește, în cele mai multe cazuri, o dată cu întruchiparea derivatului însuși.*

Scanned with OKEN Scanner

3. Aceste formații, analizabile ca atare la baștina lor, au devenit opace pentru vorbitorii limbii române, pierzînd, totodată, orice urmă din caracterul lor imagistic originar. Din fericire, analiza istorică verticală, care ne conduce de cele mai multe ori către ceea ce am numit pragul nostru dintîi, al latinei, *are darul de a restitui acestor mlădițe păgubite, straiul lor sărbătoresc, de imagini. Împrumutat din latinescul* delirare, *verbul nostru* delira *„a aiura" și-a pierdut, pentru noi, transparența: în latină este analizabil, romanii recunoșteau, în alcătuirea lui, substantivul* lira *„brazdă" și prefixul de-, exprimînd, de astă dată, „ieșirea din", „abaterea de la". Prin urmare, „la obîrșie, la izvor",* delirare *a fost un termen plugăresc, însemnînd mai întîi, „a ieși din brazdă", apoi „a părăsi linia dreaptă", în sfîrșit „a aiura", „a bate cîmpii" (!).*

4. Recuperînd atare metafore — pierdute datorită uzului și uzurii, dar și datorită unei anumite „spaime" față de orice întruchipare a istorismului — DIP realizează, simultan, un act de cultură și o pledoarie, indirectă (deci: cu atît mai persuasivă), pentru reașezarea limbii latine în drepturile ei firești, de limbă . . . paternă a neamului nostru.

5. Lucrarea se încadrează firesc în seria dicționarelor AMARCORD cu observația că, într-o măsură mai mare decît altele, ea se adresează, pentru ilustrările necesare, la bunele oficii ale literaturii noastre populare și culte, de la scripturele române de odinioară pînă astăzi. Am solicitat, pentru aceasta, textele scriitorilor noștri reprezentativi; numai la . . . nevoie am reprodus, cu indicațiile de rigoare, citate din dicționare. Aproape de prisos să mai adăugăm că DIP reprezintă, și din acest punct de vedere, o punte durabilă între domeniile inseparabile ale limbii și literaturii.

6. În ansamblul său și prin fiecare cuvînt-titlu în parte, DIP prilejuiește reexaminarea critică a unei vechi prejudecăți, anume aceea că, față de sinonimele lor mai vechi, neologismele au „avantajul" unui coeficient sporit de „neutralitate" stilistică. Folosirea lor pe scară largă de către vorbitor sau scriitor ar subția, prin urmare, pînă aproape de anulare, participarea afectivă a acestora la actul exprimării. Lucrarea noastră năruie această prejudecată, care i-a ademenit și pe unii specialiști. De bună seamă, nu avem în vedere decît derivatele neologice, *nu și cuvintele de bază, neologisme-primare, dacă pot spune astfel, care, într-adevăr, rămîn „palide" în comparație cu sinonimele lor din fondul statornic al vocabularului. Vechiul* inimă, *de pildă, cumulează un mănunchi întreg de sensuri, nuanțe și conotații, pe care mult mai noul* cord *nu e în stare să le acopere, sinonimia lor, cîtă există, mărginindu-se la nivelul strict anatomic. Tudor Mușatescu a intuit acest adevăr într-un revelator schimb de replici din comedia sa . . .* Escu, *referitor la un important per-*

Scanned with OKEN Scanner

sonaj politic al vremii. „AMÊLIE: Sînt atîtea cucoane drăguțe aici... Îi dă și lui inima brînci. *MITA: Dumnealui n-are* inimă, *are* cord. *Și cordul cînd i-o da brînci, îi și facem funeralii naționale"* (Teatru, *ESPLA, 1958, p. 295).*

Nu pot încheia aceste rînduri liminare fără să-mi rostesc sentimentul intim de gratitudine față de conducerea Editurii AMARCORD — cărturarul umanist Ion Nicolae ANGHEL și colaboratorii săi apropiați — care au întîmpinat cu înțelegere și interes această lucrare, înlesnindu-i ivirea. În calitatea sa oficială — de îndrumător al dicționarelor AMARCORD — colegul meu, profesorul Ivan EVSEEV, a citit, ca și domnul Ion Nicolae ANGHEL, întreaga lucrare, formulînd o seamă de observații prețioase, de care am ținut, bineînțeles, seama în definitivarea ei. Le mulțumesc amîndurora, iarăși și iarăși, pentru calitatea și promptitudinea ajutorului lor colegial.

Timișoara, decembrie 1994

G. I. T.

Scanned with OKEN Scanner

ABREVIERI, SIGLE

AGÂRBICEANU, O	— Agârbiceanu, Ion, *Opere*, I—XII, EPL, Ed. Minerva, 1962—1986
ALECSANDRI, FB	— Alecsandri, Vasile, *Fântâna Blanduziei, Teatru*, II, BPT, 1973
ALECSANDRI, O	— Alecsandri, Vasile, *Opere*, I—VII, EPL, Ed. Minerva, 1966—1981
ALEXANDRESCU, O	— Alexandrescu, Gr., *Opere*, I, ESPLA, 1957
ANGHEL, P	— Anghel, D., *Poezii și proză*, ESPLA, 1957
ANGHEL și IOSIF, S, I—II	— Anghel, D., Iosif, Șt. O., *Scrieri*, I—II, Ed. Minerva, 1982
ARGHEZI, B	— Arghezi, Tudor, *Cu bastonul prin București*, EPL, 1961
ARGHEZI, CJ	— Arghezi, Tudor, *Cartea cu jucării*, Ed. Europolis, 1931
ARGHEZI, *Eminescu*	— Arghezi, Tudor, *Eminescu*, Editura Eminescu, 1973
ARGHEZI, PN	— Arghezi, Tudor, *Poeme noi*, Editura Scrisul Românesc, 1972
ARGHEZI, PT	— Arghezi, Tudor, *Pagini din trecut*, ESPLA, 1955
ARGHEZI, S	— Arghezi, Tudor, *Scrieri*, I—XXXIII, EPL, Ed. Minerva, 1962—1988
BACOVIA, O	— Bacovia, G., *Opere*, Ed. Minerva, 1978
BARBU, ION, P	— Barbu, Ion, *Poezii*, Ed. Albatros, 1970
BĂCESCU, Păs.	— Băcescu, Mihai C., *Păsările în nomenclatura și viața poporului român*, EA, 1961
BLAGA, O, I—IV	— Blaga, Lucian, *Opere*, I—IV, Ed. Minerva, 1982—1991
BOGZA, CO	— Bogza, Geo, *Cartea Oltului*, Ed. Minerva, 1976
BOGZA, O	— Bogza, Geo, *Orion*, Ed. Minerva, 1978
BOGZA, PF	— Bogza, Geo, *Paznic de far*, Ed. Minerva, 1974
BOGZA, TP	— Bogza, Geo, *Țara de piatră*, BPT, 1962
BOLINTINEANU, OA, I	— Bolintineanu, D., *Opere alese*, I, EPL, 1961
BRĂESCU, OA, I—II	— Brăescu, Gh., *Opere alese*, I—II, EPL, 1962
BRĂTESCU-VOINEȘTI, P	— Brătescu-Voinești, I. Al., *Proză*, ESPLA, 1957
BRESLAȘU, DP	— Breslașu, Marcel, *Dialectica poeziei*, ESPLA, 1957
CANTEMIR, Ist, I—II	— Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică*, I—II, EPL, 1966

Scanned with OKEN Scanner

CARAGIALE, O, I—IV — Caragiale, Ion Luca, *Opere, I—IV*, ESPLA, EPL, 1959—1965

CARAGIALE, *Craii* — Caragiale, Mateiu, *Craii de Curtea Veche*, ESPLA, 1965

CASSIAN, *Horea* — Cassian, Nina, *Horea nu mai este singur*, ESPLA, 1952

CĂLINESCU, EO — Călinescu, G., *Enigma Otiliei*, ESPLA, 1959

CĂLINESCU, Gîlceava — Călinescu, G., *Gîlceava înțeleptului cu lumea*, I—II, Ed. Minerva, 1973—1974

CĂLINESCU, Istoria — Călinescu, G., *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, EFR, 1941

CĂLINESCU, O — Călinescu, G., *Opere*, I—X, EPL, Ed. Minerva, 1965—1971

CĂLINESCU, Opera — Călinescu, G., *Opera lui Mihai Eminescu*, I—II, Ed. Minerva, 1976

CĂLINESCU, T — Călinescu, G., *Teatru*, EPL, 1965

CEHOV, O, IV — Cehov, A.P., *Opere*, IV, Ed. Cartea rusă, 1956

CODREANU, SA — Codreanu, Mihai, *Sonete și aforisme*, Ed. Junimea, 1982

CM — *Cronicari munteni*, I—II, EPL, 1961

CONSTANTINESCU, S — Constantinescu, Pompiliu, *Scrieri*, I—II, EPL, 1967

COSTIN, O — Costin, Miron, *Opere*, ESPLA, 1958

COȘBUC, Od., I—II — Coșbuc, G., *Odiseea*, I—II, EPL, 1966

COȘBUC, V — Coșbuc, G., *Versuri*, EPL, 1961

CREANGĂ, O — Creangă, Ion, *Opere*, Ed. Minerva, 1972

DA — *Dicționarul Academiei (Dicționarul limbii române)*, A—L, 1913—1943

DCR — Florica Dumitrescu, *Dicționar de cuvinte recente*, Ed. Albatros, 1982

DE — *Dicționarul limbii poetice a lui Eminescu*, EA, 1968

DELAVRANCEA, O, I—II — Delavrancea, Barbu, *Opere*, I—II, EPL, 1965

DELAVRANCEA, T — Delavrancea, Barbu, *Teatru*, Ed. Dacia, 1982

DENSUȘIANU, ILR, I—II — Densușianu, Ovid, *Istoria limbii române*, I—II, ES, 1961

DER — *Dicționarul enciclopedic român*, I—IV, Ed. Politică, 1962—1965

DEX — *Dicționar explicativ al limbii române*, EA, 1975

DL — *Dicționarul limbii române literare contemporane*, I—IV, EA, 1955—1958

DLR — *Dicționarul limbii române*, M—T, EA, 1966—1983

DL-R — *Dicționar latin român*, EȘE, 1981

DM — *Dicționar marinăresc*, Ed. Albatros, 1982

DN — *Dicționar de neologisme*, EA, 1977

DNF — Iorgu, Iordan, *Dicționar al numelor de familii românești*, EȘE, 1983

DI — *Dicționar invers*, EA, 1957

DOOM — *Dicționar ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, EA, 1982

Scanned with OKEN Scanner

DOSOFTEI, PV	— Dosoftei, *Psaltirea în versuri* (1673) Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1974
DAS	— *Dicționar analogic și de sinonime*, EȘE, 1978
DRG	— Tiktin, *Dicționar român-german*, Wiesbaden, 1983—1989
DS	— *Dicționar de sinonime al limbii române*, EA, 1982
E	— Vergilius, *Eneida*, traducere de G. Coșbuc, Ed. Univers, 1980
EMINESCU, O, I—VI	— M. Eminescu, *Opere*, I—VI, EFR, EA, 1939—1963 (ediția Perpessicius)
EMINESCU, P	— M. Eminescu, *Poezii*, I—III, Ed. Minerva, 1982 (ediția Murărașu)
EMINESCU, PL	— M. Eminescu, *Proză literară*, EPL, 1964
ENEIDA	— Vergilius, *Eneida*, traducere [...] de Teodor Naum, Ed. Dacia, 1979
FC	— *Formarea cuvintelor în limba română*, EA, 1970—1978
FILIMON, Ciocoii	— Filimon, N., *Ciocoii vechi și noi*, EPL, 1964
FRĂȚILĂ, GD	— Frățilă, Vasile, *Glosar dialectal.* Valea inferioară a Tîrnavelor, Iași, 1985
Goga, O, I—II	— Goga, Octavian, *Opere*, I—II, EPL, 1967
GRAUR, *Capcanele*	— Graur, Al., *Capcanele limbii române* ..., EȘE, 1973
GRAUR, DCC	— Graur, Al., *Dicționar de cuvinte călătoare*, Ed. Albatros, 1978
GRAUR, FP	— Graur, Al., *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, EA, 1954
GRAUR, NP	— Graur, Al., *Nume de persoane*, EȘ, 1965
GRAUR, Al., CÎ	— Graur, Al., *Cuvinte înrudite*, ES, 1980.
HAȘDEU, ICR	— Hașdeu, Bogdan Petriceicu, *Istoria critică a românilor*, Ed. Minerva, 1984
HAȘDEU, Teatru	— Hașdeu, Bogdan Petriceicu, *Teatru*, Ed. Dacia, 1982
HELIADE, O, I—IV	— Heliade-Rădulescu, Ion, *Opere*, I—IV, EPL, Ed. Minerva, 1967—1985
HEM	— Hașdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, I—III, Ed. Minerva, 1972—1976
HRISTEA, PE	— Hristea, Theodor, *Probleme de etimologie*, EȘ, 1968
HORATIUS, Opera	— Horatius, *Opera omnia*, I—II, Ed. Univers, 1980
IBRĂILEANU, A	— Ibrăileanu, G., *Adela*, ESPLA, 1959
IL	— Homer, *Iliada*, Ed. Univers, 1985 (trad. G. Murnu)
ILRL	— Rosetti, Al., Cazacu, Boris, Onu Liviu, *Istoria limbii române literare*, I, Ed. Minerva, 1971
IOSIF, OA	— Iosif, Șt. O., *Opere alese*, I, EPL, 1962
ISPIRESCU, L	— Ispirescu, Petre, *Legende sau basmele românilor*, Editura Facla, Timișoara, 1984
LABIȘ, PI	— Labiș, Nicolae, *Primele iubiri*, ESPLA, 1962
LESNEA, V	— Lesnea, George, *Versuri*, EPL, 1964
LM	— *Din lirica mării*, Antologie, EPL, 1964
MACEDONSKI, O, I—VII	— Macedonski, Al., *Opere*, I—VII, EPL, Ed. Minerva, 1966—1980

Scanned with OKEN Scanner

MADUȚA, AS	— Măduța, Ilie, *Aur și scrum*, Editura Facla, Timișoara, 1987
MILLE, SA	— Mille, C., *Scrieri alese*, EPL, 1961
MINULESCU, V	— Minulescu, Ion, *Versuri*, Editura Facla, 1985
MUREȘANU, PA	— Mureșanu, Andrei, *Poezii și articole*, EPL, 1963
MURNU, P	— Murnu, George, *Poeme*, Ed. Minerva, 1970
NEGRUZZI, AL	— Negruzzi, C., *Alexandru Lăpușneanu*, EPL, 1964
NEGRUZZI, PT	— Negruzzi, C., *Păcatele tinerețelor*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1937
NTB	— *Noul Testament de la Bălgrad* (Alba Iulia), Ed. Episcopiei Ortodoxe Române a Alba-Iuliei, 1988
OVIDIUS, F	— Ovidius, *Fastele*, EA, 1965
PANN, SL	— Pann, Anton, *Scrieri literare*, I—III, EPL, 1963
PARASCHIVESCU, S	— Paraschivescu, Miron Radu, *Scrieri*, I—III, Ed. Minerva, 1969—1974
PARASCHIVESCU, CȚ	— Paraschivescu, Miron Radu, *Cîntice țigănești*, Ed. Cartea Românească, 1972
PĂSTOREL, G	— Teodoreanu, Al. O., *Gastronomica*, ET, 1973
PERPESSICIUS, E	— Perpessicius, *Eminesciana*, BPT, 1972
PD	— *Primii noștri dramaturgi*, ESPLA, 1956
PETRESCU, Camil, T	— Petrescu, Camil, *Teatru*, I—IV, ESPLA, 1957—1959
PETRESCU, Camil, UN	— Petrescu, Camil, *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război*, EPL, 1962
PETRESCU, Cezar, CV	— Petrescu, Cezar, *Calea Victoriei*, EPL, 1965
PILLAT, P, I—IV	— Pillat, Ion, *Poezii*, I—IV, Ed. Eminescu, 1983—1988
PUȘCARIU, LR	— Pușcariu, Sextil, *Limba Română*, Ed. Minerva, 1976
PV	— Poeții Văcărești, *Scrieri alese*, EPL, 1961
RALEA, ST, I	— Ralea, Mihai, *Scrieri din trecut*, I, ESPLA, 1957
REBREANU, Ion	— Rebreanu, Liviu, *Ion*, ESPLA, 1955
REBREANU, N	— Rebreanu, Liviu, *Nuvele*, ET, 1957
REBREANU, O	— Rebreanu, Liviu, *Opere*, I—IV, EPL, Ed. Minerva, 1968—1970
SADOVEANU, E	— Sadoveanu, Mihail, *Evocări*, ESPLA, 1954
SADOVEANU, O, I—XXII	— Sadoveanu, Mihail, *Opere*, ESPLA, Ed. Minerva, 1954—1973
SLAVICI, M	— Slavici, Ion, *Mara*, ET, 1964
SLAVICI, O, I—IV	— Slavici, Ion, *Opere*, I—IV, EPL, Ed. Minerva, 1967—1970
STANCA, V	— Stanca, Radu, *Versuri*, Ed. Dacia, 1980
STANCU, D	— Stancu, Zaharia, *Desculț*, ESPLA, 1958
STANCU, R. A	— Stancu, Zaharia, *Rădăcinile sînt amare*, ESPLA, 1959
TEODOREANU, MU	— Teodoreanu, Ionel, *Masa umbrelor*, Ed. Junimea, Iași, 1983
TOPÎRCEANU, OA	— Topîrceanu, G., *Opere alese*, I—II, ESPLA, 1959
TOPÎRCEANU, S	— Topîrceanu, G., *Scrieri*, I—II, Ed. Minerva, 1983
TUDORAN, TPS	— Tudoran, Radu, *Toate pînzele sus*, ET, 1954
URECHE, L	— Ureche, Grigore, *Letopisețul țării Moldovei*, ESPLA, 1958

Scanned with OKEN Scanner

VIANU, O — Vianu, Tudor, *Opere*, I—XIV, Ed. Minerva, 1971—1990
VIANU, ST — Vianu, Tudor, *Studii de stilistică*, EDP, 1965
VINEA, L — Vinea Ion, *Lunatecii*, I—II, EPL, 1965
VLAHUȚĂ, SA, I—III — Vlahuță, A., *Scrieri alese*, I—III, EPL, 1963—1964
VOICULESCU, CZ — Voiculescu, V., *Capul de zimbru*, EPL, 1986
VOICULESCU, P, I—II — Voiculescu, V., *Poezii*, I—II, EPL, 1968
ZAMFIRESCU, O — Zamfirescu, Duiliu, *Opere*, I, Ed. Minerva, 1970
ZAMFIRESCU, R — Zamfirescu, Duiliu, *În război*, Ed. Scrisul Românesc, Craiova, f.a.

Scanned with OKEN Scanner

A

ABAJUR, abajururi, s. n. Dispozitiv de metal, de sticlă, de hîrtie etc., care se pune la o lampă pentru a feri ochii de lumină şi pentru a îndrepta razele într-o anumită direcţie.

Pălărie a lămpii de lîngă tîmplă, *abajurul* se adaugă acelor mărunte obiecte familiare, care sporesc şi nuanţează farmecul şi tihna interiorului, ferindu-ne ochii de o lumină prea crudă şi răsfăţîndu-ne ceasurile de veghe tîrzie. Dintr-o asemenea perspectivă, cuvîntul se iveşte oarecum de la sine în versurile lui Ion Pillat, în ipostaza sa de poet intimist. Iată cum începe *Vînătorul de himere,* poem cinegetic sui-generis, alcătuit din 15 distihuri iambice: „Sub lampa de faianţă cu verde *abajur* / Visez tihnit în iarna ce viscoleşte-n jur“ (0, III 172). Termenul reapare la G. Topîrceanu, care actualizează, nu o dată, virtuţile expresive ale neologismelor. Citez dintr-o baladă... tristă şi foarte cunoscută, *Noapte de mai:* „Acum odaia-ţi pare mică. / Te uiţi cu silă împrejur... / Un fum subţire se ridică / Din *lampa ta cu abajur*... / Şi iată, ca-n atîtea rînduri, / Ai devenit sentimental, / Privind cu ochii duşi pe gînduri / Pantoful delicat de bal“ (S, I 38). Adaug un citat arghezian din *Stinse scîntei (Cuvinte potrivite):* „Era portretul unei făpturi de alb azur, / Din care, pentru lampă, croieşte un *abajur*“ (S, I 106).

Abajur a fost împrumutat din franceză *(abat-jour),* dar destul de tîrziu, dacă ţinem seama de amănuntul că DA (Tomul I, Partea I, A—B), apărut în 1913, se mulţumeşte să-l înregistreze, fără nici măcar un singur citat. Deducem de aici că neologismul a pătruns convingător în limba operelor literare abia după întîiul război mondial, iar prezenţa lui în literatură, începînd cu perioada interbelică, este din ce în ce mai stăruitoare. Liviu Rebreanu, *Pădurea spînzuraţilor:* „Din tavan atîrna lampa cu *abajur* de porţelan“ (DL).

Ca să cuprindem exact structura lingvistică a neologismului în discuţie şi să recuperăm, eventual, imaginea pierdută în alcătuirea lui, cată să ţinem seama, înainte de orice, de faptul că, în compusul francez *abat-jour,* al doilea element, substantivul *jour,* nu semnifică „zi“, ca de obicei, ci „lumină“. De altfel, conceptele „lumină“ şi „zi“ sînt întrunite în latinescul *dies,* al cărui derivat *diurnum* (cf. neologismul nostru *diurn*) stă la baza fr. *jour!*

Pe de altă parte, se impune o distincţie semantică netă între rom.

Scanned with OKEN Scanner

abate și fr. *abattre*, pe care îl identificăm, la indicativ prezent persoana a treia, în structura compusului *abat-jour*. Într-adevăr, chiar dacă amîndouă sînt reflexe ale aceluiași verb latinesc popular *(abattere)*, potrivirea lor rămîne formală, cel puțin în ceea ce privește sensurile fundamentale. Căci rom. *abate* înseamnă, în primul rînd, „a (se) îndepărta (de la o direcție apucată sau de la o îndeletnicire practicată pînă într-un anumit moment)", cum lesne se vede din cunoscutele versuri eminesciene care încheie *Scrisoarea II:* „Și de-aceea de-azi-nainte poți să nu mă mai întrebi / De ce ritmul nu *m-abate* cu ispită de la trebi" (P, III 43). În franceză însă, înțelesul de bază al lui *abattre* este cu totul altul, anume acela de „a doborî, a face să cadă, a culca la pămînt ceva ce se află în poziție verticală": *abattre un arbre*, de pildă, echivalează cu „a doborî un copac". Prin urmare, judecînd lucrurile istoric și analitic, *abat-jour* trebuie definit drept „cel care face lumina să cadă", în loc ca ea să se disperseze încoace și încolo. Această însușire a obiectului, cuprinsă în însăși denumirea pe care o poartă, o surprinde Liviu Rebreanu în următorul fragment din romanul *Ion,* unde ni se descrie un ungher din dormitorul Rozei Lang: „Pe noptiera de lîngă patul larg, lampa, cu *abajurul* de hîrtie roșie, cu flacăra scăzută, lumina slab odaia. *Abajurul* stătea strîmb, ca o pălărie pe capul unui bețiv, așa încît aproape *toată lumina cădea* asupra patului dîndu-i o înfățișare pompoasă și trandafirie" (O, IV 186). Textul abia citat se dovedește generos, căci însumează, sub forma analitică a comparației, unul din sinonimele populare, metaforice ale neologismului *abajur*, în speță, *pălărie* („*Abajurul* stătea strîmb, *ca o pălărie* pe capul unui bețiv"). Pentru a ilustra sinonimia parțială dintre *pălărie* și *abajur,* Dicționarul academic recurge la un citat din Eugen Barbu, *Prînzul de duminică:* „Aprindea un bec mic, acoperit cu o *pălărie* de hîrtie îngălbenită".

Prin unele părți ale țării *abajurul* este numit *taier,* regionalism răspîndit în Banat și împrumutat din maghiară *(tanyer).* Sîntem, iarăși, în fața unei metafore, căci, la propriu, *taier* echivalează cu „farfurie întinsă", ba chiar cu „strachină". Prin extensie și generalizare, el ajunge să denumească diferite obiecte de formă circulară, de pildă „discul soarelui" sau „borul pălăriei". *Taier* prezintă și o neobișnuită instabilitate fonetică, dovadă cele 12 variante înregistrate în DLR.

Revenind, acum, la verbul *abate* — indisolubil legat de neologismul *abajur* — se impune precizarea că participiul-adjectiv *abătut* „amărît", „mîhnit", „deprimat", cu totul străin limbii populare, în acest înțeles, reprezintă un calc semantic după fr. *abattu.* Eminescu, *Sărmanul Dionis:* „Dan se simțea bolnav, *abătut,* strivit sub greutatea cugetărilor lui" (PL, 60). Acest „neologism semantic" pare să se fi săvîrșit mai timpuriu, căci îi este familiar lui D. Bolintineanu. Citez cîte un vers din poemele *Singurătatea* și *Domnul Mavrogheni:* „Adesea pleacă fruntea pe fruntea-mi *abătută*" (OA, I 36): „Astfel zice domnul *trist și abătut*" (OA, I 80). Ulterior, îl regăsim la cei mai de seamă poeți ai noștri. G. Coșbuc, *Izvor de apă vie:* „Atît era de gemet înfrînt și *abătut*" (V, 466); *Inima mamei:* „Și-atunci, d-atîtea gînduri *abătut,* / Împleticindu-se, el a căzut" (V, 564). Tudor Arghezi, *Hamlet:* „Pășind pe dinaintea odăii l-am văzut / Smerit în rugăciune, sfîrșit și *abătut*" (S, III 211). Marele poet

Scanned with OKEN Scanner

nu pregetă să strecoare cuvîntul chiar cînd e vorba de personaje neșcolite, cum e eroul din *Flautul descîntat:* „— Doamne! ofta ciobanul *abătut,* Mai rău tu nu m-ai fi bătut". Cf. V. Voiculescu, *L-am lăsat de-a trecut:* „Era așa de *abătut,* / Că n-am mișcat, n-am strigat, / L-am lăsat de-a trecut înainte" (P, I 136). Am insistat asupra acestui ultim aspect pentru că el reprezintă singurul punct de contact, la nivelul conținutului, între rom. *abate* și fr. *abattre.*

ABATOR, abatoare, s. n. Ansamblu alcătuit din clădirile, instalațiile, terenul etc. unde se taie vitele destinate consumului și se prelucrează carnea proaspătă.

Acest neologism este opac pentru români, dar modelul său din franceză, *abattoir,* are „formă internă" pentru vorbitorii limbii respective, căci ei îl pot descompune, izolînd sufixul *-oir,* care, aninat unor teme verbale (în cazul nostru: *abatt-*), arată locul unde se săvîrșește acțiunea exprimată de verb. Or, francezul *abattre* însemnînd altceva decît românescul *abate,* anume: „a culca la pămînt", „a doborî", rezultă de aici că *abattoir* și *abator* echivalează, ținînd seama de structura lor etimologică, cu „locul unde se *doboară* vite". Cît despre sufixul francez *-oir* (cu varianta *-oire*), el revine, cu valoarea amintită, într-un număr relativ mare de formații, dintre care voi reține cîteva din cele care au pătruns în lexicul neologic al limbii noastre, unde *-oir (-oire)* a fost adoptat și adaptat fie ca *-or,* mai rar; fie, mai des, ca *-oar: balansoar* (fr. *balançoire*), *budoar* (fr. *boudoir*), *culoar* (fr. *couloir*), *fermoar* (fr. *fermoir*), *lavoar* (fr. *lavoir*), *parloar* (fr. *parloir*), *patinoar* (fr. *patinoire*), *trotuar* (fr. *trottoir*). Un interes aparte prezintă *budoar* „cameră intimă a unei femei", identificabil, sub forma *buduar,* la Eminescu în *Scrisoarea IV:* „Ori în umbra parfumată a *buduarului* să vin, / Să mă-mbete acel miros de la pînzele de in; / Cupido, un paj șagalnic, va ascunde cu-a lui mînă, / Vioriul glob al lampei, mlădioasa mea stăpînă" (P, III 52). Din punct de vedere strict lingvistic, mi se pare pitoresc amănuntul că fr. *boudoir* înseamnă „locul unde poți face pe îmbufnatul", întrucît verbul de bază, *bouder,* tocmai asta înseamnă: „a fi ursuz", „a face mutre"! . . .

Nu au pătruns în lexicul românesc termeni derivați cu același sufix cum sînt *baignoire* „baie", „cadă", așadar: „loc unde omul se scaldă" și *manoir* „castel", „locuință feudală", derivat din vechiul verb *maneir,* moștenit, la rîndu-i din lat. *manere* „a rămîne". *Manoir* se ivește, între alții, la Baudelaire, în *Remords posthume,* dar Al. Philippide îl escamotează în versiunea românească a poeziei *(Mustrare postumă).* Juxtapun textele: „Lorsque tu dormiras, ma belle ténébreuse, / Au fond d'un monument construit en marbre noir, / Et lorsque tu n'auras, pour alcôve et *manoir* / Qu'un caveau pluvieux et qu'une pierre creuse . . ."; „Cînd vei dormi de-a pururi, frumoasa mea cea brună, / În fundul unei hrube de marmură și cînd / Drept pat și drept *podoabă* a trupului plăpînd / Vei căpăta o groapă și-o veșnică cunună . . .".

În ciuda reprezentărilor încrîncenate pe care le suscită, *abator* devine poetic o dată cu George Bacovia, mai mult chiar, el este un „termen-cheie" în poemul *Tablou de iarnă* (O, 13), unde revine, ca laitmotiv, în fiecare din cele trei strofe: „Ninge grozav pe cîmp la *abator* / Și sînge cald se scurge pe canal / Plină-i

650.021

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ „GH ASACHI" 17 IAȘI

Scanned with OKEN Scanner

zăpada de sînge animal — / Și ninge mereu pe un trist patinor... // E albul aprins de sînge-nchegat, / Și corbii se plimbă prin sînge... și sug; / Dar ceasu-i tîrziu... în zări corbii fug / Pe cîmp, la *abator*, s-a înnoptat. // Ninge mereu în zarea-nnoptată... / Și-acum cînd geamuri triste se aprind / Spre *abator* vin lupii licărind. / Iubito, sunt eu la ușa înghețată...". *Patinor*, cu care *abator* rimează în prima strofă, este o variantă fonetică pentru mai uzualul *patinoar*, învederînd, încă o dată, oscilația limbii române — binevenită pentru poeți — în procesul de adaptare a neologismelor ce au la bază derivate, în franceză, cu sufixul *-oir(e)*. În ciuda prestigiului de care se bucură Bacovia, *patinor*, ca variantă pentru *patinoar*, nu este înregistrat în DOOM. Există în acest important dicționar un *patinor*, dar de genul masculin, funcționînd ca variantă fonetică învechită pentru *patinator*, nu pentru *patinoar*.

Abator își actualizează virtuțile expresive încă din primul distih al poeziei lui Francis Jammes *Era grozav...*, pe care o și redau, pentru că, din păcate, e puțin cunoscută, în admirabila tălmăcire a lui Perpessicius: „Era grozav, o! bietul viteluș, cum îl tîra / la *abator*, mai adineaori, cum se împotrivea // și cum se străduia să lingă picăturile rămase // din ploaia scursă-n tîrgul trist, pe ziduri cenușii de case. // O! Doamne, și ce bun și blînd părea, / el, care toate drumurile pline de scorușe le știa. // O! Doamne, tu, care ne-arăți atîta îndurare, / zi-mi că va fi pentru noi toți, odată, o iertare / și că-ntr-o zi, în cerul luminat, n-or să mai fie // viței micuți și drăgălași să-i ducă la măcelărie, // ba chiar că, dimpotrivă, deveniți mai simțitori, / le vom încununa cornițele cu flori. // O! Dumnezeul meu, fă tu ca sărăcuțul ăsta de viței / să sufere cît mai puțin cînd o intra cuțitu-n el" (O, I, 128—129). Chiar din textul acesta se vede că, pentru neologismul *abator*, româna dispune de sinonimul parțial, mai vechi, *măcelărie*, care, prin *măcelar* și *măcel*, ajunge, în latină, la *macellum* „piață (de carne)", „abator". Toți acești termeni — mă refer, de bună seama, la cei românești — îi sînt familiari lui Slavici în romanul *Mara*.

Pe lîngă *măcelărie*, lexicul nostru cuprinde și alte sinonime parțiale pentru *abator*, cum sînt *belitoare, scaun, tăietorie*. Unul singur este monosemantic, prin urmare sinonim total, anume turcismul *zalhana*, pe care dicționarele îl ilustrează cu un citat din Petre Ispirescu: „Se umplu de sînge de sus pînă jos. Așa plin, ca un parlagiu de la *zalhana*, se întoarse la împăratul și-i spuse că a făcut o izbîndă mare" (DL). Apare, aici, și unul din sinonimele *măcelarului*, alt turcism: *parlagiu*. Acesta din urmă a dobîndit lesne o pregnantă nuanță depreciativă, evidentă într-un pitoresc crîmpei arghezian din *Lina:* „Se ia la colț cu cine nu gîndești. Dă, lovește, intră în tărbacă și mănîncă bătaie. Îi place. Caută gîlceavă cu lumînarea. Are boală la localurile proaste. Unde-i cîrciumă mai puturoasă, acolo-l găsești, cu *parlagiii* și hingherii" (S, XI 24).

Înrudit cu *abator* (dar și cu... *abajur*, căci sursa lor comună rămîne fr. *abattre*, iar, dincolo de acesta, lat. *abattere*) este încă un neologism, foarte cunoscut în terminologia mineritului, anume *abataj* (fr. *abattage*), care, pe lîngă alte sensuri („Tăiere și extragere a unui minereu sau a unei roci dintr-un zăcămînt"; „doborîre a arborilor" etc.), îl are și pe acela de „ucidere a vitelor la abator" prin doborîrea lor cu o singură

Scanned with OKEN Scanner

lovitură. Operația respectivă — numită, în trecut, „tăietura de măiestru“ — îi prilejuiește lui Slavici, în amintitul roman, o pagină de antologie, în care prozatorul ardelean dă întreaga măsură a forței sale descriptive: „După rînduiala breslelor, calfa de măcelar care avea să treacă în rîndul măiestrilor trebuia să facă în fața starostelui și a oamenilor de încredere ai breslei tăietura de măiestru.

Însoțit de un zăvod și ajutat numai de un ucenic, el trebuia să ducă la tăiere un juncan de trei ani, frumos împodobit cu flori, cu panglici și cu cîrpe, pe care după tăiere starostele și oamenii de încredere le luau drept semne de aducere-aminte.

După ce starostele se încredința că juncanul nu e amețit cu spirt, ucenicul îi dădea lovitura în frunte, iar viitorul măiestru trebuia să-l înjunghie așa, ca pînă ce numeri zece să nu mai miște, și să-l jupoaie iute și curat, apoi să-i scoată măruntaiele încă calde, toate aceste fără ca panglicele și cîrpele să se păteze de sînge.

Urmează apoi prețuirea și măcelărirea.

Viitorul măiestru trebuia, înainte de toate, să-și dea părerea, cît cîntărește carnea și cît îndeosebi osul, pe care-l scoate, apoi să facă măcelărirea în șasesprezece feluri de cărnuri, fără ca să-și păteze mîinile și șorțul alb și fără ca să lase fărămături pe butuc.

Drept încheiere se făcea cîntărirea“ (M, 181—182).

În timpul teroarei hitleriste, prin extensie semantică s-a ajuns să se vorbească și despre altfel de *abatoare*, cel de la Auschwitz (Oswiecim), de pildă, unde au fost *abătuți*, adică „doborîți“ în moarte, măcelăriți milioane de oameni nevinovați. Nu va fi inutil să menționăm că, pe lîngă sensurile sale actuale, verbul nostru *abate* cumulează, la unii scriitori ai veacului trecut, și pe acela, cu totul divergent, al fr. *abattre* („a culca la pămînt“, „a doborî“). Voi ilustra acest „franțuzism semantic“ cu ajutorul lui Vasile Alecsandri, *Dumbrava Roșie:* „Românii în scadroane intrau ca-ntr-o pădure, / Clădind movili de leșuri sub zdravănul topor. / Și coasa neobosită și harnica secure / Zburau *abătînd* caii sub călăreții lor“ (O, II 29); *Garda sarailui:* „Ca demoni de urgie o parte din mulțime / S-acață greu pe ziduri, iar alta mai aleasă / În poarta-mpărătească s-aruncă și se-ndeasă, / Și sub loviri de grindă *s-abate poarta* grea, / Turtind un mare număr de luptători sub ea“ (O, II 118).

ABUNDENȚĂ, s. f. sg. Belșug, bogăție.

Varianta latinizantă *abundanță* este ilustrată, în DA, cu un citat din Maiorescu, *Critice*, I: „Magica figură [...] poetul a creat-o din *abundanța* inimii sale“. Într-unul din „preludiile“ *Luceafărului*, mă refer la *Fata-n grădina de aur*, Eminescu preferă o formă mai apropiată de modelul francez *(abondance)*, reclamată, desigur, și de presiunea rimei: „Întunecos și fără de *speranță*, / La ea privește geniul în nimb — / Își simte inima legată-n lanțe, / În lanțul lumei cei cu-o mie limbi. / — Chiar nemurirea mea, chiar *abondanța* / Puterii mele tu o ceri în schimb. / Ei bine, da! Eu m-oi sui la cer, / Ca de la Domnul moartea mea s-o cer“ (O, VI 58).

Părerea noastră este că *abundență, abundent, abunda* sînt împrumutate direct din latină *(abundantia, abundans, abundare)*, dar nu nepotrivirea dintre rom. *-un-* și fr. *-on- (abondance, abondant, abonder)* este de natură să pună sub semnul îndoielii originea franceză, întrucît ea

— nepotrivirea — caracterizează și cuvintele moștenite, în ambele limbi. Cf. rom. *undă* față de fr. *onde*, dar și rom. *frunte*, *munte*, *punte* față de fr. *front*, *mont*, *pont* (din lat. *frontem*, *montem*, *pontem*). Neologismele împrumutate din franceză și prezentînd atare caracteristici fonetice (e vorba de grupul *on-*, *-on-*) pot fi, așadar, supuse aceluiași tratament ca și termenii păstrați din latină. Al. Graur (*Capcanele*, 29) observă faptul curios și, într-un fel, amuzant că „În secolul trecut numai oamenii neinstruiți foloseau forme mai asemănătoare cu cele franțuzești".

Abundență se bucură de numeroase sinonime — populare, regionale, arhaice, livrești — dintre care merită a fi reținut, în primul rînd, *belșug*, vechi împrumut din maghiară, bine instalat în lexicul nostru fundamental, cu toate că nu-l aflu pe listele întocmite de Al. Graur (FP, 48). Fără ca termenul să revină în corpul poeziei, *Belșug* se intitulează una din cele mai frumoase creații argheziene, din care citez două strofe trimițînd sugestiv la „starea" evocată de cuvîntul-titlu: „Grîu, popușoi, săcară, mei și orz, / Nici o sămînță n-are să se piardă. / Săcurea plugului cînd s-a întors, / Rămîne-o clipă-n soare ca să ardă. // Ager, oțelul rupe de la fund / Pămîntul greu, muncit cu dușmănie / Și cu nădejde, pînă ce, rotund, / Luna-și așază ciobul pe moșie" (S, I 50). Iar în *Rugă de seară* — adevărată profesiune de credință a poetului — *belșug*, rimînd semnificativ cu *plug*, pecetluiește una din strofe: „Să-mi fie verbul limbă / De flacări ce distrug, / Trecînd ca șerpii cînd se plimbă; / Cuvîntul meu să fie *plug* / Ce fața solului o schimbă / Lăsînd în urma lui *belșug*" (S, I 150). Nu va fi, poate, lipsită de interes mențiunea că termenul prezintă o seamă de variante fonetice, populare și arhaizante, dintre care Sadoveanu reține cu consecvență pe cea cu *-e-* modificat în *-ie-*, datorită sunetului ei mai gingaș, mai moale. *Frații Jderi:* „dintr-al șaselea an al domniei lui Ștefan-Vodă, de cînd au început *bielșugul* și huzurul, buruiana care se chiamă rușine nu mai înflorește în Țara Moldovei" (O, XIII 64). Modificarea stăruie și în derivatele termenului de bază, de pildă în verbul *îmbielșuga*, al cărui participiu adjectiv revine asiduu în *Viața lui Ștefan cel Mare* (O, XII). Înșirăm, în ordinea ivirii lor în text, cîteva citate, îngăduindu-ne să atragem atenția cititorului asupra maleabilității semantico-stilistice a epitetului: „N-aș fi înclinat să cred că unchești aceștia de demult ai noștri ar fi fost mai viteji decît alte popoare; au fost însă mai năcăjiți și la o răspîntie mai primejdioasă; și țineau în stăpînire *pămînt* din cel mai *îmbielșugat* al acestor părți de lume. Altminteri, mai lesne le-ar fi fost să pribegească. Au stat aici nu numai din îndărătnicie și răutate; dar nicăieri ca în Moldova nu sînt mai *îmbielșugate roduri*, după dezastre, răsplătind șapte ani de lipsă; și nicăieri nu sînt mai încîntate primăveri, după grozăvenia iernilor. Așa că, între alte multe păcate, au avut și acest ticălos năravul statorniciei, și au fost crînceni de nevoie, căci altfel Dumnezeu le-a hărăzit o inimă blîndă și ușor schimbătoare" (233); „Hotarul Pocuției a avut deosebită pagubă, pentru că mulți țărani de lege ortodoxă s-au sculat și s-au îndemnat a se bejeni și a trece sub domnia nouă de la Moldova. Acolo erau deschise acuma *slobozii îmbielșugate*" (260); „Erau trei: tineri și în putere, foarte oacheși și cu *bărbi* negre *îmbielșugate*" (294); „Era o *iarnă îmbielșugată* și tare. Podurile de

ghiață peste rîpi erau ca de cremene albă" (360). Forma lungă a infinitivului, devenită substantiv, nu lipsește din *Frații Jderi*, fiind supusă aceluiași tratament fonetic: „— [...] Tatăl meu Mănăilă încă își mai aducea aminte că venise cu uncheșii lui de sub munte, aducîndu-și acolo la Prut oile, asinii și slugile. Fiind așezați noi acolo la Mănăilești din porunca Domniei, ne bucuram, avînd lărgime și *îmbielșugare*" (O, XIII 831).

Ne întoarcem acum la *abundență, abundent, abunda* și la prototipurile lor latinești, *abundantia, abundans*, cu genitivul *abundantis, abundare*, cu intenția de a lumina alcătuirea intimă a celui din urmă, din care s-au dezvoltat celelalte două. În corpul fonetic al verbului *abundare* recunoaștem substantivul latinesc *unda* „val", păstrat la noi sub o formă foarte apropiată de etimon, *undă*, căci în română, spre deosebire de alte idiomuri romanice (fr. *onde*, it., span. *onda*), grupul *un-* a rămas nealterat. Din *unda* „val" latina și-a întruchipat verbul *undare* „a fi agitat" (despre apa mării), iar de aici, cu prefixul *ab-*, s-a constituit încă un verb, *abundare*, întrebuințat, timpuriu, doar la propriu, în legătură cu apele curgătoare umflate de ploi, care *abundant*, adică „se revarsă". Căci una din funcțiile prefixului *ab-* este aceea de a exprima „abaterea" din făgașul obișnuit, în cazul nostru, din „albia" apei. La Titus Livius îmbinarea *abundavit Tiberis* ilustrează exemplar acest înțeles primordial concret, echivalînd cu „s-a revărsat Tibrul".

Același cuvînt latinesc de bază *(unda)* îl regăsim — de astă dată, surpriza e mai mică — în neologismul *inunda* (sinonime vechi: *îneca, potopi)* și în derivatele sale, făcute la noi *(inundare)* sau împrumutate de-a gata *(inundație)*. Am afirmat că surpriza este, în cazul acesta, mai mică, deoarece, în conștiința vorbitorilor, *inunda, inundare, inundație* sînt mult mai lesne raportabile la *undă* decît *abunda, abundent, abundență*, care au suferit sensibile mutații semantice.

Rădăcina *und-* a devenit productivă în românește, aflîndu-se la baza verbului *undui* și a derivatelor sale: *unduiat, unduire, unduios, unduitor*. Cu excepția lui *unduitor*, toți acești termeni se regăsesc în lexicul eminescian, dar Poetul preferă variantele *undoi, undoiet, undoiare, undoios*, nu numai în atelierul postumelor, ci și în creația antumă, de unde voi extrage ilustrările necesare. Notabil ni se înfățișează, deopotrivă, amănuntul că formele amintite se ivesc nu doar în poeziile zise de tinerețe, ci și în operele maturității. *De-aș avea...*: „Plai rîzînd de iarbă verde, / Ce se leagănă, se pierde, / *Undoind* încetișor" (P, I 4); *Sărmanul Dionis:* „Mîinile cele dulci, mici, albe, trăsurile feței de o paloare delicată, umedă, strălucită, moale, ochii de o adîncime nespusă, fruntea uscată și femeiește-mică, *părul undoind*, cam prè lung, te-ar fi făcut a crede că e chipul unei femei travestite" (PL, 30); *Scrisoarea II:* „Scîrțîirea de condeie dădea farmec astei liniști, / Vedeam valuri verzi de grîne, *undoiarea* unei liniști" (P, III 42); *Lacul:* „Să plutim cuprinși de farmec / Sub lumina blîndei lune — / Vîntu-n trestii lin foșnească, / *Undoioasa* apă sune" (P, II 106). Participiul-adjectiv *unduiat* „văluri t" este, de asemenea, înlocuit de Poet prin varianta populară, dar și discret moldovenizată, *undoiet*, identificabilă o singură dată, în *Sărmanul Dionis:* „— ... Din visurile noastre vom zidi castele, din cugetările noastre vom adînci mări cu

Scanned with OKEN Scanner

mii de *undoiete oglinzi* — din zilele noastre — veacuri de fericire și amor" (PL, 49). La un poet ca Eminescu, spirit prin excelență asociativ, *undoi, undoiare etc.* — implicînd, deopotrivă, conotația „încrețirii", — vor fi fost înrîurite de *îndoi, îndoire* etc., cu care cele dintîi prezintă nu numai potriviri formale, ci și unele afinități semantice, îngroșate de cuprinderea realității din perspectiva poetică. Poate nu e lipsit de tîlc faptul că cele două verbe paronime — *îndoi* și *undoi* — se succed la distanță mică, pe aceeași pagină a nuvelei *Sărmanul Dionis*, prilejuind o anumită întretăiere a sensurilor: „El nu se mai *îndoia*... de o mînă nevăzută el era tras în trecut. Vedea răsărind domni în haine de aur și samur — îi asculta de pe tronurile lor, în învechitele castele, vedea divanul de oameni bătrîni, poporul entuziast și creștin, *undoind ca valurile mării* în curtea domniei — dar toate erau încă amestecate" (PL, 37).

Alături de *undui (undoi)*, derivat pe teren românesc, la tînărul Eminescu apare și *undula*, tot neologism, deoarece reprezintă verbul francez *onduler*, românizat potrivit corespondenței fr. *on-*: rom. *un-*. Sensul lui *undula* este „a se mișca, a se legăna ca undele" (DE). *Din străinătate:* „Aș vrea să am o casă tăcută, mitutică, / În valea mea natală, ce *undula* în flori" (P, I 8). Mai aproape de fr. *onduler* se situează *ondola*, atestat, la persoana a III-a, în poemul romantic *O călărire în zori:* „Și negrele-i bucle *ondoală-n* zefire, / Sclipesc fluturînd" (P, I 6).

Din ultima parte a discuției noastre ar trebui să rezulte că, de cîte ori se întrebuințează în alte contexte decît cele referitoare la suprafața vălurită a apei, neologismele *ondula, ondulare, ondulat, ondulație* — precum, în franceză, *onduler, ondulé* etc. — sînt, și ele, metafore uitate. Valoarea lor imagistică se actualizează însă, de îndată ce restabilim legătura etimologică dintre toți acești termeni și fr. *onde*, mai întîi, iar apoi, dintre ei și diminutivul latinesc *undula* „vălurel", accentuat pe prima silabă, din care latina tîrzie își va fi derivat un nou verb *undulare*, singurul în stare să explice fr. *onduler*.

În concluzie: *păr ondulat* — fie el un dar al naturii sau unul cu care te procopsești la coafor — stîrnește imaginea pitorească a „vălurelelor" de la suprafața apei. Cînd aceste „vălurele" sînt ale... părului, ele se mai cheamă, cu doi termeni vechi și șugubeți, *cîrlionți* și *zulufi*. Petru Dumitriu: „Era foarte frumoasă, cu părul negru strălucitor strîns numai *cîrlionți* în jurul capului" (BF, 144); Tudor Arghezi, *Schivnicie:* „Turmele albe de azur și foc / Încet s-au strămutat din loc. / S-a răsucit lumina-n sine ca *zuluful*. / Cerul dezumflat, și-a strîns burduful" (S, I 157): *Nu am...:* „Trezește-te, haide, din somn și din puf, / Gîdilată-n ochi de un *zuluf* / În care bate soarele" (S, II 83); *Cuibul:* „Rîndunicile, pereche, / Și-au prins cuib de casa veche. / Cît privește fulgii, lîna, / Are grija lor bătrîna. // Trage, dis-de-dimineață, / Din saltea țigaie creață, / Și din perina de puf / Scoate cîte un *zuluf*" (S, IV 134).

Pentru *undă* — de la care a pornit și în jurul căruia s-a rotit toată discuția — româna dispune de încă două sinonime, de origini diferite: *val*, din slava veche, și turcismul *talaz*. Cel dintîi se remarcă prin bogăția sensurilor, a nuanțelor și a frazeologismelor, iar cel de al doilea, spre deosebire de alte împrumuturi din turcă, sună poetic. Eminescu, *Scrisoarea IV:* „Stă castelul singu-

Scanned with OKEN Scanner

ratic, oglindindu-se în lacuri, / Iar în fundul apei clare doarme umbra lui de veacuri; / Se înalță în tăcere dintre rariștea de brazi, / Dînd atîta întunerec *rotitorului talaz*" (P, III 51). Cuvîntul intră în structura compusului *talazoterapie*, formă greșită (dar... nu prea tare) pentru *talassoterapie* „Tratament care constă în băi de mare asociate cu aerul marin" (DLR), literal: „tămăduire cu ajutorul *mării*". Într-adevăr, *mării* i se zice în greaca veche *thálassa*, cu varianta *thálatta*, ilustrată în titlul unei frumoase poezii a lui Blaga, penultima din ciclul *Cîntecul focului* (O, II 151): „Marea zărind apoi lucind, grecii strigară / din adîncimile ființei lor, din spulber, / către liman, pînă departe: / *Thálatta! Thálatta!* // Se îngînau *talazuri*. Fost-am eu de față?...".

ACOLADĂ, acolade, s. f. Semn grafic de forma a două fragmente de arc împreunate, prin care se arată că mai multe cuvinte, formule, portative muzicale etc. sînt legate între ele printr-un anumit raport.

Am reprodus aici doar accepția actuală, bine cunoscută a cuvîntului, consemnată în toate dicționarele și echivalentă cu o imagine moartă. Căci, prin înțelesul său dintîi, propriu, *acoladă* denumește un „moment din ceremonialul de învestire a cavalerilor medievali, constînd în *îmbrățișarea* viitorului cavaler de către senior și în lovirea lui pe umeri cu latul sabiei". Etimologic, *acolada* este, într-adevăr, o îmbrățișare sui-generis, avînd ca obiect „gîtul" celui strîns în brațe, așa cum mărturisește însăși structura cuvîntului, în cadrul căreia specialistul izolează cu înlesnire fr. *col*, variantă învechită pentru *cou*, moștenit din latinescul *collum* „gît". În interiorul limbii franceze, *accolade* s-a desprins din verbul, astăzi ieșit din uz, *accoler* „a-și petrece brațele în jurul *gîtului cuiva*", „a îmbrățișa". Bineînțeles, rom. *acoladă* are ca model termenul francez corespunzător, care a fost împrumutat și de alte limbi (cf. germ. *Akkolade*).

O suculentă parodie a ceremonialului medieval al *acoladei* — în sensul primordial al termenului — ne întîmpină chiar în primele pagini din celebrul roman al lui Cervantes. Ni se povestește acolo „chipul hazliu în care don Quijote a fost armat cavaler" de către stăpînul hanului unde eroul poposise în prima noapte a rătăcirilor sale: „pe la mijlocul citaniei hangiul ridică mîna și-i trase un dupac zdravăn după ceafă, iar îndată după aceea, cu propria lui spadă, îi dădu o *acoladă* măreață" (*Don Quijote de la Mancha*, Traducere de Ion Frunzetti și Edgar Papu, I, EPLU, 1965, p. 94). Date fiind antecedentele — isprăvile nesăbuite ale viitorului cavaler — hangiul învestitor sare peste primul act al *acoladei*: îmbrățișarea... Reține însă — și aplică vîrtos — ceea ce, potrivit punctului său de vedere, devenise esențial: *dupacul*. La aceeași scenă se referă I. Heliade Rădulescu în lungul său poem *Păcală și Tîndală sau Cavalerul și Scutierul*, unde neologismul în discuție se ivește tot cu sensul său de odinioară, astăzi prea puțin cunoscut: „odinioară faimosul cavaler / Ce nemuri și Mancia, și chiar pe scutier / Și pe Cervante însuși, cu spadă, fără spadă, / Luă hirotonirea și-ntreaga *acoladă* / Din mîna strălucită acelui castillan / Dibaci la tîrnuire" (O, I 174). Rezultă, din tot ce am spus pînă aici, că metafora se înfiripă, dar se și pierde, o dată cu înțelesul modern, de semn grafic, al cuvîntului. Căci elementele reunite în arcul aceleiași *acolade* sînt, într-un anume chip, „îmbrățișate".

Scanned with OKEN Scanner

Rădăcina *col-* din lat. *collum* „gît" revine în alte cîteva neologisme, toate formate în interiorul limbii franceze, mai rar, moștenite din latină în franceză și apoi împrumutate de noi. Se încadrează aici *colier* „șirag, colan de mărgăritare, de pietre prețioase etc. care *se poartă la gît*". Din fr. *col* „gît", dar și „guler", s-a dezvoltat diminutivul *collet* „guleraș", pe care îl descoperim, cu uimire dar și cu satisfacție, în verbul *decolta* cu participiul-adejctiv *decoltat* (și, mai ales, *decoltată*), în fine, în substantivul neutru *decolteu*. Modelul este verbul francez *décolleter* „a îndepărta gulerul *(collet)*", „a descoperi gîtul", „a lăsa gîtul gol", cu participiul *décolleté* care a devenit nu numai adjectiv („decoltat"), ci și substantiv, mijlocind întruchiparea rom. *decolteu*, adaptat, în partea lui finală, ca și celelalte neologisme terminate în *-eu: ateneu, ateu, caduceu, defileu, fileu, matineu, planșeu, releu, trofeu* etc. În grafia franceză, ele se termină fie în *-é (décolleté)*, fie în *-eé (athénéé)*, fie în *-ais (relais)*.

Două precizări finale se impun. La etajul vorbirii figurate, o „glumă *decoltată*" este una cu prea multă „sare", dar fără ... „perdea". Cît despre rom. *colet (poștal)*, el n-are nici o legătură cu fr. *collet* „guler", căci provine din alt cuvînt francez, anume *colis*, fiind modelat, în partea lui finală, după *pachet*, prin procedeul contaminării lingvistice.

Pe de altă parte, etimologia populară — denumire preferabilă celei de atracție paronimică (v. Hristea, PE, 217 și urm.) — este „răspunzătoare" pentru stîlcirea șugubeață a neologismului *acoladă* în ... *arcoladă*.

ADIO, interj. Rămas bun, rămîi cu bine.

Spre deosebire de alte formule de salut, *adio* se rostește doar la despărțire, trist cuvînt al ruperii definitive. Eminescu, *S-a dus amorul ...* (P, III 116): „S-a dus amorul, un amic / Supus amîndurora / Deci cînturilor mele *zic* / *Adio* tuturora". Interjecția se află prinsă în structura locuțiunii verbale *a zice adio* „a-și lua rămas bun (definitiv)", iar pauza impusă de consumarea unității metrice *(Deci cînturilor mele zic)* — destrămînd, aparent, elementele locuțiunii — departe de a fi stridentă, prilejuiește reliefarea pregnantă a lui *Adio*, strămutat la începutul versului următor *(Adio tuturora)*. Într-o altă poezie a sa, avînd ca titlu chiar interjecția în discuție (P, III 119—120), Eminescu alternează cele două sinonime, unul simplu *(adio)*, celălalt frazeologic *(rămîi cu bine)*, care se perindă în prima, respectiv în ultima strofă: „De-acuma nu te-oi mai vedea, / *Rămîi, rămîi cu bine.* / Mă voi feri în calea mea / De tine"; „Și dacă luna bate-n lunci / Și tremură pe lacuri, / Totuși îmi pare că de-atunci / Sunt veacuri. // Cu ochii serei cei dentîi / Eu n-o voi mai privi-o ... / De-aceea-n urma mea rămîi — / *Adio!*". Adaug comentariul lui G. Călinescu: «Poetul e un adevărat Luceafăr care a pus între sine și lume spații de veacuri ce se măresc mereu, pînă ce încheierea „adio" capătă înțelesul ei cel propriu de separare prin absolut» (*Opera*, II 398). Tocmai această dilatare a timpului subiectiv prilejuiește senzația unui trecut enorm — atît de caracteristică liricii eminesciene —, motivînd în chipul cel mai fericit opțiunile stilistice ale Poetului. Astfel se justifică, la nivelul gramaticii, genitivul arhaic al articolului demonstrativ feminin („Ochii serei *cei* dentîi") și repetarea obiectului direct pronominal în antepen-

Scanned with OKEN Scanner

ultimul vers („Eu n-o voi mai privi-*o*"). Tot astfel, la nivelul vocabularului, precumpănirea evidentă a termenilor vechi, moșteniți din latină, și absența oricărui neologism. „Sînt aici în formă simplă înstrăinarea de sine, sentimentul de deces, intrarea în timpul neistoric, care am văzut că alcătuiesc esența poeziei eminesciene" (G. Călinescu, *ib*).

Împrumutat din italiană *(addio)*, cuvîntul nu este chiar nou, căci îl aflăm la Grigore Alexandrescu, în trei dintre titlurile poemelor sale: *Adio; Adio. La Tîrgoviște; Adio lui Lord Byron la soția sa*. La același poet interjecția apare și în corpul poeziilor, cum se întîmplă în strofa a treia din *Încă o zi:* „Întorc acum asupra-ți privire-mi dureroasă / Ca *cel din urmă-adio* la tot ce am pierdut: / Din ceața veciniciei, stea blîndă, luminoasă, / Te văd lucind departe, departe în trecut" (O, I 106). Dacă privim lucrurile din perspectiva istorică, expresia lui Alexandrescu *Cel din urmă-adio* — în care „interjecția" funcționează ca substantiv — sună aproape pleonastic. Într-adevăr, italianul *addio*, model pentru cuvîntul nostru, este analizabil, lăsîndu-se descompus și semnificînd „la Dumnezeu", adică „pe celălalt tărîm"! El echivalează, astfel, cu un „rămas bun ultim", fără nici o nădejde a revederii. Noima exactă a „salutului" o destăinuie și o amănunțește Alexandrescu însuși în finalul poemului *Adio*, lungă invectivă la adresa proconsulului Halcinski, „reprezentantul la București al autocrației țariste" (O, I 520). Iată textul ultimei strofe: *„Adio! lung adio!* și *fără revedere*, / Departe, mult departe te du din țara mea, / Pustiul Siberiei te-așteaptă cu plăcere, / Pămîntul să te-nghită și dracul să te ia" (O, I 292).

Opacitatea relativă a structurii intime a cuvîntului îl expune și pe Vlahuță la îmbinarea cvasipleonastică semnalată, anterior, la Alexandrescu. Citez din poemul ***În trecut:*** „Alături, în adînca pace, / Somnul fără trezire-și zace / Suspinul nostru cel dintîi / Cu *cel din urm-adio*, / Cu lacrima din ochii tăi, / Ce-n veci mi-oi aminti-o" (SA, I 20). Rima lui Vlahuță *(adio-aminti-o)* trimite îndeaproape la cea eminesciană *(adio-privi-o)*. Și Minulescu așază cuvîntul la sfîrșit de vers — poziție privilegiată în poezie —, iar imperfecția rimei nu i se pare stingheritoare. *Celei din urmă:* „A trecut . . . / Era-mbrăcată ca miresele lui Crist / Cînd coboară-ngîndurate albul treptelor tocite. / Ochii ei sorbeau apusul cu nesațul unui Crist / Demon, smuls din întuneric / Și-aruncat în plină *ziuă*, / Ochii ei, reflexul unor aiurări netălmăcite, / Se dublau ca-ntr-o supremă sărutare de *adio*" (V, 106). Într-un alt poem, *Pastel absurd*, Minulescu apasă asupra deosebirii nete dintre *adio* și celelalte formule de salut, căci partenerii idilei par a dori să se despartă irevocabil: „Ce-i afară? . . . Noapte? . . . Ziuă? . . . / Parcă-i soare . . . / Ba e lună . . . / — Bună ziua! . . . / — Noapte bună! . . . / Sau mai bine chiar *Adio!* / — Ai dreptate, tu . . . *Adio!* . . . " (V, 299).

Rima aproximativă *ziuă-adio* nu constituie o inovație minulesciană. Ea se ivise în versurile lui Duiliu Zamfirescu, care, în lungul poem eroic *Miriță*, o corectează . . . grafic; „O pasăre neagră plutește în noi / Și noaptea ne ia de cu *zio;* / Întoarnă-te-n valea din lumea de-apoi, / *Adio*, copilă, *adio!*" (O, I 240). Rima, dar și grafia revin, la același poet, în *Strofe stinghere:* „*Adio*, draga mea, *adio*. / La cîntătorii despre *zio* / Nu

Scanned with OKEN Scanner

umblă nimenea pe stradă" (O, I 218).

În anumite condiții — de context nu numai lingvistic — *adio* se poate îmbogăți cu conotații dintre cele mai atingătoare, pe care cititorul și iubitorul baladelor lui Radu Stanca le va deslușì cu ușurință în *Adio la prieteni:* „Fac reverența cuvenită / Și mă retrag din adunare. / O altă umbră mă invită, / Stimate umbre, salutare! // Nu încercați la despărțire / Să-ncrucișați cu mine spada. / De-acum las totu-n părăsire, / De-acum am rupt-o cu balada. // Rămîneți cum sînteți la mese / Și nu vă pierdeți dispoziția. / Nici unuia că plec nu-i pese, / Nu-mi luați în seamă dispariția. // Eu merg acum în altă parte, / La alt banchet, unde-i mai bine, / Mă duc la chef cu Doamna moarte, / Acolo se petrece bine. // Acolo se servesc bucate / Ca-n altă parte nicăierea, / Tăceri de foc nenumărate, / Grimase ce-nspăimîntă firea. / Iar la sfîrșit amfitrioana / Ea însăși îți servește vinul / Care-ți deschide larg Nirvana, / Care-ți alină-n chinuri, chinul. // Deci, reverența cuvenită / Și mă retrag din adunare! / O altă umbră mă invită. / Stimate umbre, salutare!" (V, 239—240).

Într-o cu totul altă ordine de idei — dar discordanța este mai aparentă — e relevabil amănuntul că *adio* a pătruns într-o seamă de expresii cu iz argotic, mahalagesc, dintre care cea mai blajină pare *adio și n-am cuvinte* („gata! am terminat"), iar cea mai dură, *adio, mamă!* — denumind, acum vreo patru decenii, un rachiu infam, care, în fantezia vorbitorilor, te putea trimite pe lumea cealaltă.

Francezul *adieu* prezintă aceeași alcătuire lingvistică: *à Dieu,* adică . . . *addio.* Distincția între *adieu* și *au revoir* se vădește aceeași ca între *adio* și *la revedere.* Foarte solicitat odinioară, mai ales în „tîrgurile unde se moare", franțuzismul *au revoir* este stropșit de eroinele lui Caragiale. Reproduc o replică a Ziței din comedia *O noapte furtunoasă:* [. . .] Ei! țață, eu mă duc, bonsoar, *alevoa.* Culcă-te și matale, nu mai lucra dacă ți-e rău" (O, I 36).

AGENDĂ, agende, s. f. Carnet prevăzut cu foi ca de calendar, folosit pentru diferite însemnări referitoare la anumite date, acțiuni, treburi etc.

În lexicul limbii române moderne *agendă* ni se recomandă ca un împrumut relativ recent, căci DA, înregistrîndu-l, nu ne poate pune, la dispoziție nici un citat. Cum literele A—B din Dicționarul academic s-au tipărit în 1913, este probabil că termenul se va fi impus abia după primul război mondial, prin deceniul al treilea, dezvoltînd și înțelesul secundar de „ordine de zi" (calc după germanul *Tagesordnung*).

Răspîndit, sub forme aproape identice, și în celelalte limbi romanice, *agendă* reprezintă, în ultimă analiză, un latinism. La nivelul latinei — unde se lămuresc, de obicei, asemenea lucruri — *agenda* este participiul viitor pasiv, forma de neutru plural, al verbului *agere* „a duce, a face". În alcătuirea îngustă a unei forme flexionare simple, dar extrem de dense, *agenda* ferecă o complexă construcție sintactică de genul „cele care trebuie să fie făcute" sau, ceva mai simplu, „cele de făcut", căci adjectivele verbale întruchipate cu *-nd-* exprimă, în latină, ideea de „necesitate". *Agendus, -a, -um* înseamnă, așadar, „care trebuie să fie săvîrșit", iar *agenda* — formă simțită, de vorbitorii limbii române, ca un feminin singular — pornește, în realitate, de la neutrul plural, devenit substantiv, al adjectivului *agendus.* Rezultă, din sensul lexical

Scanned with OKEN Scanner

al verbului, că expresia românească *agendă de lucru* — folosită stăruitor, în trecutul nu prea îndepărtat, în presă și mai ales la televiziune — prezintă inconvenientul pleonasmului și trebuie să fie, în consecință, evitată cu hotărîre.

Atît din rădăcina *ag-* a lui *agere* „a face" cît și din *act-*, tema participiului perfect pasiv *(actus)* a aceluiași verb, s-au desprins derivate dulium, pătrunse destul de tîrziu, ca neologisme, în vocabularul limbii noastre literare, dar devenite, foarte curînd, uzuale și chiar banale în limbajul urban și în presă, bucurîndu-se, oricum, de o circulație extrem de largă: *agent, agenție; agil, agilitate; agita, agitator, agitație; coagula, coagulare, coagulator; act, activ, activa, activiza, reactiva* etc.; *actor, actorie, actoraș, actoricesc, actoricește; actual, actualitate, actualiza, reactualiza; acțiune, acționa, reacțiune, reacționa, reacționar, reacție; redacta, redactor, redacție, subredacție; tranzacție* etc., etc. Fără să fie exhaustivă, lista propusă vorbește convingător despre extraordinara suplețe și productivitate a rădăcinii latinești *ag-* și a temei corespunzătoare *act-*. Dar și despre marea lor capacitate de difuziune, deoarece aproape toți termenii consemnați anterior sînt . . . „europeni".

S-ar părea că, datorită izului său tehnico-gospodăresc, *agendă* i-ar putea indispune pe poeți. Nu însă pe Tudor Arghezi, care îi găsește loc — și încă unul de tot nimerit — în ciclul *1907 (peizaje)*, mai precis, în poemul *Arendă:* „Boieru-și dă moșia, în arendă, / Cui dă mai mult, și are, pe *agendă*, / Tot soiul, scris, de mușterii" (S, III 176). În proza noastră beletristică, *agendă* trimite, fără ocolișuri, către Dinu Gaittany, pitorescul personaj călinescian, omniprezent în straturile fistichiei societăți din romanele *Bietul Ioanide* și *Scrinul negru:* „— Perfect! se înveseli factice Gaittany. Atunci, pe diseară! Și, salutînd cu chipul cel mai îmbietor cu putință, plecă și reluă, conform *agendei*, cursa cu trăsura, ale cărei roți sonorizară din nou caldarîmul" (O, V 109); „Gaittany, [. . .] rîzînd din toată inima, ieși pe ușă. Ioanide îl văzu de pe geam întinzîndu-se cu deliciu pe spate în automobil și consultîndu-și *nelipsita agendă*" (O, V 174); „Ioanide, absorbit, îi mulțumi și-l conduse la ușă, ținînd-o deschisă, pînă ce Gaittany se întinse confortabil în automobil. — E-n regulă! îi strigă acela făcîndu-i semn cu mîna în care ținea *agenda*, de pe care apoi îndată șterse punctul efectuat" (O, V 422).

În vorbirea obișnuită — admirabil laborator al inovațiilor lingvistice, pe care dicționarele nu prididesc să le înregistreze — am auzit, de curînd, derivatele *agenduță* și *agendoi*, care reflectă — obiectiv și subiectiv, deopotrivă — felurimea dimensiunilor agendei: de la măruntul carnețel de buzunar pînă la caietul cogeamite.

Sinonime livrești pentru *agendă:* lat. *vade mecum*, în traducere literară, „hai cu mine"; fr. *aide-mémoire* „(cea care) ajută ținerea-de-minte".

O structură lingvistică, mai precis: gramaticală identică vădește substantivul polisemantic *legendă*, împrumutat, și el, din lat. *legenda* („cele care trebuie să fie citite"), gerundivul verbului *legere* „a citi". Am în vedere, în primul rînd, sensul din geografie al termenului, unde *legenda* funcționează ca un fel de „cheie" a oricărei hărți, fără de care ea — harta — nu poate fi interpretată, nu se destăinuie, rămîne mută. Celălalt sens — literar — al neologismului s-a aplicat, inițial, „vieți-

Scanned with OKEN Scanner

lor sfinților“ părinți ai bisericii, care *trebuiau citite* în timpul serviciilor religioase din evul mediu. Ulterior, se înțelege prin *legendă* o specie literară populară, apoi și cultă, o povestire, versificată sau nu, care conține elemente fantastice sau miraculoase, de obicei, brodate pe fondul unui motiv istoric sau al unei închipuiri mitice. O anumită întemeiere istorică au cele 42 de legende grupate de Ion Neculce în ciclul *O samă de cuvinte*, care prefațează *Letopisețul Țării Moldovei de la Dabija-Vodă pînă la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat* (1661—1743). În literatura universală, specia este bine reprezentată (Victor Hugo, *La légende des siècles*, de pildă), iar la noi au cultivat-o cu strălucire D. Bolintineanu, V. Alecsandri, G. Coșbuc și alții, inspirîndu-se, nu o dată, din amintita „prefață“ a cronicarului moldovean. De la un timp încoace, *legendă* se apropie tot mai mult, ca înțeles, de mai vechiul *basm*, sinonimia celor doi termeni devenind evidentă în titlul cunoscutei culegeri a lui Petre Ispirescu, *Legende sau basmele românilor*, prefațată de Vasile Alecsandri (1882).

La Eminescu, cel puțin în creația antumă, neologismul în discuție nu se ivește decît o singură dată, într-un poem exotic, *Egipetul:* „Înecat de vecinici visuri, răsărit din sfinte-izvoare, / Nilul mișc-a lui *legendă*“ (P, I 178). Mai mult îi spune Poetului sinonimul vechi *basm* care, încărcat cu o aură fabuloasă, apare adesea, uneori în versuri memorabile, ca în terținele obsedante ale acestui sonet: „Și eu astfel mă uit din jeț pe gînduri, / Visez la *basmul vechi al zînei Dochii*, / În juru-mi ceața crește rînduri-rînduri; // Deodat-aud foșnirea unei rochii, / Un moale pas abia atins de scînduri . . . / Iar mîni subțiri și reci mi-acopăr ochii“ (P, II 162).

Neasimilat ni se înfățișează alt latinism, purtător al aceleiași insigne gramaticale, anume *addenda* „cele ce trebuie să fie adăugate“, gerundiv plural neutru, ajuns substantiv, de la verbul *addere* „a adăuga“. Termen prin excelență tehnic, *addenda* denumește, de obicei, notele adiționale de la sfîrșitul unei contribuții științifice și, mai ales, al unei ediții complete, critice. Astfel, volumul al V-lea din monumentala ediție a poeziilor eminesciene, întocmită prin osîrdia de o viață a lui Perpessicius, se încheie cu un capitol intitulat *Addenda et corrigenda*, pe românește, „cele de adăugat și de îndreptat“.

În schimb, *reverendă* („cea care trebuie respectată“) s-a adaptat sistemului fonetic și morfologic al limbii române, denumind o „haină preoțească lungă, de obicei de culoare neagră“, un „anteriu“. Titus Popovici: „Era îmbrăcat în același costum negru, lucios și înverzit la coate, o fostă *reverendă* a părintelui Potra“ (*Setea*, 13). Neologismul nu lipsește din operele marilor prozatori ai Ardealului, Slavici, Rebreanu, Agîrbiceanu. Iată un fragment din capodopera celui din urmă, romanul *Arhanghelii:* „Clericii, în lungile lor *reverende*, ieșeau de-a valma din sălile de curs, umpleau coridorul, se strigau pe nume, cîntau, alergau“ (O, VII 10). Îl regăsim însă și la Sadoveanu, chiar în primul rînd al povestirii *Necunoscutul:* „Popa Ion, pe cînd își îmbrăca *reverenda*, zise preotesei“ (O, I 82). Cuvîntul nu figurează în DN, din motive care îmi scapă. Oricum, în franceză nu există decît adjectivul *révérend* „evlavios“, „cucernic“, care se întrebuințează și cu valoare substantivală, ca titlu dat preoților și, în general, membrilor clerului. Îi corespunde rom. *reverend* (v. DLR,

Scanned with OKEN Scanner

s. v.) cu ... „superlativul" *reverendisim*. O întrebuințare etimologică sui-generis a adjectivului — pendulînd, ca sens, între lat. *reverendus* „care trebuie respectat, temut" și fr. *révérend* „cucernic" — de un interes incontestabil, nu numai lingvistic, aflu la Eminescu în postuma *Antropomorfism:* „Ea vedea în înțeleptul cu-*arătare reverendă* / Prototipul cucoșimei, pe-al cucoșilor cucoș, / Cînd cu flori de-oratorie și cu ochi bisericoși, / Adîncit platonizează în tiradă somnolentă" (P, II 69). Expresia, întemeiată pe o alianță inedită, *arătare reverendă* echivalează cu „înfățișare respectabilă".

Am afirmat că *reverendă* are la bază gerundivul latinesc *reverenda*, formă flexionară — precizarea vine abia acum — a verbului deponent *revereor* „a se teme", „a se sfii", „a respecta". Tema participiului prezent al acestui verb, *reverent-*, e punctul de plecare al derivatului *reverentia*, reprezentat, în română, de neologismul *reverență* (fr. *révérence*), care denumește o ipostază fizică a „respectului", a „sfielii". Sadoveanu, *Locul unde nu s-a întîmplat nimic:* „— Am înțeles, domnule, răspunse ea, salutînd c-o înclinare de cap și făcînd o *reverență*" (O, XI 434); Ion Barbu, *Ritmuri pentru nunțile necesare:* „În brățara ta fă-mi loc / Ca să joc, ca să joc, / *Danțul buf* / Cu *reverențe* / Ori mecanice cadențe" (P, 186—187). De cele mai multe ori *reverență* funcționează ca obiect direct pe lîngă verbul *a face* într-o îmbinare destul de bine sudată ca să se constituie într-o locuțiune verbală. Șt. O. Iosif, *Artiști:* Cu ochii duși, ca în extaz, / Ea cîntă, și ei joacă, / Îi cade părul pe obraz / Și praful o îneacă. // Ei joacă, sar și se-nvîrtesc, / Împiedicați în zdrențe; / Răsuflă greu cînd se opresc / Și *fac la reverențe*" (OA, I 31); Radu Stanca, *Adio la prieteni:* „*Fac reverența* cuvenită / Și mă retrag din adunare. / O altă umbră mă invită. / Stimate umbre, salutare!" (V, 238).

În veacul al XIX-lea — fapt mai puțin cunoscut — neologismul nostru cumulează și sensul de „respect, considerație, stimă", mai apropiat de lat. *reverentia* „teamă", „sfială", dar și „respect", „considerație", „deferență". Oricum, înțelesul derivatului latin era prin excelență abstract, accepția actuală, fizică a termenului („plecăciune", „temenea", „închinăciune") constituind o inovație. A rămas celebră vorba lui Tacitus *Maior e longinquo reverentia* „mai mare e respectul de la distanță", „depărtarea în spațiu sporește respectul", observație fină și profundă, caracteristică pentru ilustrul istoric și moralist. Citatele din DLR învederează semnificația abstractă dar și varianta fonetică învechită a termenului cu citate din surse ale secolului trecut. *Calendariu de la Buda (1815)*: „Să cinstească pe tatăl său și pe mumă-sa cu cea mai mare dragoste, credință și *reverință*"; *Calendar* (1857): „Un spirit de *reverință* și de pietate"; C. Negruzzi: „Arde de dorință / Ca să vă înfățoșeze adînca sa *reverință*". Acest arhaism semantic stăruie însă în domeniul restrîns al terminologiei, mai bine zis, al frazeologiei gramaticale: *pronumele de reverență (dumneavoastră, Dumneavoastră)* este un „pronume al politeței".

În sfîrșit, adjectivele *reverențios* (fr. *révérencieux*) și *ireverențios* (fr. *irrévérencieux*) sînt derivate împrumutate ca atare din franceză și funcționează ca sinonime livrești pentru „respectuos" și „nerespectuos" Rebreanu, *Ion:* „Doamna Herdelea cu Ghighi, auzindu-l, ieșiră din salon. Lendvay, foarte *reverențios*, le întîmpină cu complimente" (263). Ad-

Scanned with OKEN Scanner

jectivul este lesne convertibil în adverb. Rebreanu, *Ion:* „Plutonierul însă mai stătu doar cîteva minute și apoi plecă, sărutînd degetele, foarte *reverențios,* Virginiei Gherman“ (352).

AGONIE, agonii, s. f. Stare patologică a organismului care precedă moartea.

Acesta este, în limba română modernă și actuală, sensul fundamental al neologismului, familiar obștii vorbitorilor și bine reprezentat în operele literare. Constantin Negruzzi: „Nenorocitul domn se zvîrcolea în spasmele *agoniei;* spume făcea la gură, dinții îi scrîșneau, și ochii săi sîngerați se holbaseră; o sudoare înghețată, tristă, a morții prevestitoare, ieșea ca niște nasturi pe obrazul lui. După un chin de jumătate ceas, în sfîrșit, își dete duhul în mîinile călăilor lui“ (AL, 125); Eminescu, *Înger și demon:* „Pe un pat sărac asudă într-o *lungă agonie* / Tînărul“ (P, I 21); Arghezi, *Glorie:* „Cetatea-i o movilă de ziduri răsturnate / Și a fugit și umbra din cetate. / Cîți oameni încă-n viață mai zac *în agonie,* / Subt grinzi și în molozuri, se știe, nu se știe“ (S, II 279). Expresia *în agonie* echivalează, aici, cu *pe moarte.* Tot Arghezi, *Hamlet:* „— Dormeam, — șopti stafia, cu vocea tatii veche, — / Și mi-a turnat otravă Claudiu în ureche. / M-a deșteptat din somnul meu ultim *agonia.* / I-am cunoscut mantaua, fugind, și pălăria“ (S, III 211). O dată cu D. Anghel, aria de întrebuințare a termenului se extinde asupra universului floral. *Dureri ascunse:* „Așa mor florile-n neștire, așa-și sting ochii buni lumina / Și-n preajma vieței care rîde, cine-ar gîndi, privind grădina. / Că sub surîsul ei s-ascunde o nentreruptă *agonie!* / Cine-a-nțeles cît plîns ascunde sub ochi o dungă viorie?...“ (P, 21); *Moartea narcisului:* „Așa s-a stins în taină, și nimeni n-a știut, / Căci în minuta asta de grea melancolie, / Eu singur stam de față la muta-i *agonie,* / Și singur mi-am dat seama atunci ce s-a pierdut“ (P, 49).

Printr-o firească analogie s-a înfiripat, cu ajutorul aceluiași termen, imaginea „zilei care moare“. Al. Macedonski, *Lewki:* „Peste-al țărmurilor silex palpitează-o-nflăcărare, / Via purpură de sînge *a solarei agonii;* / [...] Ancorează, marinare! Iată: noaptea s-a lăsat...“ (O, I 182); Ion Minulescu, *Crepuscul la Tomis:* „M-agăț cu mîinile de astrul / Ce ca un pescăruș rănit / Își moaie aripa-n *albastrul / Crepuscularei agonii!*...“ (V, 31).

Neologismul nostru constituie suportul unor comparații poetice, menite să confere pregnanță trăirilor intime. V. Voiculescu, *Trec vremile:* „Se luptă sufletul să scape / Din furtunoasa-nvălmășeală / Și din șivoaiele de apă. // *Ca-n încleștarea agoniei* / S-afundă iar și iar se suie“ (P, I 112). Pentru Octavian Goga același neologism devine, în poemul intitulat chiar *Agonie,* simbol al destrămării sufletului, al surpărilor interioare definitive: „*În mine se petrece-o agonie,* / Ca într-o tristă casă solitară, /În sufletu-mi bătut de vijelie / Eu văd un om ce-a început să moară... / Un cîntăreț cu rostul de la țară / Se duce-acum și n-o să mai învie / Cu chipul lui senin de odinioară“ (O, I 184). În sfîrșit, pentru un poet ca Bacovia, agonia cutreieră alcătuirile lumii întregi. *Mister:* „Clavirile plîng în oraș / Pe-o vreme de toamnă pustie... / Și plopii plîng tot în oraș / Și-*n totul e-o grea agonie*“. (O, 129). O atmosferă la fel de tensionată învederează acest pasaj din *Oh, amurguri,* cu observația că *agonie* își multiplică mănunchiul conotațiilor

Scanned with OKEN Scanner

datorită poziției sale finale, în vers și în strofă, dar și datorită rupturilor sintactice precum și unor combinații sugestive de sunete: „Veșnicie, / Enervare . . . / Din fanfare funerare / Toamna sună, *agonie* . . .“ (O, 30).

Verbul corespunzător *agoniza* „a fi pe moarte, pe sfîrșite, pe terminate“; „a trage să moară“, împrumutat din franceză *(agoniser)*, a dezvoltat lesne valori figurative, fiind întrebuințat, de pildă, pentru a reda istovirea surselor de lumină. Eminescu, *Sărmanul Dionis:* „Cu coatele așezate pe masă și cu capul în mîini, Dionis descifra textul obscur c-un interes deosebit, pînă ce *căpețelul de lumină începu a agoniza fumegînd. Se stinse*“ (PL, 35). George Bacovia, *Nocturnă:* „Stau . . . și moina cade, apă, glod . . . / Să nu mai știu nimic, ar fi un singur mod — / *Un bec agonizează*, există, nu există, — / Un alcoolic trece piața tristă“ (O, 44).

Fără îndoială, în lexicul limbii române moderne *agonie* reprezintă un împrumut din franceză *(agonie)*. Dar și în franceză, și în celelalte limbi romanice, el este reductibil la străvechea rădăcină *agon-*, care, în greaca veche, exprimă conceptul „luptă“. Ținînd seama de acest foarte important amănunt, putem aprecia că neologismul internațional *agonie* a suferit, față de modelul său din limba elină, o sensibilă restricție semantică, înfățișînd ideea — foarte generală și cuprinzătoare — de „luptă“, într-una, doar, din ipostazele ei, dar, fără îndoială, cea mai atingătoare: lupta cu moartea. Așadar, o zbatere zadarnică, așa cum s-a văzut din textul negruzzian care deschide seria citatelor. Iar dacă, din punct de vedere etimologic, *agonie* nu înseamnă altceva decît „luptă“, atunci cam așa trebuie să fie interpretat cuvîntul și în titlul cunoscutei cărți a lui Irving Stone despre Michelangelo: *Agonie și extaz* (ELU, 1966), mai ales că în engleză *agony* cumulează și sensul „luptă“, „încleștare“ (uneori pe viață și pe moarte), pe care rădăcina *agon-* îl avea în greaca veche, la Homer și la poeții tragici. La aceeași rădăcină va fi raportat și derivatul adjectival neologic *agonic* „referitor la agonie“, „care se află în agonie“, împrumutat, probabil, din germană *(agonisch)*, dar „potrivit“, în partea lui finală, în așa fel încît să se încadreze în sistemul fonetic și gramatical al românei.

Mai interesant se vădește compusul *protagonist* (cf. fr. *protagoniste*), care, despicat în elementele sale alcătuitoare, echivalează cu „întîiul luptător“ (cf. gr. *prótos* „primul“, „cel dintîi“ și *agonistes* „luptător“). Se impun, înainte de orice, două precizări. *Dicționarul de neologisme* înregistrează un *agonist* „luptător“, cu mențiunea *livresc*, ce reproduce aidoma tema gr. *agonist(es)*. Cît despre prima parte a „compusului“, în speță: *prot- (proto-)*, ea revine într-un mare număr de formații, cîștigînd mereu teren. Nu cu mulți ani în urmă mișunau, în publicațiile noastre de cultură, *protocronie* și *protocronism*, care gîdilau agreabil urechile potentaților de atunci: „De multă vreme o carte de critică nu a tulburat apele prea liniștite ale vieții noastre literare ca această *Din clasicii noștri*, cu subtitlul *Contribuții la ideea unui protocronism românesc*“, semnată de Edgar Papu (*Luceafărul*, 1 septembrie 1979, p. 3).

Pornind de la faptul că *proto- (prot-)* înseamnă „întîiul“, iar „întîiul“ nu poate fi decît unul singur; dar și de la faptul că, în greaca veche, compusul *protagonistes* se specializase în lumea teatrului, unii

Scanned with OKEN Scanner

lingviști ai noștri condamnă, explicit sau implicit, folosirea cuvîntului la numărul plural. Al. Graur: „*Protagonist* era în teatrul grecesc actorul care juca primul rol [...], iar ceilalți erau numerotați în continuare. La noi a ajuns să fie înțeles ca actor pur și simplu, astfel că se vorbește de *protagoniștii* unei piese și chiar de *principalii protagoniști* [...], ca și cum ar exista și *protagoniști* secundari" (*Capcanele*, 53). În ultima vreme termenul a pătruns vîrtos în limbajul sportiv, mai ales în reportajele privitoare la marile întreceri cicliste *(protagoniștii cursei)*, apropiindu-se tot mai mult, ca înțeles, de „fruntaș". Așa stînd lucrurile, folosirea termenului și la numărul plural, fără a fi recomandabilă, nu este prea stingheritoare și nu merită, în consecință, blamul specialiștilor. Orice rezervă, de ordin... etimologic, față de pluralul „compusului" în discuție se spulberă în fața lui George Călinescu, stăpîn pe toate subțirimile limbii române, care nu se sfiește să recurgă la forma incriminată a pluralului chiar într-o frază referitoare la opera unui dramaturg, e vorba de *Il bugiardo* „Mincinosul", una din comediile lui Goldoni: „Înainte de actul întîi apar o droaie de indivizi, adulți și copii, pe care un fel de șpicher îi prezintă publicului ca pe *protagoniștii piesei*" (CO, 125). Bineînțeles, fragmentul călinescian abia citat ne întoarce către semnificația liminară a lui *protagonist*, care, așa cum am mai spus, în tragedia greacă semnifică „rolul întîi", „personajul principal", cum spunem noi, cu un clișeu îndătinat în școală. Existau denumiri speciale și pentru rolurile al doilea și al treilea: *deuteragonistes* și *tritagonistes*. Să precizăm că rolurile erau interpretate exclusiv de bărbați și că, pe scenă, nu se găseau niciodată, simultan, mai mult de trei personaje.

Iată-ne, așadar, în fața unei veritabile familii de neologisme, avînd în miezul ei substantivul *agonie: agonic, agoniza, agonist, protagonist*. Se adaugă, direct legat de verbul *agoniza*, adjectivul *agonizant* „care agonizează", „care se află în agonie", împrumutat, și el, din franceză *(agonisant)*. Rar întrebuințat, cuvîntul este înregistrat în dicționarele recente, dar fără atestări literare. În sfîrșit, trebuie făcută precizarea că neologismul *agonie* se ivește destul de timpuriu în „scripturele române", pentru întîia oară, la Dimitrie Cantemir, în *Scara a numerelor și cuvintelor streine tîlcuitoare*. Cuvîntul apare sub o formă foarte apropiată de a radicalului grecesc *agon-*, anume *agona*, fiind glosat după cum urmează: „Lupta carea face trupul cu sufletul în ceasul morții" (*Ist*, I 8).

Rădăcina elină *agon-* are și alte răsfrîngeri în limba română, poate mai interesante încă. Ea se lasă, într-adevăr, redescoperită în cîteva cuvinte vechi, de pildă, în verbul *agonisi* „a dobîndi, a cîștiga prin muncă îndîrjită", (adică, prin ... „luptă"!), împrumutat din neogrecescul *agonizomai*. După ce constată că asocierea între ideea de „muncă" și aceea de „cîștig" ca răsplată a efortului creator este „un produs al cugetării proprii românești", Hasdeu extrage o încheiere uimitor de actuală: „Nici o muncă temeinică fără cîștig; nici un cîștig temeinic fără muncă" (HEM, I 378). Este semnificativ amănuntul că, în primele sale atestări literare, verbul *agonisi* păstrează conotația „efortului trudnic", prin urmare: a „luptei", ca în aceste citate din DA, unde el echivalează, pe rînd, cu „a munci, a lucra (din greu)" și „a se trudi, a se căzni".

Scanned with OKEN Scanner

Șincai, *Hronica . . .*: „Așa de rău au înfrînt pe Daci, cît n-au rămas nici carii *să agonisească pămîntul*"; Dosoftei, *Viețile sfinților:* „Într-acesta chip *agonisîndu-se* și nevoindu-se sfîntul, [. . .] îl trimisă la un loc". De la acest înțeles se ajunge în chip logic la acela de „a dobîndi (cu caznă)", cum se vede lesne din aceste versuri dosofteiene, unde contextul acționează luminător asupra verbului cu pricina: „Ca lumea aceasta-i ca o miză mică, / Omul, cît de-a hirea, este o nemică. / De vreme ce trece ca o umbră rară, / *Zădar se trudește* de zî pănă-n sară, / De *s-agonisește* s-aibă și pre mîine; / Strînsura ce strînge nu știi cui rămîne" (PV, 265). Conotația „dificultății" — deci: și a „luptei" — stăruind, de la „a dobîndi" pînă la „a cîștiga" nu a fost decît un pas. Iată un fragment revelator din Anton Pann, *Cîntec ce-i zic al Jianului:* „Stau în drum și mă gîndesc / Ce să apuc să mîncesc, / *Pîinea să-mi agonisesc,* / Copilașii să-mi hrănesc" (SL, I 33). După cum se vede, finul Pepelei nu pregetă să rimeze verb cu verb, în patru versuri consecutive. Pe noi ne interesează însă faptul că ideea „cîștigului" este asociată cu aceea a „muncii" („Ce să apuc să mîncesc, / Pîinea să-mi *agonisesc*"), ceea ce îndreptățește frumoasa încheiere a lui Hasdeu, citată anterior.

Participiul adjectiv feminin *agonisită* funcționează, în limba veche și populară, ca substantiv, sinonim pentru „folos, cîștig". Dosoftei: „Din roada ta, dintr-*agonisită* / Vei mînca cu voaie nendoită" (PV, 939). În substructura semantică a derivatului *agonisită,* stăruie conotațiile „muncă", „trudă", identificabile în acest pasaj din *Hronicul . . .* lui Cantemir: „Spre *agonisita* lucrului deplin, fără sudori și durori a fi nu poate" (DA). Partea finală a citatului *(fără sudori și durori a fi nu poate)* luminează puternic accepția contextuală exactă a lui *agonisită:* „procurare dificilă, căznită". Iar *durori,* rimînd sugestiv cu *sudori,* reprezintă pluralul arhaismului *duroare,* moștenit din latinescul *dolorem,* dar concurat și biruit de *durere,* infinitivul lung, ajuns substantiv, al verbului *durea* (lat. *dolere*). *Duroare* era viu în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea în toate provinciile României de astăzi. Dosoftei: *„Durorile* și strigările fămeiei" (PV, 611), *durori de moarte* (PV, 847), *pita cea de durori plină* (PV, 935); I. Budai Deleanu: „Ai! ursită neagră și păgînă! / Strigă cu lacreme și *duroare!* / Cum de-mi răpiș, tu iubita zînă! / Ah! cum întunecași al mieu soare!" (Ț, v. 62). Cu sensul „reumatism", *duroare* pătrunde și la cronicarii munteni, mai precis, în *Istoriile domnilor Țării Rumânești* de Radu Popescu: „În vremile acestea, Amurat, al doilea împărat al turcilor, fiind bătrîn și *bolnav de durori,* au lăsat împărat în locul lui pă fii-său Mehmet, tînăr, și el s-au dus la Magnisiia să să odihnească" (CM, I 245); „care auzind Baizit-împăratul, au trimis oaste (că el era *bolnav de durori*) cu Ali-pașa" (CM, I 260).

ALARMĂ, alarme, s. f. Vestire a unei primejdii, a unei nenorociri iminente; mijlocul prin care se vestește o atare primejdie.

Cuvîntul pare să fi pătruns la noi abia în a doua jumătate a veacului trecut, cel puțin dacă ne orientăm după dicționare, unde existența lui, slab reprezentată, începe o dată cu Eminescu, *Împărat și proletar:* „Pe stradele-ncrușite de flacări orbitoare, / Suiți pe baricade de bulgări de granit, / Se mișc' batalioane a plebei proletare, / Cu cușme frigiene și

Scanned with OKEN Scanner

arme lucitoare, / Și clopote de-*alarmă* răsună răgușit" (P, I 250). Îl regăsim în ultima strofă din poemul lui Șt. O. Iosif *Singurătate*, puternic marcat de ecouri eminesciene: „Și s-or scurge lacrimele / Fără vorbă, făr-*alarmă* — / Toate, toate patimele / Și durerile-or s-adoarmă" (OA, I 342). Dar și într-una din „toamnele" bacoviene, unde poetul plumbului statornicește o interesantă alianță stilistică între *vechi* și *nou*: „Răsună din margini de tîrg / Un bangăt puternic de armă; / E toamnă... metalic s-aud / Gorniștii, în fund, la cazarmă. // [...] Și vine, ca-n vremi de demult, / Din margini, un *bucium de-alarmă*, / E toamnă... metalic s-aud / Gorniștii, în fund, la cazarmă" (O, 36). Am citat prima și ultima strofă a acestei *Toamne*, ca să se poată reliefa monotonia, intenționată, a rimelor într-o creație unde predomnesc sonurile și cuvintele care le exprimă: *Răsună, bangăt, metalic, s-aud, Gorniștii, S-aude, clopot, plînge, bucium, alarmă, metalic, s-aud, Gorniștii.* Bineînțeles, conform clasicei rețete simboliste, dintre acești termeni unii se repetă, iar fenomenul respectiv, al repetiției, angajează, cel puțin o dată, un vers întreg: *Gorniștii, în fund, la cazarmă.*

„Forma internă" a neologismului, pe care noi l-am împrumutat din franceză *(alarme)*, este opacă pentru vorbitorii limbii române. Ea se dezvăluie și se limpezește abia în italiană, de unde și l-au adjudecat și francezii. Într-adevăr, it. *allarme*, cu doi *-ll-*, reprezintă fuziunea, într-un singur cuvînt, a expresiei analitice *all' arme*, care semnifică „la arme", așadar un strigăt, un îndemn războinic. Multipla rimă din *Toamna* bacoviană citată anterior *(armă—cazarmă ... alarmă—cazarmă)* dobîndește, astfel, încă un tîlc, confirmînd, în planul sonor, afinitățile dintre cuvinte cu aceeași obîrșie, pe care divergențele semantice, survenite ulterior, au avut darul să le dezbine: *armă* și *alarmă*, în cazul de față.

Veacului nostru — în care s-a înfiripat și a făcut uriașe progrese aviația militară — îi datorăm expresia, de tristă amintire, *alarmă aeriană* „semnal sonor insistent prin care, în timp de război, se vestește apropierea avioanelor inamice". Tot în timp de război sau în acela al „stagiului militar" se va fi zămislit locuțiunea verbală *a da (a suna) alarma*, ce poate fi întrebuințată și figurativ. Geo Bogza în DL: „Doar cîinii [...] simt cît de mare e primejdia și [...] *dau alarma*, plîngînd îndelung".

Dar, dincolo de sensul dintîi („la arme!"), neologismul *alarmă* a dezvoltat, prin extensie, încă unul, care îl așază în relație de sinonimie parțială cu „neliniște", „teamă", „panică". G. Ibrăileanu, *Adela:* „Trebuia să plec. Cînd m-am ridicat de pe scaun, doamna Timotim adresă bărbatului ei un Nicule! speriat. Timotim îmi traduse [...] *alarma* ei. Era hotărît între dînșii să mă oprească [...] la masă" (DL).

Sinonim aproximativ cu *alarmă* este *alertă*, folosit, prin restricție, și în astronomie ca termen prin care specialiștii atrag atenția asupra evoluției diverselor fenomene cerești (cf. DN, s. v.). Și *alertă* are „formă internă", reprezentînd contopirea, într-un singur cuvînt, a expresiei italienești *all' erta*, „pe înălțime!". Lui *erta* „pantă abruptă", „povîrniș" îi corespunde un adjectiv *erto, erta* „abrupt", „povîrnit", fost participiu desprins din paradigma vechiului verb *ergere*, moștenit, la rîndu-i, din lat. *erigere* „a ridica", „a înălța" *(e- + regere)*. Atît *alertă* „alarmă" cît și verbul corespunzător *alerta*

Scanned with OKEN Scanner

„a alarma“ noi ni le-am însușit din franceză: *alerte* și *alerter*. Familia acestor neologisme se întregește cu *alertețe* „vioiciune“, „agerime“, împrumutat direct din italiană (*all' ertezza* „rapiditate“). Toate trei — *alertă, alertà, alertețe* — sînt cuvinte rare și livrești, pe care nu toate dicționarele le înregistrează. Ele nu lipsesc, bineînțeles, din DN.

De o răspîndire mai largă se bucură derivatele lui *alarmă*, în primul rînd verbul *alarma* „a da alarma“, „a pune în stare de alarmă“, dar și „a (se) neliniști“, „a (se) înfricoșa“; „a (se) speria“ (cf. fr. *alarmer*). Totdeauna atent la nuanțe, Sadoveanu admite neologismul, dar numai în stratul dialogat al operei, atunci cînd replica aparține unor intelectuali. Iată o asemenea intervenție, din *Nada Florilor*: „Mă simțeam tot mai stînjenit și mai rușinat. Am vrut să plec. *Profesorul* a ridicat palma-i cu degete lungi în fața ochilor:

— Dumitraș Ilie e destul de mare și de serios, ca să vorbesc față de el. În fond, a urmat el întorcîndu-se către cioban, nu trebuie *să se alarmeze* nimeni, nu-i nici un pericol pentru băiet. Toți ceilalți profesori au socotit că se poate acorda unui elev eminent alt termen pentru teza de mai“ (O, XVII, 555—556). După cum se vede, lexicul profesorului mustește de neologisme, ceea ce face ca verbul *a se alarma* să se simtă la el acasă: *serios, fond, a se alarma, pericol, acorda, elev, eminent, termen, teză*. Acest aspect nu-l împiedică pe același personaj ca, la răstimpuri, să ... moldovenizeze *(băiet)*. Contrastul, departe de a fi strident, se dovedește, mai curînd, șăgalnic, mai ales că partenerul la dialog, bădița Haralambie, se exprimă neaoș: „— Apoi eu, a răspuns ciobanul, cu toată rușinea mărturisesc că noi, la *prînzișor*, tocmai în acest ceas, dacă se întîmplă să avem o *halcă de carne* pe cărbuni, *foarte ne bucurăm* și *ne luăm de-o grijă* pînă la amiază“ *(ib.)*.

Și realitățile psihice pot ajunge în stare de *alarmă*, cum se străvede dintr-un roman în care analiza psihologică joacă un rol important, mă refer la *Dan* al lui Vlahuță: „Dan vine-ntotdeauna grăbit acasă; pe drum își face fel de fel de idei: o fi bolnavă, s-o fi aprins casa ... închipuirea lui îi înfățișează primejdii, tablouri fioroase, al căror aspect îi *alarmează* conștiința“ (OA, III, 138).

Într-un poem al personificărilor, cum ni se înfățișează *Rapsodii de toamnă* al lui Topîrceanu, participiul adjectiv *alarmat* devine, și el, mijloc de întruchipare a amintitului procedeu stilistic dominant: „Într-o clipă, *alarmate*, / Ies din șanțuri *vrăbiile*. / Papura pe loc se zbate / Legănîndu-și săbiile“ (S, I, 27).

Infinitivul lung, substantivat se ivește destul de rar. În același roman al lui Vlahuță el este anticipat și dublat de un sinonim ce adaugă un spor cantitativ, de intensitate: „Toată figura lui lua o expresie de *neliniște* și de *alarmare*, ca-n fața unei mari primejdii“ (SA, III 197). Iar *alarmant* (din fr. *alarmant*) apare într-un număr redus de contexte: *simptome alarmante, stare alarmantă, zvon alarmant*. Gata făcut a fost împrumutat și derivatul adjectival *alarmist* (fr. *alarmiste*), întrebuințat despre „cel care răspîndește știri alarmante (cu intenția de a produce panică)“, dar și despre „cel care se sperie ușor, se lasă lesne cuprins de panică, exagerează o știre sau o veste rea“.

Deosebit de *alarmă*, în planul formei, prin afereza lui *a-*, dar și printr-o ușoară răzlețire a sensului, sinonimul parțial mai vechi, *larmă*

Scanned with OKEN Scanner

aparţine, totuşi, aceleiaşi familii de cuvinte, aflîndu-şi modele posibile în limbile maghiară şi sîrbocroată. Echivalenţa semantică dintre cele două cuvinte înrudite, *larmă* şi *alarmă*, ni se învederează doar în veacul trecut, de pildă, în expresia *a da larmă* („a da alarmă"), identificabilă în scrierile lui C. Negruzzi: „*Dase larma* pe la casele boierilor" (DA). Ulterior, *larmă* îşi nuanţează înţelesul, ajungînd sinonim cu „zgomot", „gălăgie" şi fiind întrebuinţat cu precădere în descrierea unor scene de luptă. Şt. O. Iosif, *Eroul de la Königgrätz:* „Era în nămiez . . . Da să m-adoarmă / Foşnitul leneş din frunziş . . . / Tresar . . . aud deodat-o *larmă* / P-aproape, colea-n stejeriş: / Pun mîna repede pe armă / Şi iau pădurea-n curmeziş" (OA, I 81); V. Voiculescu, *Un glotaş*: „Şi deşi era război, / Chiot lung de tun şi *larmă*, / Mortul paşnic, din noroi / N-avea chivără, nici armă" (P, I 190). *Larmă* intră în componenţa expresiei *a face larmă*, pe care dicţionarele o echivalează prin „a face zgomot (mare), gălăgie, scandal". De cîtă suplete stilistică este capabilă această expresie — în funcţie de contextele în care se află prinsă — se va vedea din simpla juxtapunere a două citate, primul din Creangă, al doilea din Eminescu. *Povestea lui Ivan Turbincă*: „Şi odată se îmbracă şi se înarmează Ivan cu toate ale lui şi, ieşind afară, începe a face un tărăboiu de s-a sculat toată ograda în gura lui.

— Dar ce-ai păţit, mă pohonţule, de te-ai sculat cu noaptea-n cap, şi *faci aşa larmă*? ziseră oamenii boierului" (O, 189); *Călin (file din poveste):* „De cînd codrul, dragul codru, troienindu-şi frunza toată, / Îşi deschide-a lui adîncuri, faţa lunei să le bată, / Tristă-i firea, iară vîntul sperios vo creangă farmă — / Singuratece izvoare *fac* cu valurile *larmă*" (P, II 158). După cum poate oricine constata, expresia revine, aidoma, în ambele citate, dar sensurile şi conotaţiile ei sînt, de fiecare dată, altele, profund divergente. Într-adevăr, în pasajul din Creangă, sub presiunea micro- şi macrocontextului, *a face larmă* stîrneşte o gamă întreagă de impresii acustice stînjenitoare, dezagreabile, enervante — gălăgie, hărmălaie, scandal, vacarm —, consolidate de sintagma anterioară *a face un tărăboiu,* puternic reliefată, la rîndu-i, de propoziţia subordonată consecutivă imediat următoare *(de s-a sculat toată ograda în gura lui),* care echivalează cu un epitet adjectival superlativ: *nemaipomenit.* Toate aceste consideraţii se rezumă prin simpla constatare că personajul care „face larmă" este . . . Ivan.

La Eminescu însă, aceeaşi expresie, trimiţînd la un „subiect" rupt din natură *(Singuratece izvoare),* sugerează un murmur discret, clipocitul ritmic al undelor, iar impresia acustică ce se înfiripă în căuşul urechii, fără a se opri acolo, este una aromitoare. Contribuie la statornicirea unei atare impresii structura fonetică a versului, în care toate cele cinci poziţii sub accent („sub ictu") sînt blocate de aceeaşi vocală, cu grad maxim de deschidere, *-a-*: *-ra-* (din *Singuratece*), *-voa-* (din *izvoare*), *fac, va-* (din *valurile*), *lar-* (din *larmă*). Raportată la conţinut, repetarea obsesivă a aceleiaşi vocale „sub ictu" devine o incontestabilă sursă a eufoniei.

În lumina acestui mănunchi de observaţii, nu va surprinde pe nimeni epitetul cu care se însoţeşte *larmă* în aceste memorabile versuri din poemul dacic postum *Gemenii* al lui Eminescu: „Din sale depărtate pătrunde zvon de arma. / Prin el

Scanned with OKEN Scanner

cimpoiul skytic pornește *dulcea-i larmă*, / Trezind greoiul ropot de danț, căci la un loc / Toți oaspeții mai tineri loveau baltage-n joc, / Iar tinerele fete cu ei jucînd de-a valma, / Se-nvîrt și se mlădie ușor sunînd cu palma" (P, III 76).

În *Arhanghelii*, capodopera lui Ion Agîrbiceanu, surprinde stăruința cu care *larmă* revine de-a lungul romanului. Nu lipsesc situațiile cînd termenul se repetă, la mică distanță, de două sau chiar de trei ori pe aceeași pagină. Iată primele rînduri ale cărții: „În gangul lung și rece al seminarului de clerici se deschiseră, aproape într-același timp, patru uși vopsite alb, [...] și cei patru profesori ieșiră cu pași repezi din sălile de curs. [...] Deși vorbeau tare, nu se putea înțelege ce-și spun, căci în urma lor, din sălile de curs, creștea tot mai mult un vuiet, o *larmă* grea, care umplea, c-un fel de clocot, gangul boltit. *Larma* aceea mare părea că aduce nouri nevăzuți de praf fin și-i răspîndește prin coridor" (O, VII 9). Mai ales în preajma vacanțelor, atmosfera din școli și internate reclamă solicitarea aceluiași termen: „Dar buna dispoziție îi reveni clericului Vasile îndată ce intră în *larma seminarului*, în vuietul acela ce nu se mai termina. Slugile începuseră să coboare geamandane, pachete, oprind la tot pasul pe tinerii clerici, care umblau forfota, să-și strîngă lucrurile pe care le duceau acasă" (O, VII 13); „În *larma* și în vălmășeala ce nu se mai curma, Vasile Murășan își luă geamandanul, ieși în coridor, coborî scările și se apropie de bucătăria seminarului" (O, VII 16). *Larma* este, pentru Agîrbiceanu, „suma" unor zgomote amestecate, pe care, cel puțin o dată, se ostenește să o descompună în elementele ei alcătuitoare: „Din camerele largi, luminoase, pătrundea o *larmă continuă, ciripiri de fete, voci de bărbați*, și, din cînd în cînd, peste toate se înălța *rîsul puternic* al notarului" (O, VII 96). Este în afara oricărei îndoieli că termenul îi „sună bine" prozatorului, care îl folosește, nu o dată, pentru a descrie „*larma* nesfîrșită din birturi" (O, VII 260). Iată, în ordinea apariției lor în text (*Opere*, VII), cîteva pasaje caracteristice: „Vasile Murășan ieșea apoi din curte, trecea pe dinaintea birturilor, care răspîndeau necurmat o *larmă mocnită, închisă*" (54); „În birtul în care intrară nu erau cei dintîi. Erau numai ceasurile zece, dar sala era plină de consumatori, de *larmă*, de nouri de fum" (66); „ciocneau mereu păharele, discutau aprins, cîntau într-o *larmă mare*" (156); „petrecerea curgea cu vuiet, cu *larmă mare*" (177); „El era mai setos de băutură decît Ungurean; acestuia îi plăcea mai mult *larma*, cîntecul și uimirea ce o stîrneau în jurul lui petrecaniile pe care le plătea" (210); „Urale nouă izbucniră și-n mare *larmă* universitarii șezură la masă" (212); „Îndată ce se aduse șampania, după cel dintîi pahar, Vasilache comandă un cînteo nou, apoi altul. Se aduseseră cutii de țigări, de-ajuns ca să aibă toți tinerii ăștia pe-o lună. Nourii de fum începeau să se nalțe prin *larma tot mai mare*" (214). De altfel, pînă le merge bine, băieșii din Văleni se țin tot de „petrecanii", iar *larma* este expresia lor sonoră: „Vălenarii erau mai veseli, mai *plini de larmă* ca oricînd: banul nu li se mai isprăvea din mînă. Prin birturile satului începură petrecanii fără sfîrșit, iar cînd se abătea cîte-o ceată, care băia la «Arhanghelii», prin oraș, ținea cheful cîte trei zile în șir" (249). O singură dată *larmă* revine de trei ori pe aceeași pagină, sugerînd fierberea mocnită și sumbră din cotloa-

Scanned with OKEN Scanner

nele subpămîntene, acolo unde „Vîlva băilor“ așteaptă să se împlinească sorocul pierzaniei: „Clericul Vasile auzea *larma tipică a Vălenilor*, acel toc-toc, toc-toc-toc, împreună c-un *huiet ciudat*, *larma* pe care o făceau șteampurile — piuele de pisat piatră auriferă. *Larma* aceea o prindeau pădurile, o creșteau și nu se mai putea cunoaște de unde vine“ (46). Tocmai de aceea *larma* devine mai spăimoasă, ea devine ... *alarmă*. În sfîrșit, *larmă* definește starea complexă și reliefantă a personajului principal, directorul băii: „*Larma era elementul lui Iosif Rodean* și îndată ce o auzi, îi păru că se trezește dintr-o amorțire“ (225). Același cuvînt sugerează vînzolul necurmat din casa lui Iosif Rodean: „Sus, în casă, era *larmă mare*, tunetele notarului se spărgeau mereu“ (O, VII 235). Din această pricină, acasă fiind, se simțea atît de străină Elenuța: „Nu putea suferi *larma continuă*, daraverile multe, învălmășeala aceea necurmată care era la ei acasă“ (O, VII 110); „nu se mînia, nu se irita de *larma continuă din casa lor*, care altădată-i era nesuferită“ (O, VII 220).

Dacă *larmă*, împrumutat din maghiară, s-a răspîndit, totuși, în toate ținuturile locuite de români, nu același lucru se poate spune despre derivatul său verbal *lărmui* „a face larmă“, caracteristic mai cu seamă pentru unele graiuri din Transilvania. În GD, Vasile Frățilă dă un exemplu cules dintr-o conversație intimă: „Nu *lărmuiți*, că treziți copilul“. Acest pitoresc derivat îl regăsesc tot la Ion Agîrbiceanu, chiar în romanul *Arhanghelii*, de cel puțin trei ori: „Furculițele, cuțitașele, farfuriile — *lărmuiau* necurmat. Doctorița Prințu înghiți singură o jumătate de tort. Bărbații nu cruțau vinul“ (O, VII 116); „Caii alergau în trap mărunt pe drumul pietros, căruța *lărmuia*“ (O, VII 176); „se adunară în jurul lui *lărmuind*, strigîndu-l pe nume, pipăindu-l, alții îl zguduiau“ (O, VII 269). Acest pitoresc verb se ivește și în versurile brașoveanului Șt. O. Iosif. Citez din poemul *Moș Ajun*: „... Dar ce zgomot e în tindă? / Inima-i stă să se rumpă! / Vin copiii de colindă, / Vin la sora lor cea scumpă. // *Lărmuind* cu bucurie, / Bat în geam, fac zarvă multă, / Rîd cu hohot, făr' să știe / Că fetița nu-i ascultă ...“ (OA, I 7). În texte mai vechi, *lărmui* face sinonimie cu *alarma*, confirmînd, la nivelul verbelor, relația dintre substantivele corespunzătoare (*larmă* și *alarmă*). Șincai, *Hronica* ...: „Pricina încă o spune, pentru ce *s-au fost lărmuit* Sașii“ (DA).

Din *larmă* s-au mai desprins derivatele *larmăt* și, cu sens augmentativ-depreciativ, *lărmălău*, identificabil și la Agîrbiceanu în romanul *Legea trupului*: „Alegerea se făcea totdeauna cu mult *lărmălău*, cum spunea domnul director de la școala elementară“ (O, VIII 157). „Detașarea“ pe care și-o impune prozatorul („cum spunea domnul director“) sugerează că *lărmălău* ar putea fi o formație personală, plăsmuită de modelul viu al personajului respectiv. Cît despre nuanța peiorativă pe care o comportă sufixul *-ălău*, ea transpare și mai clar în alte derivate, cum sînt *burtălău*, *fătălău* (Tudor Arghezi), *mutălău*, *prostălău*, *tontălău*. Liviu Rebreanu, *Golanii*: „Ochii lui Aristică scînteiau ca doi tăciuni aprinși pe fața roșcovană, lată, pe care o împărțea drept în două perechea de mustăți galbene ca paiele, întinse de-a curmezișul obrajilor, de la o ureche pînă la cealaltă. Rînjea cu rîsul grosolan al unui *mutălău*, un rîs la care luau parte gura, ochii, mustățile, obrajii și

Scanned with OKEN Scanner

chiar nasul lung și subțire care tremura și se îndoia ca o frunză de țigară“ (O, II 42—43); Sadoveanu, *Locul unde nu s-a întîmplat nimic:* „Gliganul, neștiind ce-i asta, se uita la tatăl său ca un *prostălău* ce se află“ (O, XI 491); Cezar Petrescu, *Comoara regelui Dromichet:* „Un nărod slab la minte, ca Oarță al dumitale, de-mi țîțîie inima în tot ceasul să nu dea foc la casă, cîtu-i de *tăntălău*“ (DA). Cel puțin în cîteva cazuri, *-ălău* agravează „însușirea“ exprimată de cuvîntul căruia i se anină *(mut, prost, tont).*

ALVEOLĂ, alveole, s. f. Cavitate în osul maxilar în care sînt înfipți dinții.

Există prejudecată — hrănită, bineînțeles, de îngustimea perspectivei — că neologismele suferă de o acută sterilitate semantică, împinsă, într-un mare număr de cazuri, pînă la monosemie. Este adevărat că nu le putem compara, din acest punct de vedere, cu termenii din fondul vechi, statornic al vocabularului, expuși, de cele mai multe ori, polisemiei. Pătrunse de curînd în lexicul limbii noastre, neologismele *stilou* și *pix* n-au avut răgaz să dezvolte sensuri multiple și este mai mult decît probabil că, și de acum încolo, vor rămîne monosemantici. În schimb, altă unealtă a scrisului, *pana* (Eminescu, *Scrisoarea II*: „De ce *pana* mea rămîne în cerneală mă întrebi?“), e denumită cu un cuvînt vechi care, în DLR, însumează 20 de sensuri și subsensuri.

Tentația generalizării ar fi cît se poate de primejdioasă. Într-adevăr, cunoașterea amănunțită și cuprinzătoare a teritoriului neologismelor ne demonstrează că multe dintre ele, pătrunzînd în „terminologii“ diferite, și-au mlădiat înțelesul de bază de la un domeniu profesional la altul. Așa s-a întîmplat, între altele, cu substantivul *alveolă* (cf. fr. *alvéole*, lat. *alveolus*), cunoscut mai cu seamă din stomatologie, unde el desemnează, de obicei la plural, micile scobituri din oasele maxilare în care sînt implantate rădăcinile dinților. De *alveolele* incisivilor de sus se lipește, momentan, vîrful limbii pentru articularea consoanelor numite, tocmai de aceea, *alveolare* (cf. fr. *alvéolaire*): *t* și *d*, de exemplu, dintre oclusive, dar și vibranta *r*. Iar boala care se manifestă prin inflamarea alveolelor dentare se cheamă *alveolită* (fr. *alvéolite*). Nu va fi, cred, lipsit de interes să menționez că *-ită* a devenit, în lexicul nostru neologic, un adevărat sufix patonim — dacă pot spune așa — slujind, adică, la formarea denumirilor de ... boli. Iată, în ordinea lor alfabetică, doar cîteva exemple: *amigdalită, aortită, artrită, blefarită, colită, conjunctivită, dermatită, encefalită, enterocolită, faringită, gastrită, gingivită, hepatită, laringită, miocardită, nefrită, nevrită, otită, pancreatită, peritonită, pleurită, poliomielită, retinită, rinită, sinuzită, stomatită, timpanită, uretrită.* În prima parte a fiecăruia din aceste neologisme savante, specialistul distinge numele din greaca veche a acelei părți din trup pe care boala respectivă o lezează. Astfel, în cazul *blefaritei*, definită drept o „inflamație a marginilor libere ale pleoapelor“ — formantul *-ită* se adaugă temei *blefar-* din grecescul *blépharon* „pleoapă“. Pitoresc este amănuntul că vorbitorii, obsedați de atîtea ... modele, au plăsmuit derivatul șugubăț *chiulangită* „boala chiulangiului“, în structura căruia oricine recunoaște cu înlesnire și „sufixul“, și termenul de bază, turcismul *chiulangiu.*

Întorcîndu-ne de unde am plecat — adică la ... *alveolă* — rămînem,

Scanned with OKEN Scanner

deocamdată, la terminologia corpului uman, dar coborîm ceva mai jos, la nivelul toracelui. Aici aflăm *alveolele pulmonare*, cavităţile infime unde se sfîrşesc ultimele ramificaţii ale bronhiilor. Boala ce rezultă din inflamarea lor se numeşte, iarăşi, *alveolită*.

Strămutîndu-ne pe teritoriul geografiei, ne întîmpinăm cu sintagma, adiată de duhul poeziei, *alveolă eoliană*, întrebuinţată pentru a denumi o „mică adîncitură a solului în regiunile deşertice, săpată de vînt cu ajutorul nisipului pe care îl poartă în suspensie“ (DER). Nu e greu a desluşi în corpul fonetic al adjectivului derivat *eolian* numele lui *Eol* (lat. *Aeolus*), craiul vînturilor şi al furtunilor în mitologia greco-romană, evocat de Vergilius în cartea I a *Eneidei*. Accentuat ca în greacă şi latină, pe silaba iniţială, Eol nu lipseşte din creaţiile eminesciene timpurii. *O călărire în zori*: „Ca *Eol* ce zboară prin valuri şi ţipă, / Fugarul uşor / Nechează, s-aruncă de spintecă-n pripă / A negurei flor“ (P, I 6); *La Bucovina*: „Cînd pe bolta brună tremură Selene, / Cu un pas melodic, cu un pas alene / Lin în calea sa, / *Eol* pe-a sa arpă blînd răsunătoare / Cînt-a nopţii dulce, mistică cîntare, / Cînt din Valhala“ (P, I 10); *La Heliade*: „Ca visul e cîntarea ce-o-ntoană *Eol* dulce, / Cînd silfele vin jalnic prin lilii să se culce, / Să doarmă somn de îngeri pe sînul alb de flori“ (P, I 31). O singură dată, în postuma *Cînd priveşti oglinda mării*, Eminescu, constrîns şi de exigenţele rimei, accentuează acest nume propriu ca în franceză, pe ultima lui silabă: „Cînd priveşti oglinda mării, / Vezi în ea / Ţărmuri verzi şi cerul sărei, / Nor şi stea. / Unda-n plesnetul ei geme / Şi *Eòl* / Sună-n papura ce freme / *Barcarol*“ (P, I 54).

Pătrunzînd, acum, în domeniul prozaicelor îndeletniciri gospodăreşti şi inspectînd interiorul unui frigider, dăm cu ochii, de cum îl deschidem, peste un „etaj“ sau chiar două de concavităţi meşterite în spatele uşii, în partea ei de sus, şi menite să devină noi „cuiburi“, sui-generis, pentru ouă. Şi acestea, tot *alveole* se cheamă.

Fără a istovi rămurişul semantic profesional al cuvîntului, menţionăm că în limbajul atît de bogat, de felurit şi de pitoresc al crescătorilor de albine, *alveolele* sînt căsuţele hexagonale care, în mirabila alcătuire geometrică a fagurelui, adăpostesc mierea. În româna populară li se mai zice *căsuici*, cu o formaţie diminutivală extrasă din substantivul *casă*, căruia i se ataşează sufixul *-uică*. Sînt derivate cu acelaşi formant: *cămăşuică, ferestruică, păsăruică, nevăstuică*.

Este notabil amănuntul că versurile eminesciene din *Călin:* „Ici şi colo a ei haină s-a desprins din sponci ş-arată / Trupul alb în goliciunea-i, curăţia ei de fată“ (P, II 155) prezintă, într-un strat redacţional mai timpuriu, o seamă de deosebiri vrednice de tot interesul: „P-ici pe colo *cămăşuica* a ieşit din sponci ş-arată / Corpul plin în goliciunea-i, curăţenia-i de fată“ (O, I 400). Apare, în această variantă abandonată, un termen autentic popular, *cămăşuică*, pe care l-am amintit mai sus, apropo de *căsuică* „alveolă“, în limbajul apicultorilor. Ce motiv îl va fi determinat pe Eminescu să înlăture pe *cămăşuică* în favoarea grupului *a ei haină*, însumînd acelaşi număr de silabe? Pentru a desluşi şi a aprecia cum se cuvine pricina opţiunii Poetului, trebuie să luăm în considerare „poziţia socială“ a iubitei lui Călin: ea este şi rămîne o fată de crai şi, ca atare, orice termen cu iz

Scanned with OKEN Scanner

prea rustic sau prea intim devin, în descrierea ei, inconvenabili. Or, *cămășuică* tocmai asemenea conotații dezvoltă.

Chiar lat. *alveolus* — de unde pornesc, ca împrumuturi relativ tîrzii, formele romanice corespunzătoare (fr. *alvéole*, rom. *alveolă* etc.) — semnifică „adîncitură mică", „scobitură măruntă", fiind un derivat diminutival din *alveus* „cavitate". Iată nota semantică fundamentală, comună tuturor sensurilor „profesionale" învederate de *alveolă*, notă care le unește și le solidarizează, subsumîndu-le unei singure unități lexicale.

Detaliu semnificativ: lat. *alveus* „scobitură" dobîndește, prin restricție, un înțeles special, consemnat de grămăticii antici: *(alveus est) lignum excavatum in quo lavantur infantes* („un lemn scobit în care sînt îmbăiați copiii"). Românа confirmă observația vechiului filolog: lat. *alveus* „scobitură" are o variantă morfologică de genul neutru, *alveum*, a cărei formă de plural, *alvea*, constituie etimonul pentru rom. *albie* „matcă", „pat", „făgaș al unei ape curgătoare". Al. Vlahuță, *România pitorească*: „Din ce depărtări scoboară și cît a luptat Dunărea ca să străbată-ncoace! A trebuit să spintece munții, să-și sape *albie* în piatră de-a curmezișul Carpaților. A bătut, și Porțile de fier s-au deschis în fața puterii eterne a valurilor ei" (SA, III 206). Totodată, aidoma ca în latină, *albie* dezvoltă încă un sens, prin care intră în sinonimie parțială cu *copaie* și *covată*. Creangă, *Povestea lui Stan Pățitul*: „— [. . .] Tu, cum îi auzi asta, să iei băietul cu *albie* cu tot și să vii cu dînsul la mine" (O, 101).

Din aceeași rădăcină *alv-* latina și-a făurit numele „stupului", *alveare* sau *alvearium*, căci și stupul de albine era, odinioară, o „scobitură", o „scorbură" naturală în trunchiul unui copac. Adjectivul corespunzător, *alvinus*, mai *precis*, forma lui feminină, *alvina* constituie punctul de plecare pentru rom. *albină*, denumirea harnicei gîze, căreia Tudor Arghezi i-a închinat poemul *Lumină lină*: „Cum te găsești, ușoară zburătoare, / Zăcînd aci, pe-o margine de drum, / Și nu dormind într-un polen de floare, / Învăluită-n aur și parfum? // Neascultînd de vîntul de la stup, / Te-ai aruncat în plasa verde-a zilei / Și darurile-acum, ale zambilei, / Puterile-amorțite ți le rup. // Voind să duci tezaurul de ceară, / Te prăbușișI din zborul tău înalt. / Cine-o să vie, trupul tău de-afară / Să-l caute și-n jur să sufle cald? // Cu aripa-n țărînă și în vis, / Strînge la piept comoara ta deplină. / Cît te iubesc, frumoasa mea albină, / Că sarcina chemării te-a ucis!" (S, I 40).

Cu toate că, mai ales prin înțelesurile lor divergente, *alveolă*, cu întreaga sa familie de neologisme consemnată în DN, *albie* și, în sfîrșit, *albină*, s-au răznit unul față de ceilalți, ei sînt, totuși, termeni strîns înrudiți, reprezentînd aceeași rădăcină latinească *alv-*, lărgită în fel și chip. Revelarea și relevarea acestei înrudiri, ce poate părea ciudată, invită la meditație în legătură cu peripețiile și aventurile din viața cuvintelor.

AMFITRION, s. m. sg. Stăpîn al unei case unde este găzduit și, mai ales, unde este ospătat cineva.

D. Anghel: „Stau acum strînși roată împrejurul noului *amfitrion*, care făcea onorurile gazdei" (DL). După modelul dubletelor morfologice vechi *cucon (cocon)—cucoană*, dar și după acela al neologismelor perechi *baron—baroană*, *campion—*

Scanned with OKEN Scanner

campioană, spion—spioană, și *amfitrion* și-a creat o formă de feminin, *amfitrioană*, pe care o aflăm, bineînțeles, la G. Călinescu, într-o descriere a unuia din multele ospețe evocate în romanul *Bietul Ioanide*: „Aurora desfășură talentele ei excepționale de organizatoare, și festinul fu reușit din toate punctele de vedere. Gaittany dezvoltă o activitate digitală maximă, semnalînd prin aer deliciul mîncărilor. Hangerliu fu încîntat și, familiar, se îndestulă din toate [...] ca și o rudă a casei, omagiind pe *amfitrioană*" (O, V 384). Citatele învederează convingător sinonimia parțială dintre neologismul *amfitrion*, cu femininul *amfitrioană*, și mai vechiul *gazdă*, împrumutat din maghiară (v. DEX, unde sinonimia, numai parțială, dintre cele două cuvinte este consemnată). Antonimele neologismului nostru — bineînțeles, largo sensu — sînt *oaspete* (mai vechi: *oaspe*, din lat. *hospes*) și turcismul *musafir*.

Cu sensul său actual, *amfitrion* ilustrează, în chip pitoresc, trecerea de la „propriu" la „comun" (v. și *automedon*). În mitologia elină *Amfitrion* este numele unui fruntaș teban, soțul Alcmenei, maica legendarului Heracles (în latină: Hercules). Răpit de frumusețea, gingășia și castitatea femeii, convins, pe de altă parte, că nu o poate seduce decît prin vicleșug, Iupiter este constrîns să se metamorfozeze, luînd chipul soțului însuși, pentru a reuși să se strecoare „în ietacul tăinuit" al Alcmenei. Ca înșelăciunea să devină și mai convingătoare, iar quiproquo-ul să se dubleze, zeul Mercur se travestește în Sosia, sclavul lui Amfitrion. Din noua aventură pămîntească a părintelui ceresc — de astă dată cu virtuoasa și candida Alcmena — avea să se nască Heracles, eroul celor „douăsprezece munci". Prin șăgălnicia și picanteria ei, povestea a oferit o temă literară și dramatică pe cît de veche pe atît de fecundă. Cel mai timpuriu Amfitrion, ca „protagonist" în sensul dintîi al cuvîntului, este acela al lui Plautus. Comedia, intitulată după numele personajului principal, fu reprezentată în 194 a.C.n. și se bucură de un mare succes. După Rotrou (1634), Molière (1668), Heinrich von Kleist (1907) și atîția alții, Amfitrion-ul lui Jean Giraudoux (1929) este, spun amatorii de statistici, cel puțin al 38-lea! Cum, la un moment dat, pe scenă evoluează doi Amfitrion și doi Sosia — din confruntările cărora se iscă tot felul de încurcături pline de vis comica — unul din personajele comediei molierești, rîvnind să răspice identitățile reale, rostește o replică decisivă, devenită, ulterior, proverbială: „Le vrai Amphitryon est l'Amphitryon où l'on dîne" („Adevăratul Amfitrion este Amfitrion-ul unde cinăm").

Acesta este certificatul de naștere a unui cuvînt nou, numele comun *amfitrion* „gazdă". O biată gazdă înșelată în tot ce avea mai neprihănit și mai scump, dar înșelată la un ... nivel care, în piesele lui Plautus și Molière, exclude riposta, ba chiar îl ... onorează pe resemnatul *amfitrion*.

În general, lumea teatrului și a literaturii a dăruit limbii comune — dar, în primul rînd, limbajului practicat de intelectuali — o seamă de cuvinte și expresii vrednice de tot interesul. Mă refer — cum se poate bănui din prezentarea de pînă acum — la numele proprii, personaje principale din capodopere ale literaturilor lumii, care, datorită popularității și reliefului lor, au ajuns nume comune, ortografiate, în consecință, cu inițială mică. Au cucerit această soartă și au beneficiat de ea *donjuan*

Scanned with OKEN Scanner

„cuceritor de inimi", „crai"; *harpagon* „zgîrcit", „avar", „hapsîn"; *tartuf* (astfel ortografiat în DN; neînregistrat în DOOM) „fățarnic", „prefăcut", „ipocrit"; DLR ne oferă și două citate: „Odată unchiul Năftuc, cu firea lui de *tartuf* consumat, îl încîntase la o nuntă" (I. Codru-Drăgușanu); „Nevinovata poveste servi de pretext *tartufilor* politici ca să închidă jurnalul" (C. Negruzzi). Se adaugă derivatele *tartuferie* și *tartufism*, sinonime între ele și semnificînd „fățărnicie", „ipocrizie". N. Filimon: „După această scenă de *tartufism*, [...] ciocoiul părăsi camera" (DLR).

Iată acum și cîteva derivate din nume proprii, devenite, bineînțeles, nume comune. *Marivodaj* „limbaj galant și subtil: amabilitate artificială" (DN) este extras, în franceză *(marivaudage)*, din numele scriitorului Marivaux, (1688—1763), autor, între altele, al spumoasei piese *Le jeu de l'amour et du hasard* „Jocul dragostei și al întîmplării", caracterizată tocmai prin subțirimea și grația cochetă a replicilor. În proza literară am întîlnit, de cîteva ori, derivatul verbal *hamletiza* „a lua viața în tragic", cu trimitere străvezie la celebrul personaj shakespearian și la nefericita lui soartă. După apariția, în anii 1925—1927, a romanului *La Medeleni* de Ionel Teodoreanu, nu au întîrziat a se ivi și verbul *medeleniza* „a scrie în maniera lui Ionel Teodoreanu din *La Medeleni*", adică recurgînd în mod abuziv la virtuțile stilistice ale metaforei. Substantive ca *bovarism, donchișotism, oblomovism* sînt, și ele, relevante în aceeași direcție. În sfîrșit, diavolul din tragedia lui Goethe *Faust* stă la baza adjectivului, întrebuințat și ca adverb, *mefistofelic* „drăcesc", „perfid": „Alb apoi de nesomn și cu un zîmbet *mefistofelic*, apărea și el o dată cu soarele pe deal, ca să se bucure de isprava ce făcuse" (D. Anghel în DLR); „Arcul sprîncenelor era lung, dens și cu o zburlire *mefistofelică*" (Ionel Teodoreanu în DLR).

AMIC, amici, s. m. Prieten.

Încercarea de a defini pe *amic* prin „prieten" — curentă în dicționarele noastre — pare aproape o impietate, iar sinonimia celor doi termeni rămîne iluzorie. Sînt cunoscute prieteniile legendare care i-au legat, pe viață și pe moarte, pe Castor și Pollux, pe Ahile și Patroclu, pe Nisus și Eurial. Ei nu au fost nicidecum ... *amici*, ci *prieteni*, în înțelesul cel mai nobil și mai grav al cuvîntului.

Într-adevăr, îndată ce a pătruns în limba română (din latină sau italiană: *amicus, amico*), neologismul *amic* a fost supus unui proces de treptată subțiere și chiar de degradare semantico-stilistică, sesizabilă la scriitorii veacului al XIX-lea, dar, în primul rînd, la I. L. Caragiale, care a contribuit, cu enormul său prestigiu și cu marea-i putere de pătrundere, la compromiterea și a altor cuvinte: *amor (amoare)* și *june*, de exemplu. Chiar la răscruce de veacuri, în 1900, apare schița lui intitulată, semnificativ pentru punctul nostru de vedere, *Amici*, ai cărei eroi sînt ... Mache și Lache. Indispoziția lui Lache („Nu prea am chef ... Sunt obosit ...") este consecința mahmurelii („Am stat azi-noapte tîrziu la Cosman, pînă la ziuă"). „Cu cine?" întreabă Mache curios, dar Lache îi răspunde plictisit și vag: „Cu *niște amici*" (O, II 88). Contextul situațional (referirea la un zaiafet nocturn) ca și întrebuințarea articolului nehotărît *niște*, tincturat depreciativ, dovedesc cît de precară, cît de șubredă este poziția lui *amic* față de aceea a

Scanned with OKEN Scanner

„sinonimului“ său *prieten*. Degringolada celui dintîi se agravează în secolul nostru, cînd vocativul *amice* corespunde unei atitudini de condescendență, de superioritate zdrobitoare sau, alteori și în cazul cel mai bun, de îngăduitoare ironie. Caragiale intuise aceste disponibilități expresive ale neologismului, actualizîndu-le în schița *O conferență*, atunci cînd relatează un schimb imaginar de replici între Aristotel și „un coconaș zevzec“, care, „vrînd să-l tachineze pe «prințul filozofilor», l-a întrebat:

— Spune-mi, ilustrule, ce este frumusețea?

Iar ilustrul i-a răspuns:

— *Amice*, asta e-o-ntrebare pe care numai un orb trebuie s-o facă“ (O, II 249).

Din punct de vedere etimologic, *amic* are, în limba română, o structură opacă, iar vorbitorul nespecialist greu și-ar putea imagina că, privit la nivelul latinei, termenul devine analizabil. Și totuși așa stau lucrurile, căci lat. *amicus* se dovedește raportabil la verbul latinesc al „iubirii“, *amare*, pe care, spre deosebire de idiomurile romanice apusene, noi l-am pierdut, înlocuindu-l cu un verb de origine slavă. Ei bine, din rădăcina lui *amare* „a iubi“ *(am-)*, cu un sufix destul de productiv *(-ic)*, s-a întruchipat *amicus*, care, în latină, are și valoare de adjectiv: *Amicus Plato, sed magis amica veritas* („Mi-e amic Plato, dar *mai amic* mi-e adevărul“). Dacă limba română ar fi păstrat, și ea, pe *amare* „a iubi“ — cum s-a întîmplat în italiană *(amare)*, franceză *(aimer)*, spaniolă *(amar)* etc. — este neîndoielnic că alta ar fi fost poziția, alta ar fi fost „sunarea“ lui *amic* în sistemul lexicului nostru; că, altfel spus, prestigiul său stilistic n-ar fi fost atît de grav avariat și dijmuit.

Din pricină că legătura dintre *amic* și rădăcina *am-* din latinescul *amare* s-a rupt, vorbitorii noștri nu mai sînt pe deplin conștienți de apartenența celui dintîi la o mare familie de neologisme latino-romanice, bine reprezentată în lexicul limbii române, pe care încerc să o reconstitui aici: *amabil, amabilitate; amant, amantă; amator, amatoare, amatorism; amor* și *amoraș* „statuetă reprezentîndu-l pe *Amor*, zeul dragostei“; *amorez* și *amorezà*, acesta din urmă, verb numai reflexiv *(a se amoreza)*. Cît despre adjectivul și adverbul *amiabil*, el rămîne un franțuzism *(amiable)* cu sensul de „înțelegător“, „prietenos“, „împăciuitor“, „concesiv“; în structura lui semantică se recunoaște cu înlesnire un derivat din fr. *ami*, corespondentul rom. *amic*.

Dintre mlădițele rădăcinii latinești *am-*, care au pătruns, ca neologisme, în lexicul limbii române, o mențiune specială merită *amor*, sinonim tîrziu pentru „dragoste“ și „iubire“. Eminescu, *Luceafărul*: „Ea, îmbătată de *amor*, / Ridică ochii. Vede / Luceafărul. Și-ncetișor / Dorințele-i încrede“ (P, III 115); „Mă dor de crudul tău *amor* / A pieptului meu coarde, / Și ochii mari și grei mă dor, / Privirea ta mă arde“ (P, III 107); „— Dacă nu știi, ți-aș arăta / Din bob în bob *amorul*, / Ci numai nu te mînia, / Ci stai cu binișorul“ (P, III 109). Atît nearticulat *(amor)* cît și articulat *(amorul)*, cuvîntul încheie versurile, fiind reliefat viguros de ecoul rimic și de pauză. Accentul lovește silaba a doua a formei de bază, aidoma ca în italiană *(amóre)* și în franceză *(amoúr)*. În schimb, numele zeului dragostei în mitologia romană păstrează accentul din latină, pe prima silabă, certificat de aceste obsedante versuri dintr-o postumă eminesciană,

Scanned with OKEN Scanner

înnobilate de o rimă ce nu se uită. *Și oare tot n-ați înțeles,* variantă: „Și totuși va luci în veci / Aprins de zeul *Ámor* / Și ale sale raze reci / Pe frunte luminá-*m-or*“ (O, IV 446). Endecasilabii iambici din sonetul postum *Iambul* reclamă aceeași accentuare: „Dar iar cu dulce glas îți împle gura / Atunci cînd *Ámor* timid trece praguri!“ (P, II 218).

Strîns legat de *amor*, dar din ce în ce mai puțin folosit, este adjectivul *amoros, amoroasă*, care, colorat depreciativ, nu lipsește din satirele eminesciene. *Scrisoarea IV*: „S-auzi zornetul de pinteni și foșnirile de rochii, / Pe cînd ei sucesc musteața, iară ele fac cu ochii? / Cînd încheie cu-o privire *amoroasele-nțelegeri*, / Cu ridicula-ți simțire tu la poarta ei să degeri?“ (P, III 54). Cît despre expresia metaforică *amoroasă dulce spaimă*, din *Înger și demon* (P, I 219), DE o tălmăcește în chipul următor: „amestec de teamă și de uimire plăcută provocat de dragoste (s. v. *spaimă*)“.

Termen la modă în prima jumătate a veacului trecut, redescoperit — dacă se poate spune așa — de simboliști și compromis de Caragiale (Rică, în *O noapte furtunoasă*, O, I 52: „chiar de atunci seara, cînd privirile noastre s-au întîlnit, am citit în ochii tăi cei sublimi că și tu corespunzi la *amoarea* mea. [...] Alaltăieri seară, *amoarea* mi-a inspirat curaj; m-am ținut după voi pînă în această suburbie, la colțul stradei“), *amor* tinde astăzi către periferia vocabularului, menținîndu-se doar în expresia, care s-ar vrea ... decentă, *a face amor* și, mai cu seamă, în sintagma *amor propriu* „prețuire (uneori exagerată) a propriilor calități, îmbinată cu susceptibilitate față de părerea altora față de sine“. Sadoveanu în DL: „Se cuvenea să găsesc o soluție pentru a-mi împăca profesorii și *amorul propriu*“.

Sinonim cu latinismul *amiciție*, dar derivat, dintr-un neologism, în interiorul limbii române ni se înfățișează *amicie*, realizat după modelul perechii de „sinonime“ *prieten—prietenie*, dar și după acela al antonimelor *dușman—dușmănie, vrăjmaș—vrăjmășie*. Un paragraf din *Povestea vorbii* a lui Anton Pann se cheamă *Despre amicie sau prietenie*. Doi prieteni pleacă la drum și se întîlnesc cu un urs. Unul, de frică, se aburcă „într-un copaci stufos“ lăsîndu-l pe celălalt de izbelițte. Acesta, „singur dacă s-a văzut, / S-a-ntins la pămînt îndată și în mort s-a prefăcut“. Își reținu suflarea, iar ursul, după ce-l amușină bine, crezîndu-l mort, pleacă mai departe. Cel din copac, dîndu-se jos, îl întreabă: „— Ia spune-mi, măi frățioare, ursul ce lucru-ți șopti / Cînd se puse la ureche-ți? Și-ncepu a hohoti. // Mi-a poruncit — el răspunse — să țiu minte să păzesc / Și c-un prieten ca tine să nu mai călătoresc“ (SL, II 282). Derivatul *amicie* revine la Macedonski, într-un început de vers pe care îl aflu în DL: „*Amicia* te trădează“.

Neologismul *amic* se opune, ca antonim, altui neologism, *inamic*, care, la rîndul lui, se înseriază într-un șirag sinonimic amplu: *dușman, potrivnic, vrăjmaș*, sporit cu arhaismul *neprieten*. Avînd toate șansele să fi fost confecționat în românește, din două elemente „de import“ (*amic* și prefixul neologic privativ *in-*), *inamic* s-a specializat în domeniul militar, cum ne îngăduie să constatăm, între altele, frecvența lui ridicată în romanul lui Camil Petrescu *Ultima noapte de dragoste, întîia noapte de război*: „o mitralieră toacă departe, dar lovește prea scurt. Ridică pămînt și iarbă, la vreo cincizeci de

Scanned with OKEN Scanner

metri în fața mea. În pădure strigătele românești au rămas în urmă. *Inamicul* lucrează tăcut și automat ca o mașină de precizie" (UN, 406). Față de oricare din sinonimele sale *(dușman, potrivnic, vrăjmaș), inamic* are un sunet ceva mai „tehnic", ca, de altfel, și *adversar* (cf. lat. *adversarius*, it. *adversario*), folosit cu precădere în limbajul sportiv, datorită coeficientului mai scăzut de „ostilitate" pe care sensul său îl comportă.

Dacă, așa cum am mai spus, *inamic* are toate șansele de a fi fost confecționat pe teren românesc, în schimb, varianta *inimic* este preluată direct din latinește, unde *inimicus*, cu modificările fonetice de rigoare, se lasă descompus în *amicus* prefixat cu *in-* privativ. Cu valoare adjectivală, termenul apare la Eminescu, de două ori în același poem, *Epigonii*. Chiar în a doua strofă, printre poeții „ce-au scris o limbă ca un fagure de miere", își află un loc și „Beldiman vestind în stihuri pe *războiul inimic*" (P, I 91). Cu aceeași valoare morfologică, *inimic* revine în a doua parte a poemului, în aceste versuri satirice celebre: „Iară noi? noi, epigonii? ... Simțiri reci, harfe zdrobite, / Mici de zile, mari de patimi, inimi bătrîne, urîte, / Măști rîzînde, puse bine pe-un *caracter inimic*" (P, I 93).

Lui *inimic* îi corespunde un substantiv *inimiciție* „dușmănie", „vrăjmășie", „ură", care este un latinism livresc *(inimicitia)*, înregistrat în dicționarele noastre, dar fără exemplificări. Iată un citat din *Dumbrava minunată* a lui Sadoveanu: „În condițiile de odinioară, căsătoria cu Vasilian ar fi apărut ca o mezalianță, căci domnia sa e născută Papazoglu. Avînd însă în vedere atîtea și atîtea lucruri, speculații nefericite, *inimiciții* politice, a trebuit să se resemneze" (O, VII 493).

Dintre celelalte sinonime, mai vechi, ale lui *inamic*, un înțeles cuprinzător are slavismul *potrivnic*, folosit atît despre oameni cît și despre alte ființe. Sadoveanu, *Apa morților*: „Cercă și Eustratie, cercă și Negruș, întinzînd mînile, să potolească mai ales pe cei doi *potrivnici* întru primărie. Dar ei nu conteneau, [...] și-și azvîrleau acuzări unul altuia" (O, V, 16); *Taine*, în *Priveliști dobrogene*: „Era într-adevăr luptă în desiș, un episod din necontenita bătălie a vieții. [...] Văzurăm paserea cenușie înălțîndu-se o clipă, mlădiindu-și capul, căutîndu-și *potrivnica*. O zărise; se lăsă repede, cu cîngile întinse. Pricepurăm că paserile s-au încăierat după zgomote" (O, VII 73). Amănunt interesant: alături de *potrivnic*$_1$, citat mai sus, există și *potrivnic*$_2$, omonim, derivat în românește din *potrivă* și sufixul *-nic*, cu înțelesul „care se aseamănă, care se potrivește cu cineva". Text folcloric: „Mi-a venit / Vremea de căsătorit, / *Potrivnică* n-am găsit" (DLR). În fine, seria sinonimelor cuprinde și un turcism, *dușman*, accentuabil atît pe ultima cît și pe penultima silabă. Rigorile prozodice își spun, de fiecare dată, cuvîntul. La G. Coșbuc, în *Trei, Doamne, și toți trei*, rima *dușman—iatagan* reliefează accentuarea corectă, pe ultima silabă: „Blăstem pe tine, brat *dușman*! / — Dar George-al nostru cum o duce? / — Sub glie, taică, și sub cruce, / Lovit în piept d-un *iatagan*!" (V, 57). În schimb, la Eminescu, în *Scrisoarea III*, ritmul reclamă deplasarea accentului pe întîia silabă, fapt expresiv de prim ordin: „tot ce mișcă-n țara asta, rîul, ramul / Mi-e prieten numai mie, iară ție *dușman* este!"

Bogatul șirag al sinonimelor lui *inamic* sporește cu *neprieten*, astăzi învechit, format din *prieten* și pre-

Scanned with OKEN Scanner

fixul *ne-*, extrem de productiv, mai ales în textele vechimii. Miron Costin: „Moșii și părinții tăi cu aceasta nu să îndestula, ci cu biruința asupra *nepriietinilor* și după biruință, aședzarea țărilor“ (L, 300); I. Budai-Deleanu: „Lupii-s *nepretinii* din afară, / Cîni-s ostașii cei păzitori“ (Ț, v. 6853).

Din toată discuția noastră de pînă acum, ar trebui să reiasă apartenența lui *amic* și a derivatelor sale la rădăcina latinească *am-* din verbul „iubirii“, *amare*. Dacă, din pricina unor divergențe de ordin semantic, noi nu mai simțim astăzi, în procesul intercomunicării obișnuite, legătura etimologică dintre mlădițele rădăcinii *am-*, dintre, să zicem, *amic* și *amor*, Eminescu o intuise cu siguranță. Stau mărturie fermă versurile cu care începe una din elegiile sale erotice, unde cele două cuvinte înrudite sînt juxtapuse, iar vecinătatea lor devine semnificativă: „S-a dus *amorul*, un *amic* / Supus amîndurora“ (P, III 116). La fel de grăitoare este asocierea, în două versuri care se succed nemijlocit, a substantivului *amic* cu verbul *iubi*. *Pe lîngă plopii fără soț . . .*: „O oară să fi fost *amici*, / *Să ne iubim* cu dor, / S-ascult de glasul gurii mici / O oară și să mor“ (P, III 123). Se observă lesne că *Să ne iubim* nu reprezintă altceva decît „comentariul“ analitic al lui *amici* din versul imediat anterior! Neologismul latino-romanic și vechiul verb slav al iubirii se întrepătrund semantic și stilistic în versurile eminesciene abia citate.

ANEMIE, s. f. sg. Boală provocată de scăderea considerabilă a numărului de globule roșii în sînge.

Ca în destule alte cazuri, lucrările lexicografice se mulțumesc să înregistreze neologismul, fără a-l rezema pe citate literare. Desigur, simpla lui definire nu poate fi satisfăcătoare, mai ales că, deși cuvîntul a pătruns relativ tîrziu în lexicul limbii române, scriitorii nu au pregetat să-l introducă în operele lor. G. Topîrceanu, *Baciul lui Koch*: „Pe lîngă asta-i bine, cînd suferi de-*anemie*, / Cu propria ta viață să faci economie. / De nu vrei ca la urmă să te trezești mofluz, / Evită surmenajul și orice fel de-abuz“ (S, I 175). Remarcînd, și cu acest prilej, larga deschidere a poetului către lexicul neologic *(anemie, economie, surmenaj, abuz, evita)*, nu putem trece cu vederea că, în mijlocul lor, se răsfață turcismul *mofluz*, care realizează un contrast lexico-stilistic dintre cele mai agreabile. Mult mai „acasă“ pare să se găsească termenul la Arghezi, în poemul *Pui de găi* din ciclul *Flori de mucigai*: „Într-alt timp, se auzi un ciocănit. / Cinci oameni de plumb au venit / Și au șoptit / Că se întorc *mofluzi* la han. / Că omul ce-l beliseră pe drum n-avea la el un ban“ (S, I 201). Asta nu scade cu nimic, ba dimpotrivă, meritul lui Topîrceanu.

Substantivului *anemie* îi corespunde adjectivul, aparținînd aceleiași familii, *anemic*, ceva mai consistent exemplificat în dicționare. A. Vlahuță în romanul *Dan*: „Dar iată că trec zile, trec săptămîni, și Ana nu se mai duce pe la mătușă-sa. Nu e bolnavă, n-are nimic! . . . e *anemică*, totdeauna a fost așa palidă“ (DL); Șt. O. Iosif, în poemul *O viață*: „E drept că trece strada cu pașii cam nesiguri, / Și ochii cîteodată îi ard aprinși de friguri, / Și e cam tras la față și pare cam *anemic*, / Și nici nu cred să aibă vreun titlu academic“ (OA, I 200—201). Disponibilitățile figurative ale termenului au fost actualizate de scriitori. Geo Bogza, *Anii împotrivirii*: „O *lumină anemică* de miez de noapte“ (DL).

Scanned with OKEN Scanner

Dar și de crainicii sportivi, care, în relatările lor de pe stadioanele unde se dispută meciuri de fotbal, recurg deseori la oficiile figurative ale neologismului în discuție, folosindu-l atît ca adjectiv cît și ca adverb: *șut anemic, a șutat anemic.*

Printre sinonimele lui *anemic* se numără încă un neologism, *debil* (fr. *débile*, lat. *debilis*), dar și mai vechiul *firav*, identificabil mai ales în limbajul poetic. Tudor Arghezi, *Didactică*: „cununa ta *firavă* / S-a adunat din cioburi și hîrburi, cu zăbavă" (S, IV 37); Ion Barbu, *Riga Crypto și lapona Enigel*: „Că-i greu mult soare să îndure / Ciupearcă crudă de pădure, / Că sufletul nu e fîntînă / Decît la om, fiară bătrînă, / Iar la făptură mai *firavă* / Pahar e gîndul, cu otravă" (P, 181); V. Voiculescu, *Inscripție pe cartea cu povestea Genovevei*: „La para din vatră vin umbre *firave*, / Căldura dilată un fir de-amintiri . . . / Ce boare de lapte și ierburi suave / Te-adie deodată? O, nu-s năluciri" (P, II 140).

Din aceeași familie face parte și verbul *anemia*, cu participiul-adjectiv *anemiat* „slab", „palid", „fără vlagă". Toate trei — *anemie, anemic, anemiă* — au modele franceze, anume: *anémie, anémique, anémier*, dar structura lor lingvistică este la fel de obscură pentru obștea vorbitorilor ambelor limbi, română și franceză. Abia în greaca veche — de unde limbile europene moderne le-au împrumutat — cuvintele respective devin transparente. Acolo analiza lingvistică reușește să identifice, în alcătuirea unor atare termeni, prezența, mai întîi, a prefixului privativ *an- (a-)*, iar apoi, a substantivului *(h)aima* — în rostirea modernă: *(h)ema*, cu genitivul *(h)aimatos / (h)ematos* „sînge". Rezultă de aici că *anemie*, etimologicește, redă ideea „lipsei de sînge" sau, cum ar spune un mare poet, Nichita Stănescu, a „nesîngelui". Prefixul privativ grecesc *an-* sau *a-* corespunde aidoma latinescului *in-* (cu variantele: *im-, i-*) dintr-un imens număr de formații neologice de tipul: *incapabil, incert, inexact; imbatabil, impenetrabil, imposibil; imaterial, irațional, ireal*; dar și rom. *ne-*, care, și el, formează nenumărate derivate aflate în raport de antonimie față de adjectivele de bază: *nefericit, netulburat, nevăzător*. Cu aceeași valoare privativă, *an-* (din *anemie*) și *a-* se anină cîtorva neologisme: *analfabet, analgezie* („pierdere a sensibilității la durere"), *anorganic (chimie anorganică)* etc. În fața cuvintelor începătoare cu o consoană, *an-* se reduce la *a-*: *adinamie* „scădere accentuată a forței musculare", *afon* și *afonie, amoral* și *amoralitate, aritmic* și *aritmie* (despre bătăile inimii), *astenic* și *astenie* etc., etc. Gradul de transparență a unor asemenea formații rămîne diferit, în funcție de cunoașterea semnificației celui de al doilea termen: *aritmic* se lasă ușor descompus în *a-* și *ritmic*, pentru că toată lumea știe ce înseamnă *ritmic*; dar *apatie* nu-și declară identitatea decît celui care cunoaște (sau este prevenit) că, în greaca veche, rădăcina *path-* exprimă conceptul de „suferință", unul din vlăstarele ei fiind *páthema* „patimă". *Apatic* este, prin urmare, un om „nesuferitor", „care nu știe ce e durerea", sau, cu neologismul latinesc corespunzător, un „indolent"; iar *apatie* — „starea unui astfel de om".

În a doua lor parte, *anemie, anemic, anemiă* cuprind rădăcina *(h)aim-* în varianta ei modernă *(h)em-*, ce exprimă, așa cum se știe, ideea de „sînge", identificabilă și în *leucemie* „boală a sîngelui caracte-

Scanned with OKEN Scanner

rizată prin creșterea considerabilă a globulelor *albe*" (*leuk* — „alb"). Lărgită cu *-o-*, aceeași rădăcină, în forma ei plină *(hem-)*, se ivește, ca prim element de „compunere savantă", într-un mare număr de termeni medicali: *hemocultură, hemofilie, hemogramă, hemopatie, hemoragie, hemostatic, hemostază, hemoterapie, hemotoxie* etc., etc. Primul dintre aceste compuse — *hemocultură* — constituie suma unei alianțe semnificative între un element lexical grec *(hem-)* și unul latin *(cultura)*. În alte asemenea formații gr. *hem-* își desfășoară tema întreagă, adică *hemat-*, obținută prin îndepărtarea desinenței *-os* a genitivului singular: *hematolog, hematologie, hematofag* („animal ce se hrănește cu sînge supt de la alte viețuitoare"), *hematofobie* „stare patologică pricinuită de spaima morbidă de sînge", *hematoscop* etc.

Una din concluziile acestei expuneri destul de aride ar fi aceea că terminologia științifică modernă — în ansamblul ei — mărturisește, cu voie sau fără voie, valorile nesmintite ale culturii greco-romane; iar alta — că termenii cei mai tehnici și mai opaci, la prima vedere, se lasă luminați și trans-figurați de analiza istorică, verticală.

ANGOASĂ, angoase, s. f. Stare de neliniște, de tulburare pricinuită de o teamă puternică.

Mai analitică și, deci, mai completă mi se pare definiția din dicționarele franceze, pe care, tocmai de aceea, o reproduc aici: „Indispoziție fizică și psihică, născută din sentimentul unei primejdii, caracterizat printr-o spaimă difuză putînd să se desfășoare de la neliniște pînă la panică și prin senzații penibile de constricție epigastrică sau laringală" (Petit Robert). În DN, *angoasă* (fr. *angoisse*) este cu deplină îndreptățire etichetat drept „franțuzism": el prilejuiește adevărate delicii snobilor, care, chiar fără să cunoască filozofia existențialistă, îl folosesc cînd trebuie și cînd nu trebuie, deci: abuziv. Oricum, cuvîntul, neînregistrat în dicționarele curente, cîștigă teren în limbajul distinsoid, ca și derivatele lui, în speță verbul *angoasà* (fr. *angoisser*) „a cășuna o stare de neliniște ciudată" și adjectivul *angoasant* (fr. *angoissant*) „neliniștitor". Recomandabilă este drămuirea folosirii acestor termeni în afara medicinii, mai precis, a psihiatriei, unde *angoasă* denumește o „stare provocată de contracția regiunii epigastrice, însoțită de mari dificultăți respiratorii și de tristețe excesivă". În rest, întrebuințarea unor atare cuvinte — mai ales a verbului *angoasa* și a adjectivului corespunzător *angoasant* — învederează intenția epatării, care este, bineînțeles, penibilă.

Dacă utilizarea abuzivă a neologismelor amintite este reprobabilă, în schimb istoria și conexiunile lui *angoasă* sînt vrednice de tot interesul și susceptibile de a isca trimiteri și asocieri surprinzătoare. Într-adevăr, suferind alterările fonetice de rigoare, fr. *angoisse* continuă derivatul latinesc *angustia*, cunoscut din textele clasice mai ales la pluralul *angustiae* „îngustime", iar apoi, printr-un fenomen de restricție semantică, „strîmtoare", „defileu", „pas", „trecătoare (îngustă) în munți". Istoricul latin Suetonius evocă *angustias Hellesponti* „strîmtoarea Helespontului", iar alții descriu *angustias Alpium* „trecătorile (înguste) din Alpi".

La nivelul latinei, substantivul *angustiae* — folosit, în perioada clasică, de obicei la plural — reprezintă un derivat din adjectivul *an-*

Scanned with OKEN Scanner

gustus, care, cu modificarea grupului inițial *an- (>în-)*, a devenit, în română, *îngust*. Să reținem, deocamdată, ca un fapt promițător, că străvechiul *îngust* și franțuzismul *angoasă* sînt termeni foarte strîns înrudiți. Iar *angustus* „îngust", la rîndul său, s-a desprins ca adjectiv, în latină, din rădăcina *ang-*, identificabilă în structura verbului *ango, angere*, cu perfectul *anxi* „a apăsa", „a strînge (de gît)", iar apoi „a înăbuși", „a sufoca". (În legătură cu acesta din urmă: etimonul latinesc *suffocare* cuprinde, în a doua lui parte, rădăcina *foc-*, rezultată prin monoftongarea lui *-au-* din *faux, faucis* „gîtlej"!) Sensul verbului *angere* este atît fizic cît și moral.

Din aceeași rădăcină *ang-* latina și-a confecționat derivatul nominal *angina* cu accentul pe prima silabă *(án-)*, semnificînd, mai întîi, „sufocare", iar apoi, „tortură sufletească". De aici trebuie să pornim pentru a ne explica termenul medical *anghină*, a cărui rostire orientează mai curînd către germanul *Angine*. Oricum, *anghina* (difterică) — așa cum se întîmplă cu mulți termeni medicali — beneficiază de sinonime, populare și regionale, foarte expresive: *șopîrlaiță, șopîrlariță*. Text popular din Maramureș: „Dacă are omul nădușeli și-l strînge la grumaz și de-abia poate răsufla, atunci zicem că-i beteag de *șopîrlariță*" (DLR).

Rădăcina latinească *ang- (anc-)* servește ca punct de plecare și pentru neologismele *anxios* și *anxietate*, care, intermediate de fr. *anxieux* și *anxiété*, trimit, în ultimă instanță, către lat. *anxius* și *anxietas*, cu genitivul *anxietatis*.

Angoasă, angoasă, angoasant, în primul rînd; *anxios* și *anxietate* într-o măsură ceva mai mică, sînt termeni livrești, franțuzisme caracteristice exprimării pretențioase, afectate și snobe. În consecință, nu e recomandabilă, decît in extremis, utilizarea lor dincolo de hotarele limbajului medical, singurul domeniu unde ei sînt indispensabili. Putem admite, de asemenea, întrebuințarea unor atare termeni, în limbajul, suprasaturat de neologisme, al cercetării filozofice din veacul nostru. Dar în „conversația" cotidiană solicitarea lor dă în vileag intenția — de cele mai multe ori, penibilă — de a face impresie (bună).

ANIHILA, vb. A reduce la nimic, a nimici, a distruge, a reduce la zero.

Foarte răspîndit astăzi, în cercuri largi de vorbitori, pătrunzînd și în limbajul cronicilor și reportajelor sportive, verbul *anihila* nu este însoțit în DL decît de un singur citat, următorul, din Geo Bogza, *Cartea Oltului*: „Miliarde de stropi pătrunși între celulele humei îi *anihilează* orice rezistență, îngăduind oamenilor să o modeleze ca pe o ceară". Iar Dicționarul academic (DA) adaugă încă unul, din *Discursurile* lui Maiorescu, în care verbul, la diateza reflexivă, semnifică „a se nimici", „a se reduce la nimic", „a-și pierde personalitatea": „N-a fost guvern care *să se fi anihilat*, ca acesta".

Am împrumutat termenul din fr. *annihiler*, iar modelul latin al acestuia, *adnihilare* (cu asimilare: *annihilare*), nu apare decît tîrziu, în literatura creștină, la Hieronymus, cu sensul moral de „a manifesta un dispreț total". La același scriitor se ivește și derivatul nominal *adnihilatio* „dispreț total".

În interiorul limbii latine structura verbului *adnihilare* devine străvezie, căci oricine recunoaște în alcătuirea lui adverbul *nihil* „nimic", care se regăsește în multe ziceri și sentințe: *nihil sine Deo* „nimic fără

Scanned with OKEN Scanner

(ajutorul lui) Dumnezeu". Forma scurtă a lui *nihil*, anume *nil* apare în celebra „deviză" a stoicilor *nil admirari* „a nu se lăsa impresionat de nimic". Cu acest îndemn la impasibilitate începe una din *Epistolele* lui Horatius (I 6): „*Nil admirari* prope res est una, Numici, / Solaque, quae possit facere et servare beatum". Iată și traducerea românească a acestor versuri, pe care o datorăm lui Petre Stati: „Un singur lucru care ți-aduce mulțumire / E să ajungi, Numiciu, *nimic să nu te mire*" (*Opera*, II 203). În jurul lui *nihil*, poetul venusin ne-a lăsat însă și alte maxime, referitoare la condiția umană: *Nil sine magno / Vita labore dedit mortalibus*, adică: „Viața nu a dăruit muritorilor *nimic*, fără mare trudă" (*Satire*, I 9); *Nil mortalibus ardui est:* „*Nimic* nu e prea greu pentru oameni" (*Ode*, I 3); *Nihil est ab omni / Parte beatum:* „*Nimic* nu este fericit din toate punctele de vedere" (*Ode*, II 10). Iar Cicero ia astfel în deriziune pe filozofi: „*Nimic* nu poate fi atît de absurd, încît să nu fi fost rostit de vreun filozof" *(Nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum).* Maxima tuturor blazaților de pe lume sună astfel: *Nihil novi sub sole* („*Nimic* nu e nou sub soare"). Formulat în limba latină, principiul fundamental al concepției senzualiste a lui John Locke (1632—1704) este următorul: *Nihil est in intellectu, quod non fuerit prius in sensu* („*Nimic* nu există în cuget fără să se fi aflat mai întîi în simțuri"). În sfîrșit, iată, în redactarea lui Seneca, o constatare a medicinei antice care își păstrează întreaga ei actualitate: *Nihil ita sanitatem impedit sicut crebra remediorum mutatio* („*Nimic* nu împiedică într-o mai mare măsură redobîndirea sănătății decît prea deasa schimbare a medicamentelor").

Ceea ce s-a întîmplat în latina tîrzie cu *annihilare* s-a repetat aidoma în româna timpurie cu derivatul verbal *nimici*, extras cu formantul *-i* din adverbul *nimic*. Unii vorbitori ai limbii române nu observă decît preveniți legătura dintre *nimic* și verbul *nimici*, cu toate că acesta din urmă semnifică „a reduce la *nimic*, a transforma în *nimic*, a desființa, a distruge, a extermina, a lichida". Eminescu, *Sărmanul Dionis:* „La sfîrșitul cărții era zugrăvit sf. Gheorghe în lupta cu balaurul [...], simbol ce înfățișa adevărul *nimicind* neștiința" (PL, 35); „În viața ta luminoasă nu s-a putut ivi nici umbra măcar a unei dureri asemenea aceleia ce-mi *nimicește* inima. O *nimicește*! Închipuie-ți că dintr-un om cu simțire, dintr-o ființă aievea, n-ar rămîne *nimic* decît o lungă, întrupată desperare" (PL, 56). Este semnificativă întîmpinarea, în același microcontext, dintre derivatul *nimici* și cuvîntul din care el provine, pronumele negativ *nimic*. Verbul *nimici* nu este atestat niciunde în creația poetică antumă a lui Eminescu, dar se ivește într-o tălmăcire din Schiller *(Hektors Abschied)*, publicată după moartea poetului nostru: „O n-o să mai aud eu a armelor vuire / Și fieru-ți în portale va zace-n lenevire, / Marea lui Priam viță d-eroi *s-o nimici*" (P, III 136). Participiul-adjectiv *nimicit* îl aflăm în ultima strofă din poemul lui Șt. O. Iosif *De profundis*: „De-aceea azi, cînd *nimicit* / Văd visu-mi cel mai scump, simt bine: / Nu-i nimeni mai nefericit, / Nici, vai, mai fericit ca mine!" (OA, I 223).

„A transforma în nimic", „a distruge" se zice în franceză *anéantir*, cuvînt care, prin alcătuirea sa, amintește îndeaproape de *anihila* și

Scanned with OKEN Scanner

nimici. Într-adevăr, specialiștii recunosc în *anéantir* un derivat cu *a-* (lat. *ad-* „spre") din *néant* „neant". Așadar: *anéantir* semnifică, etimologic, „a transforma în *neant*". Sinonim parțial cu *nimic* devenit substantiv, *neant* nu lipsește din postumele eminesciene. Mureșanu: „*Neantul* se întinde / Pe spațiuri deșerte, pe lumile murinde" (P, II 137). În poziție finală a versului, rimînd cu alt neologism, *neant* revine la Duiliu Zamfirescu, în poemul *Copila* din *codru*: „Și-atunci se-ncheagă din *neant*, / Din dungile de *amarant* / Și irisul din curcubeu, / Cîte-o femeie, sau o floare, / Un geniu tînăr, sau un zmeu, / Ce-abia s-a-nfăptuit, și moare" (O, I 200). Disponibilitățile acustice expresive ale cuvîntului sînt reținute de poeții noștri, care îl așază la final de vers, în rimă, nu o dată, cu alt neologism, *diamant*. Ion Barbu, *Rîul*: „Din culmea unde, mai presus de nor, / Doar ghiața își sculptează *diamantul*, / Te prăvăleai, gigant clocotitor, / Cît zarea-ntins, haotic, ca *neantul*" (D, 32); V. Voiculescu, *Fereastra*: „Tăiași dar sticla bietei mele vieți / Cu duritatea ta de *diamant* / Și-ntr-o firid-a groșilor pereți / M-ai prins fereastră lumii spre *neant*" (P, II 34); și tot Voiculescu, *Ultimele sonete* ... (CCIV): „Mi-a trebuit întreaga văpaie-a poeziei / Cărbunele iubirii să schimbi în *diamant*; / Dar strălucești de-acuma pe fruntea veșniciei, / Răscumpărat de-a pururi obștescului *neant*" (P, II 302). În fine, la capătul uneia dintre *Parodiile* sale originale, după A. Mirea (*Răspunsul cometei*), G. Topîrceanu îmbogățește, glumeț, repertoriul rimelor posibile pentru *neant*: „De-atunci, iubitul meu, imi vine / De supărare și rușine / Să fug ... cu coada-ntre picioare / Prin spații interplanetare / Și să mă mistui în *neant*. / Mă duc ... Adio! Salutare! / Să-mi scrii: Uranus, *poste-restante*". (S, I 79).

APERITIV, aperitive, s. n. Gustare care se ia înainte de masă (pentru stimularea poftei de mîncare); băutură alcoolică consumată înainte de masă (cu același scop).

Neologismul (fr. *apéritif*, it. *aperitivo*, span. *aperitivo;* lat. tîrzie *aper(i)tivus)* este înregistrat în dicționare, dar nici DA, nici DL nu ne pun la îndemînă citate literare, în ciuda faptului că el se bucură de o răspîndire largă, atît în conversația uzuală cît și în operele scriitorilor, de pildă în prozele scurte ale lui I. L. Caragiale. *Mici economii* ...: „— [...] Adică vorba vine că n-am sfanț; așa, tot am cîțiva franci ... Aide să luăm un *aperitiv* ... Cîte ceasuri sunt?" (O, II 170); „Dar doamna ne-ntrerupse: — Dv. aveți poftă de vorbă, mie mi-e foame ... Bine, cocoșelule, mie nu-mi dai un *aperitiv*?" (O, II 172); *Țal!* ...: „Ne-am întîlnit seara la Mercur — a se lua un *aperitiv* imperativ! — și apoi ne-am suit în sanie" (O, II 255); *Repausul dominical*: „Costică se-ntoarce-n loc și deodată, vesel ca totdeauna, strigă: — Băiete! *aperitive*, lista și răcitori în lege! să vie!" (O, II 285); „Cam pe la deșteptatul rînduricilor — țal! ... *Aperitive*, 18; baterii, 8; șampanii, 12, și 22 pachete de regale ... și 5 rînduri de marghilomane" (O, II 286). În perioada dintre cele două războaie mondiale, neologismul reapare, mai ales la scriitorii care se inspiră din viața orașelor. Cezar Petrescu: „Prin ușa băcăniilor cu *aperitive*, cînd se cască să primească înlăuntru un client vînăt de ger, năvălea miros de pește și de cafea, de șuncă și de măsline, de costiță afumată și de portocale; mirosul băcăniilor din belșug îndo-

Scanned with OKEN Scanner

pate cu toate trufandalele culese din toate unghiurile lumii" CV, 92).

Etimonul „ultim" *aper(i)tivus* — un adjectiv cu trei terminații, al cărui sens general e acela de „deschizător" — a fost derivat în latina tîrzie de la verbul clasic *aperire* cu perfectul *aperui* și cu supinul *apertum* „a deschide". Se spune, astfel, în latină *aperire oculus* „a deschide ochii", *aperire litteras, testamentum* „a deschide o scrisoare, un testament". *Aperire* cumulează și sensul de „a dezvălui", „a descoperi", „a lăsa să se vadă": *capite aperto* „cu capul descoperit" (Cicero). Din tema participiului *apertus* s-a dezvoltat derivatul *apertura* s. f. „deschidere", folosit de Vitruvius ca termen tehnic al arhitecturii. Cu extensia sensului, cuvîntul participă la expresia proverbială *ad aperturam libri* „la deschiderea cărții", „acolo unde se deschide cartea", întrebuințată despre cei care citesc curent într-o limbă străină, mai ales în latină și greacă. În realitate, în aceste ultime două limbi, nimeni nu citește *ad aperturam libri*, oricît ar fi de învățat ...

În terminologia științifică a foneticii, *apertură* (fr. *aperture*, it. *apertura* etc.) denumește un anumit „grad de deschidere a canalului fonator în timpul emisiunii sunetelor" (DTL, s. v.). Se spune, de exemplu, despre sunetul *a* că este vocala „cu grad maxim de apertură", adică cea mai „deschisă". De aceea medicul orelist, ca să poată scruta fundul de gît al pacientului, îl invită să spună: aaa!

Amănunt pitoresc. Din verbul *aperire* gramaticii latini, mari amatori de etimologii (populare), au confecționat adjectivul *ap(e)rilis*, ca să poată astfel explica numele lunii *aprilis* „aprilie" ca al aceleia „care deschide" primăvara. Să nu uităm că, în primele veacuri ale Romei antice, *aprilie* „deschidea", cu oare-care îngăduință, și anul calendaristic, care începea în martie, nu în ianuarie. Numele popular și vechi, moștenit din latină, al lui *aprilie* este *prier*, cel evocat de mari poeți ai veacului. Ion Pillat, *Piersicul*: „La cotitura drumului din vie / Ce suie-n limpezimea lui *Prier*, / În zori de zi m-opresc, să nu mă știe / Un piersic proaspăt înflorit pe cer. / [...] *Prier*, tu frate bun, mă fă ca tine: / Un piersic cu dumnezeiesc obraz" (O, II 227). Lucian Blaga își intitulează chiar *Prier* o poezie care începe cu versurile: „Amurg fecund, din altă vîrstă, / Amurg fecund de *Prier* e" (O, II 42). Cititorul deprins cu „bătăile versului" va accentua corect: *Prier*, pe prima silabă. De altfel, această variantă accentuală paroxitonă este înregistrată și în dicționare (v. DLR, s. v. *prier*).

Antonimul lui *aperire*, obținut, în latină, prin cumul de prefixe, este *cooperire*, apoi *coperire*, rom. *coperi*, fr. *couvrir*. Titus Livius: *corpus coopertum telis* „trup acoperit de suliță"; Lucretius: *amnes oppida cooperuisse*", „apele au acoperit orașe". *Cooperire* este clasic, *coperire* — popular. În română *coperi, coperiș, coperământ*, forme recurente în „limba vechilor cazanii", sînt astăzi învechite și înlocuite cu altele, lărgite cu încă un prefix, *acoperi, acoperiș, acoperământ*. Într-un imn al morții, cum este elegia dorului din urmă, Eminescu optează, cum era firesc, pentru verbul vechi: „Nemaifiind pribeag / De-atunci înainte, / Aduceri aminte / M-*or coperi* cu drag" (P, III 91—92). La fel de întemeiată este opțiunea poetului și în episodul *Egipetul* din *Memento mori*: „Uraganu-acum aleargă pîn' ce caii lui îi crapă; / Și în Nil numai deșertul năsipișul și-l adapă, / Așternîndu-l peste cîmpii cei odată înfloriți; / Memphis, Theba, țara-n-

treagă *coperită*-i de ruine, / Prin deșert străbat sălbatec mari familii beduine, / Sorind viața lor de basme prin cîmpie risipiți" (P, I 180).

Cuplului latinesc *aperire—cooperire* îi corespunde perechea antonimelor românești, realizate pe baza aceleiași rădăcini, *descoperi—acoperi*. Radu Stanca, *Corydon*: „Panglici, cordeluțe, nimicuri m-*acopăr*, / Cînd calc, parcă trec pe pămînt de pe-un soclu. / Un ochi (pe cel roz) îl ascund sub monoclu / Și-ntregul picior cînd pășesc îl *descopăr*, / Dar iute-l *acopăr*, ca iar să-l *descopăr*" (V, 115).

Ca împrumuturi tîrzii din alte limbi romanice, aparțin aceleiași familii de neologisme — mă refer la *aperitiv*, termenul care a provocat aceste dezvoltări — *copertă* (din it. *coperta*) și *cuvertură* (din fr. *couverture*). Menționabil este faptul că în italiană *coperta* are un sens mult mai cuprinzător, acela de „învelitoare", iar prin restricție semnifică și „plic", și chiar „cuvertură"! Pentru înțelesul „învelitoare (de carte)", „scoarță", italienii au recurs la diminutivul *copertina*! Nespecialistului i se poate părea ciudat că doi termeni atît de divergenți și ca sensuri și ca formă — *copertă* și *cuvertură* — sînt, totuși, înrudiți și încă foarte strîns. Nu e greu de observat că, în ciuda înțelesurilor net deosebite, cele două neologisme prezintă o afinitate semantică notabilă: amîndouă denumesc obiecte care „acoperă" sau „învelesc" ceva. Acest „punct de întîlnire" se reflectă în definițiile lor dicționărești, pe care le și reproduc după DN: COPERTĂ s. f. înveliș de carte, de caiet etc., învelitoare, scoarță; CUVERTURĂ s. f. învelitoare pentru masă, pentru pat etc. Revenirea cuvîntului *învelitoare* în ambele definiții este concludentă, certificînd întretăierea semantică de care vorbeam. Cît despre marile deosebiri de ordin formal dintre *copertă* și *cuvertură*, ele se explică lesne prin legile fonetice diferite care guvernează evoluția sunetelor latinești în italiană și franceză.

Trebuie adăugat, acum, că etimonul lui *cuvertură*, fr. *couverture*, chiar dacă va fi fost moștenit direct din latina tîrzie *(coopertura)*, este ușor raportabil pentru francezi la *couvert*, participiul perfect pasiv al verbului *couvrir* „a acoperi", păstrat din lat. *co(o)perire*. Relația dintre *couvrir* și *couverture* se menține la nivelul antonimelor *ouvrir* „a deschide" și *ouverture* „deschidere", termen specializat în domeniul muzicii, model pentru neologismul nostru *uvertură* „compoziție muzicală pentru orchestră, concepută ca introducere la o operă, la un oratoriu, la o suită instrumentală etc. sau ca o lucrare independentă (alcătuită din trei părți)". Iată și un citat dintr-o cronică a lui N. Filimon la reprezentarea operei *Don Pasquale* de Donizetti: „Ne permitem a întreba pentru ce solul de fagot de la *uvertură* nu se execută de d-l Richter, care este un artist cu multă esperiență și capacitate" (O, II 284).

La sfârșitul acestui paragraf, cîteva cuvinte despre sinonime. Înainte de pătrunderea italienismului *copertă*, românii exprimau aceeași noțiune printr-o serie de cuvinte vechi, polisemantice: *învelitoare, scoarță, tartaj*. Sadoveanu, *Olanda — note de călătorie:* „Cartea aceea ingenioasă și necesară pe care o văd în toate mînile. E un volum elegant și mărunt tipărit, pe hîrtie velină, cu *scoarțe* flexibile" (O, VII 322); G. Călinescu, *Cartea nunții:* „În vremea aceasta, bătînd darabana pe *scoarța catalogului*, Silivestru observa pe școlari pe rînd și medita" (O, I 91); G. Topîrceanu, *Albumul:* „O, blestemată curiozitate! / Deunăzi, cu gînduri în-

Scanned with OKEN Scanner

discrete, / Am profanat odaia unei fete, — / Acest muzeu de lucuri parfumate. // Albumul ei cu *scoarțe* violete / E plin de cărți poștale ilustrate: / Vederi din țară și străinătate, / Orașe, fluvii, parcuri și portrete" (OA, I 178). Aici se impune observația că *din scoarță-n scoarță* înseamnă „de la început pînă la sfîrșit", adică, fiind vorba despre o carte „de la o copertă pînă la cealaltă". Arghezi, *Lina:* „— Vă mulțumesc pentru carte. Am citit-o *din scoarță-n scoarță*, și cîteva capitole de mai multe ori" (O, XI 102). Sadoveanu, *Cocostîrcul albastru:* „Vîrîi degetul arătător între foile cărții, închisei *tartajii* și-i cuprinsei între celelalte degete ale mîinii drepte, și mă strecurai pe ușă, afară" (O, VII 315). Cuvîntul nu lipsește din Creangă, cu o metateză specifică limbii populare, dar într-un cunoscut pasaj din *Amintiri...* face sinonimie cu *abecedar:* „din [...] buchile scrise de bădița Vasile pentru fiecare, am ajuns la *trătaji*, de la *trătaji* la ceaslov ș-apoi, dă, Doamne, bine!" (O, 209).

Cuvertură se bucură de o frumoasă constelație de sinonime: *cergă, învelitoare, pătură, velință, plocat, țol, lăicer, ogheal, poneavă, procov, procoviță, strai, țoală, prostire, verincă.* O mențiune specială merită, cred, *plocat* și *velință*, termeni populari îndrăgiți de Arghezi.

În concluzie: cuvinte foarte diferite, ca formă și ca sens, cum sînt neologismele *aperitiv, apertură, copertă, cuvertură, uvertură*, reprezintă, în esență, tot atîtea lăstare din trunchiul antonimelor latinești *aperire-cooperire*, bine reprezentate în limbile romanice surori.

ARCAN, arcane, s. n. Taină, secret; loc retras, ascuns, tainic.

DEX propune ca etimon fr. *arcane*, deși cuvîntul există și în latină, ca adjectiv cu trei terminații, *arcanus;* ca adverb, *arcano;* și ca substantiv, *arcanum*, provenit din forma neutră a adjectivului. La istoricul Valerius Maximus *arcana consilia* înseamnă „dezbateri tainice".

Oricum, prin caracterul său livresc, prin sonoritatea sa bizară, poate și prin capcanele omonimiei (mă refer, de bună seama, la mai vechiul *arcan* „laț pentru prinderea sau priponirea animalelor"), cuvîntul l-a ispitit pe Al. Macedonski, care își intitulează *În arcane de pădure* una din poeziile ciclului *Excelsior* (1895), publicată în *Literatorul*, XI, 2 august 1890 și însoțită de precizarea-subtitlu: „Poezie simbolistă-instrumentalistă". De altfel, expresia *În arcane de pădure* este reluată, obsesiv, la începutul fiecărei strofe. Pentru că tehnica „reluărilor" e atît de caracteristic simboliștilor, iată prima și ultima strofă: „În *arcane de pădure* întuneric ce spăimîntă. / Frunza tace lîngă frunză și copac lîngă copac; / Noapte tristă, noapte mută, noapte moartă, cer opac — / Dar privighietoarea cîntă, dar privighietoarea cîntă. // [...] În *arcane de pădure* grozăvie ce spăimîntă, / Aurora-ntîrziată nu s-arată sub frunziș, / Întunericul în cale i s-a pus în curmeziș — / Dar privighietoarea cîntă, dar privighietoarea cîntă" (O, II 123).

Ca adjectiv, *arcan* îl ademenise și pe Heliade, care l-a introdus în încercarea sa de epopee, *Mihaida* (Cîntul I, v. 558): „Binevoiși ș-acuma / A-mi revela *arcane decrete*, salutarii" (O, I 125). Este în afara oricărui dubiu că Heliade și-a însușit adjectivul din limba italiană *(arcano).*

Atît în română cît și în limbile romanice surori, *arcan* este inanalizabil, prezentînd o structură opacă, fără ceea ce lingviștii numesc „formă internă". Cu totul altfel stau lucrurile în interiorul latinei, unde *arcanus* ni

Scanned with OKEN Scanner

se recomandă ca un derivat adjectival din substantivul *arca* „ladă", „cufăr", „sipet", iar mai apoi, „casă de bani". Prin urmare, el — adjectivul — însoțește și califică obiectele „ferite", ținute la loc de taină, prin cotloane și unghere, așa încît sensul „misterios", „tainic" se înfiripă și se dezvoltă în chipul cel mai firesc.

La noi *arcă* nu a fost moștenit, ci doar împrumutat, nu prea timpuriu, ca sinonim pentru „corabie". *Arca lui Noe* nu este numai o „corabie legendară, în care s-ar fi adăpostit Noe în timpul potopului", ci și titlul unor lucrări literare: un ciclu de trei volume de critică, semnate de N. Manolescu, și un roman al lui Ionel Teodoreanu (1936), unde prozatorul, urmînd îndemnurilor insistente ale lui G. Ibrăileanu, se străduiește, fără prea mult succes, să-și cenzureze lirismul și să-și stăvilească exuberanța metaforică.

Cu acest înțeles, neologismul *arcă* pare destul de bine reprezentat în limbajul poetic românesc. Este identificabil, de pildă, la G. Topîrceanu, în ciclul *Migdale amare* (1928), mai exact, într-unul din cele două *Sonete pluvioase,* pe care îl și transcriem de dragul succulenței sale: „Sunt izolat ca Robinson Crusoe, / Nu vine nime-n ușa mea să bată, / Și dacă stau cu ușa încuiată, / E că nici eu de nime n-am nevoie. // Mai fericit ca legendarul Noe, / Din toată omenirea inundată, / În *arca* mea nu am decît o fată ... / Deasupra lumii noi plutim în voie ... // Degeaba vă-ndesați ca la pomană, / Reprezentanți ai faunei terestre, — / Nu iau cu mine nici o lighioană! // Căci e destul o singură pereche: / Un trubadur și-o fată fără zestre, / Ca să refacă toată lumea veche" (S, I 123).

Arcă avea să fie reluat, cu un sens contextual ceva mai difuz, de Labiș, în prima și în ultima dintre sextinele poemului *Bătrînul pădurar,* aparținînd ciclului *Sadoveniene* (PI, 87, 89): „Bătrînul pădurar visează parcă, / Îndrăgostit de codri ca de-o *arcă* / Pe care-n timpi mai vechi ca amintirea / El a durat-o, rînduind în ea / Galop de cerbi, bîrlog de urși și unduirea / Izvoarelor, să aibă fiarele ce bea".

Dar *arcan* „taină", „ascunziș" se dovedește instructiv și din alt punct de vedere, arătîndu-ne, încă o dată, cum neologismele constituie una din sursele cele mai generoase ale omonimiei. Ion Creangă *Amintiri:* „Pe bădița Vasile îl prinsese la oaste cu *arcanul,* îl cetluia acum zdravăn și-l puneau în cătușI, să-l trimeată la Peatră ... Iaca pentru ce scosese atunci vornicul oamenii la clacă. Așa, cu amăgele, se prindeau pe vremea aceea flăcăii la oaste" (O, 212—213).

Acest omonim, anterior, ca existență în limbă, neologismului *arcan* „taină", „secret", este definit în dicționare după cum urmează: „Laț pentru prinderea sau priponirea animalelor, în special a vitelor" (DEX). Folosit, în trecut, de herghelegii și de hoții de cai, „*arcanul* se întrebuința și ca armă de război" (HEM, II 272). Hașdeu citează, pentru a-și întemeia afirmația, cîteva versuri din Costachi Stamati (1786—1869), poet reabilitat de George Călinescu (*Istoria ...,* 229): „Atunci cerchezul anină de rădăcina vițoasă, / De crengile cornorate a sale arme frumoasă: / Tulba cu săgeți și arcul, butca, sineța, *arcanul* / Și apoi sare în apă, lăsîndu-și priponit calul".

Și cuvîntul, și obiectul evocat de Creangă în *Amintiri din copilărie* ne-au parvenit de la tătari, care foloseau *arcanul,* înainte de toate, ca pe un soi de „lasou" pentru prinderea animalelor. Sadoveanu, *Nicoară Potcoavă:* „Zaporojenii au prins cu *arcanele* cîțiva armăsari tineri" (DL).

Scanned with OKEN Scanner

Dar, atît la tătari cît și, mai tîrziu, la ai noștri, *arcanul* devine armă de luptă pentru capturarea vrăjmașilor. Hașdeu reproduce versuri ilustrative, în această privință, din balada populară *Ștefăniță-vodă:* „Mîni în zori să vă aflați / Toți călări și înarmați / Cu săgeți și buzdugane / Și la brîie cu *arcane*“ (HEM, II 273).

Expresia, de largă răspîndire în trecut, *a prinde cu arcanul* a fost rezumată printr-un verb nou, izvodit din *arcan* cu sufixul *-i*, anume *arcăni*. El se ivește, de pildă, în *Dan, căpitan de plai*, cunoscuta legendă a lui Vasile Alecsandri, cînd poetul descrie una din isprăvile Fulgăi: „Sirepul o zărește, ridică narea-n vînt, / Încruntă ochiul, bate copita de pămînt, / Zburlește coama, saltă, în lături se izbește; / Dar Fulga *zvîrle lațul, de gît îl arcănește* / Și răpide ca gîndul, s-aruncă ușurel, / Îi pune mîna-n coamă și-ncalecă pe el“ (O, II 76).

Precizare finală: rădăcina latinească *arc-* din *arca* „ladă“, „cufăr“, „sipet“ și din *arcanum* „taină“ este identificabilă și în *arx* cu genitivul *arcis* „cetățuie“, „fortăreață“, „loc de refugiu“; dar și în verbul de conjugarea a II-a *arcere* „a ține la distanță“, „a împiedica“. Afinitățile semantice cu *arca* și cu *arcanum* nu sînt greu de restabilit, în ciuda unor divergențe intervenite de-a lungul vremurilor.

ARIVIST, -A, ariviști, -e, adj., s. m. și f. „(Cel) care se străduiește să parvină, să ajungă cît mai sus în societate, recurgînd, în acest scop, la orice mijloace, fie ele și incorecte.

Cuvîntul este neglijat în dicționarele noastre, iar DA nici măcar nu îl înregistrează. Faptul pare a pleda pentru apariția destul de tîrzie a neologismului în lexicul limbii române moderne, adică abia după primul război mondial. Pentru a lumina, cu un citat cît mai potrivit, termenul, iată un pasaj dintr-o cronică a lui Pompiliu Constantinescu despre romanul călinescian *Enigma Otiliei* (1938), în care subtilul critic realizează o admirabilă caracterizare a unuia din cele mai interesante personaje ale cărții, Stănică Rațiu: „Cît de puerilă și de romantică, de exterioară este avariția lui Hagi Tudose al lui Delavrancea față de spectacolul sobru, uman, de un tragism sinistru, din romanul d-lui Călinescu! Și cît de amplificată este lupta aceasta epică în jurul moștenirii, prin participarea lui Stănică, tip jovial, de escroc sentimental, de intermediar interlop și de intrigant pe mai multe fronturi, avocat fără procese și om de afaceri suspecte, *arivist* aprig, fără scrupule“ (S, II 216—217). Neologismul — întrebuințat, aici, cu valoare substantivală — este cuplat cu un epitet din fondul vechi al limbii *(aprig)*, într-o îmbinare lipsită de orice stridență și consolidată de o aliterație vocalică *(arivist aprig: a . . . a)*.

Dicționarele (DA, DEX, DN) stabilesc, ca etimon pentru *arivist*, francezul *arriviste*, iar investigația noastră de abia din punctul acesta începe. Nu va fi deloc greu să trecem, în interiorul francezei, de la derivatul *arriviste* la verbul de unde el provine, în speță la *arriver* „a sosi“, „a ajunge“. Legătura semantică apare ca una străvezie, căci *arivistul* este un ambițios care rîvnește „să ajungă“, „să parvină“ cît mai „sus“ cu putință, iar în momentul cînd își realizează scopul, privit și judecat dinafară, el chiar devine un „parvenit“, cu toată tenta depreciativă pe care o comportă acest ultim termen. Caracterul oarecum neobișnuit al derivatului în discuție rezidă în faptul că fr. *arriviste* s-a desprins dintr-un

Scanned with OKEN Scanner

verb (*arriver* „a sosi"), în timp ce formațiile cu sufixul *-ist* pornesc, de obicei, de la teme nominale, de substantive sau adjective, așa cum se poate lesne vedea chiar din neologismele românești în structura cărora este identificabil amintitul sufix: *chimist, corist, darwinist, fantezist, fotbalist, gornist, individualist, jurnalist, moralist, orientalist, pucist, romanist, slavist, tanchist, violoncelist*. Chiar atunci cînd devine productiv, în romînă, formînd cuvinte noi de la teme vechi, sufixul *-ist* tot la teme nominale se anină: *căminist, fochist, gurist, naist, oinist, stîngist, țărănist*.

La rîndul său, verbul francez *arriver* „a sosi" conduce către un etimon din latina populară, reconstruit, *arripare*, decompozabil în prefixul *ad-* „spre", „către", arătînd „direcția" în spațiu, și *ripa* „țărm", „mal (al unui rîu)". Pe acesta din urmă l-am moștenit și noi *(rîpă)*, și francezii *(rive)*, iar divergența semantică dintre cei doi termeni (*rive* înseamnă „mal") este neglijabilă, explicîndu-se prin aspectul „rîpos", „priporos", oricum, „accidentat" al multor „țărmuri". Rezultă, deocamdată, de aici nu numai că, pentru francezi, relația dintre *arriviste* și verbul *arriver* este transparentă, ei recunoscînd, probabil cu destulă înlesnire, în structura lingvistică a derivatului verbal, substantivul *rive* „mal", „țărm". În cazul acesta, pentru vorbitorii limbii franceze, capătă viață și „imaginea", căci *arivistul* este cel „care ajunge la țărm", la limanul rîvnit, simbol al „împlinirilor", fie ele și lipsite de orice scrupul.

O concluzie surprinzătoare pentru nespecialiști, dar pitorească, este aceea că termeni extrem de deosebiți în planul înțelesului, cum sînt neologismul *arivist* și vechiul nostru substantiv *rîpă* se dovedesc, totuși, strîns înrudiți, lucru care, cel puțin la prima vedere, poate deruta. Adaug că rădăcina latinească *rip-* din *ripa* se păstrează în adjectivul derivat *ripensis*, care ne trimite în miez de istorie, la expresia *Dacia Ripensis*, denumind părțile vechii Dacii din preajma „țărmurilor" („rîpilor") Dunării! Pe de altă parte, unitățile militare cantonate pe frontiera naturală a Dunării se chemau, și ele, *ripenses*.

Sinonim aproximativ pentru *rîpă* este, în aspectul popular al românei, *ponor*, termen împrumutat din limbile slave meridionale. Sadoveanu, *Paștele Blajinilor:* „Sus, în laturea dreaptă a drumului, se desfăcea o pădurice către o ruptură de văi cu *ponoare împfricoșate*" (O, XIV 43); G. Topîrceanu, *Rapsodii de toamnă:* „A trecut întîi o boare / Pe deasupra viilor, / Și-a furat de prin *ponoare* / Puful păpădiilor" (S, I 26); Șt. O. Iosif, *A fost odată . . .:* „Acu pleca din zori la vînătoare, / Și se-ntorcea tîrziu, cînd înserează, / Bătea cărări pustii, sărea *ponoare*, / Trecea pe unde nimeni nu cutează, / Gonea din glumă cerbi și căprioare — / Pui de viteaz cu inima vitează!) (OA, I 268).

Derivatele adjectivale *rîpos* și *ponorît* păstrează vecinătatea semantică a cuvintelor de bază și sînt sinonime, la rîndul lor, cu *prăvălatic*, pe care îl regăsim în poemul lui Eminescu *Călin (file din poveste):* „Iar prin mîndrul întuneric al pădurii de argint / Vezi izvoare zdrumicate peste pietre licurind; / Ele trec cu harnici unde și suspină-n flori molatic, / Cînd coboară-n ropot dulce din tăpșanul *prăvălatic*" (P, II 159). Seria sinonimelor *rîpos, ponorît, prăvălatic* — unul mai expresiv decît celelalte — se întregește cu *priporos*, termen familiar lui Sadoveanu. Iată un crîmpei din volumul *Depărtări* (1930): „Deodată valurile neliniștite încep a

Scanned with OKEN Scanner

suna sub noi și de pe stînca înaltă a Caliacrei, Pontul Euxin pare a avea ceva măreț, vechi și tragic. Cine-a închis cîndva, în zorii veacurilor, stînca aceasta oablă și *priporoasă*, s-a făcut aici, la o sută de metri deasupra Mării, cuib de corsari și vămuitori ai Mării, — a fost un vînător tare înaintea Domnului" (O, X 423).

ATROCE, adj. Crud, sîngeros, cumplit, fioros, groaznic.

Există o potrivire, pe aproape toate planurile, între adjectivele *atroce* și *feroce*, în primul rînd, din punctul de vedere al înțelesului, lucru confirmat de definiția, în DN, a celui de al doilea: „crud", „nemilos", „sălbatic". Înșirarea lanțului de sinonime din cadrul definițiilor înlesnește constatarea că unul, cel puțin, le este comun amîndurora: *crud*, iar celelalte sînt foarte apropiate ca sens. Dar asemănările nu se opresc aici, căci, și pentru unul, și pentru celălalt, sursele sînt aceleași: it. *atroce, feroce;* lat. *atrox, ferox*, cu temele *atroc-, feroc-*, obținute prin îndepărtarea desinenței *-is* de la formele de genitiv singular *(atrocis, ferocis)*. Nu diferă nici structura lor silabică, nici poziția accentului, nici numărul de sunete, nici măcar comportamentul gramatical, căci și *atroce*, și *feroce* sînt adjective invariabile — insensibile, adică, la acord — aspect ușor de sesizat, pentru *atroce*, în citatele următoare, extrase, toate, din aceeași sursă, romanul lui G. Călinescu, *Bietul Ioanide* (O, V): „Madame Ioanide însăși [...] avea privirea francă și consolantă în cele mai *atroce situații*" (p. 216); „Pomponescu nu îndrăznise a pomeni numele lui Ioanide într-o *împrejurare* așa de *atroce*" (p. 216); „Pomponescu încercă un *sentiment atroce* de ură și-și mușcă buza de sus cu violență" (p. 327). La fel se comportă, morfologic, *feroce*, rămînînd neschimbat la plural, cum se vede din acest crîmpei al *Cărții Oltului*, unde Geo Bogza evocă aspecte caracteristice din viața mistreților: „Spre toamnă vîntul le aduce în nări, dulce și ațițătoare, mireasma lanurilor de porumb. Adulmecând-o, ei abia așteaptă căderea nopții. Dar cînd, înnebuniți de poftă, dau să iasă din pădure, se opresc, ascultă, șovăie, și nu mai îndrăznesc: o dată cu întunericul, ceva începe, ce le paralizează chiar cele mai *feroce instincte*" (CO, 174—175).

Nici *atroce*, nici *feroce* nu spun nimic vorbitorilor limbii române cu privire la biografia lor lingvistică. Nici corespondentele lor din italiană și franceză nu sînt mai „comunicative" cu cei ce le folosesc în aceste limbi. În schimb, în interiorul latinei, modelele celor două neologisme romanice se lasă analizate, iar rezultatele „analizelor" sînt vrednice de luare-aminte. Într-adevăr, în alcătuirea lui *ferox* specialiștii izolează rădăcina *fer-*, care trimite către adjectivul cu trei terminații *ferus* „sălbatic". Forma lui feminină, *fera*, devenită substantiv, stă la baza vechiului cuvînt românesc *fiară*, adică ... „cea sălbatică". Situația nu este fără pereche în istoria limbii române: tot așa lat. *sera* — forma de genul feminin a adjectivului *serus* „tîrziu" — a ajuns substantiv, slujind ca etimon pentru rom. *seară*, care, etimologic, înseamnă „cea tîrzie", „cea zăbavnică". Fapte asemănătoare se regăsesc și în istoria altor limbi romanice. Fr. *fête* „sărbătoare" provine din adjectivul latinesc *festa*, formă de genul feminin a lui *festus* „sărbătoresc". Expresia *festa dies* „zi de sărbătoare" se va fi comprimat, după cum se întîmplă nu o dată în atare cazuri, fostul adjectiv asumîndu-și și sarcina semantică a substantivului pe care îl însoțise.

Scanned with OKEN Scanner

Cît despre *atrox, atrocis,* grupul *atr-* din prima lui parte reprezintă rădăcina adjectivului *ater, atra, atrum* „negru", dar ca expresie cromatică a „răului". *Nox atra* este, la Vergilius, „noaptea maşteră", cea care „fură lucrurilor culoarea" *(rebus . . . abstulit colorem),* păgubind ochiul de peisajul voios policrom al zilei. Tot la Vergilius „ziua morţii" este o „zi neagră", *atra dies,* cum se vede din aceste celebre versuri ale *Eneidei:* „Continuo auditae voces, vagitus et ingens, / Infantumque animae flentes in limine primo, / Quos dulcis vitae exsortes et ab ubere raptos, / Abstulit *atra dies* et funere mersit acerbo" (VI, v. 426—429). Juxtapun eleganta tălmăcire a profesorului clujean Teodor Naum: „S-aud îndată glasuri, vaiet mare: / Plîng sufletele pruncilor, pe care / Vieţii dulci părtaşi fără să-i fie, / În pragul vieţii, *ziua neagră-a morţii* / Chiar de la sînul mamei lor îi smulse / Şi fără vreme-i cufundă în moarte" (EN, 218).

Ater nu s-a păstrat, decît sporadic, în limbile romanice, aşa încît sensurile figurative, pe care le dezvoltase acesta, au căzut, şi ele, în seama reprezentanţilor lui *niger* (rom. *negru,* it. *nero,* fr. *noir* etc.). În frumoasele versuri ale lui Ştefan Aug. Doinaş: „Un prinţ din Levant, îndrăgind vînătoarea, / Prin *inimă neagră* de codru trecea" *(Mistreţul cu colţi de argint),* epitetul *neagră* adaugă sensului concret, cromatic, pe cel moral: „inima" codrului este şi „întunecoasă", dar şi „plină de vrăjmăşie", căci acolo — în bungeturi — avea să fie răpus eroul baladei.

Dar *atroce* şi *feroce* sînt legate strîns unul de celălalt prin încă o trăsătură comună. Mă refer, de astă dată, la secvenţa *-oc-* din partea finală a corpurilor fonetice ale celor doi termeni (în latină: *atr-oc-s, fer-oc-s*), identificabilă în binecunoscutul cuvînt latinesc *oculus* „ochi", ca „sursă a privirii". *Atroce* înseamnă, prin urmare, „cu privirea neagră (rea)", iar *feroce,* „cu căutătură sălbatică, de fiară", ceea ce, pînă la urmă, e cam acelaşi lucru. Alte două imagini, bine tăinuite în structura de adîncime a neologismelor respective.

AUTOMEDON s. m. sg. Birjar, vizitiu.

Cuvîntul nu este înregistrat în dicţionare, cu toate că îl putem afla, ca echivalent cărturăresc, la Mihail Sadoveanu în cîteva locuri ale operei sale, de pildă în povestirea *Excursie la mănăstiri* din ciclul *Istorisiri de vînătoare* (1937). Textul prezintă interes şi pentru că ilustrează unul din nenumăratele aspecte ale artei sadoveniene. Într-adevăr, termenul în discuţie nu pretinde nici o lămurire, întrucît, cu cîteva rînduri mai înainte, sensul lui contextual este anticipat şi deslușit de sinonimul, de largă circulaţie, *birjar.* Cititorul va străbate — probabil, cu plăcere — acest fragment, de un interes ce depăşeşte aria îngustă a lingvisticii: „Am uitat să vă spun ceea ce e absolut necesar, ca să vă puteţi integra peisagiului. Trebuie să abandonaţi automobilul. Ştiu că este imposibil, dar dacă n-aţi abandonat automobilul, farmecul mistic nu se săvîrşeşte. Trebuie neapărat să întrebuinţaţi, în această regiune, vechea şi romantica trăsură din veacul trecut.

Birjarul ţuţuian se întoarce pe capră spre dumneata şi caută cîrlig de vorbă: e un bărbat încercat, din seminţia lui Moş Nechifor Coţcariul.

Pentru el, graba e fără rost; lucrurile plăcute au nevoie de tihnă. Din cînd în cînd se execută opririle ritualice, ca să se audă modulaţia unei privighetori.

Numai o trăsură veche, cu nişte cai cuminţi şi un *automedon sfătos* te poate conduce în trecut. Pe aici Pe-

Scanned with OKEN Scanner

tru-Vodă Mușat a umblat cu soții săi călare, urmat de slujitori panțîri, pînă ce a ajuns în Branişte, de unde s-aud așa de melodios de dulce clopotele mănăstirii. Valea Nemțișorului între costișele înflorite se deschide ca un rai" (O, XIV 452).

Statornicind sinonimia — cu totul ocazională — dintre *birjar* și *automedon*, Sadoveanu se angajează pe un făgaș destul de bătătorit în lingvistică, acela care duce *de la nume propriu la nume comun*. Într-adevăr, în ultimele cînturi ale *Iliadei* lui Homer, ne întîmpinăm cu un personaj secundar, care se cheamă chiar *Automedon* și îndeplinește slujba de vizitiu al lui Ahile. Iată-l la lucru, înhămînd caii și pregătind carul stăpînului său, după ce acesta, reconciliindu-se cu Agamemnon, se hotărîse să reintre în luptă, mai ales că Patroclu, prietenul său, fusese ucis de Hector, iar el, Ahile, dorea din tot sufletul să se răzbune *(Il,* 428): „*Automedonte* și-Alhimon se tot hărnicesc la-nhămatul / Cailor, trec peste dînșii curelele-nstrună-n-zăbale / Fălcile lor și-napoi spre cotiga cea bine-ntocmită / Frînele-ntind. Dupăaceea deodată luînd sclipitorul / Bici, care-i stă la-ndemînă-n teleagă, s-avîntă voinicul / *Automedonte*, armat se răpede în chelnă și-Ahile / Strălucitor în podoabe ca soarele-n bolta senină". Precizez că forma preferată de Sadoveanu, *Automedon*, este identică cu nominativul din greaca veche, iar varianta lui George Murnu, *Automedonte*, pornește de la tema *Automedont-* (genitiv: *Automedontos*), după modelul altor nume proprii de origine elină, de pildă: *Leonte* (*léon, léontos* „leu").

Simpla perindare, prin fața unor ochi atenți, a sinonimelor mai vechi, cărora li se adaugă ocazionalul *automedon*, va îngădui reprezentarea pregnantă a ușurinței cu care limba română își creează asemenea serii, împrumutînd din surse diferite sau derivînd, adaptînd fără prea mari dificultăți fonetice ori morfologice, dar, mai cu seamă, diversificînd, pînă la nivelul nuanțelor infime, sinonimele pentru a le subordona necesităților obiective și expresive ale comunicării.

Birjar s-a format „pe teren românesc" (cum se spune), din rusismul *birjă*, cu ajutorul sufixului *-ar*, după un procedeu banal al derivării noastre: *blănar, ciubotar, cizmar, cobzar, cojocar, fîntînar, morar, pădurar, sobar, zidar* și atîția alții sînt termeni realizați în aceeași manieră, sufixul *-ar* indicînd, de fiecare dată, pe practicantul unei îndeletniciri strîns legate de cuvîntul de bază (*blană, ciubotă, cizmă, cobză* etc.). Bineînțeles, nuanțele deosebitoare nu lipsesc, de la un derivat la altul sau de la o categorie la alta. Cît despre *birjar*, el s-a demodat în ultimele decenii, o dată cu *birja* însăși. Dacă, totuși, proza lui Caragiale ne oferă numeroase exemple, asta înseamnă că el — termenul — era curent în epoca respectivă. *D-l Goe:* „Apoi cocoanele se suie cu puișorul în trăsură și pornesc în oraș: — La bulivar, *birjar!* la bulivar! . . ." (O, II 124). Pentru cine este familiarizat cu exigențele stilistice ale maestrului, devine evident că alternanța *trăsură—birjar* (în loc de: *birjă—birjar*), din finalul povestirii, are la bază tocmai scrupule de această natură, mai precis, nevoia constrîngătoare resimțită de autor de a evita întîlnirea, la mică distanță, dintre cuvîntul de bază *(birjă)* și derivatul său *(birjar)*, întîlnire care, dacă nu cumva e deliberată, generează una din ipostazele cele mai dezagreabile ale repetiției. De altfel, *birjă*, cu sunet mai intim decît *trăsură*, nu lipsește din prozele lui

Scanned with OKEN Scanner

Caragiale: „*Birja* merge încă o bucată bună“ (O, II 228).

În rusă, corespondentul lui *birjă* înseamnă, de fapt, „piață (unde staționează trăsurile)“, mai exact, „bursă“, „piața bursei“. Un fenomen oarecum asemănător este identificabil în istoria lexicului francez: *fiacre* „trăsură“ provine din *(Saint-) Fiacre*, emblema unui călugăr irlandez din secolul VII, patron al grădinarilor, canonizat, emblemă așezată ca firmă a unui han unde staționau trăsuri de închiriat.

Muscal înseamnă, mai întîi, „moscovit“, apoi, prin extensie a sensului, „rus“; iar sinonimia parțială cu „birjar“ se explică foarte lesne prin faptul că, o bună bucată de vreme, *birjarii* au fost, aproape în exclusivitate, *muscali*. Posibilitatea trecerii semantice de la *muscal* „rus“ la *muscal* „birjar“ se întrezărește tot în proza lui Caragiale: „Un moment, *birjarul, un muscal*, vorbește cu mușteriul, apoi desprinde burduful“ (DLR, s. v. *muscal*). Substituirea sensurilor se desăvîrșește curînd în limba vorbită a epocii, iar Caragiale nu pregetă să o oglindească în finalul schiței *Boris Sarafoff!* . . ., de pildă, unde terminologia birjăritului este bine reprezentată: „Profitînd de aiureala urmăritorilor săi, Sarafoff s-au suit cu Kovaceff în *birjă* și strigă *muscalului:*

— Mînă iute, *gaspadin!*

Birja pornește în goană . . . Tînărul D . . . se agață ca strengarii de la mahala dinapoia *trăsurii*.

— Dă cu *biciul* dindărăt! strigă Kovaceff“ (O, II 162).

Făcînd, fără să știe, o ingenioasă etimologie populară, cineva m-a întrebat odată dacă *vizitiu* „birjar“ nu este înrudit cu . . . *vizită!* În realitate, noi am împrumutat termenul din maghiară *(vezető)*, iar varianta *vezeteu* confirmă împrumutul. Ion Creangă, *Punguța cu doi bani:* „Cucoșul [. . .] se întîlnește c-o trăsură c-un boier și cu niște cucoane. Boierul se uită cu băgare de seamă la cucoș, vede în clonțu-i o punguță și zice *vezeteului:*

— Măi, ia dă-te jos și vezi ce are cucoșul cela în plisc.

Vezeteul se dă iute jos din capra trăsurii, și c-un feliu de meșteșug, prinde cucoșul și luîndu-i punguța din clonț o dă boierului“ (O, 31—32); D. Anghel, *Călătorii:* „Un miros de floare de cine știi unde / Ne-ajunge pe cale și-n urmă rămîne . . . / — E-o vrajă trimeasă de-o fată, stăpîne, / E-o vrajă, îngînă zîmbind *vezeteul*, / Și murgii acuma pășesc mai cu greul“ (P, 93).

Se cunoaște, din păcate, prea puțin amănuntul că *Vizitiu* este și sinonimul popular pentru *Auriga*, „constelație din emisfera boreală, cu steaua cea mai strălucitoare Capella“ (DER, IV 874).

După *birjar*, derivat în română dintr-un rusism *(birjă)*, după *vizitiu*, împrumutat din maghiară, iată că al treilea sinonim, *surugiu*, ne trimite către limba turcă: *sürücü!* Situația este din cele mai caracteristice pentru diversitatea limbilor-sursă, de unde noi am recoltat sinonime cu sunet distinct. Între alte locuri, îl găsesc pe *surugiu* la D. Anghel și Șt. O. Iosif, în primele versuri ale sonetului *Diligența:* „La zile anumite sta-ntr-o piață / O veche diligență-ncăpătoare / Cu *surugiii* sprinteni de-a călare“ (S, I 234). În *Poezie* din ciclul *Destin* (1933), V. Voiculescu realizează, cu ajutorul lui *surugiu*, una din cele mai atingătoare imagini ale relației de tensiune, de încordată pîndă în care se situează poetul față de foarte incomodul material lexical al limbii: „M-am băgat *surugiu la cuvinte:* / Le momesc cu văpăi, le hrănesc cu jăratec, / Le *strunesc* în

Scanned with OKEN Scanner

ham de gînd, cînd lin, cînd sălbatec, / Le-ncing cu *harapnicul* dorului și mînă-nainte" (P, I 208). Și *surugiu* se rînduiește, aidoma lui *vizitiu,* printre sinonimele populare ale constelației numite, savant, *Auriga.* Dar *auriga* însuși, în latină, chiar *vizitiu* înseamnă. În *Metamorfozele* sale (II 327) Ovidius ne povestește că Phaeton, temerarul fecior al lui Apolo, devenise pentru o zi — iar aceea, fatală — *currus auriga paterni* „vizitiul carului patern".

În versiunea românească a *Iliadei,* realizată de George Murnu, descoperim încă un sinonim pe lîngă cele discutate pînă acum. Mă refer la *mînar,* „cel care mînă", derivat din verbul *mîna* cu ajutorul sufixului, foarte productiv, *-ar.* După toate probabilitățile, termenul pare a fi fost plăsmuit de tălmăcitor, cunoscut, de altfel, ca iscusit făuritor de cuvinte noi. Iată, în neîntrecuta traducere murniană, cîteva, numai, din locurile unde derivatul apare: „Însă din oaspeții lui nu vine să-l scape nici unul / Dîndu-i acum ajutor, Și-i curmă suflarea Tidide, / Lui și ortacului său, *mînarul* telegii, Calesiu" (p. 124); „Dar cum au văzut pe Patroclu / Și pe *mînaru*-i lucind în arme de-aramă, troienii / S-au tulburat" (p. 357); „Strigă pe urmă la caii părintelui său și-i asmute: / — Breazule, și tu, Bălane, Prăsilă vestită-a zmeoaicei, / Seamă luați și în tabără voi înapoi să-l aduceți / Teafăr pe-al vostru *mînar,* cînd fi-vom sătui de bătaie" (p. 428). O mențiune specială merită îmbinarea *mînarul telegii,* mustind de seva vechimii și vorbind convingător despre meșteșugul traducătorului.

Cu alt sufix *(-aci),* aninat însă aceluiași verb *(mîna),* George Coșbuc întruchipează derivatul „nomen agentis" *mînaci,* foarte apropiat, și ca sens, de *mînar* al lui George Murnu. Semnificativ este amănuntul că *mînaci* se ivește tot într-o tălmăcire din poeții lumii greco-romane, anume în *Eneida* lui Vergilius: „Roibii și-i cere și vesel privește-i cum spumegă-n salturi [...] / Zdraveni *mînaci* împrejur stau roată, bătîndu-i cu palma" (DLR).

Încă un derivat din *mînà,* anume *mînaș,* sporește seria, și așa foarte bogată, a sinonimelor pentru „vizitiu", pledînd totodată, în chipul cel mai convingător, cauza sinonimiei afixale în limba română. Iancu Văcărescu, *Peaza rea:* „Făcînd o altă călătorie, / Chemat de cină, la o moșie, / *Mînașu*-mi, nu știu, pe drum ce vede! / Văz că oprește, pierit se crede! / Își bate pieptu, fruntea își bate! / În grab' *trăsura* din calea-abate, / Mereu creștinu făcîndu-și cruce, / Ca fulger iute p-alt loc mă duce!" (PV, 214); „Acum aproape-ți este lăcașu, / Și cu *trăsura*-i vine *mînașu;* / Mergi astă-noapte, te odihnește! / Mîine cu ziua călătorește!" (PV, 218).

În schimb, *mînător* (din *mîna* și *-tor*) s-a specializat în terminologia stînii, ca sinonim pentru „strungar (la oi)". Text folcloric din DLR: „Că eu n-am pe nimenea / Decît eu și baba mea, / Și decît un biet de *mînător,* / Dimineața s-a sculat, / *Oile-n strungă mi-a* dat". Același derivat a pătruns și în terminologia cinegetică, unde îmbinarea *cîine mînător* înseamnă „cîine care adulmecă și urmărește vînatul". Sinonime pitorești: *bătăiaș, gonaci, gonaș, hăitaș.*

AVION, avioane, s. n. Vehicul aerian mai greu decît aerul, susținut în aer de aripi și propulsat de motoare...

Devenit, astăzi, banal, neologismul *avion* (cf. fr. *avion)* este, în vocabularul limbii române, extrem de tînăr. Oricum, mai tînăr decît veacul

Scanned with OKEN Scanner

nostru, căci marele dicționar academic al lui Sextil Pușcariu, al cărui prim volum (literele A—B) se tipărește în 1913, nu-l înregistrează. Nici n-ar fi avut cum, deoarece nu exista, încă, nici în franceză, de unde noi l-am împrumutat ceva mai tîrziu. Dicționarele franceze propun, ca primă atestare pentru *avion*, anul 1914, cînd acesta din urmă a înlocuit sinonimul său mai vechi (și mai greoi) *aéroplan* care denumise, pînă atunci, aparatul de zbor născocit, în ultimii ani ai veacului trecut, de inginerul francez Clément Ader (1841—1925). Substituirea unui termen cu iz foarte tehnic *(aeroplan)* printr-unul mai scurt, mai sprinten și mai bine sunător *(avion)* a fost întîmpinată cu entuziasm de un mare poet al vremii, martor direct al evenimentului. Atent și receptiv la toate elementele și ipostazele „noului", la toate mutațiile susceptibile de a zămisli Poezia, Guillaume Apollinaire îi închină un imn avionului, stăruind asupra armoniei, asupra rezonanței suave a termenului: „Mașina de zburat se cheamă *avion, / Dulce cuvînt* pe care l-ar fi-ndrăgit Villon" *(La machine à voler se nomme l'avion. / Cette douce parole eut enchanté Villon).* „Cuvînt magic" — stăruie, asupra aceleiași impresii, poetul — „ale cărui cinci sunete îndemînatice avură iscusința să ne deschidă tăriile". Buna sunare a lui *avion* se explică, într-o anumită măsură, și prin structura fonetică, precumpănitor vocalică, a termenului.

Astăzi cu totul perimat, *aeroplan* subzistă, la noi, alături de *avion*, prin deceniile al treilea și al patrulea. Una din poeziile lui Topîrceanu se intitulează chiar *Aeroplanul* și e inclusă în volumul *Migdale amare*, apărut în 1928: „Spre apusul de jăratic / Cu livezi scăldate-n aur, / Trece-un nour singuratic / Alb și mare cît un taur. // Iar în urma lui s-abate, / Gata-gata să-l ajungă, / Un țînțar cu coada lungă / Și cu aripi nemișcate. // Crește-n asfințit pojarul. / Dealurile stau s-adoarmă. / Norul tace, dar țînțarul / Umple liniștea de larmă . . ." (S, I 121). Termenul „propriu" nu apare decît o singură dată, în titlul poeziei. Cinci ani mai tîrziu, în 1933, V. Voiculescu publică volumul său *Destin*, din care face parte și poemul *Plîngere către heruvim:* „Cîmpurile ni le taie trenul, cerurile *aeroplanul*, / Dar domol prin praf pe toiag supus / Bătrînul Dumnezeu nu ne-a mai călcat Bărăganul, / Și pe apele noastre nu mai umblă Isus" (P, I 212). Neologismul se ivește și la G. Bacovia, în *Serenada muncitorului* din culegerea *Scîntei galbene:* „Voi urca spre soare / În zbor sublim de-*aeroplan*". În cazul acesta, anul tipăririi volumului ne poate amăgi: el este 1926, dar poezia fusese scrisă cu două decenii mai timpuriu, în 1906 (v. O, 74 și 517).

Lauda *avionului* și, mai cu seamă, a grupului de sunete reunite ca să-l denumească se întemeiază, la Apollinaire, nu numai pe o simplă impresie acustică, mai mult sau mai puțin subiectivă, așa cum s-ar putea crede la prima vedere, ci, cu siguranță, pe cunoașterea exactă a alcătuirii lingvistice a cuvîntului, care i se revelează poetului în toată prospețimea ei imagistică. Într-adevăr, *avion* este ceea ce numim un termen livresc, preparat în laborator din tema latinească *avi-* exprimînd conceptul „pasăre" (cf. neologismele noastre *avicol, avicultor, avicultură* etc.) și sufixul *-on*, care în franceză formează atît diminutive cît și augmentative, ilustrînd, pe teritoriul derivării, fenomenul de *polarizare* a sensurilor. Așadar, spre deosebire de *aeroplan*, dăruit cu o

Scanned with OKEN Scanner

structură lingvistică transparentă, *avion* se vădește, la prima vedere, refractar analizei, forma sa internă părînd opacă, dar numai la prima vedere: supus analizei verticale, neologismul este constrîns să-și declare semnificația originară și valoarea, identitatea sa metaforică („pasăre mare", „păsăroi", atunci cînd aterizează și rămîne pe pămînt; „pasăre mică", „păsăruică", atunci cînd, zburînd la mare altitudine, abia se mai zărește, se pierde în zare). De altfel, asemuirea cu pasărea — surprinsă în însăși ființa intimă a neologismului nostru — este mereu „la îndemîna" vorbitorilor, continuînd să se impună. Mi se pare edificator în această privință un crîmpei sadovenian dintr-o evocare *(La mausoleul lui Vasile Alecsandri)*, unde vehiculelor terestre și marine li se zice pe nume, pe cînd cele aeriene sînt chemate cu termenul metaforic în discuție, căruia i se adaugă încă un epitet diferențial: „Trăim într-un veac în care trenurile și automobilele brăzdează pămîntul, vapoare uriașe oceanele, *paseri de fier* văzduhul. Trăim în epoca telegrafiei și telefoniei fără sîrmă, în veacul uriașului proces mecanic" (O, XIX 360).

Imaginea *păsării* (cf. lat. *avis*) o regăsim și în structura altor vocabule aparținînd aceleiași familii: *aviatic, aviator, aviație.* Întrebuințarea adjectivului este circumscrisă la puține îmbinări contextuale: *industrie aviatică, bază aviatică* și alte două-trei. Modelul pare a fi germanul *aviatisch.* În romanul *Scrinul negru* George Călinescu actualizează în chip cu totul surprinzător disponibilitățile expresive ale lui *aviatic,* făcînd să se întretaie sensul lui actual cu cel originar, etimologic: „Un cîrd de gîște, cuprinse de un subit *avînt aviatic,* alergau înspre grupul lui Ioanide, gîgîind și cu aripile deschise, cu vădite intenții de a se ridica în aer" (O, VII 404). *Avînt aviatic* semnifică, prin urmare, și „caracteristic aviației", și „păsăresc", deopotrivă, cu observația că sudura sintactico-stilistică a grupului este consolidată de grupul aliterant *av-* („*avînt aviatic*").

Scanned with OKEN Scanner

B

BAIONETA, baionete s. f. Armă albă de străpungere, care se montează la capătul puștii pentru a o putea folosi în lupta corp la corp.

Împrumutat din franceză *(baïonnette),* cuvîntul pătrunde în operele literare ale scriitorilor începînd cu secolul trecut; îl aflăm la V. Alecsandri, în ciclul *Ostașii noștri,* de pildă, chiar în *Peneș Curcanul:* „Prin foc, prin șpăgi, prin glonți, prin fum, / Prin mii de *baionete,* / Urcăm, luptăm . . . iată-ne-acum / Sus, sus, la parapete“ (O, II 172); și în poemul *Frații Jderi:* „se ivesc / Mari tabăre de oameni armați ce se pîndesc, / Și crîncene redute, și-n dos de parapete, / Văpăi de ochi sălbatici, luciri de *baionete*“ (O, II 178). Expresia *la baionetă* denumește, foarte dens, „lupta decisivă, corp la corp (dusă în interiorul liniilor inamice)“. D. Zamfirescu, R: „Curcănarii regimentului al 13-lea și infanteriștii batalionului I din regimentul al 5-lea de linie, susținuți admirabil de o baterie din regimentul al 3-lea de artilerie, [. . .] se aruncaseră asupra turcilor, *la baionetă,* îi grămădiseră valvîrtej în redan și-i aruncaseră spre reduta dinapoi“ (p. 145). Neologismul a pătruns și în terminologia exploatării petrolului, statornicindu-se în expresia *baionetă de extracție* (v. DER, I, s. v.).

În limba română termenul pare să aibă o structură opacă, inanalizabilă. În schimb, vorbitorii limbii franceze — cel puțin cei care știu puțină geografie — „simt“ în substantivul *baïonnette* un derivat cu foarte productivul sufix feminin *-ette,* din numele orașului *Bayonne* (leagănul baionetelor), situat în apropiere de lanțul munților Pirinei, care desparte Franța de peninsula iberică. Cu ajutorul acestui sufix feminin (corespondentul masculin este *-et*), franceza formează numeroase diminutive, dintre care unele au pătruns, ca neologisme, în vocabularul limbii române moderne: *bancheță* (fr. *banquette* din *banc* „bancă“), *barbetă* (fr. *barbette,* din *barbe* „barbă“), *camionetă* (fr. *camionnette* din *camion*), *caschetă* (fr. *casquette* din *casque* „cască“), *cașetă* (fr. *cachette* din *cache* „ascunziș“!), *statuetă* (fr. *statuette* din *statue* „statuie“), *șansonetă* (fr. *chansonnette* din *chanson* „cîntec“) etc., etc.

Cîteva neologisme românești terminate tot în *-etă* provin direct din italiană, unde același sufix romanic (de astă dată: *-etta*) produce numeroase formații diminutivale. Ilustrăm categoria acestor împrumuturi cu doi

termeni muzicali: *arietă* (ital. *arietta* din *aria* „arie") și *cançonetă* (ital. *canzonetta* din *canzone* „cîntec"). Tendința sufixului *-etă* de a deveni productiv în română ar putea fi demonstrată cu *verighetă* „inel de metal (prețios, fără pietre) purtat ca simbol al legăturii dintre soți sau logodnici", în cazul cînd acesta a fost derivat la noi, din vechiul *verigă*, tocmai cu acest sufix.

Înainte de pătrunderea neologismului *baionetă* în lexicul românesc, obiectul respectiv fusese numit cu termeni de alte origini, astăzi, cu totul perimați. Ceva mai cunoscut este rusismul *spagă (șpagă, șpangă)*, identificabil în „indicațiile de decor" ale lui I. L. Caragiale la actul I, scena I din comedia *O noapte furtunoasă:* „[. . .] Mobile de lemn și paie. La stînga, în planul întîi și-n planul din fund cîte o ușă; în dreapta, pe planul al doilea altă ușă. În dreapta în fund, răzemată de fereastră, o pușcă de gardist cu *șpanga* atîrnată lîngă ea" (O, I 13). În alte situații contextuale, *cu șpanga* înseamnă „în chip silnic", iar *între șpăngi* — „sub escortă". C. Hogaș, în DL: „Am ordin de la căpitan s-o aduc *între șpăngi* la urma ei, de ori unde ar fi".

Alt sinonim, de origine maghiară, este regionalismul *panganet,* cu varianta *pîngănet.* DLR citează din *Chronograful . . .* lui Dionisie Eclesiarcul: „Poruncit-au soldaților de au dat iuriș, adecă năvală într-înșii, [. . .] numai cu *panganeturile* în puști". Termenul a pătruns în folclor, dovadă prezența lui în cele mai cunoscute culegeri (Iarnik-Bârseanu, Hodoș etc.; v. DLR, s. v.).

În sfîrșit, prin contaminare între *șpangă* și *panganet* se va fi ivit regionalismul *șpanganet* (v. DLR, s. v.), atestat în culegerile de folclor transilvănean.

Ca și *baionetă,* de unde s-a înfiripat discuția noastră, aparține tot terminologiei militare *șrapnel* „proiectil de artilerie încărcat cu gloanțe, cu focos reglabil, care explodează într-un punct determinat de pe traiectorie". Îl aflăm, și pe acesta, la Vasile Alecsandri, într-o strofă de un pronunțat interes lingvistic din *Peneș Curcanul:* „Pe-o noapte oarbă, Bran și Vlad / Erau în sentinele. / Ferbea văzduhul ca un iad / De boambe, de *șrapnele.* / În ziori găsit-am pe-amîndoi / Tăiați de iatagane, / Alături c-un moviloi / De leșuri musulmane" (O, II 170). Din multele fapte vrednice de luareaminte, reținem unul singur: varianta fonetică *sentinelă,* în loc de *santinelă,* nu mai trimite către franceză, ci către italianul *sentinella,* derivat din verbul *sentire,* care cumulează și sensul de „a auzi". Mai sînt de remarcat pluralul, astăzi învechit, *boambe* și augmentativul *moviloi,* care ar putea fi o creație lexicală a lui Alecsandri. În orice caz, DLR înregistrează cuvîntul, rezemîndu-l pe un singur citat, acela din *Peneș Curcanul.*

Șrapnel nu lipsește din epica de război a lui Liviu Rebreanu, de exemplu, din nuvela *Fapt divers:* „În clipa aceea un vîrtej înfricoșător trece prin văzduh. Un *șrapnel* se sparse undeva, în spatele trupei, cu o flacără orbitoare" (N, 116). Merită a fi semnalat amănuntul că acest neologism a pătruns în folclor — probabil, adus de tinerii țărani care luptaseră în Războiul Independenței — iar DLR înregistrează, în această privință, citatul următor: „Noi luptăm și cu *șrapnele* / Care duc moartea cu ele". Mai tîrziu, neologismul avea să reapară, în 1918, la V. Voiculescu în ciclul *Din țara zimbrului,* subintitulat *Poezii de război.* Iată o strofă din poemul *Șase cruci:* „O

Scanned with OKEN Scanner

grindină pustiitoare de schije, gloanțe și *șrapnele* / Se abătea fără-ncetare c-un huiet groaznic de nespus; / Ai noștri, îndîrjiți de ciudă, nici nu se mai fereau de ele, / Ci frămîntîndu-se-n tăcere, căutau un chip s-ajungă sus" (P, I 38).

Șrapnel este unul din termenii ce veșnicesc numele și pomenirea născocitorilor obiectelor respective, în speță, al englezului *Shrapnell*. Trecînd Canalul Mînecii, cuvîntul s-a instalat în franceză *(shrapnell)* și în germană *(Schrapnell)*, pătrunzînd, ulterior, și în terminologia militară românească. Pornind de la forma de plural *șrapnele* și orientîndu-se după vechiul sistem de corespondențe *măsele—măsea, stele—stea* etc., vorbitorii noștri au refăcut un singular feminin *șrapnea*, înregistrat în Dicționarul academic și ilustrat cu un citat din D. Udrescu, *Glosar regional Argeș* (EA, 1967): „Mi s-a înfipt în piept o *șrapnea*". Evident, în textul acesta cuvîntul în discuție și-a restrîns înțelesul, semnificînd „glonț (din încărcătura unui șrapnel)".

Limba română suportă greu grupul *șr-* la inițială. Foarte puține cuvinte încep cu acest grup, nici unul nu e vechi, moștenit din latină, toate sînt regionalisme împrumutate din germană și folosite pe arii foarte restrînse. Așa sînt *șrafînțigăr* „șurubelniță" (din germ. *Schraubenzieher*), *șraubștoc* „menghină" (din germ. *Schraubstock*) și alte cîteva.

BANCHET, banchete s. n. Ospăț, masă mare festivă (dată în cinstea unei persoane sau a unui eveniment).

Ion Minulescu, *Banchetul meu:* „În cinstea plictiselii mele / Voi da la noapte un *banchet* / Cu versuri, / Muzică / Și poze plastice cu „stele" / De cabaret" (V, 298). Lipsind din poezia eminesciană antumă, cuvîntul se ivește în opera satirică a lui Dimitrie Bolintineanu, înțesată de neologisme. *Cei ce pradă:* „Colo stă favoritul cel mare la *banchet* / C-o lume ce mănîncă din al țărei budjet" (OA, I 234). Îl regăsim, la același poet, într-o închinare *Lui Aman Pictorul:* „Tu ai dat artii țării un grațios buchet, / Trăsături din istorie, al lui Mihai *banchet*" (OA, I 358).

Identificabil sub forme asemănătoare sau chiar aproape identice în mai multe limbi europene, nu numai romanice, *banchet* își găsește obîrșia, în cele din urmă, în italiană, unde *banchetto* ni se recomandă, înainte de orice, cu un diminutiv din *banco* „bancă", însemnînd, prin urmare, „bancă mică", „băncuță". Acest sens, diminutival, s-a și păstrat ca atare în dubletul feminin *banchetă* (fr. *banquette)*, care, specializîndu-se, a dezvoltat și înțelesul de „canapea în compartimentele vagoanelor de cale ferată". Caragiale, *Tren de plăcere:* „— [...] Mititelul ... al dv.? întreabă conductorul arătînd pe ofițerașul de vînători, care s-a suit cu picioarele pe *bancheta* de catifea" (O, II 144). Divergența semantică între *banchet* și *banchetă* este, astăzi, atît de radicală, încît, în intercomunicarea obișnuită, vorbitorii nu mai statornicesc nici o legătură, nici o „punte" între cei doi termeni. Și totuși, așa cum s-a putut vedea, o atare legătură există, ba încă una foarte strînsă, din punct de vedere etimologic. Cît privește mutația survenită — de la sensul primitiv („băncuță") la cel actual („ospăț") — ea nu poate surprinde pe cel deprins cu capriciile înregistrate în evoluția semantică a cuvintelor.

Cu vreo două veacuri mai timpurie este varianta *benchet*, pe care dicționarele noastre, cu deplină îndreptățire, o consideră *alt cuvînt*, întrucît a fost împrumutat din ucraineană (*bénket*, cu accentul pe prima

Scanned with OKEN Scanner

silabă). Cuvîntul se găsește la cronicari, iar DA citează din letopisețul lui N. Costin: „Au venit și în tîrg, în Iași, de au făcut *benchețuri*". El este încă viu în veacul trecut, de pildă, în scrierile lui Alecu Russo, de unde DA extrage următoarea propoziție: „*Benchetul* începe cu glume late".

Din *benchet* s-a dezvoltat, cît se poate de firesc, derivatul verbal *benchetui* „a petrece", bine reprezentat în literatură. Sadoveanu: „Au pușcat niște mistreți, s-au întors cu ei în părîngă, la pădurărie. Au făcut foc în poiană și *au benchetuit*" (DL). Arghezi, *Foaie verde la Paris:* „Truda voastră, măi Ioane, / V-au cărat-o-n geamantane, / S-aibă *să benchetuiască* / Din sudoare românească" (S, IV 255). La rîndul său, *benchetui* constituie punct de plecare pentru derivatul substantival *benchetuială* „petrecere", „chef", „zaiafet", căruia i se adaugă *benchetuire* și *benchetuit*, întrebuințate ceva mai rar. N. D. Popescu, *Carte de basme:* „Petrecerile nunții țin o săptămînă întreagă, mesele nu se mai destinse cît țin *benchetuiala*" (DL).

Lui *benchetui*, care este vechi și popular (Alecsandri, O, III 82—83: „Că s-ațin pe-aici / Patruzeci și cinci, / Cincizeci fără cinci / De haiduci levinți / Duși de la părinți / De cînd erau mici / La codru-n potici. / Ș-acum se gătesc / De *benchetuiesc* / La valea adîncă, / La muchie de stîncă, / La des păltiniș, / Mărunt aluniș"), îi corespunde, cu întocmai același sens, livrescul *bancheta*, derivat, la noi, din *banchet* sau împrumutat din franceză *(banqueter)*. Mare amator de raritățI lexicale, Macedonski pare încîntat de acest verb, introducîndu-l în poemul său *Într-un album*, înțesat de trimiteri romanice: „Iar purtînd pe frunte laur, / Bînd Falerno-n cupe de-aur, / Cu Musset *am banchetat;* / Însă nici pe drumul mare, / Nici pe funduri de pahare, / Inima nu mi-am uitat" (O, I 322). În ansamblu, textul este remarcabil, între altele, prin caracterul lui deliberat livresc, impresia stîrnindu-se și rămînînd insistentă mai ales ca urmare a belșugului de nume proprii evocative, îngrămădite, nu fără oarecare ostentație, în spațiul îngust al numai cîtorva strofe: *Brutus, Cezar, Rubiconul* (rimînd cu *Ronul*), *Vaticanul, Capitol, Coliseu, Falerno, Musset* etc. Merită o atenție specială faptul că, în prima parte a poeziei, numele unor orașe „unice" (și la propriu, și la figurat) este așezat la plural: „Am văzut frumoasa țară / Cu eternă primăvară, / Cu miros de portocali / Cu *Veneții* și cu *Rome*, / Cu castele și cu dome, / Care-n lume n-au rivali" (O, I 322). *Veneții* și *Rome* semnifică, în contextul respectiv, „orașe ca Veneția și ca Roma".

Verbul *bancheta*, cu sunet destul de ciudat, îl reia Macedonski în poemul *10 Mai:* „În palat *se bancheteaz*ă, în palat e sărbătoare, / Însă-n urbe predomnește o tăcere cobitoare" (O, IV 125).

Printre sinonimele, largo sensu, ale lui *banchet* se rînduiește și *simpozion*, cel puțin din punct de vedere etimologic. Într-adevăr, la nivelul elinei *symposion* este analizabil, și chiar „petrecere" înseamnă. Evoluția semantică a cuvîntului pînă la înțelesul actual („întrunire în cadrul căreia se dezbat diferite probleme culturale, politice, tehnice etc.) se explică prin faptul că, în antichitatea elină, *banchetele* erau prilejuri, ba chiar pretexte pentru dezbaterea elevată a unor probleme în primul rînd filozofice. Dialogul lui Platon căruia noi, în românește, îi zicem *Banchetul* se cheamă, în limba lui de baștină, chiar *Symposion*. Res-

Scanned with OKEN Scanner

pectînd aidoma grafia din elină *(Symposion)*, așa își intitulează Radu Stanca primul din poemele ciclului *Ars Doloris*, unul din cele mai caracteristice pentru întreaga sa creație lirică: „Tocmai în zori se sfîrși acel chef. / Nu mai aveam nici un picur în cupe, / Era plină doar amfora grea de sidef, / Dar nici unul din noi nu știa s-o destupe. // Și veni-n zbor paharnicul morții din cer / Și-o deschise c-un gest funerar dintr-odată. / Vinul negru din ea curse-n cupe sever / Și băurăm și amfora-aceea mai toată“ (V, 40). Elenismul *symposion* are un corespondent interesant în latină: *convivium* „banchet“, care, etimologic, înseamnă „trai împreună“, căci în structura cuvîntului se recunoaște rădăcina *viv-* din verbul „vieţuirii“, *vivere* „a trăi“, prefixat cu *con-* „împreună“, „laolaltă“. Bineînțeles, există și un verb *convivere*, care, pe lîngă sensul originar („a convieţui“), l-a dezvoltat și pe acela de „a se ospăta împreună“. Aceleiași familii îi aparține și *conviva* „oaspete“, „comesean“, pe care l-am împrumutat și noi: *conviv*, sinonim pretenţios pentru turcismul „musafir“, dar și pentru expresia „tovarăș de petrecere“.

În relație de sinonimie aproximativă cu *banchet* și cu *simpozion* (în sensul său originar, etimologic) se află încă un neologism, *festin* (din fr. *festin*), cu observația că acesta din urmă semnifică „banchet sărbătoresc“. Cu siguranță că Bolintineanu îl va fi împrumutat direct din italiană *(festino)*. *În timpuri de cădere:* „În timpuri de cădere, de lacrimi și de dor, / În splendide *festine*, / Mai mulți, uitînd al țării preadulce, sînt amor, / Cătau prin dezmierdare să-mbete viața lor, / Să-nece-a lor rușine“ (OA, I 307). Tot la Bolintineanu *festin* reapare în lanțul de comparații pe care se întemeiază poemul *Fost-ai tu frumoasă . . .*: „Ca vergina junǎ care, la *festine*, / În antice timpuri candidă părea, / [. . .] Fost-ai tu frumoasă, tu, patria mea!“ (OA, I 305). Dar la Arghezi, sursa aceluiași neologism trebuie căutată, mai curînd, în franceză *(festin)*. *Sonet de izbîndă:* „Izbînda strînse-alături vitejii la *festin*, / În platoșe, subt coifuri, cu suliți și topoare. / Și zalelor frecate din nou, licăritoare, / Li se stropea oglinda cu picături de vin“ (S, I 164).

Relația de sinonimie dintre *festin* și *banchet* — am spus anterior — este aproximativă, dacă ne gîndim că *festinul* are caracter *sărbătoresc*, confirmat de tema latinească *fest-*, care exprimă ideea de „sărbătoare“, evidentă în toate neologismele înrudite cu *festin: festiv, festival, festivalier, festivitate*. Tincturat depreciativ, adjectivul (și adverbul), de ultimă oră, *festivist* nu figurează decât la Florica Dimitrescu, în al său *Dicționar de cuvinte recente* (Editura Albatros, 1982), unde este înregistrat și *festivalist* „participant la un festival“. Aceleiași familii de neologisme îi aparține și *festă*, împrumutat din ital. *festa*, care cumulează sensurile, actual, de „sărbătoare“ și învechit, de „păcăleală“.

Pe lîngă neologismele înșirate și discutate, succint, pînă acum, *banchet* beneficiază și de două sinonime vechi, din fondul statornic al vocabularului: unul moștenit din latină, *ospăț* (lat. *hospitium*), celălalt împrumutat, timpuriu, din slavă: *praznic*. Din numeroasele observații posibile, reținem doar cîteva: *Ospățul lui Pentaur* este titlul unuia din cele mai interesante poeme macedonskiene; *praznic* a pătruns adînc în terminologia religioasă. *Noul Testament* (1648): „Era atunci Paștile și *praznicul azimelor*, după doao zile și

Scanned with OKEN Scanner

căuta mai marii popilor și cărtularilor, cum oare El, cu înșălăciune prinzîndu-L, să-L omoară" (p. 201). Cu un înțeles special, acela de „banchet la îngropăciune" — *praznic* pătrunde într-unul din cele mai atingătoare *Cîntice țigănești* ale lui Miron Radu Paraschivescu, *Tristă e viața de mort:* „Alții au la-nmormîntare / Cîte-un *praznic* serios, / Cu prescure și mîncare, / Cu pilaf și crap cu sos; / Și mai au pe lîngă ei / Damigene două, trei, / Ca să toarne în pahare / Din vinațul sîngeriu. // Mă gîndesc, ce rău mi-ar pare / Chiar atunci să nu mai fiu! . . . / Ei să tragă rînduri-rînduri, / Și io-n pardisiu de scînduri! . . ." (S, I 193).

Se adaugă alte sinonime, tot vechi, dar colorate, mai mult sau mai puțin, peiorativ. Două turcisme (*chef* și *zaiafet*) și un rusism (*guleai*). Radu Stanca, *Invitație la o artistă:* „La masă vom rămîne dup-aceea / Noi doi, conferențiarul și femeia, / Tuspatru predispuși la o beție / Cum n-a mai fost și nici n-o să mai fie . . . // Nu mai tîrziu ca pîn-la ora șapte / Răspunde-mi dacă vii sau nu la noapte, / Răspunde-mi dacă vrei ca să iei parte / La *cheful* nostru grav, stropit cu moarte . . ." (V, 232); Creangă, *Ivan Turbincă:* „— Ei, Ivane, destul de-acum; ți-ai trăit traiul și ți-ai mîncat malaiul! [. . .] Cu dracii de la boierul cela ai făcut harapara. La iad ai tras un *guleai* de ți s-a dus vestea ca de popă tuns" (O, 200).

BISCUIT, biscuiți, s. m. Produs alimentar obținut prin coacerea unui aluat preparat din făină, ouă și zahăr.

Termenul a devenit curent mai ales în ultimele decenii, dar dicționarele, chiar cele mai bogate, îl definesc fără să poată oferi citate din autori, dovadă că, în ciuda revenirii lui asidue în procesul intercomunicării obișnuite, neologismul nu și-a croit încă drum slobod în operele literare. Totuși, poetul și . . . bucătarul-estet Al. O. Teodoreanu recomandă celor interesați o rețetă de *Biscuiți cu nucă,* desert ideal — după părerea, foarte autorizată, a lui Păstorel — pentru vinul de Murfatlar (G, 165).

Biscuit reprezintă un împrumut din franceză, unde forma lui scrisă este identică. Abia de la această treaptă încolo, povestea cuvîntului capătă culoare, pentru simplul motiv că, în interiorul limbii franceze, structura lui lingvistică devine transparentă, el înseamnă „ceva", are, altfel spus, o formă internă, o motivație detectabilă în perspectivă istorică. Într-adevăr, în franceză *biscuit* ni se înfățișează ca un cuvînt compus, al cărui prim element este numeralul adverbial latinesc *bis* „de două ori", întrebuințat, ca adjectiv neologic invariabil, în sistemul de numerotare a străzilor („Numărul 177 *bis*"), dar și ca interjecție, exprimînd dorința spectatorilor, în sălile de teatru, ca o parte a unui program artistic să se repete. Interjecția *bis* constituie suportul verbului *bisa* (fr. *bisser*), care cumulează două sensuri: 1. A repeta o parte a programului artistic la cererea publicului. 2. A cere din sală să se execute încă o dată o parte dintr-un program artistic. Un dicton latinesc acoperă întreaga situație: *Bis repetita placent* „lucrurile iarăși (de două ori) cerute plac". De altfel, *bis* a organizat în jurul său cîteva „ziceri" latinești proverbiale: *Bis dat qui cito dat* „Dă *de două ori* cel care dă prompt". *Non bis in idem* „nu *de două ori* pentru același lucru" este un dicton al limbajului juridic, statornicind principiul că un acuzat nu poate primi două pedepse pentru același delict.

Scanned with OKEN Scanner

În partea a doua a compusului *biscuit* vorbitorii limbii franceze recunosc, fără nici o dificultate, participiul perfect pasiv *cuit*, cu femininul *cuite*, al verbului *cuire*, frate bun, în ciuda deosebirilor de ordin fonetic, cu *coace* al nostru, căci ele se reazemă, amîndouă, pe latinescul *cocere* (clasic: *coquere*) cu participiul *coctus, cocta* „copt", „coaptă". Prin urmare, privind lucrurile din perspectiva verticală — atît de benefică, în asemenea situaţii — *biscuit* dobîndeşte formă internă, semnificînd „de două ori copt"! Devine utilă, acum, precizarea că, în limba lui de baştină, adică în franceză, cuvîntul este destul de vechi, prima lui atestare datînd din secolul al XII-lea. Denumind un produs alimentar hrănitor, simplu şi, mai cu seamă, nealterabil, durabil, el a pătruns în limbajul familiar, unde *s'embarquer sans biscuits* (literal: „a se îmbarca fără biscuiţi") echivalează cu „a porni într-o călătorie îndelungată fără proviziile necesare, adică fără alimente şi fără bani".

Foarte interesantă şi foarte asemănătoare este şi situaţia din italiană. În acest idiom romanic participiul latinesc *coctus, cocta* a devenit, prin asimilare totală în contact, *„cotto, cotta* „copt", „coaptă", aşa încît biscuitului i s-a zis *biscotto,* cuvîntul rămînînd compus şi, totodată, transparent pentru vorbitorii limbii italiene. Din *biscotto,* împrumutat de nemţi *(Biskotte)* şi de maghiari *(piskóta)* provine, după lungi ocolişuri, *pişcot,* cu peste două veacuri mai bătrîn decît *biscuit* (v. DLR, s. v. *pişcot*). După ce apare în documente de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, îl regăsim în *Comódia vremii* a lui C. Facca (1833): „Eu zic, ma şer, c-ar fi bine să se pună un tapi, / Şi foteliu lîngă masă cu oglinda vizavi. / Mariuţo, vezi găteşte pesmeţi, lapte pentru ceai, / Nu uita la cin-o cere rom, *pişcoturi* să le dai" (PND, 106).

Pişcot beneficiază de o variantă fonetică *bişcot,* explicabilă prin germană sau italiană. O preferă, uneori, Păstorel, care, undeva, evocă *Bişcoturile de şampanie* (G, 165).

Cît despre participiul-adjectiv din italiană *cotto, cotta* „copt", „coaptă", îl regăsim în structura lingvistică a compusului *terracotta* (în traducere literală: „pămînt copt", „pămînt ars"), pe care l-am împrumutat şi noi: *teracotă* „produs ceramic obţinut prin *arderea argilei* şi prin smălţuirea ei, din care se fac plăci pentru sobe, obiecte ornamentale etc.". Odobescu în DLR: „Ceea ce a rămas [...] consistă într-un mare număr de medalioane de *teracotă* smălţuită în diferite nuanţe". Pînă la triumful caloriferului, expresia *sobă de teracotă* s-a bucurat de o prezenţă asiduă în operele scriitorilor noştri. Liviu Rebreanu, *Ion:* „În birou era numai practicantul [...] lîngă *soba de teracotă"* (DLR); Tudor Arghezi, în romanul *Lina:* „— Combustibilul, îi spuse domnul Fink, e de la fabrică. Ai o *sobă de teracotă* bună" (S, XI 115); G. Călinescu, *Bietul Ioanide: „Soba* nu arăta nici ea ca oricare alta, ci asemeni celor bătrîneşti, cu două coloane şi ornamentaţii baroce, însă construită *în teracotă albă"* (O, V 12). Treptat, *teracotă,* singur, a ajuns să exprime, dens, sensul întregii expresii analitice. I. Vinea: „Găteşte şi spală singur pe o *teracotă* cu plită" (L, I 139). *Teracotă* cu sensul „sobă de teracotă" este, în zilele noastre, un termen perimat. Pe vremea cînd atare sobe erau încă la modă, din *teracotă* s-a dezvoltat, cu ajutorul sufixului internaţional *-ist,* derivatul *teracotist,* denumind pe meşterul specializat în construirea lor şi dovedind, încă o dată, vigoarea şi rodnicia sufixului.

Scanned with OKEN Scanner

Se vede, așadar, că, privind lucrurile istoric, *biscuit*, *pișcot* și, prin al doilea component al său, *teracotă* sînt termeni înrudiți: ciudate și întortocheate întîmpinări ale cuvintelor, în stare să stîrnească interesul și să prelungească veghea celor doritori să bătătorească în sens invers — vreau să spun: către obîrșii — potecile lor răzlețite.

Ca să se rotunjească și să se împlinească nu numai familia etimologică, ci și cea semantică a lui *biscuit*, amintim încă doi termeni, ceva mai vechi, anume slavonismul *posmag* și turcismul *pesmet*, sinonime între ele și bine reprezentate în operele literare. Cel dintîi revine ca un laitmotiv la Creangă, în *Povestea unui om leneș*. A devenit proverbială expresia *muiești-s posmagii?*, cu care leneșul, condamnat la spînzurătoare de obștea satului, întîmpină bunătatea cucoanei, dornică să-l salveze (O, 339). Expresia amintită a ajuns să sugereze gradul superlativ al lenei.

BREVET, brevete, s. n. Document, certificat, titlu acordat de o autoritate prin care i se recunoaște cuiva paternitatea unei invenții sau i se asigură anumite drepturi; patent, licență.

În structura neologismului *brevet* — astăzi, extrem de uzitat — se recunoaște cu înlesnire și se poate izola rădăcina latinească *brev-* din adjectivul cu două terminații *brevis, breve* „scurt", dar și „concis". *Brevis esse laboro, / Obscurus fio* — se tînguie Horatius: „Mă trudesc să fiu *concis*, dar devin obscur". Ne reîntîlnim cu rădăcina *brev-* în cîteva neologisme compuse cum sînt: *abrevia* „a prescurta"; *abreviație* și *abreviere; breviar* și *breviarium* etc. În cartea sa fundamentală *Limba Română*, Sextil Pușcariu se referă de cîteva ori la *brevilocvență*, adică la „exprimarea concentrată, pe scurt, în chipul cel mai concis cu putință", recurgînd la o comparație dintre cele mai pitorești: „*Brevilocvența* se deosebește de elipsă, precum se deosebește [...] coada ursului, scurtă din fire, de coada tăiată a cîinelui" (LR, 123). Corespondentul grecesc al *brevilocvenței* este un cuvînt compus, aproape identic ca structură, anume *brahiologie*.

În partea finală a lui *brevet* se lasă identificat sufixul *-et* (feminin *-ette*), care, în franceză, formează diminutive: *archet, jouet, fillette, fourchette*. Rezultă de aici că fr. *brevet* este el însuși un diminutiv, semnificînd „scurtișor", „scurtuleț", cu aluzie directă la faptul că textul unui asemenea document nu are cum să fie lung, ci dimpotrivă. Diminutivul s-a format în interiorul limbii franceze, de la reprezentantul autohton al lat. *brevis*, anume adjectivul *bref* cu femininul *brève*. O rubricuță de pe prima pagină a ziarului *România liberă*, cuprinzînd *articole scurte*, se intitula, în anul 1992, chiar *bref*. Sufixul diminutival *-et* reapare și în alte împrumuturi inanalizabile pentru noi, unele destul de ciudate. Citabil este, în această privință, *șevalet*, un suport de lemn pe care pictorul își fixează pînza cînd pictează. În franceză, modelul lui *șevalet* este *chevalet*, care se lasă despicat în sufixul *-et*, cu valoare diminutivală, și substantivul *cheval* „cal". Prin urmare, *chevalet* înseamnă „căluț"! Fără îndoială, asemuirile pe care le statornicește fantezia sînt, cel puțin uneori, derutante.

De *brevet* se leagă strîns verbul *breveta* „a acorda un brevet", „a patenta" (fr. *breveter*), din care s-a desprins, pe teren românesc, infinitivul lung *brevetare* devenit substantiv. Dar familia lui *brevet* s-a îmbogățit, în ultima vreme, cu încă un membru, compusul *brevetotecă*, pe

Scanned with OKEN Scanner

care l-am întîlnit, acum cîţiva ani, într-un articol din presă. Se pleda acolo pentru înfiinţarea, pe lîngă Institutul Politehnic, „a unei *brevetoteci*“, adică a unei „biblioteci care să cuprindă descrieri de *brevete* şi invenţii“. Pentru ca să ne dumerim asupra alcătuirii acestui cuvînt foarte tînăr, pornim de la alte cîteva formaţii compuse asemănătoare, destul de numeroase în deceniile din urmă, cum sînt, între altele, *cartotecă, cinematecă, discotecă, filmotecă, fonotecă (de aur), gliptotecă,* „colecţie de pietre gravate“; „muzeu unde se păstrează asemenea colecţii“, *pinacotecă* etc., etc.; dar, în primul rînd, de la *bibliotecă*. În toate aceste compuse ne întîmpinăm cu pseudosufixul *-tecă*, element secundar de „compunere savantă“, exprimînd conceptul de „colecţie“, „culegere“, „depozit“ etc. El trimite către greaca veche, unde substantivul *théke* — înrudit cu verbul *títhemi* „a pune“, „a aşeza“ — numeşte orice fel de „loc de păstrare“, fie el „dulap“, „ladă“, „cufăr“, „casă de bani“ sau . . . „mormînt“. Cu ajutorul acestui element *théke* — în română, redat prin *-tecă*, — s-a constituit şi noul cuvînt compus *brevetotecă*, neînregistrat în nici o lucrare lexicografică românească, nici măcar de Florica Dimitrescu în al său excelent *Dicţionar de cuvinte recente* (Editura Albatros, 1982). Este foarte probabil însă că *brevetotecă* se va impune, tocmai datorită . . . brevilocvenţei, care caracterizează, în cel mai înalt grad, vorbirea omului modern, aflat, tot mai mult, într-o continuă criză de timp.

BUST, busturi, s. n. Partea superioară a corpului omenesc; sculptură sau (impropriu) pictură reprezentînd partea superioară a corpului omenesc.

Ambele sensuri cuprinse în definiţie sînt identificabile în proza artistică a lui Eminescu, *Cezara:* „Văzu un cap frumos pe nişte umeri largi şi albi, pe un *bust,* ce părea lucrat în marmură“ (PL, 84); *Sărmanul Dionis:* „Era aninat într-un cui *bustul* în mărime naturală a unui copil de vro optsprezece ani — cu păr negru şi lung, cu buzele subţiri şi roze, cu faţa fină şi albă, ca tăiată-n marmură, şi cu nişte ochi albaştri, mari sub mari sprîncene şi gene lungi, negre“ (PL, 29—30). De obicei, fără braţe, *busturile* sînt menite să veşnicească amintirea oamenilor de seamă. Spiridon Popescu, *Moş Gheorghe la expoziţie:* „Dintre toate *busturile* care mai sînt în grădina Ateneului, numai *bustul* lui Eminescu îl face să se oprească în loc mai mult“ (DL). Alteori însă ele sînt doar expresia bietelor deşertăciuni omeneşti. Duiliu Zamfirescu, *Către Cleobul:* „Şi să-mi dea frumoase pilde necioplitul de Tityre, / *Înălţîndu-şi singur bustul*“ (O, I 122); Tudor Arghezi: „Ca să-şi admire capul, *şi-a ridicat un bust* / La poarta din grădină, cu toate că îl doare / Că nu-i în uniformă de general călare“ (*E avocat,* S, III 150). *Bust* se iveşte şi la Coşbuc, într-o structură comparativă destul de confuză din poemul *Sulamita,* parafrazare a unor pasaje biblice din *Cîntarea cîntărilor:* „Ea, cea mai scumpă-n-tre femei! / Cuvintele-i ca mustul, / Ca palmul e statura ei / Şi trupul ei *ca bustul / de fildeş în veştmînt safir*“ (V, 525).

Istoria acestui neologism devine vrednică de toată atenţia — chiar pasionantă, aş zice — din momentul cînd aflăm că în latină, de unde limbile romanice l-au împrumutat (it., span. *busto,* fr. *buste*), *bustum* înseamnă cu totul altceva, anume „rug“, „mormînt“, „piatră funerară“, „monument funerar“. Expresia ovidiană *bustum nati,* de exemplu, semnifică „mormîntul copilului“. Iar

Scanned with OKEN Scanner

Tisbe și Piramus — povestește tot Ovidius în *Metamorfoze* — își dau întîlnire „lîngă rugul lui Ninus", *ad busta Nini*. Două lămuriri devin necesare: *busta* este un plural poetic, iar Ninus a fost soțul Semiramidei.

Evoluția, extrem de spectaculoasă, de la sensurile și subsensurile din latină la cele actuale se explică printr-o asociere destul de simplă: romanii păstrau cu sfințenie datina de a așeza pe morminte imaginea celui dispărut, întruchipată într-o mică statuie. *Mormînt* și *statuetă* fiind, prin practica acestui obicei, obiecte strîns legate între ele și aflîndu-se într-o neîntreruptă proximitate fizică, iar într-un anume sens, și morală, nu a fost prea greu ca *bustum* „mormînt" să ia asupra sa încă o sarcină semantică, anume aceea de „statuetă întruchipîndu-l pe cel răposat". Ulterior a intervenit un proces de emancipare și de restrîngere a sensului, dar urme ale situației primitive stăruie pe alocuri, în italiana veche, de pildă, unde *busto* înseamnă și „mormînt".

În interiorul latinei *bustum* era simțit ca un adjectiv neutru de origine participială semnificînd „ars". Va fi fost întrebuințat, inițial, în îmbinări de genul *corpus bustum* „corp ars", *cadaver bustum* „cadavru ars", adică „incinerat". De aici și pînă la semnificația ulterioară de „mormînt" nu era decît un pas, care a și fost pășit fără nici o dificultate.

Rămîne totuși o întrebare: cum a apărut, în structura lingvistică a lui *bustum*, sunetul *b-* inițial, căci verbul „arderii" se cheamă în latină *urere* cu perfectul indicativului *ussi* și cu supinul *ustum?* Să precizăm, deocamdată, că *bustum* ni se înfățișează ca o formă lărgită, cu acest *b-* inițial, a participiului de genul neutru *ustum*, care înseamnă, așa cum s-a văzut, „ars". Sîntem în fața unui fenomen lingvistic interesant, acela de *falsă analiză* a unor cuvinte derivate sau compuse. Într-adevăr, în latină există prefixul, în cazul nostru, preverbul *amb-*, exprimînd o determinare spațială de genul „jur împrejur". *Amburere*, cu participiul perfect pasiv *ambustus*, echivalează, prin urmare, cu „a arde din toate părțile", fiind alcătuit din *amb-* și *urere*. Cum preverbul *amb-* nu se rînduiește printre cele mai uzitate, formațiile realizate cu ajutorul lui numărîndu-se pe degete; cum, pentru înlesnirea pronunției, uneori el se reduce la *am-* (*amplector* „a îmbrățișa"), vorbitorii au analizat greșit pe *amburere*, ca și cînd prefixul ar fi fost *am-* sau *an-*, izolînd un participiu *bustus*, cu forma de genul neutru, devenită ulterior substantiv, *bustum* și un infinitiv care, fără prefix, ar fi trebuit să sune **burere*! . . . Numai în felul acesta se poate motiva noul verb *comburere* (în loc de *conurere*) „a arde de tot, a nimici, a mistui prin ardere", cu participiul *combustus*. Caesar: *comburere naves* „a distruge corăbiile, incendiindu-le". La acest verb *comburere*, mai precis: la tema participiului *combust-*, trebuie să ne referim pentru a lumina alcătuirea intimă a neologismelor *combustibil* și *combustiune (combustie)*, ambele, dar mai ales al doilea, susceptibile de întrebuințări figurative. Dacă pornim de la altă temă participială latinească, aceea a participiului prezent activ *(comburent-)*, atunci ne explicăm fără nici o dificultate structura altui neologism, mă refer la *comburant* „substanță care conține oxigen și întreține arderea", termen pătruns, la noi, prin franceză *(comburant)*.

Nu putem omite o precizare, importantă pentru istoria vocabularului românesc: tema latinească *(b)ust-*,

Scanned with OKEN Scanner

detectabilă în corpul fonetic al unor împrumuturi tîrzii — cum sînt *bust*, *combustibil*, *combustie* (*combustiune*), *comburant* — nu lipsește din structura vechiului verb românesc *ustura*, a cărui afinitate, în planul semantic, cu acțiunea „arderii" (lat. *urere*, *ussi*, *ustum*) are caracterul evidenței. V. Voiculescu, *Știubeiul din codri*: „Dacă străbați vreodată, străine, la știubeie, / Pe unde vin doar zmeii și zînele să beie, / Făcînd căuș din palmă sau coș din foi de brusturi, / Prea mult să nu te-apropii, te-nțepi și-ai *să te usturi*, / Că-l apăr, oțărîte, mînate de pitici, / Un codru de cucută și-o oaste de urzici" (P, I 161). Menținînd rima cu *brusture*, G. Topîrceanu selectează, în *Rapsodii de toamnă*, sensul figurativ al aceluiași verb: „Numai colo sus, prin vie, / Rumenele lobode / Vor de-acuma-n văduvie / Să trăiască slobode. / Vezi! de-aceea mătrăguna / A-nvățat un brusture / Să le spuie-n față una / Care *să* le *usture*!" (OA, I 37). Rom. *ustura* l-am moștenit din lat. *ustulare*, derivat, la rîndu-i, din tema participială *ust-* a lui *urere*, cu sensul „a trece prin foc". La Vitruvius, în tratatul său despre arhitectură, întîlnim expresia *ustulare palos* „a trece prin foc capetele parilor" (spre a-i face mai rezistenți).

În interiorul românei, *ustura* devine productiv, înconjurîndu-se cu derivatele *usturare*, *usturător* (cu valoare mai ales figurativă), *usturime*; *usturătură*, *usturicios*, acestea din urmă, folosite de obicei în limba populară. Sadoveanu în DL: „La vorbele și cîrtirile celorlalte neveste de slujbași ai curții, începu a răspunde atît de subțire, *usturător* și pătimaș, încît toate amuțiră". Cît despre *usturoi*, acesta merită, desigur, o observație specială. Așa cum se știe, sufixul *-oi* se atașează de obicei la teme nominale formînd augmentative: *lădoi* față de *ladă*, *lingurоi* față de *lingură*, *pietroi* față de *piatră* etc. Și atunci cînd derivatele cu *-oi* au alte valori, baza derivării o constituie tot cuvinte din clasa morfologică a numelui: *broscoi* (din *broască*), *cioroi* (din *cioară*), *mierloi* (din *mierlă*), *rățoi* (din *rață*), *vrăbioi* (din *vrabie*), *vulpoi* (din *vulpe*) etc.; *băiețoi* (din *băiat*), *muieroi* (din *muiere*), *nevăstoi* (din *nevastă*), *slugoi* (din *slugă*), *țărănoi* (din *țăran*) etc. Spre deosebire de toate acestea, *usturoi* este derivat dintr-un verb, anume *ustura*, trăsătură care îl opune celorlalte derivate cu *-oi*. De puține ori, după știința mea, sufixul *-oi* se mai atașează la teme verbale, mă refer la *ascultoi* „ascultător", „supus", „plecat", astăzi cu totul ieșit din uz, dar destul de bine reprezentat în textele vechimii. DA citează un fragment pitoresc din *Cazania* lui Varlaam: „Peștii în mare, pre zisa lui, stătură *ascultoi* și voia lui împlură; deaci [...] și noi [...] pre învățătura lui să stăm *ascultoi*, carii nu simtem pești fără graiu și fără mente". Iar în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei ne întîmpinăm și cu antonimul, realizat cu prefixul privativ, *neascultoi* „nesupus", „neascultător": „Agiută-mi și să-mi dai mîntuință, / Să mă deprinz într-a ta credință. / Defaimi *ne-ascultoii legii tale*, / Că li-i gîndul strîmb și fără cale" (p. 895).

I se alătură lui *usturoi* și lui *ascultoi*, fiind derivat tot de la verbul corespunzător, *arzoi* (din *ard*), sinonim pentru *arzător* mai ales cu sens figurativ. Odobescu, *Mihnea-Vodă cel Rău*: „În fruntea lor mergeau călări, cu frîul legat de oblînc, Mihnea și feciorul său, Mircea Ciobanul; tatăl, om matur și vîrtos, avea scrise pe fața sa păroasă și posomorîtă și-n *ochii săi arzoi* și-ncruntați

detectabilă în corpul fonetic al unor împrumuturi tîrzii — cum sînt *bust, combustibil, combustie* (*combustiv* combinația consonantică *-st-* nu lipsește din structura vechiului verb românesc *a ustura*, a cărui flexiune prezintă, în planul semantic, cu acțiunea ardelenică (vezi *usture, ustu, ustură*) are caractere evidente. V. Teișanu, *Străbunii din codri*: „Dacă străbuții vreo dată, străine, la sîmbure. Pe unde Vîi, doar arsei și cîinele să beie. Pîcînd cîsp din palmă nu mai cos din foi de brustură. Prea mult să nu te-apropii, te-aștepi-și-o să te usturi. Că-i apă, oțetire, minute de pîrlid. / Un codru de castică și-o oaste de urzituri" (P. I 161). Menținînd rima cu *brustură*, G. Topîrceanu selectează, în *Rapsodii de toamnă*, un figurativ al aceluiași verb: „Numai colo sus, prin vie, Rîurenele lobode / Vor de-acum-a văduvire / Să trăiască slobode. Vezi de-aceea mîtrăguna / A-nvățat un brustură / Să le spuie-n față una / Care să le usture" (*OA*, I 37). Rom. *ustura* l-am moștenit din lat. *ustulare*, derivat, la rîndu-i, din tema participială *ust-* a lui *urere*, cu sensul „a trece prin foc". La Vitruvius, în tratatul său despre arhitectură, întîlnim expresia *ustulare pilos* „a trece prin foc capetele parilor" (spre a-i face mai rezistenți).

În interiorul românei, *ustura* devine productiv, înconjurîndu-se cu derivatele *usturare, usturător* (cu valoare mai ales figurativă), *usturime*; *usturtură, usturicios*, acestea din urmă, folosite de obicei în limba populară. Sadoveanu în DL: „La vorbele și cîrtirile celorlalte neveste de slujbași ai curții, începu a răspunde atît de subțire, usturător și pătimașe, încît toate amuțiră". Cît despre *usturoi*, acesta merită, desigur, o observație specială. Așa cum se știe, sufixul *-oi* se atașează de

obicei la teme nominale formînd augmentative (ață, linguroi, pietroi față de peatră etc. Și atunci cînd derivatele cu *-oi* au alte valori, baza derivativă o constituie tot cuvinte din clasa morfologică a numelui: *broscoi* (din *broască*), *cioroi* (din *cioară*), *mîrzoi* (din *mîrză*), *rîțoi* (din *rață*), *frăție*, *cîlpoi* (din *valpoi* etc.), *bătroi* (din *băiat, muieros*), *necrăițoi* (din *nevasă*), *slugoi* (din *slugă*), *slănoi* (din *slab*). Spre deosebire de toate acestea, *usturoi* este derivat dintr-un verb, anume *ustura*, trăsătură care îl opune celorlalte derivate cu *-oi*. De puține ori, după știința mea, sufixul *-oi* se mai atașează la teme verbale, mă refer la *ascultoi* „ascultător", „supus", „plecat", astăzi cu totul ieșit din uz, dar destul de bine reprezentat în textele vechimii. DA citează un fragment pitoresc din *Cazania* lui Varlaam: „Peștii în mare, pre zisa lui, stătură ascultoi și voia lui împlură; deaci [...] și noi [...] pre învățătura lui să stăm ascultoi, carii nu sîntem pești fără graiu și fără minte". Iar în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei ne întîmpinăm și cu antonimul, realizat cu prefixul privativ, *neascultoi* „nesupus", „neascultător": „Ajută-mi și să-mi dai mîntuința, / Să mă deprinz într-a ta credință. / Defaimi ne-ascultoi legii tale, / Că li-i gîndul strîmb și fără cale" (p. 895).

I se alătură lui *usturoi* și lui *ascultoi*, fiind derivat tot de la verbul corespunzător, *arzoi* (din *ard*), sinonim pentru *arzător* mai ales cu sens figurativ. Odobescu, *Mihnea-Vodă cel Rău*: „În fruntea lor mergeau călări, cu frîul legat de oblînc, Mihnea și feciorul său, Mircea Ciobanul; tatăl, om matur și vîrtos, avea scrise pe față sa paroasă și posomorîtă și-n ochii săi arzoi și-ncruntați

Fragment din lucrarea lingvistică a lui G. I. Tohăneanu despre etimologia și derivarea cuvântului „usturoi" și a sufixului -oi în limba română.

strășnicia caracterului său; băiatul, abia ieșit din copilărie, vădea o fire și mai sălbatică" (O, I 68).

Din aceste ultime aspecte ale analizei noastre rezultă că *usturoi*, derivat din verbul *ustura*, are valoarea unui „nomen agentis" al cărui sens primordial a fost „(cel) care ustură (tare)". Ideea de volum sporit, implicată augmentativelor propriu-zise realizate cu sufixul *-oi (lădoi, linguroi, pietroi)* se convertește, acum, într-un spor al intensității („care ustură *tare*"), fenomen vrednic de tot interesul, nu numai în plan lingvistic, relevînd disponibilitățile multiple ale afixelor românești, sugestiv actualizate într-un mare număr de cazuri.

La rîndul său, *usturoi* a servit ca punct de plecare derivatului verbal *usturoia* „a pune mult usturoi (într-o mîncare)", cu participiul adjectiv *usturoiat*, care apare, cu fonetism regional, la Creangă: „Trandafiri *usturoieți* și slănină de cea subțire, făcute de casă, tăiete la un loc, fripte bine în tigaie și cu mămăligă caldă se duc unse pe gît" (DL). Pornind de la străvechiul sinonim al lui *usturoi, ai*, I. Budai-Deleanu întrupchipează derivatul adjectival *aios*, care, în planul semantic, se suprapune aidoma lui *usturoiat*. Cuvîntul apare în descrierea raiului, așa cum i se nălucește el famelicului Parpangel în *Țiganiada*: „Gardurile-acolo-s împletite / Tot cu fripți *cîrnăciori* lungi, *aioși*, / Cu plăcinte calde streșinite, / Iar' în loc dă pari tot cîrtaboși; / Dară spetele, dragile mele, / Sînt la garduri în loc dă proptele" (v. 8972).

Se impune, acum, o încheiere. Faptul că *bust, combustibil, combustie (combustiune), ustura* și *usturoi* — termeni, în aparență, răzleți în practica intercomunicării obișnuite — configurează, în realitate, o singură și armonioasă familie, alcătuită, bineînțeles, din două „vîrste", dă măsura asocierilor, surprinzătoare și pasionante, pe care ni le rezervă studiul științific al vocabularului limbii române. Dar, un atare studiu rămîne steril fără perspectiva verticală a istoriei.

Scanned with OKEN Scanner

C

CALENDAR, calendare, s. n. 1. Indicator sistematic al succesiunii lunilor și zilelor unui an. 2. Sistem de împărțire a timpului în ani, luni și zile, bazat pe fenomenele periodice ale naturii. 3. Almanah.

Împrumut latino-romanic (lat. *calendarium*, it. *calendario*), *calendar* se situează printre neologismele timpurii din vocabularul limbii române, căci îl identificăm în *Letopisețul* ... lui Miron Costin, iar aceasta pare a fi cea dintîi atestare a cuvîntului: „S-au ales pace, septemvrie în 29 după *calendarul* nostru“ (DA). Școlit în Polonia veacului al XVII-lea, larg deschisă umanismului, cronicarul a introdus în lexicul nostru un număr considerabil de neologisme: *astronom, colonie, cometă, comisar, consul, fantastic* „lipsit de simțul realității“, *gheneral* (cu pronunția din limbile slave), *milion, răspublică, senator, sumă, țărămonie* (cu rostirea din polonă) etc., etc. (v. ILRL, 267). Precizez că, în textul abia citat, *calendar* semnifică „sistem de împărțire a timpului în ani, luni și zile“, adică dezvoltă al doilea din cele trei sensuri înșirate în cadrul definiției. Dubletul moștenit, din lat. *calendarium*, supus modificărilor fonetice de rigoare, este vechiul *cărindar*, unul din numele populare, astăzi perimate, ale lunii *ianuarie*, alături de *genar* și *ghenarie*. Petre Ispirescu în DA: „În luma lui *cărindar*, pe un ger de crăpau lemnele și pietrele“. Pentru că pitorestile denumiri populare ale lunilor anului sînt pe cale de a fi uitate — mai ales de vorbitorii din mediul urban — iată-le, așa cum se înșiră ele la Ion Pillat, în *Calendarul viei*, care începe, ca la romanii primelor veacuri ale Romei, cu luna martie: *Mărțișor, Prier, Florar, Cireșar, Cuptor, Gustar, Vinicer, Brumărel, Brumar, Undrea, Ghenar, Făurar* (O, II 269—292). Bineînțeles, într-o atare înșiruire, nu încap sinonimele. De exemplu, pentru luna ianuarie, Pillat preferă pe *Ghenar*, omițînd pe *cărindar*, care, în limba veche, cumulează și sensul dubletului său neologic *calendar* (v. DA, s. v. *cărindar*).

Astăzi, neologismul circulă mai ales cu înțelesul de „indicator sistematic al succesiunii lunilor și zilelor unui an“, ilustrat, între altele, de nostalgicele versuri ale lui Mihai Beniuc: „Iubito, nu mai suntem tineri / Și de privesc în *calendar*, / La tine-i joi, la mine-i vineri, / Ai părul nins, am părul rar“ (DL). Dar și în aceste stihuri ale lui Octavian Goga, din poemul *Zile rele*: „Crîșmă

Scanned with OKEN Scanner

bună, crîșmă veche, lîngă crucea de la moară / În zadar îți caut rostul zilelor de odinioară ... // [...] Pentru tine nu mai are zile bune *calendarul,* / Ți s-au răzlețit ortacii, ți s-a prăpădit crîșmarul" (O, I 108). Același sens se străvede în versul laitmotiv cu care începe o *Romanță orientală* a lui Ion Minulescu: *„În care zi din calendar* / Ne-am întîlnit o dată doar / În fața unui mic bazar / Dintr-un oraș oriental — / Bazar cu marfa pe trotuar, / Ca-ntr-un ajun de carnaval?" (V, 266). Și versul-refren *În care zi din calendar* se repetă la începutul fiecăreia din următoarele trei strofe ale romanței ... La același poet, cuvîntul nostru nu lipsește din *Romanța răspunsului mut,* ceva mai puțin cunoscută publicului larg: „Ce victime ai mai făcut / Din clipa-n care urma ți-am pierdut? / Ce vrăjitoare te-a trecut prin foc / Și-a reușit să-ți pună inima la loc? ... / Și care-anume sfînt din *calendar* / Te-a sfătuit să te-ntîlnești cu mine iar? ..." (V, 216).

Năstrușnice, prin fantezia care le stîrnește și le organizează, sînt frazeologismele centrate în jurul cuvîntului și întemeiate pe bogăția și felurimea datelor cuprinse în obiectul numit *calendar.* Astfel, *a face (cuiva) capul calendar* (popular: *călindar*) echivalează cu „a pălăvrăgi, a spune vrute și nevrute, a îndruga verzi și uscate pînă la buimăcirea ascultătorului". G. Coșbuc, *Supțirica din vecini*: „Eu o chem și-i spui de toate, / Multe toate, / Multe bune și-n zadar. / — *Nu-mi faci capul călindar!* / Nu te cred și nu să poate!" (V, 73). Iar în noaptea de pomină petrecută de Harap-Alb și de însoțitorii săi în „casa cea de aramă înfocată" a Împăratului Roș, după ce „suflă de trei ori cu buzișoarele sale cele iscusite și casa rămîne nici fierbinte, nici rece, cum e mai bine de dormit într-însa", Gerilă capătă sămînță de vorbă și dondănește întruna. „Colegii" săi de cameră — Ochilă, Setilă et comp. — îl probozesc așa: „Ia tacă-ți gura, măi Gerilă [...]. Al dracului lighioaie mai ești! Destul acum că *ne-ai făcut capul călindar!*" (Creangă, O, 155).

Mai pitorească încă este locuțiunea *a se uita ca mîța-n calendar,* adică „a privi fără a pricepe o iotă". Imaginea pisicii contemplînd ... calendarul este dintre cele mai poznașe, trimițînd către altă locuțiune, la fel de șugubeață, *a se uita ca vițelul la poarta nouă,* ingenios parafrazată de Marcel Breslașu în scurtul său poem *Descumpănire*: „Așa — e soarta boului (viței adult): / Să stea la poarta NOULUI / niței mai mult" (DP, 272).

Precum am anticipat în definiție, *calendar,* printr-un înțeles secundar al său, intră în sinonimie parțială cu *almanah,* cuvînt migrator de origine arabă, cu o istorie dintre cele mai interesante. Într-adevăr, îndepărtînd particula *al-,* care funcționează ca articol (*alchimie, alcool, algebră* etc.), rămîne verbul *naha* „a îngenunchea". Privit, acum, în ansamblul său fonetico-lexical, adică lărgit cu prefixul spațial *ma-, almanah* semnifică „locul unde îngenunchează (cămilele)", „unde caravanele poposesc". Or, popasul îmbie la ... povești, și tocmai ele — poveștile — au constituit, dintru început, substanța *almanahului,* citiți: *calendarului,* într-unul din sensurile sale (v. Graur, DCC, 20).

Structura intimă a lui *calendar,* în română, pare lipsită de transparență. La nivelul latinei, dacă îndepărtăm, din derivatul *calendarium,* sufixul *-arium,* obținem rădăcina *calend-,* lesne identificabilă în *calendae,* cu genitivul *calendarum* „în-

Scanned with OKEN Scanner

tîia zi a fiecărei luni". Cum atunci era, de obicei, sorocul achitării datoriilor, *calendarium* a însemnat, la începutul carierei sale, „registru de datorii (ţinut de cămătari)", iar expresia *calendarium exercere* a echivalat cu „a face camătă". Ulterior, cuvîntul s-a apropiat, ca sens, de cel de astăzi, denumind un „registru cuprinzînd reperele timpului, în primul timp calendele". La romani sistemul de numerotare a zilelor era mai complicat, „datele", în cadrul fiecărei luni, statornicindu-se după trei repere: *calendele, idele, nonele. Calendele* deschideau luna, *nonele* cădeau în zilele de 5 sau 7, idele în 13 sau 15 ale fiecărei luni. Au devenit celebre între toate „idele lui martie", cînd, în anul 43 înainte de Cristos, a fost ucis Caius Iulius Caesar, care avea să devină eroul dramei shakespeariene cu acelaşi nume.

Cum grecii aveau alt sistem de numerotare a zilelor şi, prin urmare, nu cunoşteau calendele, *la calendele greceşti* (lat. *ad calendas graecas*) a ajuns echivalent perifrastic foarte expresiv pentru „niciodată". Menţionez că, pentru acest concept negativ, româna dispune de numeroase îmbinări frazeologice, înzestrate cu remarcabile virtuţi plasticizatoare: *la paştele cailor* (care, într-un anume sens, aminteşte de *calendele greceşti*), *cînd mi-oi vedea ceafa, cînd o face plopul pere şi răchita micşunele, la Sfîntu-Aşteaptă* etc., etc.

CALM, s. n. sg. Stare de lipsă a oricărei mişcări, linişte deplină; stăpînire de sine, sînge rece. Adj. liniştit, lipsit de agitaţie; stăpînit, cumpănit; potolit, aşezat.

Cuvîntul este foarte slab reprezentat în DA, unde nu se reazemă decît pe un singur citat, din *Momentele* lui I. L. Caragiale: „Persoanele toate păstrează un *calm* imperturbabil". Îl regăsim, tot ca s. n. sg., într-o frumoasă strofă din poemul macedonskian *Homo sum* (O, II 97): „Şi tot zadarnic chem în suflet înflăcărarea unui psalm, / Făcînd din cînteo o minune prin împletirea unei fraze . . . / Mă redeştept curînd acelaşi, şi-n mine nu se face *calm*, / Ci lacrimi port sub orice vorbă pe cînd în cîntece pun raze". Aşa cum se vede, poetul retrage neologismul, de obicei bine sunător, la sfîrşitul versului, rimîndu-l cu *psalm*, una din foarte puţinele rime posibile, căci nu multe sînt cuvintele româneşti, mai vechi sau mai noi, terminate în grupul de sunete *-alm*. Ar fi, în primul rînd, chiar adj. *alm* (lat. *almus*) „fecund", „rodnic" pe care DA nu îl înregistrează, nici DN, nici măcar DI. Ar mai fi un maghiarism învechit, atestat în DA, *hatalm* „forţă", „silă", „putere", dar şi „amendă". Cu acest ultim sens termenul era cunoscut de ambele părţi ale Carpaţilor, din moment ce unicul citat din DA este extras din *Pravila Moldovenească* a lui Vasile Vodă Lupul din 1646. Mai rimează cu *calm* şi *otalm* „apărare", „ocrotire", tot un maghiarism, prins în *Anonymus Caransebesiensis*, fără citate în DA.

Evident, pentru adjectivul *calm, calmă* rimele sînt mai numeroase, pentru că şi flexiunea lui este mai ramificată. Reţin, deocamdată, primele versuri din poemul *Prinos* de George Murnu, a cărui faimă de tălmăcitor nepereche al poemelor homerice a umbrit-o, din păcate, pe aceea de valoros poet original: „Cu tot ce-n mine, afund sub faţa *calmă*, / S-ascunde, val ce clocote şi-*n*-*valmă*, / Cad în genunchi, zeiţă *almă* / Cu graţii şi podoabe-n fast divin / Şi darurile-mi toate ţi le-n-chin" (P, 90). Forma feminină a adjectivului, *calmă*, rimează aici nu

Scanned with OKEN Scanner

numai cu persoana a treia a verbului *învălma* „a învălmăși“ — creat, foarte probabil, de poet —, ci și cu latinismul *almă*, pe care l-am semnalat anterior. Expresia *zeiță almă* trimite, fără ocoluri, către îmbinarea lucretiană *Alma Venus* „rodnică Venus“ din celebra *Invocație* care deschide *Poemul Naturii (De rerum natura)*. Epitetul revine în *Zeea frumuseții*: „unic-*almă* a vieții floare“ (P, 65), iar forma lui masculină am identificat-o în sintagma *soare alm* din *Imnul luminii* (P, 59), coborîtă din *Carmen saeculare* al lui Horatius: *Alme Sol* ...

Mai ales la feminin, *calm* este un epitet dilect al lui Ion Barbu în ipostaza sa de poet al liniilor pure. Ivirea lui — a epitetului — în chiar versul dintîi al ciclului *Joc secund* pare, oricum, revelatoare: „Din ceas, dedus adîncul acestei *calme* creste, / Intrată prin oglindă în mîntuit azur, / Tăind pe înecarea cirezilor agreste, / În grupurile apei, un joc secund, mai pur“ (P, 154). În cadrul aceluiași ciclu, termenul revine, tot în primul vers, de astă dată al scurtului poem *Margini de seară* (P, 154): „Pendulul apei *calme*, generale / Sub sticlă sta, în Țările de Jos. / Luceferii marini, amari în vale; / Sălciu muia și racul fosforos“ (P, 168).

La G. Topîrceanu, dibaci mînuitor al neologismelor, adjectivul feminin *calmă* încheie de cîteva ori versurile, rimînd și contrastînd semantico-stilistic — bineînțeles, în chip deliberat — cu sensurile ... bătăioase ale s. f. *palmă*, la diferite forme flexionare. *Broaștele:* „Și broaștele semețe cîntau cu glasuri multe / Pe cînd, din înălțime, privindu-și fața-n lac, / Un nour singuratic stătea uimit s-asculte / Cum bat ca toaca toate și-o clipă toate tac. // Se ridicau departe prelungi *bătăi din palme* / Și note-adînci de flaut ieșeau de jos, din stuh. / Părea că lapidează tăcerea nopții *calme* / O grindină de note zvîrlite din văzduh“; *În jurul unui divorț:* „Și venind cu-ncetul către Damian / Care sta să plece, zise: — Bună seara. // (Damian atuncea s-a făcut ca ceara.) / Nu mai stați de vorbă? Poate că ți-e somn ... / Te grăbești prea tare, mult stimate domn! / Și zicînd acestea cu o *voce calmă*, / Vru să-l ia de guler și *să-i dea o palmă*“ (OA, I 205). Tot la sfîrșit de vers, în aceeași înfrățire a rimelor, cuvîntul reapare la Voiculescu în poemul *Sibila* din ciclul *Întrezăriri:* „Tu sari s-o înăbuși, o-nchizi în chilii / Și pînă ce iarăși e bună și *calmă*, / Cu mîna-i strîngi gura de foc și nu știi / Că-ți bîiguie sacre oracole-n *palmă*“ (P, II 95).

G. Topîrceanu și-a asumat rolul de a spori inventarul rimelor pentru *calm* adj., făcînd să rimeze forma lui de feminin plural cu un termen din fondul mai vechi și popular al limbii. Citez din poemul *Scrisoare*: „Nimeni pace nu-ți dă dacă / Ai nevoie de dădacă. / Dragul meu, deaceea zic / Că scriind *sudalme* / *Calme* / Nu poți cîștiga nimic“ (OA, I 223). Dublul contrast — de conținut și de formă — între cele două cuvinte care rimează este „agravat“ de faptul că forma flexionară a adjectivului *calm* acoperă în întregime un vers scurt, de numai două silabe, contrastînd, și prin dimensiune, cu versurile înconjurătoare ale strofei, de 6, 7, 8 silabe.

Specialiștii sînt de acord că formele romanice exprimînd ideea de „calm“ sînt împrumutate din it. *calma* „liniște“ s. f., adaptat după gr. *káuma* „arșiță“, „vipie“. La început, *calma* a fost termen marinăresc, cu un înțeles foarte restrîns, numind „liniștea mării (pe timp de căldură excesivă)“. Cuvîntul figu-

Scanned with OKEN Scanner

reză în DN, mai întîi ca s. n., fiind definit „Stare de liniște a mării sau a oceanului". Tot acolo dăm peste expresia *calm plat* „stare caracteristică mării complet *liniștite*", cu sinonimele frazeologice mai puțin tehnice *mare calmă, mare oglindă*. Din *calma* s. f. s-a format, în italiană, adjectivul *calmo*; amîndouă au trecut, apoi, în celelalte limbi neolatine.

Termeni înrudiți cu grecescul *káuma* „arșiță" sînt *cauter* și verbul *cauteriza* („*a arde* cu cauterul o rană sau un țesut bolnav pentru a-l dezinfecta sau pentru a-l vindeca") cu derivatul nominal *cauterizare*; dar și *caustic*, folosit atît în sens propriu *(sodă caustică)* cît mai cu seamă cu valoare figurativă („de o ironie mușcătoare").

Destul de puțin cunoscut este faptul că neologismele *șoma, șomaj, șomer* aparțin aceleiași familii. Este firesc să ne întrebăm care poate fi legătura între verbul *șoma* „a nu avea, a nu găsi de lucru" și gr. *káuma* „arșiță"? O atare legătură există și ea ar putea fi caracterizată drept pitorească, dacă termenii în discuție nu ar avea conotații sociale atît de dureroase. În limbajul marinăresc, din gr. *káuma* trecut și în latină *(cauma)*, navigatorii romani au plăsmuit verbul *caumare* „a se odihni pe la ceas de arșiță", care, potrivit legilor fonetice ale limbii franceze, a devenit, în acest idiom romanic, *chômer*, cu derivatele *chômage* și *chômeur*, care au pătruns lesne și la noi, ca neologisme. Structura sonoră a acestor termeni dovedește vechimea lor în franceză. Într-adevăr, verbul *chômer* este atestat încă din secolul al XII-lea, cînd sensul lui, diferit de cel actual, era acela de „a suspenda lucrul în zilele de sărbătoare"! Italienii, care furnizaseră celorlalte idiomuri romanice termenii de bază ai familiei — *calma* s. f. și *calmo* adj. — nu au împrumutat seria franceză *chômer, chômeur, chômage*, înlocuind neologismele cu formații interne: *essere disoccupato, disoccupato, disoccupazione*.

Din *calm* limbile romanice și-au format derivatele *calma* și *calmant*, ultimul denumind un produs farmaceutic foarte la modă, pentru care există un sinonim, mai recent, *tranchilizant*. Sinonimia rămîne relativă, deoarece sfera lor de acțiune este diferită: *calmantul* potolește, cel puțin teoretic, și durerile fizice, în timp ce *tranchilizantul* reduce tulburările psihice. Împrumutat din franceză *(tranquillisant)*, neologismul se reazemă pe adj. lat. *tranquillus* „liniștit". Este semnificativ amănuntul că forma neutră, *tranquillum*, devenită substantiv, denumește „suprafața *liniștită* a mării". Seneca: *tranquillo quilibet gubernator est* „pe o mare liniștită oricine e pilot". Potrivit unor istorici ai vocabularului latin, sensul dintîi al lui *tranquillus* va fi fost acela de „transparent", păstrat și în structura semantică a derivatului *tranquillitas* „liniște", dar, inițial, „transparență". În *Istoria naturală* Plinius povestește că există niște perle care, potrivit unui eres popular, prevestesc starea mării, prin culoarea lor tulbure sau, dimpotrivă, prin transparență. Acest ultim termen este redat în textul latin prin *tranquillitas*: *praesagire eas habitum maris, nubilo colore aut tranquillitate*. Iar derivatul verbal *tranquillare* înseamnă „a liniști", dar și „a însenina". Horatius, *Epistulae*, I 18, 102: *percontabere doctos, / qua ratione queas traducere leniter aevum, / [. . .] Quid minuat curas, quid te tibi reddat amicum, / Quid pure tranquillet* („vei întreba pe filozofi în ce chip poți să-ți petreci viața în liniște, ce micșorează grijile, ce te

Scanned with OKEN Scanner

face propriul tău prieten, ce *te înseninează* pe deplin"). *Tranquillus* pare a fi un compus intensiv, în structura căruia se poate recunoaște lat. *quies* „liniște".

CANALIE, canalii, s. f. Netrebnic, mișel, ticălos.

Pentru ca termenul să poată fi mai lesne încadrat într-o anumită ambianță semantico-stilistică, anume aceea care îi este cu totul caracteristică, vom transcrie, cu indicațiile de regie ale autorului, o cunoscută replică a lui Tipătescu, din scena încleștării sale cu Cațavencu, în comedia *O scrisoare pierdută* de I. L. Caragiale; prefectul, nemaiputîndu-se stăpîni, izbucnește după ce Cațavencu își formulase pretenția la mandatul de deputat: „*Mizerabile!* (Cațavencu face un pas înapoi.) *Canalie nerușinată!* Nu știu ce mă ține să nu-ți zdrobesc capul ... (se repède, ia un baston de lîngă perete și se întoarce turbat către Cațavencu.) *Mișelule!* Trebuie să-mi dai aci scrisoarea, trebuie să-mi spui unde e scrisoarea ... ori te ucid ca pe un cîine!" (O, I 156). Comparația cu *cîinele* („te ucid *ca pe un cîine*") este, într-un anume sens, binevenită, căci, în italiană, substantivul *canaglia,* model pentru neologismul nostru *canalie,* a fost derivat din *cane* „cîine", iar legătura dintre cei doi termeni rămîne lesne sesizabilă pentru vorbitorii acestei limbi. Cum sufixul *-aglia* are, înainte de orice, o valoare colectivă, sensul dintîi al lui *canaglia* a fost „haită de cîini". Curînd derivatul a căpătat o evidentă coloratură depreciativă, ceea ce explică degringolada înțelesului, pînă la cel actual. Trebuie subliniat însă amănuntul că, în românește, datorită mutațiilor fonetice survenite de la lat. *canis* (cu acuzativul: *canem*) pînă la al nostru *cîne,* iar mai tîrziu, *cîine,* a devenit imposibilă, pentru obștea vorbitorilor, raportarea împrumutului *canalie* la vechiul *cîne (cîine),* în pofida înrudirii istorice incontestabile care leagă strîns cei doi termeni.

Peiorativizarea semantică și stilistică a cuvîntului, dar și înțelesul său „plural", colectiv sînt transparente în finalul *Scrisorii III* a lui Eminescu, unde *canalie* ajunge să echivaleze cu expresia „drojdia societății" (DE, s. v.): „N-avem oameni ce se luptă cu retoricele suliți / În aplauzele grele a *canaliei de uliți,* / Panglicari în ale țării, care joacă ca pe funii, / Măști cu toate de renume în comedia minciunii?" (P, III 49). Nu e greu de sesizat că întregul context, dar mai ales epitetul *de uliți,* determinînd pe *canalie,* îi agravează deprecierea sensului. De altfel, substantivul *uliță,* denumind, uneori, o stradă mărginașă, are o anumită sensibilitate semantică, o disponibilitate spre degradare. Dovadă, între altele, derivatul *ulițarnic,* care lesne ajunge sinonim cu *haimana.* S. Fl. Marian, *Nașterea la români*: „Nu e bine să se ducă (femeia) nicăiri de acasă, ca să nu se facă copilul *ulițarnic*" (în DL).

Canalie revine la G. Călinescu în romanul *Bietul Ioanide* (O, V 380): „Deși Hangerliu știa perfect că pe Sufletel nu-l amenința nimeni, din maliție luă o figură îngrijorată, suspendînd despicarea unei semințe.

— Crezi că ești urmărit? Posibil, am să mă interesez.

— Sînt *canalii* în stare să dea informații eronate, ca să mă piardă".

Italianul *canaglia* „haită de cîini", iar apoi „josnic", „infam", „ticălos" a dezvoltat, pe aceeași linie, încă un sens depreciativ, acela de „gloată". Termenul a fost adoptat și ... adaptat în franceză, unde *canaille* cores-

Scanned with OKEN Scanner

punde aidoma românescului *canalie*. Dar, din *canaille*, franceza şi-a confecţionat şi verbul, folosit mai ales la diateza reflexivă, *s'encanailler*, care însă nu înseamnă „a deveni canalie", ci „a se înhăita", „a se încîrdoşa", „a se încîrdui" (cu cineva). Formaţie livrescă, *s'encanailler* pare să trimită atît către ultimul din sensurile it. *canaglia* („gloată"), cît şi către cel originar („haită de cîini"). Deci verbul a fost plăsmuit de oameni care cunoşteau proveniența fr. *canaille* precum şi biografia etimonului său italian. Interesant pentru noi este amănuntul că personajele din romanele călinesciene *Bietul Ioanide* şi *Scrinul negru*, franţuzite pînă în măduva oaselor, simt nevoia să recurgă la oficiile fr. *s'encanailler* şi, cum verbul nu s-ar lăsa tălmăcit decît printr-o perifrază, încearcă să-l românizeze. Iată un fragment unde e vorba despre prinţul Hangerliu, care rîvnea uneori să lase impresia că nu se simte bine decît în mijlocul gloatei (O, V 378): „Max făcea banditismul agreabil, aşa cum Fontenelle redacta ipoteze astronomice pentru doamne.

— Max, îi zicea cîte unul, tu nu poţi să te «*încanaiezi*», ai să vii cu noi!

Atunci Max dădea drumul rîsului său îmbeciloid, aluneca în fotolii ca pe un tobogan, cu mîinile în buzunar şi cu picioarele întinse pe covor [...]. De la o vreme, [...] venea cu seminţe de floarea-soarelui în buzunar, şi în salonul doamnei Mavrogheni scoase o sămînţă şi o strivi în gură".

Faptul că verbul cu pricina e prins între ghilimele sugerează încercarea — nereuşită — de românizare a cuvîntului, dar şi, din partea autorului, o anumită „detaşare" faţă de el. Nu lipsită de licărul ironiei.

CANDIDAT, candidaţi, s. m. şi **CANDIDATA, candidate**, s. f. Persoană care candidează.

În chip deliberat am redus la minimum posibil definiţia dicţionărească a cuvîntului-titlu, pentru ca astfel să poată fi acoperite toate domeniile în care el circulă, de pildă, şi acela al vieţii politice („*candidat* la alegerile locale"), şi acela al învăţămîntului („*candidat* la examenul de admitere").

Orice vorbitor al limbii române aşază, fără nici o dificultate şi fără cunoştinţe speciale de lingvistică, pe *candidat* alături de verbul *candidà* şi de substantivul *candidatură*, dar, prin stabilirea acestor relaţii, sfera conexiunilor lexicale ale termenului este departe de a fi fost epuizată. Într-adevăr, privind lucrurile din perspectiva istorică, va trebui să situăm, lîngă *candidat*, şi alte cuvinte înrudite, unele surprinzătoare, de exemplu *candoare* şi *candid*; ba chiar *incandescent* şi *incandescenţă*; *incendiu*, *incendiar*, *incendià* ş.a.m.d. Sîntem în faţa unei cuprinzătoare familii de neologisme, împrumuturi latino-romanice relativ recente. Puntea pe care se întîmpină toate, liantul lor istoric, umbrit de curgerea vremii, de mutaţiile fonetice şi semantice, îl constituie rădăcina *cand-* din limba latină, exprimînd, mai întîi, ideea de „ardere", apoi pe aceea de „strălucire albă"; şi redînd, în sfîrşit, la nivelul abstracţiilor morale, conceptul de „puritate", „neprihană" — consecinţă firească a rolului tămăduitor şi, mai cu seamă, purificator pe care oamenii tuturor vremurilor, din cea mai fragedă vîrstă a omenirii, l-au atribuit focului.

Încă din latina timpurie rădăcina *cand-* se ipostaziază în două verbe strîns înrudite, unul intranzitiv, de conjugarea a doua, arătînd starea:

Scanned with OKEN Scanner

candere, „a fi în flăcări", „a fi fierbinte"; „a fi de un alb-strălucitor"; altul tranzitiv, de conjugarea a treia, numind acțiunea, *candere* „a pune pe foc", „a aprinde". Acesta din urmă e folosit, de obicei, cu prefixe. Pe noi ne interesează, deocamdată, cel dintîi, *candeo* (*candet ebur* „strălucește fildeșul"), din care latina și-a făurit substantivul *candor* cu genitivul *candoris* „albeață strălucitoare", „strălucire", iar în sens moral „neprihană", „puritate", „candoare". Iată citate latinești ilustrînd sensurile propriu și figurat: *equi candore nivali* „cai albi ca zăpada" (Vergilius); *animi candor* „puritate sufletească" (Ovidius). În limba noastră, *candoare* a reținut doar sensurile și nuanțele abstracte, aparținînd lumii morale, evidente în acest fragment din Eminescu, *Cezara:* „A-ngenuncheat lîngă mine... m-a rugat să-i sufăr iubirea... nu-ți pot descrie expresia de nevinovăție, *candoare* și amor din fața ei" (PL, 90). Simpla alăturare *nevinovăție, candoare* spune, în această privință, totul. Reproduc și începutul unui sonet voiculescian: „Nu mai cunoști această licoare cristalină? / E dragostea: strivită în teascul greu de chin, / Dintr-un sonet într-altul am tras-o ca pe-un vin, / Și vers cu vers, de-a lungul, am limpezit-o, lină. // Ca ochiul unui înger îi este-acum *candoarea;* / Tumult și spumă, drojdii în drum a lepădat; / Din cruda fermentare atît a mai păstrat, / Îmbătătorul spirit, tăria și ardoarea" (P, II 309). Una dintre primele și cele mai interesante apariții ale neologismului *candoare* o înregistrăm la Heliade, în satira *Dulcamara,* unde vraciul cu același nume își recomandă astfel elixirul: „Cum bei, îți ia cu mîna, / Căci el este fîntîna, / Sorgintea tinereței, / Sorgintea frumuseței. / *Mehenghiul de candoare,* Patentă de onoare, / Patentă de martir, / Divinul meu lixir!" (O, I 216). Numai cine știe că *mehenghi* — epitetul lui Moș Nechifor Coțcarul, în nuvela lui Creangă — a însemnat, la început, „magnet" poate înțelege corect versurile lui Heliade abia citate.

De mare interes sînt avatarele lui *candoare* în opera lui G. Călinescu, ispitit, ca totdeauna, să penduleze între sensurile concrete și cele abstracte, regresînd, cînd are prilejul, către obîrșii. Iată un citat, fără comentarii, din monografia închinată lui Eminescu, unde un paragraf se intitulează, sugestiv, *Anatomia femeii ideale* (*Opera,* II 235—242): „Eminescu are o cutremurare deosebită de carnea palidă, un spasm de *candoare,* care devine violent cînd suprafața goliciunii e întinsă" (p. 235); se citează, în continuare, versuri din elegia postumă *Apari să dai lumină,* ce nu lasă nici o îndoială asupra sensului „întors" al neologismului *candoare:* „Îndură-te și lasă privirea-mi s-o consol / La *alba strălucire a gîtului tău gol";* „Pupila lui Eminescu capătă pentru *candoarea corporală* o acuitate rară" (p. 236). Urmează, iarăși, un citat revelator, de astă dată din poemul postum *Codru și salon:* „Iar fața ei frumoasă-i de-*acea albeață sură, / Brumată ca lucirea unui mărgăritar*". Dar textul cel mai surprinzător, în stare să dăruie cititorului momente de incomparabilă desfătare intelectuală, este următorul: „Pentru a face să salte și mai mult *candoarea zăpezoasă* și aurăria părului poetul închipuiește cu fastuoasă finețe decorativă veșminte grele întunecate" (p. 237). Autorul lasă să urmeze primele versuri din postuma *Icoană și privaz,* învederînd un violent contrast cromatic: „De vrei ca toată lumea nebună să o faci, / În catifea, copilă, în *negru* să te-mbraci — / *Ca mar-*

Scanned with OKEN Scanner

mura de albă cu faţa ta răsari, / În bolţile sub frunte lumină ochii mari / Şi părul blond în caier şi *umeri de zăpadă* — / În *negru*, gură-dulce, frumos o să-ţi mai şadă!". Din asemenea versuri s-a înfiripat expresia călinesciană, unică în felul ei, *candoarea zăpezoasă* . . .

Din aceeaşi rădăcină *cand-*, cu ajutorul foarte productivului sufix *-idus*, latina şi-a plăsmuit adjectivul *candidus, candida* „de un alb strălucitor", la nivelul lumii fizice, al obiectelor concrete, materiale. Iarna, sub povara nămeţilor, muntele Soracte, aflat în preajma Romei, i se înfăţişează lui Horatius *candidum*, aşadar „sclipind de albimea zăpezii". Traian Costa a tradus în metrul alcaic original celebra odă a lui Horaţius adresată lui Taliarh (*Opera*, I 87): „Vezi cum se-nalţă-n naltul omăt sclipind / Soracte . . ." (*Vides ut alta stet nive candidum / Soracte . . .*"). Forma feminină a aceluiaşi adjectiv intră în structura expresiei *toga candida*, numind „veşmîntul" — în speţă: „toga de un alb sclipitor" — cu care trebuiau să se îmbrace pretendenţii la diferitele demnităţi publice, ca să se prezinte în faţa alegătorilor romani. În asemnea împrejurări ei deveneau *candidaţi*, adică, într-o formulare analitică, „înveşmîntaţi cu toga *candida*".

Am spus că, la etajul lumii fizice, adjectivul latinesc *candidus*, din a cărui temă *(candid-)* s-a desprins *candidatus*, semnifică „alb", „de un alb strălucitor". Există — toată lumea o ştie — un simbolism şi o simbolistică a culorilor. *Albul*, între altele, sugerează şi conceptul abstract de „puritate", ca în expresia eminesciană *vălul alb de poezie* din *Venere şi Madonă*, unde, chiar în versul următor, se strecoară un termen aparţinînd aceluiaşi cîmp semantic: „Şi paloarei tale raza *inocenţei* eu i-am dat". Relaţia semantică strînsă dintre rădăcina *cand-* şi ideea de „alb", cu toate implicaţiile ei, explică faptul că atît *candoare* (lat. *candor*) cît şi *candid* (lat. *candidus*) transgresează hotarele lumii fizice, ajungînd să denumească sau să se refere la însuşiri morale: ingenuitate, puritate, neprihană. Ecouri ale acestor semnificaţii pîlpîie, încă, şi în structura de adîncime a neologismului *candidat*. Desigur, nu e vorba de eroul lui I. L. Caragiale din comedia *D-ale carnavalului*, „catindatul" de la percepţie, care supune metatezei şi verbul corespunzător: „Nu ţi-am spus? *catindez* la percepţie. (mîhnit.) Dar *catindez* de mult . . . Ştii, *catindezi* azi, *catindezi* mîine, o lună, două, trei, un an . . . Bine, pînă cînd? Nu zic să mă facă ajutor, ori reghistrat, domnule, dar măcar acolo ceva" (O, I 234).

Cîteva observaţii de amănunt devin necesare. Accentuat pe ultima silabă, adjectivul *candid* îşi mărturiseşte proveniența din franceză. Cînd însă, în versuri, accentul îi loveşte silaba radicală, *can-*, atunci, cu siguranţă, etimonul e de căutat în lat. *candidus* sau în it. *candido*, ambele accentuate pe silaba iniţială. Căci în latină toate derivatele — foarte numeroase — realizate cu ajutorul sufixului adjectival *-idus*, întrucît *-i-* din sufix este scurt, poartă accentul pe silaba radicală, antepenultima, fiind, prin urmare, proparoxitone: *aridus, ávidus, flóridus, frágidus, hórridus, hùmidus, lánguidus, nítidus, pállidus, rápidus, tímidus, túmidus, válidus* (şi *inválidus*). Accentuarea din latină s-a păstrat ca atare doar în cele cîteva adjective moştenite: *fraged* (din *fragidus*), *lînced* (din *languidus*), *neted* (din *nitidus*), *răpede, repede* (din *rapide*, adverbul corespunzător lui *rapidus*), *umed* (din *humidus*), în cadrul că-

Scanned with OKEN Scanner

rora sufixul *-ed* (din *-idus*) nu mai este analizabil. Din această pricină el a și devenit neproductiv: toate adjectivele terminate în *-ed* sînt moștenite din latină, nici unul nu a fost derivat în interiorul limbii noastre.

Împrumuturile latino-romanice în *-id(us)* prezintă, la noi, o structură accentuală oxitonă: *arid, avid, lucid* (cu dubletul moștenit *lúced* „senin", accentuat pe rădăcină, atestat la I. Budai-Deleanu, Ț, v. 5553: „o zi fără nor și *lucedă*"; cu sensul „luminos", cuvîntul revine în portretul Romicăi, v. 1215: „Mai *lucedă* dă *steaua dă sară*"), *morbid, rapid, rigid, solid, sordid, torid, valid* (și *invalid*) etc. Toate acestea au modele sigure în franceză. Aberant cu consecvență se dovedește *palid*, care nu are dublet oxiton și a fost, fără nici un dubiu, împrumutat din latină *(pállidus)* sau italiană *(pállido)*. Cît despre *spléndid*, variantă accentuală, auzită din ce în ce mai des, pentru *splendìd*, deplasarea accentului de pe sufix pe rădăcină, devenită precumpănitoare, poate fi de natură afectivă, adjectivul exprimînd, prin însuși conținutul său semantic, gradul cel mai înalt al unei însușiri, altfel spus, ideea de „superlativ". Or, în atare situații, „avansarea" accentului către începutul cuvîntului, dacă se poate, chiar pe prima lui silabă este un fenomen firesc (cf. *excepțional, extraordinar, fénomenal, fórmidabil, némaipomenit*, care, pe lîngă accentul lor obișnuit, pe ultima silabă — cu excepția lui *formidabil* — dezvoltă încă unul, afectiv și foarte puternic, pe silaba inițială).

Dubletele *candìd/cándid*, pot fi ilustrate fiecare cu citate, bineînțeles în versuri, căci constrîngerile prosodice determină opțiunea poeților pentru una sau alta dintre cele două variante accentuale posibile. Dubletul oxiton, normal (dacă ne gîndim că cele mai multe adjective în *-id* sînt împrumutate din franceză), apare de cîteva ori la Tudor Arghezi, de pildă în prima terțină din *Tu nu ești frumusețea . . .*, unde el este retras la final de vers, atrăgînd în aceeași poziție privilegiată, a rimei, alte neologisme cu aceeași structură morfologică, adică, derivate, în latină, cu *-id(us)* și accentuate, în română, tot pe sufix, ca în franceză: „Tu nu ești frumusețea spiralelor *candide*, / În ochi tu nu duci moartea și perlele *lichide* / În cari răsfrîng misterul văpăile *livide*" (S, I 126). În schimb, în antumele eminesciene *cándid* apare de două ori, în ambele rînduri accentuat ca în latină, pe silaba rădăcinii. *Ce-ți doresc eu ție, dulce Românie:* „Spună lumii large steaguri tricoloare, / Spună ce-i poporul mare, românesc / Cînd s-aprinde sacru *cándida*-i vîlvoare"; *Împărat și proletar:* „Nici o scînteie-ntrînsul nu-i *cándidă* și plină".

La „poetul candorii" — Nicolae Labiș — epitetul *candid* este un adevărat termen-cheie, întrebuințat cu ambele variante accentuale. Nu reținem decît două citate, din multele posibile, primul ilustrînd dubletul oxiton, iar al doilea, pe cel paroxiton: „Iată, azi-noapte, prin geamul deschis, / Cireșul mi-a-ntins o-nflorire *candìdă*. / Iată, și-or prinde pe umeri, curînd, / Toți pomii o altaromată *hlamidă*" (PI, 363); „Neliniștea acelui ce-n gliile fertile / Cu trudă răsădește pomi, flori și cîte-un vis, / Neliniștea iubirii ce-n *cándide dactile* / Se dăruie cu sufletul deschis" (PI, 401). Și ceilalți termeni ai acestei familii de neologisme — prinși în îmbinări originale — sînt prezenți în versurile poetului Căprioarei: „N-am să-ți mai văd niciodată / Ochii adînci, buza proptită în pumni, / Fruntea ta *incandescent* luminată"

Scanned with OKEN Scanner

(PI, 68); „*Incandescența* naltei tale frunți“ (PI, 69).

CAPRICIU, capricii, s. n. Dorință trecătoare, adesea extravagantă, manifestată cu încăpățînare; gust schimbător, neașteptat; toană.

În ciuda răspîndirii extrem de largi de care se bucură termenul, dicționarele noastre, în chip surprinzător, îl oropsesc, acordîndu-i un spațiu disproporționat de îngust, cu citate puține și neconcludente (v. DA, DL s. v.). Adăugăm un text din Topîrceanu, ce-l parodiază pe Demostene Botez într-o poezie intitulată *Cobe:* „Un mare potentat ce stă departe / (Și nimeni nu-i mai mare decît El) / Te-a osîndit nevinovat la moarte, / Rostind sentința-i fără drept de-apel. // Și dacă, liber ca într-un ospiciu, / Te lasă încă-un pic să mai respiri, / O face doar așa, *dintr-un capriciu:* / Tu nu poți evada pe nicăiri“ (OA, I 144). Singurul derivat, *capricios,* este împrumutat din italiană *(capriccioso),* de unde ne-a parvenit, de altfel, și cuvîntul de bază, *capriciu (capriccio).* Atît *capricios* cît și *capriciu* au variante fonetice învechite: *caprițions* și *capriț(iu).* Anton Pann, *Cîntărețul și baba:* „Oarecînd un cîntăreț / Atît să ținea măreț, / Cît gîndea de sine el / Că-ntrece pe Cucuzel. / În biserici cînd cînta, / La toți de rînd se uita, / Să vază care obraz / Mai mult îl va face haz. / Astfel cum și el cîntînd / Și gura la toți căscînd, / Zărea p-o babă plîngînd / Ș-adesea ochii ștergînd; / Și fiind *caprițions* / Gîndi căci cîntă frumos, / Inima babii rănea / Și spre jale o pornea“ (SL, I 432). Pentru ilustrarea variantei fonetice a substantivului, *capriț,* cu asocierile pe care ea le dezvoltă în mintea unui personaj neinstruit, recurgem la un pasaj de mare interes — și literar, și filologic — din povestirea lui Sadoveanu *Nada Florilor,* un dialog dramatizat de lelea Ileana, care-și aduce aminte de trecut:

„El rîde: Uite ce-i. Să-mi aduci la așternut un ciubăraș de apă fierbinte, pentru picioare.

Zic: La treaba asta mai bine să te slujească camardinerul măriei tale.

El rîde: Dar tu n-ai putea? Și m-apucă de bărbie deasupra zgărdiței de hurmuz.

Eu îl pălesc peste labă și-l feresc.

El se jîmbează: Eu poftesc să te văd pe tine aducîndu-mi ce-mi trebuie.

Îl feresc iar: nu cumva ți s-au aprins călcăiele?

Zice: nu; am un *capriț!*

Ptiu! zic du-te la *capriția* măriei tale și lasă în pace nevestele creștinilor. Ai învățat măria ta la Paris asemenea mișălii. Ai uitat ș-a grăi moldovenește“ (O, XVII 439—440).

Bineînțeles, pentru lelea Ileana, „stăpîna ostrovului“ de la Nada Florilor, *capriț* sună ciudat și străin; aici trebuie căutată obîrșia reproșului: „Ai uitat ș-a grăi moldovenește“. Pe de altă parte, auzind cuvîntul, sub forma variantei lui fonetice neliterare, vorbitoarea, care mînuiește un lexic pitoresc dar rudimentar, realizează o apropiere sugestivă: aceea dintre *capriț (capriciu)* și un termen neaoș bine cunoscut, *căpriță,* diminutiv din *capră* (Bolintineanu, *Buciumul și fluierul,* OA, I 313: „Și fiicele Carpaților, / Gingașele *căprițe,* / Cînd cad în prada lupilor / Se apăr din cornițe“). Procedînd astfel, personajul lui Sadoveanu reface, fără să știe, drumul asociativ străbătut de vorbitorii limbii italiene: pentru ei, *căpriția (capriccio),* tot sărind de ici colo și de la una la alta, devine expresia zburdălniciei, a nestatorniciei, a gesturilor surprinzătoare, adică a unor trăsături caracteristice pentru noțiunea de „capriciu“.

Scanned with OKEN Scanner

Înainte de a se fi îmbogățit cu neologismul în discuție, lexicul românesc a dispus de un mare număr de sinonime parțiale sau aproximative: *arțag (harțag), bîzdîc, chef, fandoseală farafastîc, fasoleală (fasolire), fason, fiță, hachiță, izmeneală, maimuțăreală, marafet, marghioleală, marghiolie, moft, nacafa, naz, năbădaie, pală, pandalie, pîrțag, pont, scălîmbăială (scălîmbăiere, scălîmbăitură), sclifoseală, toană, zîmbîc.* Relevantă pentru bogăția și felurimea sinonimelor românești, ca și pentru meșteșugul cu care unele sau altele sînt reținute și valorificate artistic de scriitori în operele lor literare, această listă selectivă are nevoie de cîteva precizări sistematizatoare.

Cei mai mulți dintre termenii înșirați realizează sinonimia — deplină sau aproximativă — cu *capriciu* mai ales cînd sînt întrebuințați la plural: *fasoane, fițe, hachițe, mărazuri, nazuri, năbădăi, toane.* Miron Radu Paraschivescu, *Nevasta mincinoasă:* „Și pe urmă n-aș mai spune... / Era noaptea de tăciune, / felinarele s-au stins, / licuricii s-au aprins. // Într-un colț, cînd făcea *fițe* / Îi scap mîna pe la țîțe / și treceau prin ea fiori / ca miresmele prin flori“ (CȚ, 27), Creangă, *Povestea lui Harap-Alb:* „— [...] Mie unuia știu că nu-mi suflă nimene în borș: cînd văd că mîța face *mărazuri* ț-o strîng de coadă de mănîncă și mere pădurețe, căci n-are încotro“ (O, 139); Arghezi, *Flautul descîntat:* „L-au mirosit cîini lungi cu labe scurte, / L-au miorlăit pisicile cu blană / Molatică și *nazuri* de cucoană“ (S, IV 18); Sadoveanu, *Baltagul:* „Omul se opri, mormăind o sudalmă împotriva unei asemenea muieri cu *toane*“ (O, X 555).

Cîteva dintre aceste sinonime participă la structurarea unor expresii sau locuțiuni verbale: *a-l apuca arțagul, a-i sări bîzdîcul, a face fițe, a avea toane* etc.

Din punctul de vedere al originii, înregistrăm un singur neologism, *fason* (fr. *façon*), iar în rest, împrumuturi din maghiară *(arțag,* cu varianta *harțag),* din neogreacă *(farafastîc, marafet, marghiolie),* dar mai ales din turcă *(chef, moft, nacafa, naz).*

Nu lipsesc derivatele, de obicei cu sufixul feminin *-eală: fandoseală, fasoleală, izmeneală, maimuțăreală, marghioleală, scălîmbăială.* Sufixul se anină la teme diferite: neogrecești *(fandoseală* din verbul *fandosi);* slave *(izmeneală* din verbul *izmeni)* etc. *Fasoleală* pornește de la verbul reflexiv *fasoli,* influențat, la rîndu-i, de expresia *a face fasoane.* În poziția finală a versului, sub presiunea rimei, Eminescu înlocuiește derivatul *fasoleală* cu *fasolire,* juxtapunînd acestuia din urmă încă unul din sinonimele seriei. *Miron și frumoasa fără corp:* „Și acum să-mi faci hatîrul, / Să-mi iei fata-n însoțire, / Știu că ai să fii catîrul / Peste *nazuri, fasolire*“ (O, VI 72).

Foarte expresivi și prin alcătuirea lor sonoră, *bîzdîc, fiță, hachiță, năbădaie, pandalie* sînt, cel puțin deocamdată, termeni de origine necunoscută sau incertă.

Nu trebuie pierdut din vedere amănuntul, referitor la derivatele acestor cuvinte, că ele sînt mai ales adjective, formate cu sufixul, foarte productiv, *-os: arțăgos (harțăgos), mofturos, năbădăios, năzuros.* Poate fi rînduit aici și neologismul *capricios.* Lui *izmeneală* îi corespunde un adjectiv-participial în *-it, izmenit,* derivat din verbul *izmeni,* cuvîntul lor de bază. Termenii sînt, cîteșitrei, recurenți la Arghezi. *Dor dur:* „Ah! de cînd m-a fost iubit / Felul meu *s-a izmenit.* / Gura-i rece, de nălucă, / Mi-a lăsat viața năucă“ (S, I 64); *Țara piticilor:* „Unora le vine

Scanned with OKEN Scanner

placul / Să se dea de-a berbeleacul, / Și din leagăne, din vînt, / Dau cu burta de pămînt. / Se amestecă, de mici, / Cu gîngănii și furnici, / Și se-ntrec în *izmeneală*" (S, IV 184). În schimb, *izmenitură* se rupe, semantic, de „rudele" sale, devenind sinonim cu „pocitură", „pocitanie", „arătare" în poemul *Ucigă-l toaca* din ciclul *Flori de mucigai:* „Cu mînuși, cu zorzoane, ca la gară, / *Izmenitura* nu se potrivea cu drumul de țară" (S, I 215). Derivatul nu se află înregistrat în dicționare.

Scriitorii noștri au exploatat în fel și chip bogăția acestei serii de sinonime, nuanțînd și mlădiind termenii în operele lor literare. Într-una din cele mai picante istorisiri din *Povestea vorbii,* Anton Pann, amuzat de omofonia parțială dintre *arțag* și *pîrțag,* care le asigură și rima, îi cuplează repartizîndu-i pe roluri: o văduvă cam trecută, vrînd să se recăsătorească, mărturisește deschis pretendentului că are un „arțag" care o apucă deseori, acela al cicălirii. Bărbatul, prevenit, consimte, căci și el are „pîrțagul" lui, care nu-l apucă însă decît o singură dată pe an. Femeia nu știe despre ce e vorba, cade la învoială, nunta se face, peripețiile încep. Dar, pînă la urmă, totul se sfîrșește cu bine, căci — ne avertizase finul Pepelei — „Toate își au leacul. / Și / *Arțagul* își găsește *pîrțagul*". Iată și textele cele mai suculente, începînd cu îndemnul femeii către peținori: „— [. . .] Mergeți, spuneți celui ce mă cere / Că am să-i dau zestre destulă avere, / Bani, moșie, casă, cum și știe poate, / Scule, diamanturi, în ființă toate; / Dar pe lîngă aste am și din natură / Un *arțag,* o *pală,* de cam cert din gură, / Și nu totdeauna aceasta îmi vine, / Ci numai de față cînd e oarecine, / Sau cînd stau de vorbă la vreo adunare, / Din ceva atuncea țandăra îmi sare / Și încep îndată ca să-mi cert bărbatul, / Să-l fac de ocară față cu tot satul". La fel de sincer, viitorul soț o înștiințează, la rîndul lui, „că din întîmplare / Și el fără voia-i un *pîrțag* mic are, / Care în an numai o dată îi vine / Și ca și un praznic într-o zi îl ține. / Și el cum se leagă să-i rabde *arțagul,* / Și ea să se lege să-i rabde *pîrțagul*". Auzind atare vești, femeia fu încîntată, zicîndu-și: „Zău că nu să poate din așa mai bine! / Nu e lucru mare, într-un an o dată, / Un *pîrțag* cum zice, și lui să-i abată". După căsătorie, bărbatul, răbduriu, tace și îndură „arțagul" de fiecare zi al muierii . . ., pînă cînd, într-o bună dimineață, „pe loc cum se scoală, / Începe să geamă ca un prins de boală, / Zicînd: — E! nevastă, azi te-a călcat focul, / *M-a găsit pîrțagul,* i-a venit sorocul. / Și zicînd aceasta, o cam ia de coadă, / Și pe după mînă frumos mi-o înnoadă, / Ș-începe să-i care mai în jos de spate, / Cam pe piele goală, gîrbace-ndesate. / Ea îi zicea: — Frate! bine, ce e astă? / El răspundea, dîndu-i: — E *pîrțag,* nevastă". Acum, cel care va pune condiții, va fi bîrbatul: „— E! bine, — el zise — dacă-ți lași *arțagul,* / Iacă și eu dară îmi opresc *pîrțagul*" (SL, II 203—208).

Nici *capriciu,* nici sinonimele sale nu apar în opera literară antumă a lui Eminescu. Excepție face singur *toană,* folosit, bineînțeles, la plural, în locuțiunea adjectivală *cu toane* „capricios". *Toană* este un postverbal din *tuna,* căci *tunetul* poate fi considerat un „capriciu" al cerului. Poate mai aproape de adevăr ne mutăm considerînd că în *toană* „capriciu" răsună ecouri din sensul verbului *tuna* în locuțiunea *„a-i tuna cuiva (ceva) prin minte (prin cap).*

Cu toane „capricios" se ivește în *Scrisoarea IV* a lui Eminescu: „Pătimaș și îndărătnic s-o iubești ca un

copil / Cînd ea-i rece și *cu toane* ca și luna lui april?“ (P, III 54); *Scrisoarea V:* „Te-ai însenina văzîndu-i rumenirea din obraji — / Ea *cu toane,* o crăiasă, iar tu tînăr ca un paj“ (P, III 55). Locuțiunea revine în postuma *Ce s-a-legea de noi, a mea nebună . . .:* „Și-n astă înflorire zgomotoasă / Noi ne-am fi fost atît . . . atît de dragi . . . / *Cu toane* multe, tu, ca o crăiasă, / Iar eu — de tine lacom — ca un pagi“ (P, II, 246, v. și 399). Fără prepoziție, ca substantiv propriu-zis, *toane* nu lipsește din proza artistică eminesciană. *Făt-Frumos din lacrimă:* „Cînd se întoarse cu caii, baba începu să turbe, să răstoarne casa cu susu-n jos și să bată fața care nu era de vină:

— Ce ai, mamă? întrebă Făt-Frumos.

— Nimica, zise ea, mi-a venit și mie *toane.* Asupra ta n-am nimica [. . .] sunt foarte mulțămită“ (PL, 16).

Merită toată atenția faptul că un poet atît de precaut și de rezervat față de creațiile lexicale sau chiar față de cuvintele „rare“ își îngăduie totuși să recurgă la un derivat rarisim din *toană,* pe care unii îl consideră plăsmuire eminesciană. E vorba de adjectivul *tonatic* „capricios“, din fragmentul dramatic *Bogdan Dragoș.* Către sfîrșitul piesei, într-o replică a protagonistului, derivatul se întîmpină cu termenul său de bază: „Sub gura ei cea dulce și caldă de copil / Îmi înflorea viața în luna lui april — / *Tonatecă* și dulce erai . . . ca o crăiasă, / Căci tu ai multe *toane,* dar toate sunt frumoase / Noi ne-am fi fost în lume atît, atît de dragi / Te ascultam la toate supus ca și un pagi“ (*Opere,* IV 240). Că *tonatec* este derivat din *toană* ne-o dovedește cu prisosință prezența amîndurora în vecinătate imediată, iar, pe de altă parte, similitudinile lexicale cu textele din *Scrisori,* unde *toane* apăruse, cum s-a putut vedea din citate. Nu Eminescu a născocit cuvîntul, căci, în ciuda aparențelor, el este popular. DLR îl înregistrează, însoțindu-l cu un citat din S. Fl. Marian, *Nașterea la români:* „Fiind ursitoarele adeseori foarte *tonatice* și supărăcioase, romîncele caută [. . .] cum le-ar putea mai bine intra în voie“. Dar lucrarea lui Marian se tipărește abia în 1892, așa încît Eminescu va fi întîlnit și reținut cuvîntul dintr-o altă sursă, mai veche. Lipsa citatului eminescian din DLR rămîne, oricum, regretabilă. El — derivatul *tonatic (tonatec)* — mărturisește că, și pentru *capricios,* care sună atît de . . . modern, româna populară a dispus, chiar înainte de pătrunderea neologismului, de un sinonim pitoresc, realizat cu mijloacele interne ale derivării. Căci *toană,* cu diferitele-i înțelesuri, se dovedește un postverbal din *tuna,* moștenit din lat. *tonare,* iar afinitățile semantice dintre verb și nume, chiar dacă nu sar în ochi, sînt destul de lesne detectabile. Așa, de pildă, sinonimia *toană = capriciu* pare a se întemeia pe conotația elementului „surpriză“, comun „capriciului“ și unuia din sensurile verbului („a pătrunde pe neașteptate“, „a da buzna“): „Da-n făgădău cine șede? / Șede Marcu și cu Iancu / Și cu Gruia lui Novacu, / Cu trei fete de-mpărat / Furate din Țarigrad. / Dar turcii i-au oblicit, / La cetatea lor au vint / Și-n cetate *au tunat*“ (F. Tr., II 405). Configurația sensului va fi fost influențată și de expresia *a-i tuna cuiva (ceva) prin minte (prin cap)* în cadrul căreia aceleași „element surpriză“ participă la structurarea semantică a verbului. Este convingător, în această privință, citatul din DLR, extras chiar din primul an de apariție (1881) al revistei *Contemporanul:* „Cine știe, *îi tună-n minte* și-mi trîntește o boroboață“.

Scanned with OKEN Scanner

Evident, *boroboaţa* poate să fie, nu o dată, rodul neîntîrziat al unui *capriciu*.

Se leagă de verbul *tuna* cu derivatul *tunet* şi alte sensuri ale lui *toană*, de exemplu, cel foarte vechi de „furie", „înverşunare", identificabil la Dosoftei: „Că ei cu mulţii vin cu *grea toană* / Şi să-nvitează să mă ia-n goană" (P V, 377). *A să invita* echivalează, aici, cu „a se îndemna".

La nivelul limbii populare *toană* cumulează şi înţelesul „răstimp (scurt)". Sadoveanu, *Demonul tinereţii:* „— [...] cînd m-oi înfăţişa la împărăţia sfîntă, la judeţul de apoi — cînd a fi şi dac-a fi — am să am cu mine buciumul ş-am să zic *o toană*" (O, IX 19). Solidaritatea de sens cu verbul *tuna* se înfiripă acum şi mai lesne: oricît de violentă ar fi — sau tocmai din pricina violenţei —, bubuitura tunetului se percepe *în timp*, într-un timp care devine acut.

Cît despre planul formal, alternanţa internă *-u-/-oa-* este, datorită mobilităţii accentului, firească în limba română, atît în derivare cît şi în flexiune: *muri: moarte, moare, moară; purta: poartă, poarte; putea: poate, poate; durmi: doarmă, doarme* etc., etc.

CARICATURĂ, caricaturi, s. f. Reprezentare, mai ales în desen, a unei persoane sau a unei situaţii prin exagerarea unor trăsături, îndeosebi negative, cu o intenţie satirică sau umoristică; înfăţişare ridicolă a unei persoane sau a unui obiect; persoană sau obiect cu această înfăţişare.

Neologismul (it. *caricatura*, fr. *caricature)* a pătruns în lexicul limbii noastre, probabil, în primele decenii ale veacului trecut. Dicţionarele îl înregistrează, dar nu-i acordă, prin numărul şi calitatea citatelor, însemnătatea cuvenită. Sub sensul „persoană cu o înfăţişare ridicolă" este ilustrat, totuşi, cu un crîmpei pitoresc din C. Negruzzi: „Iaca Daniil Scavinschi, cel mititel la statură, / Cărui îi căzu musteaţa şi e chiar *caricatură*". Distihul aminteşte îndeaproape cunoscuta caracterizare eminesciană din *Epigonii: Daniil cel trist şi mic.* De fapt, dacă e să-i dăm crezare lui Negruzzi, versurile abia citate ar fi fost compuse de Scavinschi însuşi. Informaţia o aflăm în *Scrisoarea IV,* cu subtitlul *Un poet necunoscut,* dedicată în întregime tînărului traducător (din Voltaire şi Régnard), mort foarte timpuriu, la numai 32 de ani (v. C. Negruzzi, PT, 163).

Neologismul în discuţie revine de cîteva ori la Tudor Arghezi, de exemplu, într-o poezie din ciclul *Copilăreşti,* intitulată *Pui de greier* (S, IV 146), cuceritoare prin graţie şi şăgălnicie: „Sare parcă pe jăratic / Şi-i şi lung şi e şi lat. / Capu-i pare retezat / Şi, al naibii, e simpatic. // Tînăra *caricatură* / E-mbrăcată ca-n nădragi, / Şi toţi fraţii lui mi-s dragi, / Numai dacă tac din gură. // Pe sub toate uşile / A trecut nesupărat, / Decît lung mai mult pătrat / Şi umblînd de-a buşile. // Cînd începe, să te ţii! / Cîntă otova din drîng. / Că şi mîţele se plîng / De atîtea melodii". Virulenţa caustică a termenului este actualizată şi valorificată artistic de Topîrceanu într-un cunoscut „portret". *În jurul unui divorţ:* „Parcă ea nu ştie că, de-acum un an, / Dumnealui se ţine cu madam Vîrlan? / O *caricatură* ... un chibrit ... o aia / Cu piciorul mare şi c-un păr cît claia, / O mahalagioaică ... afectată ... rea, — / De se miră lumea: ce-a găsit la ea?" (OA, I 202).

Familia de cuvinte a substantivului *caricatură,* destul de bogată, se compune din derivatele *caricatural, caricaturism, caricaturist, caricaturiza,*

Scanned with OKEN Scanner

caricaturizare. Dacă pentru *caricatural* și *caricaturist* avem modele romanice (fr. *caricaturel*, it. *caricaturista*), în schimb, *caricaturism* și verbul *caricaturiza* par a fi fost plăsmuite la noi, din tema *caricatur-* și sufixele *-ism*, respectiv, *-iza*, căci în limbile romanice occidentale nu se pot identifica formații analoge, care să ne fi servit ca modele. Pentru *caricaturiza*, de pildă, verbul corespunzător sună în franceză, *caricaturer*.

Este momentul să refacem, pe scurt, istoria cuvîntului, plină de aspecte interesante și, uneori, surprinzătoare prin asocierile pe care le implică. În italiană — de unde s-a răspîndit în celelalte idiomuri neolatine — *caricatura* ar fi trebuit să însemne, cel puțin în prima fază a evoluției sale semantice, „încărcare, încărcătură (excesivă)", căci e derivat din verbul *caricare* „a încărca, a împovăra", dar, mai tîrziu, și „a exagera, a șarja". Prin urmare, și din perspectiva lămuritoare a etimologiei sale, *caricatura* ni se înfățișează ca o „împovărare", ca o „îngroșare", iar cu un termen mai nou, ca o „șarjare" a unui crîmpei din realitatea înconjurătoare.

Verbului italienesc *caricare* îi corespunde, la noi, *încărca*, ambele fiind reflexe străvechi din latinescul *(in)car(r)icare*. Vocala *-i-*, scurtă și neaccentuată, s-a sincopat în românește, iar în italiană, verbul latinesc s-a păstrat ca atare, cu pierderea prefixului *in-: caricare*. Relevabil este faptul, interesant nu numai pentru lingviști, că, la început, sensul lat. *carricare, incarricare* a fost extrem de îngust, căci verbul purcede din *carrus* „car" și semnifică, în consecință, „a împovăra peste măsură . . . carul"! Rezultă de aici că, în lexicul limbii române, *car* cu diminutivele *căruț, căruță, cărucior;* verbul *încărca* și derivatele sale *(încărcare, încărcat, încărcător, încărcătură)* și, în sfîrșit, neologismul *caricatură* sînt termeni strîns înrudiți, vlăstare ale rădăcinii latinești *carr-* din *carrus* „car". Să nu-l uităm pe vechiul *cărare*, păstrat din expresia latinească *(via) carraria* „drum de care", nici pe mai noul *carieră*, ale cărui corespondente romanice, fr. *carrière* și it. *carriera*, trimit tot către lat. *carraria*.

Potrivit legilor fonetice ale francezei, lat. *carricare* „a împovăra" a dat, în această limbă, *charger* „a încărca, a însărcina", din care s-a derivat și substantivul postverbal *charge* „greutate", „misiune", „sarcină" etc. De aici am împrumutat noi și verbul *șarjà*, și substantivul *șarjă*, care, prin cîte unul din sensurile lor, prezintă afinități cu *caricaturiza*, respectiv, cu *caricatură*. Extrase din DLR, citatele care urmează trimit, cel dintîi, la G. Ibrăileanu, iar cel de al doilea, la revista *Viața Românească* (1954): „Artistul comic uzează de dreptul [. . .] de a exagera, de *a șarja*"; „Satira, *șarja caricaturală* îi sînt și aici mijloace literare familiare".

Mai apropiate de lumea concret-materială sînt sensurile pe care substantivul le dobîndește în limbajul militar *(șarjă de cavalerie)* și în metalurgie („prima *șarjă* la noul furnal").

Aparține aceleiași familii de cuvinte *șarabană*, răspîndit prin Moldova cu sensul „căruță mare folosită mai ales la transportul poverilor". Cuvîntul a fost împrumutat din limbile slave orientale (ucraineană, rusă), unde el trebuie considerat un franțuzism, analizabil numai în interiorul francezei: *char à bancs* „car cu bănci". Sadoveanu, *Hanu-Ancuței:* „Ș-am umblat, zise el, la nemți pe drumuri și-n tîrguri, și nimeni nu mi-a făcut nici o sminteală, nici om de rînd nici slujbaș împărătesc.

Scanned with OKEN Scanner

Şi mi-am adus cu căruţa aceea de foc, cum zice omul ista care nu crede, marfa pînă la Liov. Iar la Liov *am încărcat-o în şarabane* nemţeşti. Şi la Suceava am schimbat-o în *cară* de acestea de Cordun" (O, VIII 552).

CARIERĂ, cariere, s. f. Profesiune, ocupaţie; poziţie în ierarhia socială şi profesională; situaţie bună, favorabilă.

Sensul de bază al neologismului, acela de „profesiune, îndeletnicire în viaţă", este ilustrat în dicţionare cu un citat din romanul *Europolis* al lui Jean Bart: „Pentru alegerea *carierei* se certase cu familia". Iată încă unul, în versuri, din G. Topîrceanu, *Poşta redacţiei:* „Profesor . . . popă . . . magistrat . . . / Să-ţi faci întîi o *carieră.* / Ori cel puţin o sinecură, / Ceva, un loc în atmosferă . . . / Şi mai apoi literatură" (S, I 202). Foarte aproape de sinonimia cu „activitate (într-o meserie)" ni se înfăţişează termenul la Macedonski, în *Odă la condeiul meu:* „Mi-ai dat zile şi putere, / Şi, crescîndu-mă de mic, / Mi-ai fost singura avere, / Mi-ai fost singurul amic! / În întreaga-ţi *carieră* / Ai rămas neatîrnat, / Şi oricare barieră / Înaintea ta n-a stat" (O, I 364—365). La Eminescu, în *Scrisoarea II,* locuţiunea *a deschide carieră* semnifică „a ajuta (cuiva) să parvină în societate" şi are o vădită coloratură depreciativă, într-un fragment unde neologismele, fără a fi prea numeroase, conferă textului un coeficient sporit de sarcasm, hrănit şi de situarea lor în poziţia privilegiată a finalului de vers: „Noi avem în veacul nostru acel soi ciudat de barzi, / Care-ncearcă prin poeme să devie cumularzi, / Închinînd ale lor versuri la puternici, la cucoane, / Sunt cîntaţi în cafenele şi fac zgomot în saloane: / Iar cărările vieţii fiind grele şi înguste, / Ei încearcă să le treacă prin protecţie de fuste, / Dedicînd broşuri la dame a căror bărbaţi ei speră / C-ajungînd cîndva puternici le-*a deschide carieră*". Din perspectiva rîvnei noastre, textul prezintă un interes deosebit, pentru că alătură neologismului *carieră* dubletul său vechi, moştenit din latină, *cărare* („Iar *cărările* vieţii fiind grele . . ."). Într-adevăr, *cărare,* sinonim pentru *potecă (potică),* prelungeşte în lexicul românesc de astăzi străvechiul adjectiv latinesc *carraria,* formă de feminin a lui *carrarius* derivat din *carrus* „car" şi însemnînd, prin urmare, „de car". Iniţial, adjectivul a făcut parte din structura expresiei *via carraria* „drum de care", dar ulterior, dispărînd substantivul *(via), carraria* şi-a asumat şi sarcina semantică a acestuia. Reflexul italian al lui *(via) carraria* este *carriera,* pe care l-a împrumutat şi franceza *(carrière),* şi româna *(carieră),* unde el funcţionează ca dublet neologic pentru vechiul *cărare.*

Îngustarea de sens pe care o presupune transformarea „drumului de care" *(via carraria)* în . . . „cărare" s-a săvîrşit — ne-o spune răspicat Sextil Puşcariu — în păduri şi în munţi, care, chiar din perspectivă folclorică, nu constituie numai realităţi fizice, ci şi concepte spirituale în viaţa şi în gîndirea neamului nostru (v. LR, 360—361). De altfel, versurile eminesciene consfinţesc, nu o dată, printr-un epitet corespunzător, procesul de „îngustare" semantică sesizat mai sus. Citatului din *Scrisoarea II* („Iar *cărările* vieţii fiind grele şi *înguste* . . .") i se adaugă altul, din *Lasă-ţi lumea . . .,* unde epitetul *îngust* va fi înlocuit printr-un sinonim: „Printre crengi scînteie stele, / Farmec dînd *cărării strîmte* / Şi afară doar de ele / Nime-n lume nu ne simte" (P, III 127). Cu sensul său propriu, din *Lasă-ţi lumea . . ., cărare* face parte, în lexicul emines-

Scanned with OKEN Scanner

cian, din sectorul, bine reprezentat, al idilei silvestre: „Vin' cu mine, rătăcește / Pe *cărări* cu cotituri / Unde noaptea se trezește / Glasul vechilor păduri" (P, III 127). Poezia *Lasă-ți lumea* ... se tipărește tîrziu, abia în ediția Maiorescu, iar ultima ei versiune datează de prin 1883, așadar, după „scuturarea podoabelor", cînd *vechi*, ca epitet pentru pluralul *păduri*, nu statornicește numai o vîrstă biologică, ci și una istorică, sugerînd, între altele, statornicia. Tocmai de aceea Poetul asociază, în chipul cel mai firesc, substantivul *cărare* cu „casa românească" a codrului, al cărui „drum" românii veacului de demult erau deprinși să-l tot bată. Primul vers al unei postume, anticipat de însuși titlul ei, sună, aliterativ, *„Ea-și urma cărarea-n codru"* (P, II 211), iar strofa următoare din *Floare albastră* (P, I 221) desenează, deasupra „cărării", arhitectura armonioasă a vegetalului: „Pe *cărare*-n *bolți de frunze* / Apucînd spre sat în vale, / Ne-om da sărutări în cale, / Dulci ca florile ascunse". Sublinierea alternanței, la distanță minimă, a doi termeni foarte apropiați în planul semantic *(cărare* și *cale)* trebuie să fie însoțită de precizarea că al doilea *(cale)* dobîndește, în contextul întregii strofe, o nuanță ceva mai abstractă decît cel dintîi *(cărare)*.

Vastitatea, nemărginirea pădurilor țării, cu „cărările" lor cu tot, Eminescu o contemplă nu numai „orizontal" ci și „vertical", ca o realitate fizică împlîntîndu-și rădăcinile în cel mai îndepărtat trecut istoric și mitologic. Numai astfel poate fi cuprinsă, în deplinătatea ei, „bătaia" unor versuri cum sînt acestea, din *Făt-Frumos din tei:* „Pe *cărări pierdute*-n vale / Merge-n *codri făr' de capăt*" (P, II 8). În expresia *făr' de capăt*, ca epitet pentru *codri*, stăruie con-fuziunea între „orizontal" și „vertical", între spațiu și timp, altfel spus, convertirea poetică a geografiei în istorie. Scrutată atent, îmbinarea sadoveniană *codri merei* din *Nicoară Potcoavă* trimite către noi aceleași răscolitoare ecouri: „Acolo, în fundul zării, [...] au fost odinioară *codri merei de stejar. Erau cine știe de cînd, de la zidirea lumii"* (O, XVIII 184); sau: *„codri merei,* unde se află într-un pisc pleșuv crucea care se chiamă Boura" (O, XVIII 23).

În răstimpul înzăpezit al anului, *cărarea* își pierde numai aparent personalitatea. Căci pasul nostru din veac, deprins s-o bătătorească, o deslușește și sub povara nămeților, chiar dacă măria sa Codrul se tînguie astfel, în *Revedere:* „Ia eu fac ce fac de mult, / Iarna viscolu-l ascult, / Crengile-mi rupîndu-le, / Apele-astupîndu-le, / *Troienind cărările* / Și gonind cîntările" (P, II 267).

Pornind de la expresia, aproape banală, *cărările vieții (Scrisoarea II),* extrasă din recuzita lexico-frazeologică a limbii comune, se impune observația că alte îmbinări, de astă dată figurative, în care Eminescu încadrează termenul, sînt de-a dreptul uimitoare, atît prin originalitatea cît, mai ales, prin firescul lor, prin lipsa de ostentație a originalității. *Mișcătoarele cărări* din *Luceafărul* (P, III 103) sînt „talazurile în veșnică mișcare ale mării", cutreierate de „corăbii negre", iar *cărare de văpaie* prilejuiește reprezentarea vizuală imediată a „punții" de raze scînteietoare pe care luna o așterne peste lacul romantic din *Scrisoarea IV:* „Luna, luna ... iese-ntreagă, se înalț-așa bălaie / Și din țărm în țărm durează *o cărare de văpaie,* / Ce pe-o răpede-nmiire de mici unde o așterne / Ea, copila cea de aur, visul negurii eterne" (P, III 52). Cititorul va sesiza lesne virtuțile stilis-

Scanned with OKEN Scanner

tice ale verbului *dura* „a construi", care, între altele, are menirea de a conferi consistenţă imaginii. În sfîrşit, „curgerea necurmată a vremii" se cheamă, în Scrisoarea I, *lung-a timpului cărare* (P, III 37).

Dubletul vechi al neologismului *carieră* — în speţă: *cărare* — alternează, în poezia eminesciană, cu sinonimul *potecă*, ceva mai „tînăr", pentru că a fost împrumutat din bulgară. Dar Poetul preferă varianta fonetică neliterară, regională, *potică*, aşa cum se vede, între altele, din versurile următoare *(Călin):* „Pe *potica* dinspre codri, cine oare se coboară? / Un voinic cu ochi de vultur lunga vale o măsoară" (P, II 158). Fonetismul neobişnuit al cuvîntului sună mai stăruitor atunci cînd *potică* încheie versul şi strofa, asigurînd rima, aşa cum se întîmplă într-o strofă din *Strigoii:* „Bătrînul cu-a lui cîrjă sus genele-şi ridică. / Se uită lung la dînsul, dar gura-nchisă-i tace; / Cu greu a lui picioare din piatră le desface, / Din tronu-i se coboară, cu mîna semn îi face / Ca-n sus să îl urmeze pe-a codrilor *potică*" (P, II 164). Chiar în atmosfera stranie a poemului *Strigoii*, fonetismul neliterar *potică* izbuteşte să strecoare o notă familiară, sprijinită şi motivată de vecinătatea cu „codrul — casă românească". Acest mărunt sunet intim îşi valorifică întreaga-i şăgălnicie într-un catren miniatural din *Povestea codrului:* „Peste flori, ce cresc în umbră, / Lîngă ape, pe *potici*, / Vezi bejănii de albine, / Armii grele de furnici" (P, II 194). În infiriparea atmosferei de intimitate destinsă, fonetismele uşor desuete *(potică, bejănii)* îşi dau mîna cu arhaismele lexicale *(bejanie, armie)*, iar contrastul dintre gîzele universului mărunt şi imaginea „pedestrimii" împovărate *(Armii grele)* a... furnicilor este pe cît de năstrunică pe atît de seducătoare. Veghează scena zîmbetul, îngăduitor ironic, al Poetului.

Dubletul fonetic *potică* se iveşte mai ales în Moldova, atît la scriitorii culţi cît şi în textele folclorice. George Lesnea, *Sihla:* „Pe-aici, în orice noapte, străvechiul basm învie: / Sosesc călări voinicii, să afle apă vie. / Căci Făt-Frumos, la coapsă cu limba de balaur, / Gonind din miazănoapte pe strîmtele *potici*, / A lepădat pe urmă-i un pieptene de aur / Şi hăt de-atunci pădurea a răsărit aici" (V, 8). Iată şi primele versuri din *Năluca*, aparţinînd culegerii de *Cîntice bătrîneşti* tipărite de Vasile Alecsandri: „Frunză verde alunică! / Mircea suie pe *potică* / Şi-ntîlneşte o fetică / Ce purta cofiţă-n mînă / Cu apă de la fîntînă" (O, III 21). Cel puţin în poezia populară, varianta *potică* se poate explica prin faptul că pentru ea, mai lesne decît pentru *potecă*, se găsesc cuvinte în stare să asigure rima, datorită productivităţii sufixului diminutival *-ică*. Pe de altă parte, chiar dacă nu e analizabil, *potică* poate fi simţit ca un diminutiv, căci ea, ca şi *cărarea*, e, de obicei, strîmtă, îngustă. Vrednic de luare-aminte este faptul că, la un artist desăvîrşit precum Sadoveanu, *potecă* şi *potică* alternează, în romanul *Şoimii*, la numai cîteva pagini distanţă unul de celălalt: „Vulpe şi Stîngaciu porniră cu săneţele pe *potecî*, către vad, după vînat"; „Alexe Totîrnac, poreclit Vulpe, zise: — Stîngaciule, ia-ţi săneaţa şi să pornim la *potică*, poate ne cade vreun iepure" (O, I 192, 199). Nu va scăpa nimănui observaţia că varianta neliterară *potică* se iveşte în dialog, unde senzaţia autenticităţii lingvistice e mai necesară decît în naraţiune.

Ambele variante — şi *potecă*, şi *potică* — au dezvoltat un sens secundar, care le-a adus în relaţie de

Scanned with OKEN Scanner

sinonimie parțială cu „trecătoare în munți, pas, defileu". Grigore Ureche: „Pătru vodă Rareș în al doilea an al domniei sale, rădicat-au oaste mare asupra săcuilor, la Țara Ungurească și au împărțitu oastea în doao polcuri și pre doao *poteci* și-au trecut oastea" (L, 148). La Miron Costin cumulează acest înțeles mai cu seamă varianta *potică:* „și-au pornit și el toată pedestrimea [...] direptu la *potica* Oituzului" (O, 145); „Constantin vodă [...] s-au suit cu munții alăturea în sus și aproape de Maramorăș, pe la Bistriță, *au luat potica preste munți*, pre la Dorna și au ieșit pre la Cîmpul Lungu a țării noastre" (O, 195); „au purces îndată [...] la satul său supt munți. Și amu era și oastea ungurească toată, cu Chimini Ianîș *pe potici* și oastea muntenească la Rîbna" (O, 137). Potică „trecătoare (în munți)" bîntuie în scripturele române ale Moldovei, cum se vede și din următoarele citate din DLR: „Pasă la viia lui Agrippa pe *potica muntelui*" (Dosoftei), „I-au scos pe *potica Buzăului* în Țara Muntenească" (N. Costin), „Îndată au făcut pătăști și au fugit *pe potică* în Țara Ungurească" (Neculce). În ultimul citat, din Neculce, *pataşcă* înseamnă „targă".

Semnificativ pentru bogăția și capacitatea de înmlădiere gramaticală a limbii române este amănuntul că *potecă,* pe lîngă varianta fonetică *potică,* are și una morfologică, *potec,* de genul neutru. O găsim în v. 4647 al *Țiganiadei* lui I. Budai-Deleanu: „Multă-acuma ei cale mersese / După Tandaler, buna povață, / Pe *potecul* unii păduri dese". Dubletul gramatical *potec* revine, la I. Budai-Deleanu, în descrierea unei isprăvi de vitejie a lui Vlad Țepeș (v. 2280): Așa Vlad văzînd că de toate / Părți pe dînsul turcimea să scoală, / Unde vede că-s mai îndesate / Gloatele, -întracolo dă năvală, / Învîrtind arma-încolea ș-încoace / Larg *potec* pintre păgîni-ș' face". Viguroasa imagine din ultimul vers *(Larg potec printre păgîni-ș' face)* prefigurează, în chip ciudat, o cunoscută metaforă eminesciană din descrierea bătăliei de la Rovine *(Scrisoarea III):* „Durduind soseau călării ca un zid înalt de suliți, / Printre cetele păgîne trec rupîndu-și large uliți". Dincolo de „variațiile" sinonimice *(Larg potec = large uliți, face = rupîndu-și, Printre păgîni = Printre cetele păgîne),* rămîne izbitoare identitatea structurală a imaginii.

Varianta fonetică moldovenizantă *potică* face, la rîndul ei, omonimie cu regionalismul *potică* „farmacie", împrumutat din maghiară și folosit prin Transilvania. DLR citează dintr-o schiță a lui Agîrbiceanu: „Doctoriile astea ce ni le-au dat de la *potică,* vezi d-ta că nu ajută nimic". În folclorul ardelean apare varianta *patică,* mai apropiată, grafic, de etimonul maghiar *(patika):* „Te scoală noaptea din somn / Și te mînă la *patică* / Să-i aduci leacuri de frică" (FT, I 213). Din *potică* „farmacie" s-au dezvoltat derivatele *poticar* (cu numeroase variante) „farmacist", cu femininul *poticăriță* „farmacistă", dar și „soția farmacistului".

Și *potecă* și *cărare* au derivate diminutivale: *cărăruie, cărăruşă, cărăruță; potecuță.* La Bălcescu este atestat și *potecaş* „locuitor din Țara Românească avînd misiunea de a supraveghea potecile care duceau spre graniță" (v. DLR, s.v.).

CARTIER, cartiere, s. n. 1. Diviziune a unui oraș, parte a unui oraș, care are un caracter specific, propriu; populația care trăiește în această parte a orașului. 2. Co-

Scanned with OKEN Scanner

mandamentul unei mari unități militare; loc unde se găsește acest comandament.

Atestările din dicționarele noastre — chiar din cel academic — sînt puține și nesatisfăcătoare, dovedind, indirect, pătrunderea relativ tîrzie a neologismului în vocabularul limbii române. În DA, cel mai timpuriu citat este extras din lucrarea lui N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara ungurească*, apărută la începutul veacului nostru (1906): „Trăsura trece printr-un *cartier* de vile frumoase". Alt citat, de astă dată din DL, înlesnește perceperea opoziției — nu numai „spațială" — dintre *cartier* și ... *centru*. Alexandru Sahia: „Peste *cartierele mărginașe* căzuseră întîii fulgi de zăpadă". Prin acest înțeles al său — sprijinit, în citatul din Sahia, de determinantul *mărginașe* — cuvîntul nostru se învecinează, semantic, cu alt neologism, *periferie* (fr. *périphérie*, it. *periferia*), dar și cu turcismul, mult mai vechi, *mahala*, în timp ce franțuzismul *foburg* se apropie, mai curînd, de *suburbie* (lat. *suburbium*), cu observația că acesta din urmă cumulează și sensul de „comună suburbană". Alt sinonim pentru *cartier* este regionalismul *oștează*, maghiarism folosit prin unele părți ale Transilvaniei, astăzi învechit, atestat la Șincai (v. DLR, s. v.). Dintre acestea toate singurul productiv s-a dovedit *mahala*, care și-a alcătuit o familie relativ numeroasă: *mahalagiu*, cu două forme de feminin: *mahalagioaică* și *mahalagiță*; *mahalagism* și chiar un verb, *mahalagiza*, ilustrat, în DLR, cu un citat din Ibrăileanu: „Dar în Caragiale numele acestea *se* mai *mahalagizează* încă, din cauza marelui talent al scriitorului". Într-un articol din 1933, G. Călinescu preferă derivatul verbal *mahalaliza*, extras din tema de plural a substantivului *mahala*: „Aruncați-vă ochii în vitrină și veți vedea groaznice lucruri, comise în numele artei naționale sub îndemnul maeștrilor patrioți. Brumărescu n-a contribuit mai mult la *mahalalizarea* industriei țărănești ca această cooperativă de școli" (*Gîlceava*, I 210).

În limba română actuală *cartier* a devenit un cuvînt banal, așa încît de mirare este că, în dicționare, i se acordă un spațiu mult mai îngust decît acela pe care ar fi îndreptățit să-l aibă. L-am întîlnit, nu o dată, în fermecătoarele cărți de reportaje ale lui Arghezi, împătimit colindător al Bucureștiului de odinioară: „Dincolo de rîul galben al Dîmboviței, înainte pe mii de hectare aleargă *sumedenie de cartiere*, alte părți de oraș, cu alte centre, alte artere, ramificații, unele geometrice și noi, cuburi de vile, sectoare militare, uzine, ateliere, depouri și magazii întinse, pîlcuri între [...] linii ferate paralele, desfăcute în toate direcțiile, ca semnele și inscripțiile unui portativ" (B, 95). Neologismul revine în cea mai frumoasă, poate, din „baladele" lui Miron Radu Paraschivescu, *Rică:* „Îl făceau toți zurbagiu, / dar altul că el nu știu: / ăl mai prima barbugiu, / cuțitar, caramangiu, / ca un fante de spatiu. / Că nu era nici o fată / de el neamurezată, / nici nevastă cu bărbat / să nu-l fi rîvnit la pat. // Și-avea ochii de migdale / de cătau la el cu jale, / și-avea ghiersul cîntător / de cătau la el cu dor, / Rică, — fante de Obor. // Cînd trecea prin *cartier*, / avea pasul de boier, / legănat și nepripit / unde se știa iubit" (CȚ, 55—57).

În ultimele decenii s-a configurat îmbinarea *cartier-oraș* („cartier cu o mare întindere"), pe care Florica Dimitrescu o ilustrează cu citate din presă: „La Suceava, numele de «Arini» definea o mahala insalubră.

Scanned with OKEN Scanner

«Arini» este astăzi numele unui *cartier-oraș*, al unui spațiu urban de cea mai aleasă modernitate" (DCR). Cuprinzînd amintitul compus, textul este prețios și pentru că îngăduie, în condițiile civilizației moderne, stratificarea și nuanțarea sinonimelor *mahala* și *cartier*. Tot în DCR își află loc încă un compus, *cartier-satelit*, denumind un „cartier mai mic, anexat unuia mai mare". Ambele îmbinări sînt semnificative și edificatoare pentru promptitudinea cu care limba înregistrează — în compartimentul ei cel mai „sensibil", acela al vocabularului — inovațiile, fie ele infime, din orice domeniu, de exemplu, din acela al urbanisticii.

La noi, *cartier* reprezintă un împrumut, destul de recent, din franceză: *quartier*. Se impune, imediat, observația că, spre deosebire de situația corespondentului său românesc, fr. *quartier* se dovedește analizabil, ca derivat, cu ajutorul sufixului *-ier*, din *quart* care, în vechea franceză, înseamnă „al patrulea", funcționînd ca numeral ordinal, iar astăzi „sfert", „a patra parte (din)". Altfel spus, neologismul nostru, privit din perspectiva istoriei limbii franceze, devine motivat, semnificînd, la început, „un sfert", adică „o parte (dintr-un oraș)". La rîndul său, fr. *quart* este vlăstarul lat. *quartus* „al patrulea", numeral ordinal aparținînd aceleiași familii cu *quattuor* „patru". Direct din fr. *quart* — raportabil, de astă dată, pur și simplu la numeralul „patru" — limbajul marinarilor noștri și-a însușit neologismul profesional *cart* „serviciu la bord, organizat pe schimburi *din patru în patru ore*" (DM). Celui mai dificil dintre *carturi* — care trebuie să acopere răstimpul de la ora 0 noaptea pînă la 4 dimineața — i se zice, în argoul marinăresc, *cartul cîinelui* sau *cartul dracului*. Femininul lui *quart*, în speță fr. *quarte*, stă la baza termenului muzical *cuartă* (*cvartă*, cf. lat. *quarta*) „intervalul dintre patru note consecutive" (DN). *Cuartă (cvartă)* face, deci, serie cu *terță* și *cvintă*. Cu încă un sufix, tot în limbajul profesional al muzicii, s-a dezvoltat *cvartet* (din it. *quartetto*, fr. *quartette*) „formație muzicală alcătuită din *patru* voci sau patru instrumentiști care execută împreună o compoziție", dar și „compoziție scrisă anume pentru o asemenea formație" (DEX). Dicționarele menționează, în continuare, expresia *cvartet de coarde* „formație fundamentală a muzicii de cameră (două viori, violă și violoncel)".

Revenind la *cartier*, precizăm că, printre sensurile etimonului său (fr. *quartier*), se rînduiește și acela de „reședință", „sălaș" (cf., în limbajul militar, expresia *cartier general* „locul unde se află, în timp de război, comandamentul suprem al unei armate"). Ținînd seama și de aspectul semantic abia semnalat, ni se învederează înrudit cu *cartier* și regionalismul, folosit prin unele graiuri din Transilvania, *cortel* (din magh. *kortély*, împrumutat, la rîndu-i, din germ. *Quartier*) „gazdă, loc unde se poate rămîne peste noapte, cvartir". Ion Agîrbiceanu, *Legea trupului:* „— Eu n-am avut de gînd să-l mut, jupînească Mino, dar băiatul s-a aflat un *cortel* unde mai sînt doi într-o clasă cu el. Zice că poate învăța mai bine" (O, VIII 28). În același volum, după vreo zece pagini de text, ne întîmpinăm cu diminutivul *cortelaș*, prezentînd un sens oarecum surprinzător, anume „elev care stă în gazdă la cineva": „Iar Florea rămase *cortelaș* la Voiculeasa pînă la terminarea liceului" (O, VIII 38).

Cortel „gazdă" intră în relație de omonimie cu moldovenismul *cortel*

Scanned with OKEN Scanner

„umbrelă", derivat, potrivit dicționarelor (DA, DEX), din *cort* cu sufixul diminutival *-el*. DL citează următorul fragment din Cezar Petrescu, *Întunecare:* „Se îndreaptă spre casă să-și pregătească bagajele, [...] manta, galoși și *cortel*". Dar tot *cortel* „gazdă" intră și în relație de sinonimie cu *cvartir*, sprijinit, în DA, pe încă un citat din Agîrbiceanu: „— Te-am căutat la *cvartir* și mi s-a spus că te-ai mutat". Termeni strîns înrudiți, în ciuda deosebirilor de ordin fonetic, *cortel* și *cartier* au dezvoltat, și unul și celălalt, derivate verbale: *încortela* și *încartiera*. Varianta acestuia din urmă, *încartirui*, este realizată în română, din prefixul *în-* și *cartirui*, care, la rîndul său, s-a modelat după rusescul *kvartirovaț'*.

Dintre cuvintele românești vechi, cea mai importantă rudă a lui *cartier* este, bineînțeles, numeralul cardinal *patru*, cu derivatele sale: *pătrime, împătri, împătrit*. Chiar dacă legătura lor cu *patru* e mai puțin evidentă, tot de acolo purced derivatele *pătrar* și *pătrat*, cel din urmă „aranjat" după lat. *quadratus*. Din *pătrat* s-au dezvoltat derivatele diminutivale *pătrățel* și *pătrățică*. Alt diminutiv, *pătrișor*, a ajuns termen profesional al meșterilor tipografi.

CEREALE, s. f. pl. Nume dat unor plante cultivate din familia gramineelor, ale căror boabe servesc în alimentarea oamenilor și a animalelor sau în diferite industrii; grâne.

„Inventarul" principalelor *cereale* l-a întocmit și Tudor Arghezi, într-una din cele mai frumoase poezii ale sale, chemată *Belșug*, titlu sugerat de însăși enumerarea cu care începe strofa a doua: „El, singuratic, duce către cer / Brazda pornită-n țară, de la vatră. / Cînd îi privești împiedicați în fier / Par, el de bronz și vitele-i de piatră. // *Grîu, popușoi, săcară, mei* și *orz*, / Nici o sămînță n-are să se piardă, / Săcurea plugului cînd s-a întors, / Rămîne-o clipă-n soare ca să ardă" (S, I 50). De *cereale* se leagă un singur derivat, și acela împrumutat de-a gata, adjectivul *cerealier* (fr. *céréalier*), cunoscut mai ales din îmbinarea *producție cerealieră*. Atît rom. *cereale*, cît și corespondentele sale romanice (it. *cereale*, fr. *céréales* etc.) coboară din lat. *cerealia*, a cărui biografie, în interiorul limbii latine, este vrednică de tot interesul.

Într-adevăr, în latină adjectivul *cerealis, cereale*, cu pluralul neutru *cerealia* „cereale" devenit substantiv, este simțit, de romani, ca un derivat din numele zeiței holdelor, *flava Ceres* „blonda Ceres", cum o răsfățau strămoșii noștri, atribuindu-i un epitet cromatic, *flava*, care trimite direct către „aurul" grînelor coapte în toiul verii. Mai explicit este Eminescu în poemul *Strigoii*, cînd Arald o evocă pe Maria, „fecioară *blondă ca spicul cel de grîu*" (P, II 162). La Ovidius, în *Tristia* (III, 8, v. 11), *Cerealia munera* sînt „darurile zeiței Ceres". Divinitate sincretică — rezultînd din con-fuziunea zeiței Demeter a grecilor cu o zînă autohtonă, italică — *flava Ceres* este evocată, ca binefăcătoare a omului, în *Fastele* lui Ovidius (IV 393 și urm.). Cu precizarea că „jocurile Cererei" *(ludi Cereris)* sau *Cerealia* începeau în ziua de 12 aprilie, transcriem versurile ovidiene în tălmăcirea foarte exactă, realizată în metru original, a lui Ion Florescu și Traian Costa: „Vin ale Cererei jocuri; de lămuriri nu-i nevoie: / Faptele-i bune și-a ei daruri cu toți le vedem. // Primilor oameni drept hrană slujitu-le-au verzile ierburi / Care creșteau din pămînt, fără-a le fi semănat. // Ei culegeau de pe jos cî-

Scanned with OKEN Scanner

teodată iarba cea vie, / Alteori din copaci fragede frunze mîncau. // Ghinda apoi s-a ivit; cît de bună părutu-le-a ghinda! / Mare-avuție era rodul de țeapăn stejar. // Ceres întîi i-a-mbiat pe oameni cu-o hrană mai bună, / Ghinda o înlocui ea cu mîncări mai de soi. / Ea în jug i-a silit pe tauri să-și plece grumajii: / Soarele-atunci întîi țărna brăzdată-o văzu. // Preț avea numai arama, metalul calib sta ascuns; vai, / Bine era să fi fost veșnic nedescoperit! // Pacea-i iubită de Ceres; țărani, vă rugați pentru pace / Veșnică și un prinț pașnic mereu să aveți. // Voi s-o cinstiți pe zeiță cu grîu și cu sare ce joacă / Și pe altarele vechi bobi de tămîie puneți; / Dacă tămîie n-aveți, aprindeți făclii rășinoase: / Zeei îi place, chiar mic, darul de este curat. // Preoți sumeși, depărtați de voi ale voastre cuțite: / Boul e bun la arat; scroafe trîndave jertfiți. / Să nu loviți cu securea cerbicea din jug; să trăiască / Și să tragă mereu brazde în asprul pămînt" (F, 128).

Pentru a beneficia de o cuprindere cît mai largă a personalității zeiței, a locului deosebit pe care ea îl ocupa în viziunea antichității, trebuie să luăm în considerare faptul că numele ei este raportabil, în ultimă analiză, la verbul *creare* „a crea" și la derivatul incoativ al acestuia, *crescere* „a crește". Zeița *Ceres* devine astfel o divinitate a „sporului" întruchipat în *Cerealia* — simbol, intuit ca atare de Tudor Arghezi, al „belșugului": „Ager, oțelul rupe de la fund / Pămîntul greu, muncit cu dușmănie / Și cu nădejde, pînă ce, rotund, / Luna-și așază ciobul pe mosie".

Pînă la pătrunderea neologismului *cereale*, limba română a exprimat aceeași idee prin cuvinte din fondul statornic al vocabularului, înzestrate cu o polisemie remarcabilă. Vechiul substantiv feminin *bucată* dobîndește acest sens, dar numai la plural. Tudor Arghezi, *Psalmul de taină:* „Pur trandafir, bătut în cuie / de diamant, pe crucea mea / și care-n fiece mișcare / pierzi cu-o petală cîte-o stea. / Cămin al dorurilor mele, / fîntîna setii-nviersunate, / Pămînt făgăduit de ceruri / cu turme, umbră și *bucate*" (S, I 116). Tot Arghezi, *Flautul decîntat:* „Gospodăria lui de prin Amiazamare / Se cîrmuia de sus, din depărtare, / Cu mori, cu turme, cu *bucate*" (S, IV 15). Prin oricare din sensurile sale, vechiul *bucată* este strîns legat de verbul *îmbuca* (Creangă, O, 86, *Povestea lui Stan Pățitul:* „Băietul se pune ciobănește într-un genunchiu, *îmbucă* răpede ce *îmbucă* și apoi se duce după trebi") și de substantivul *(îm)bucătură* (Goga, O, I 110, *Graiul pînii:* „Simt duhul răzvrătirii negre, / Înfricoșată zi de mîne / Cum și-au dospit amărăciunea / În *bucătura* mea de pîne"). Sursa acestei interesante familii de cuvinte românești se află în lat. *bucca* „gură", păstrat cu același înțeles în italiană *(bocca)* și în franceză *(bouche)*.

Alt sinonim vechi pentru *cereale* îl aflăm în pluralul *grîne*, pătruns și la Eminescu în *Scrisoarea II:* „Vedeam valuri verzi de *grîne*, undoiarea unei iniști" (P, III 42). Derivatul *grînețe* (plural pentru *grîneață*), întrebuințat regional, păstrează același sens.

În sfîrșit, *pîine* și *pită* completează seria sinonimelor vechi ale neologismului *cereale*, cu observația că, și ele, sînt întrebuințate, cu acest sens, mai ales la plural. Sadoveanu, *Frații Jderi:* „— Să fii sănătos, staroste Căliman, îi răspunse zîmbitor și pe gînduri Vodă; să duci asemenea plăcut vînat la ospățul nostru de după *culesul pînilor* și, mai ales, la sfințirea ctitoriei noastre celei nouă"

Scanned with OKEN Scanner

(O, XIII 177); „— [. . .] Numai spun oamenii de la cîmp că-i suferință din partea malaiului. Sămînța sămănată stă ca-n piatră. Dar este vreme și pentru asta. Și dacă dă Dumnezeu ploaie, se dreg și celelalte *pîni*“ (O, XIII 648). Acest arhaism semantic stăruie la Sadoveanu în cărțile sale de evocare, ca un discret procedeu al situării în timp. *Viața lui Ștefan cel Mare:* „Îndată plecară curieri la castelanii Podoliei să-i înștiințeze că Mamac nu așteaptă decît secerișul țarinilor din Lehia, ca să vie să ridice *pînile*, împreună cu robii care-i mai fac trebuință“ (O, XII 296).

CHINTESENȚĂ, s. f. sg. Esența, principalul, esențialul într-o concepție, într-un lucru, într-o operă etc.

Sadoveanu despre limba lui Ion Creangă: „Găsim în Creangă limbă populară, însă e ușor să ne dăm sama că nu e limba populară obișnuită, ci o *cvintesență* artistică și armonioasă a ei“ (O, XIX 429). Neologismul suferă un adevărat proces de polarizare a sensurilor, căci la Eminescu, în partea finală a *Scrisorii III*, el exprimă esențialitatea negativă: „Toți pe buze-avînd virtute, iar în ei monedă calpă, / *Quintesență* de mizerii de la creștet pînă-n talpă“ (P, III 49). Grafia cu *qu-* este, evident, latinizantă (*quintessentia*, în latina medievală), ca și varianta preferată de Sadoveanu *(cvintesență)*, în timp ce *chintesență* orientează către limba franceză: *quintessence*.

Cu ajutorul unor derivate pe care le-am împrumutat de-a gata, cuvîntul tinde să-și închege o familie, alcătuită din verbul *chintesenția* și din participiul său *chintesențiat*, devenit adjectiv, care reproduc fr. *quintessencier* și, respectiv, *quintessencié*. În următorul citat din *Gazeta literară* (nr. 52/1966, p. 8), *chintesenția* este sinonim cu *sintetiza:* „Exemplul unui Brîncuși care *chintesențiază* formele cu mare rigoare intelectuală [. . .] ne învață ce este marea plenitudine creatoare“. Atît verbul cît și participiul adjectiv sună snob și ar putea (sau ar trebui) să fie evitate.

Pentru ca structura intimă a cuvîntului să ni se lumineze pe deplin, trebuie să știm că sensul vechi, astăzi folosit rar, al neologismului era următorul: „a cincea esență (lat. *quinta essentia*), substanță eterică considerată de alchimiști ca al cincilea element în afară de pămînt, apă, aer și foc“. *Chintesența* ca „a cincea esență“ ne duce gîndul la acel „ser din care visul să ia viață“ pe care se trudește să-l obțină, noapte după noapte, „prin fel de fel de alchimii“, eroul lui Radu Stanca din *Baladă studențească:* „Și iată că-ntr-o noapte izbuti! / Căci distilat prin zeci de eprubete / Lichidul cu reflexe albăstrii / Iscă un fum cu forma unei fete, / O fată cu păr lung, de abur pur, / Cu sînii goi săltînd ca niște valuri, / O negură dansînd jurîmprejur / Într-o profunzie stranie de voaluri. // De-atunci, apoi, din ce în ce mai dens, / Din ce în ce mai mult, la ora șapte, / Această experiență fără sens, / El o făcu în fiecare noapte. // În fiecare noapte, așadar, / Din serul nou creștea încet în aer / Un trup înalt, albastru, sublunar, / Un sul de-argint subțire ca un vaer“ (V, 73). Cu acest înțeles — oglindit, indirect, în versurile lui Radu Stanca — neologismul *chintesență* nu mai este întrebuințat, astăzi, aproape deloc. Dar el explică, destul de convingător, semnificația actuală a cuvîntului, de „esența cea mai profundă, cea mai aleasă, cea mai pură a unui lucru“. Nu trebuie scăpat din vedere nici amănuntul că, în gîndirea antichității, *chinte-*

Scanned with OKEN Scanner

sență era o însușire imaginară a eterului, pe care grecii vechi și indienii îl considerau al cincilea și cel mai suav element material al lumii, substanță a corpurilor cerești înseși. Pornind tocmai de aici — de la această „însușire imaginară" — ne putem mai lesne dumeri asupra notei de „eminență calitativă" cuprinsă, ca factor de bază, în încărcătura semantică a cuvîntului.

În limba „scripturelor române" *chintesență* beneficiază de un sinonim care se integrează în fondul de aur al lexicului vechimii: *lamură* „partea cea mai aleasă a unui lucru". Mireasma vocabulei — populară și arhaică — nu putea să-i scape lui Sadoveanu, incomparabil pricepător al tainelor graiului din veac. Alături de vînătoare și pescuit, apicultura fiind foarte aproape de sufletul prozatorului-poet, nu-i de mirare că expresiile *lamura florilor, lamura mierii (de miere),* la propriu sau ca termeni de comparație, mișună în operele sale. *Cîntecul amintirii:* „Și ici-colo, prin singurătăți, numai ce vedeai cîte-un bordei și cîte-o prisacă... Umblau albinele la cules și strîngeau la știubeie *lamura florilor*" (O, IV 297); *Frații Jderi:* „Comisul Simion avea încă în el, *ca o lamură de miere,* dulceața ceasului de sară, din ajun, cînd avusese iar lîngă sine pe copila lui Iațco" (O, XIII 470). Iar *lipsa lamurei* exprimă, metaforic, în ultimul capitol din *Anii de ucenicie (Grădina liniștii),* ideea neizbutirii: „— Paharul îl beau, prietine, a acceptat Anghel, și-l închin în sănătatea ta, și-ți doresc toate *izbînzile pe care le-ai rîvnit și nu le-ai avut. Sînt flori fără lamură,* altele fără miros" (O, XVI 621).

Dar nu numai în „limba vechilor cazanii" a putut Sadoveanu identifica acest suav cuvînt al vechimii. Ca metaforă a „vorbelor dulci" ce cad de pe buzele iubitei, expresia *lamură de miere* se ivește de cîteva ori în postumele eminesciene: „În ochii tăi citeam atît eres, / Atîta dulce-a patimei putere, / Că-n suflet toată, toat-o am cules. // *Vorbirea ta mi-i lamură de miere,* / În ochii tăi de visuri e un chaos, / Și-atît amor c-auzi pîn' și-n tăcere" (P, II 118); „*A vorbei tale lamură de miere* (P, II 326); „O, cine ești? Îmi spune, de ce mă prinzi în brațe? / De ce zîmbirea lină e-amor și e dulceață? / De ce *cuvîntul buzei e lamură de miere?*" (P, II 146). O singură dată doar, în peisajul edenic din postuma *Dacă treci rîul Selenei,* expresia *lamură de miere,* sub forma unei variante sintactice *(lamura mierei,* regresează către nivelul semnificației sale proprii: „strugurii vineți și galbeni [...] îmflați stau la soare. / Vineți cu brumă sunt unii, iar alții cu boabele galbene c-aurul, / Fluturii le-nconjoară ca dulci corăbioare de colori și lumini, / Iară *albine* din bobițe crăpate *sorb lamura mierei*" (P, II 223). Dar, în variantele poemului *Călin (file din poveste), lamură* urcă, din nou, la etajul înțelesurilor figurative: „*Lamura vieții* noastre ca un fulger, ca o clipă-i" (O, I 413).

Poeții veacului nostru au actualizat, deopotrivă, virtualitățile metaforice ale cuvîntului. În *Prolog* la *Cîntecul focului,* Lucian Blaga își mustră astfel urmașii: „O, tineri cari umblați printre frumuseți, / ce fel de tineri sunteți, tineri cîntăreți? / V-a părăsit de tot dumnezeirea? / Uitarăți cîntecul ce-l cere firea? / Sau nu-l găsiți? *V-a amuțit în gură / cuvîntul ce alege lamura din zgură?*" (O, II 93). Iar esența și preaplinul vieții noastre sufletești sînt evocate de Octavian Goga cu expresia *lamura văpăii noastre sfinte,* în poemul *O rază* (O, I 142).

Scanned with OKEN Scanner

Lamură nu putea lipsi din opera unui poet al purității, cum este George Murnu, cunoscător desăvîrșit al tuturor tainelor vocabularului românesc, atît pe dimensiunea orizontală cît și pe cea verticală. Iată, spre ilustrare, cîteva versuri din poemul-metaforă *Cîntecul meu:* „Strînge *albina* mea neostenită / Desfătare neasemuită / Strînge-n sine-i tot mai uluită / Din livada albă de petale; / Tot se-mbuibă, nu se mai potoale / Lacomă de-a ochilor ispită / Bulbucare-a sevelor vitale. / Și din toată ramura-nflorită, / Din tot rodul aninat în cale / Se înfruptă, bea ca din pocale / Și-mbelșugă mană prețuită, / *Lamură de-aromă și de miere* / Și-mi strecoară zestre de lumină / Și tămadă-n noaptea-mi de durere, / Fagurii mei umple în stupină / Cîntecul meu, truda mea de-albină“ (P, 123).

Resursele figurative ale cuvîntului sînt învederate de Sadoveanu în îmbinări care, pînă la el, nu mai fuseseră, probabil, niciciînd închegate, în ciuda aspectului firesc, lipsit, parcă, de orice intenție stilistică. Se rînduiesc aici, printre altele asemănătoare, expresiile *lamura soarelui, lamura Mioriței* (în legătură cu numeroasele variante ale baladei), *lamura sufletului* ș.a., toate dovedind mobilitatea semantico-stilistică a termenului, marea lui capacitate de adecvare contextuală, atunci cînd el este mlădiat de mîna unui artist desăvîrșit. *Nunta domniței Ruxanda:* „— Ai dreptate să vorbești astfel, băiete, m-a certat el cu blîndeță. Tu ești ca via, care-și întinde lăstarii pretutindeni, acoperind și biruind totul. Abia la urmă, cînd toată această putere a căzut vestejită, din *lamura soarelui* se alege puțintel vin. Acuma tu ai în tine acea tinereță fără moarte pe care am avut-o și eu“ (O, XI 360); *Anii de ucenicie:* „Din nou, în acest leagăn al baladelor, mă simțeam uimit de înțelegerea de mare poet a lui Alecsandri. Căci el, întăia oară, a auzit sunînd silabele misterioase ale *Mioriței,* urmărindu-le din vale în vale, din ecou de vînt în ecou de bucium; el le-a recunoscut forma fină și mlădioasă, alegînd *lamura ei* din variantele tufoase și imperfecte, pînă ce-a statornicit-o definitiv în forma-i pură de juvaer“ (O, XVI 610). Extras din capitolul XVIII, intitulat *Am cunoscut oameni noi și păstori din veac,* fragmentul abia citat constituie o adevărată profesiune de credință a lui Sadoveanu, prilejuind o înțelegere și o apreciere exacte a relațiilor dintre scriitor și literatura noastră populară. *Lamură* nu este aici numai sinonim, ci, într-un anume sens, și o *metaforă a chintesenței,* sugerînd, cu incomparabilă forță artistică, nobila rîvnă a lui Alecsandri de a prelucra *Miorița* pentru a alege și a reține, din minereul textului frust, aurul gîndirii și al sensibilității populare. Altundeva, în *Viața lui Ștefan cel Mare* — referindu-se la povestea din bătrîni, transmisă de Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae,* cu privire la Dragoș Vodă descălecătorul și la capauca lui, Molda, pierită în apa care i-ar fi veșnicit numele *(Moldova)* — Sadoveanu restabilește legătura și echilibrul dintre documentul istoric și legendă, căutînd să le concilieze într-o viziune proprie, aceea a poeziei. *Lamură* semnifică, acum, *chintesența sufletului național,* mereu sporită, mereu șlefuită pe verticala istoriei: „Istoricii, care nu afirmă nimic fără act scris și pecetluit, au avut dreptate din punctul lor de vedere să înlăture această legendă. În locul ei însă n-au pus nimic. Nefiind istoric, eu îmi voi îngădui să dau iarăși povestei strămbunilor noștri dreptul ei. Nu

Scanned with OKEN Scanner

sînt realități numai clădirile de piatră și petecile de hîrtie; mitul păstrează eternității *lamura sufletului generațiilor*. Ceea ce au crezut bătrînii și ceea ce vor crede copiii noștri, desfătați de vis, e un adevăr pe care nu-l vor putea înlătura oamenii prea serioși. Nici un argument nu poate sta mai presus de o frumuseță. Deci îmi păstrez legătura cu cei care dorm în acest pămînt și nu lepăd cele relatate de Cantemir" (O, XII 231). Într-o îmbinare contextuală asemănătoare — sugerînd însă, nuanțat, ideea de „inocență", de „neprihană" — metafora *lamura sufletului* revine în „cartea" pe care presvitera Olimbiada o îndreaptă către Nicoară Potcoavă, dîndu-i cîteva vești și despre jupînița Ilinca: „Atunci cînd, fără apărare, o chinuiau toți demonii trupului, eu am avut plăcerea crudă de a crede că nu se poate apăra; și acum mă întreb cum s-a putut păstra curată *lamura acestui sufleței?*" (O, XVIII 317).

Noțiunea de „partea cea mai aleasă dintr-un lucru" este exprimată, în textele vechi iar apoi, la Sadoveanu, și prin substantivul polisemantic *frunte* urmat de un „genitivus materiae". Iată două fragmente ilustrative: „morarul, după ce ne ospătase cu mămăligă din *fruntea făinii* și cu pește zvîrlit viu în jar, fript înăbușit și tăvălit în salamură, ne spunea cîte grozăvii toate despre întîmplări vechi" (O, III 91); „— [...] Iar pînă ce-om ieși, știu eu că ai dat poruncă, după datină, morarului să aducă un căuș din *fruntea făinii;* și să zvîrle pe cărbuni niște carași prinși în noaptea asta la produfuri. Îi tăvălim după aceea într-o salamură de ardei — și mămăliguța o mestecăm mult ș-o scoacem bine. Apoi la asemenea lucru se întovărășește rachiul de prune — grozăvie!" (O, VIII 449). Cu nedisimulată voluptate pregustă scriitorul deliciile ospățului viitor: de aceea el zăbovește și tărăgănează, înșirînd pe îndelete elementele descrierii.

CHIT, adv. Achitat, plătit.

Circulația acestui adverb împrumutat din franceză *(quitte)* este extrem de redusă, mărginindu-se la expresia familiară *a fi chit (cu cineva)* „a nu-și mai datora nimic unul altuia", pe care dicționarele o reazemă pe un citat din proza lui Bolintineanu: „Tu mi-ai scăpat viața și eu sunt datoare să scap pe a ta ca *să fim chit*". Din punctul de vedere al încadrării sale morfologice, *chit* funcționează ca un adverb, dar, în alianță cu conjuncția subordonatoare simplă *că*, el participă la structurarea unei locuțiuni conjuncționale concesive, *chit că*, aliniindu-se lîngă celelalte jonctive cu aceeași valoare: *deși, cu toate că, măcar că, batîr că* etc. Iată un citat din Gramatica Academiei: „Dar învățătura cerea bani pe care ea, Rafira, n-avea de unde să-i cîștige, *chit că* ar fi vrut să muncească pentru bărbatul ei pînă și-ar fi dat sufletul". Bineînțeles, un atare fenomen de conversiune gramaticală se însoțește, în chip fatal, cu subțierea, pînă aproape de anulare, a sensului lexical originar al cuvîntului. Adverbul *chit* devine astfel „gol" de conținut, o simplă unealtă, o componentă a unui jonctiv subordonator la nivelul sintaxei frazei.

Înainte de orice trebuie făcută precizarea că, pătruns în limbajul familiar, adverbul *chit* intră, în sistemul vocabularului limbii române, într-o dublă relație de omonimie. Mai întîi, cu germanismul *chit* „pastă formată dintr-un praf mineral și un lichid vîscos (ulei de in, glicerină etc.), care se întărește în contact cu aerul și e folosită la fixarea geamurilor în cercevele, la astuparea gău-

Scanned with OKEN Scanner

rilor în lemn sau în zid" (DEX). *Chit* acesta, substantiv neutru întrebuințat mai ales la singular, servește ca punct de plecare pentru derivatul verbal *chitui* „a lipi, a fixa, a astupa, a netezi ceva cu chit". Dicționarele ne propun un fragment din romanul lui Jean Bart, *Europolis:* „Se mulțumise să fugă pe mare cu sicriul pe care-l *chituise* și călăfătuise bine ca să nu intre apă în el". Prezent în acest citat, verbul *călăfătui* este un termen strict profesional, aparținînd limbajului navigatorilor și semnificînd „a etanșa, a astupa, a obtura spațiul dintre scîndurile bordajului sau ale punții, folosind *calafat* (cîlți îmbibați cu gudron"). Am reprodus definiția din DA, unde este înregistrat și definit și turcismul *calafat,* bază pentru derivatul verbal *călăfătui.* Acesta — familiar cititorilor lui Radu Tudoran — se ivește încă de timpuriu în literatura noastră. D. Cantemir: „Corăbiiarul carile [...] găuricea care pișteaște („picură, zămuiește") cu vremea nu *călăfătuiește,* în abur vivor și în picătură apa fără măsură află" (DA).

Al doilea omonim, tot substantiv dar masculin (cu pluralul *chiți*), este un împrumut din slava veche, făcînd sinonimie, mai tîrziu, cu neologismul *balenă* (fr. *baleine,* lat. *balaena*). Ilustrăm cuvîntul cu aceste frumoase stihuri din *Psalmii* versificați de Dosoftei Mitropolitul: „Și marea, cîtu-i de lată, / Și largă, și desfătată, / Într-însa tu ții heri („fiare, jigănii") multe, / Jigănii mari și mănunte. / Preste luciu de genune / Trec corăbii cu minune. / Acolo le vine toană / De fac *chiții* gioc și goană" (P, 755); sau, în aceeași măiestritură a scripturelor române din veacul de demult: „Tu ții marea de nu-neacă / Și zîci holburii să tacă. / Tu smerești *chitul* din mare, / De i-ai pus belciug prin nare" (P, 627); în sfîrșit: „Și i-ai supus toate supt a lui picioare, / Oile și boii, și tot de supt soare, / Dobitoc sălbatec de cîmp și de Luncă, / Jigănii sirepe, ce strică ș-apucă, / păsările toate, ce sînt zburătoare, / De vînt și de apă ce-s înotătoare, / Pre *chiții* cei mare, pre tot feli de pește, / Și-n tot ce-i în mare el oblăduiește" (P, 67). *Chit* „balenă" se ivise și mai timpuriu, în textele nordice, rotacizante, de pildă, în *Psaltirea Scheiană:* „Blagosloviți fântările, marea și rîurile, *chiții* și toate ce se clătescu întru ape" (DA).

Adverbul *chit,* cunoscut mai ales din expresia *a fi chit,* în ciuda sunetului său familiar, rămîne un franțuzism. Iar modelul din franceză, *quitte* „slobod de o anumită obligație", reprezintă urmașul direct al participiului-adjectiv latinesc *quietus,* mai tîrziu *quitus* „liniștit", „potolit", „domolit". Din *quitte* franceza și-a derivat verbul *quitter* „a slobozi (pe cineva) de o anumită obligație", iar apoi „a lăsa" și chiar „a părăsi". Cu ajutorul unui simplu prefix, arătînd „direcția" (cf. lat. *ad-*), tot în franceză, se înfiripă încă un verb, *acquitter,* pe care l-am împrumutat și noi: *achita.* Sîntem în fața unui viguros neologism polisemantic echivalînd, în limbajul juridic, cu „a scoate (pe cineva) din culpă, a disculpa; a declara (pe cineva) nevinovat". Cu acest sens, infinitivul lung devenit substantiv apare la Macedonski în poemul *Curtea cu jurați:* „Mi-aduc și azi aminte de ziua *achitării,* / De zgomotul din sală, de domnii avocați, / De-aprozii de la ușă, de vorbele-acuzării" (O, II 121). Evident, *ziua achitării* înseamnă „ziua cînd *am fost achitat*", adică declarat nevinovat". În limba comună același verb neologic semnifică „a-și plăti o datorie, a lichida o datorie", iar în limbajul familiar ajun-

Scanned with OKEN Scanner

ge sinonim pentru „a omorî", „a ucide". Cîteștrele aceste înțelesuri („a scoate din culpă", „a-și plăti o datorie", „a ucide") sînt, într-un fel sau altul, reductibile la conceptul fundamental de „liniștire" (cf. fr. *quitte* din lat. *quietus, quitus,* „liniștit"), relativă sau, în ultimul caz, . . . definitivă. „Setea *liniștii eterne*" — ar spune Poetul.

Așadar, analiza lingvistică verticală ne duce la încheierea că atît fr. *quitte* și *acquitter* cît și neologismele noastre *chit* și *achita* sînt termeni strîns înrudiți, în ciuda divergențelor semantice intervenite. Rudă bună cu *chit* și *achita* se vădește încă un neologism, binecunoscutul *chitanță,* avînd ca model fr. *quittance,* derivat din verbul *quitter,* despre care a mai fost vorba. Așa cum știe toată lumea, *chitanța* este un „înscris prin care creditorul recunoaște că debitorul și-a achitat datoria". Henry Fielding, *Tom Jones:* „Cu toate că aveam prea puțină încredere în făgăduielile lui, i-am mai dat cincizeci de lire, ca să-mi respect cuvîntul; mi-a dat o *chitanță,* asta fiind tot ce puteam aștepta vreodată din parte-i în schimbul banilor mei" (EPL, I, 1969, p. 256). De astă dată, prin *chitanță,* debitorul recunoaște primirea unei sume de bani. Deci definiția anterioară trebuie lărgită . . . Oricum, *chitanța* fiind un înscris relativ . . . „liniștitor", dependența termenului de tema latinească *qui(e)t-* ni se învederează destul de lesne, de astă dată și la nivelul, mai capricios, al sensurilor.

Cuibul tuturor cuvintelor ce s-au perindat în discuția noastră de pînă acum îl aflăm în substantivul latinesc *quies* cu genitivul *quietis* „liniște", „odihnă", „repaus". Verbul incoativ corespunzător *(re)quiesco* îl cunoaștem din zicerea creștină *requiescat in pace* „odihnească în pace", rostită la slujba religioasă a îngropăciunii. Cît despre specia muzicală chemată *recviem* și ilustrată de compozitori celebri — Mozart, Berlioz, Verdi, Brahms și alții — aceasta este o formă de acuzativ presupunînd un nominativ *requies,* rămasă prin abrevierea titlului rugăciunii *Dona eis requiem aeternam* „dă-le lor, Doamne, *odihnă* vecinică".

Tema *quiet-* se regăsește în derivatele latinești *quietudo, quietudinis* „liniște", „calm" și în antonimul acestuia, *inquietudo* „neliniște", „îngrijorare", pe care ni le-am însușit și (unii din) noi, cu tot sunetul lor pretențios: *chietudine* și *inchietudine.* Nu sînt înregistrate decît în DN, măcar că al doilea apare la G. Călinescu.

Alături de *quietus* „liniștit" există în latină antonimul acestuia *inquietus* „îngrijorat", obținut cu ajutorul prefixului privativ *in-: inquietus animus* „suflet neliniștit" (Titus Livius). Dar, în latina populară, trebuie să se fi dezvoltat încă un *inquietus,* omonim cu cel dintîi, în cadrul căruia însă prefixul nu are valoare negativă, ci marchează „direcția", pătrunderea într-o anumită stare. Acest *inquietus* „care intră în starea de liniște" stă la baza adjectivului și adverbului nostru *încet,* cuvînt vechi și popular, bucurîndu-se de o largă răspîndire în opera lui Eminescu. *Pe aceeași ulicioară . . . :* „Ah, subțire și gingașă / Tu pășeai *încet, încet,* / Dulce îmi veneai în umbra / Tăinuitului boschet" (P, II, 230). Așezat, uneori, la final de vers, într-o poziție privilegiată, *încet* atrage acolo, pentru rimă, forme neliterare, de un incontestabil randament acustic și, în general, expresiv. *Peste vîrfuri:* „Mai departe, mai departe, / Mai încet, tot mai *încet,* / Sufletu-mi *nemîngîiet* / Îndulcind cu dor de moarte" (P, II 170); *M-ai chinuit atîta cu vorbe de iubire:* „Și în fereastră vîn-

Scanned with OKEN Scanner

tul cu degetele pare / Că bate lin și dulce și vîjîie *încet:* / Urechea iar îmi sună în liniște și iară / Simt inima că-mi bate de-un dor *învăpăiet!* / În minte mi se-adună mii visuri zîmbitoare, / Căci nu te văd pe tine, ce crud le-ai *spăriet* / Din tainica lor umbră... Și sufletu-ți fierbinte / Abia-mi mai e o slabă aducere-aminte..." (P, II 85). Sunetul, scăzut și intim, al acestor fonetisme regionale, cu *-et* în loc de *-at*, îl determină pe Eminescu să le accepte și în alte poziții decît cea finală, ceea ce înseamnă că opțiunea pentru ele nu este dirijată exclusiv de criterii tehnice. *Călin (file din poveste):* „Pleacă gura la ureche-i, blînd pe nume el o cheamă, / Ea ridică somnoroasă lunga genelor maramă, / *Spăriet* la el se uită... i se pare că visează" (P, II 158).

Din *încet* româna și-a făurit trei diminutive: *încetinel, încetișor, încetuț.* Primele două alternează la Eminescu, într-una din poeziile „tinereții", *Misterele nopții* (P, I 14—15). *Încetișor* revine și mai tîrziu, în *Luceafărul:* „Ea, îmbătată de amor / Ridică ochii. Vede / Luceafărul. Și-*ncetișor* / Dorințele-i încrede". (P, III 115), dar și într-o cunoscută postumă din 1878, tot în poziția finală, a rimei: „Fiind băiet păduri cutreieram / Și mă culcam ades lîngă izvor, / Dar brațul drept sub cap eu mi-l puneam / S-aud cum apa sună-ncetișor (P, II 219).

Fie că e moștenit din latină, fie că e derivat, în română, din *încet,* verbul *înceta* „a se opri dintr-o acțiune, a nu mai continua" face parte din aceeași familie de cuvinte cu *încet* și derivatele sale, dar și cu neologismele discutate la începutul acestui capitol: *chit, chitanță, chietudine, inchietudine* etc. Vrednic de toată atenția e amănuntul că, mai ales în poezie, sufixul flexionar *-ez (încetez, încetezi, încetează...)* poate fi îndepărtat, cum se întîmplă, destul de des, la nivelul limbii populare *(eu lucru, tu lucri, el lucră).* Eminescu *Făt-Frumos din tei:* „Cînd cu totului răpită / Se-ndoi spre el din șale, / El *înceată* din cîntare / Și-i grăi cu glas de jele" (P, II 9). Persoana a treia *(înceată=încetează)* rămîne, și în urma desufixării, omonimă, la nivelul morfologiei, cu imperativul. Eminescu, *Andrei Mureșanu:* „Ce gînd superb! O,-*nceată,* / Inima mea cea stoarsă de-o cugetare beată, / Nu răscoli-n bătaie-ți ruinile sfărmate / A lumii-mi dinăuntru" (P, I 132).

COCHET, cocheți; COCHETĂ, cochete, adj., s. m. și f. Persoană, mai ales femeie, care folosește tot felul de mijloace pentru a plăcea, pentru a seduce; persoană îmbrăcată cu gust, eleganță, cu purtări îngrijite, care dorește să placă, să fie admirată; (despre lucruri) drăguț, îngrijit, elegant, grațios.

Cîteva din notele cuprinse în această definiție — de altfel, cam laxă — îndreptățesc aprecierea că epitetul în discuție este un „cîștig" al lumii moderne; în orice caz, nu are echivalent exact nici în latină, nici în elină.

În ceasuri de misoginie amară, Eminescu așterne atare versuri *(Scrisoarea IV):* „De la creștet la picioare s-o admiri și s-o dezmierzi / Ca pe-o marmură de Paros sau o pînză de Correggio, / Cînd ea-i rece și *cochetă?* Ești ridicul, înțelege-o" (P, III 54). Cu aceeași valoare pregnant depreciativă, aproape sinonim cu *frivolă,* determinantul revine în primele versuri din *Scrisoarea V:* „Cînd *cochetă* de-al tău umăr ți se razimă copila, / Dac-ai inimă și minte, te gîndește la Dalila", personaj legendar rămas, peste veacuri, ca simbol al vicleniei, al perfidiei fe-

Scanned with OKEN Scanner

minine, căci, potrivit unei străvechi tradiții, ea, Dalila, l-a vîndut pe Samson filistenilor, retezîndu-i, pe cînd dormea, părul, unde sălășluia toată „vîrtutea" bărbatului: „De l-au prins apoi dușmanii, l-au legat și i-au scos ochii / Ca dovadă de ce suflet stă în piepții unei rochii" (P, *III* 55).

Lesne sesizabilă în citatele de pînă acum, tenta peiorativă din structura semantică a lui *cochet* se îngroașă, parcă, în aceea a derivatului verbal *cocheta* (fr. *coqueter*) „a încerca, a căuta cu orice chip să placă, să atragă atenția, interesul, simpatia (unei persoane de sex opus) printr-o comportare plină de seducție". Eminescu, *Scrisoarea V:* „Dama *cochetează* cu privirile-i galante, / Împărțind ale ei vorbe între un crai bătrîn și-un fante" (P, III 57). Tot de *cochet* se leagă încă un derivat, *cochetărie* (cf. fr. *coquetterie*), fără ca vreo nuanță peiorativă să fie în chip obligator implicată. DL citează din romanul lui Jean Bart, *Europolis:* „Ea privea mîndră drept înainte, cu o inocentă *cochetărie,* simțind instinctiv că-i studiată". Derivatul acesta neologic nu era străin poeților din veacul trecut. Gr. Alexandrescu, *Nina:* „După atîta *cochetărie* / Și necredință și viclenie, / În sfîrșit, Nino, simț că trăiesc" (O, I 158). Coordonarea și corelarea cu *necredință* și *viclenie* fixează sensul contextual al neologismului.

În majoritatea cazurilor, *cochet* este determinant pentru persoane de sex feminin și îl regăsim în atare situații în sprintenele versuri ale lui Topîrceanu din volumul *Parodii originale,* de pildă în *Vara la țară* (după Al. Depărățeanu): „Dați-mi, dați-mi strada-ngustă / Unde gustă / Omul viața mai din plin, / Cu trăsuri, *femei cochete* / Și cu fete / Încălțate cel puțin!" (OA, I 89); în *Răspunsul micilor funcționari* (după Al. Mirea): „Seara, cînd cad leneși fulgii de zăpadă, / V-ați oprit vrodată la un colț de stradă [. . .]? / E o-nvălmășeală, un popor de *fete* / Rumene, vioaie, sprintene, *cochete,* / Care trec grăbite chicotind în șoapte. / Au în ochi lumină și-n privire noapte" (OA, I 99); în *Menajerie* (după Adrian Maniu): „o flașnetă țipa indiscretă melancolii / de amurguri pustii, / pe cînd *o femeie cochetă,* / cu pantaloni verzi și cu ciorapi, / ținea în mînă o cravașă ca o baghetă / și făcea semne ca să îndemne din cale / să intre niște soldați la animale" (OA, I 127). Cu puțină bunăvoință, poate fi înseriată aici și . . . *Cioara,* tot a lui Topîrceanu: „Tristă ca un crep de doliu / În văzduhul diafan, — / Ca un punct aerian / Pe-al zăpezii alb orgoliu: / Stranie ca un ponos / Al priveliștei de cretă; / Solitară și *cochetă* / Ca un cuc de abanos" (OA, I 172). În puțin cunoscutul, din păcate, poem al lui Duiliu Zamfirescu, *O noapte în pădure,* altă pasăre autohtonă capătă același epitet: „Lîngă *vrabia cochetă* / Stă mierloiul în picioare / Îndrugîndu-i din flașnetă / Dorul lui de zburătoare" (O, I 181). La Bacovia forma feminină a adjectivului este epitet al „mulțimii", în una din cele mai cunoscute poezii: „Amurg de toamnă violet . . . / Pe drum e-o *lume* leneșă, *cochetă;* / Mulțimea toată pare violetă, / Orașul tot e violet" (O, 18).

Însoțind și determinînd nu ființe, ci obiecte, *cochet* devine sinonim cu „elegant", „grațios", „drăgălaș", cu un termen mai general, „plăcut (la vedere)". Iată una din isprăvile anotimpului rece în viziunea lui Topîrceanu, așa cum ni se conturează ea în poemul *Noapte de iarnă:* „Din ogeagul de cărbune / Face albă colonadă / Și pe trunchiuri negre pune / Capiteluri de zăpadă, / Iar prin

Scanned with OKEN Scanner

crengile cochete / Flori de marmură anină, — / O ghirlandă de buchete / Care tremură-n lumină" (OA, I 40). La Macedonski, adjectivul nostru apare ca epitet al mediului urban în *Rondelul oraşului mic:* „Cu *centru* intim *şi cochet,* / Şi fără case cu arcade; / Oraşul mic te fură-ncet / Cu ale lui tăcute strade" (O, II 200). Direct sau indirect, *cochet* este un epitet personificator al componentelor universului floral. Bolintineanu, *Cîntecul nunţii în Castaria:* „Căci o roză mult mai dulce, / Căci un *crin* mult mai *cochet* / Graţiile vor aduce / Să-mpletească un buchet" (OA, I 133). Eminescu, *Sărmanul Dionis:* „Grădina dedesubtul ferestrei, în care adormise Dionis, era de un verde umed şi răcorit după noaptea cu ploaie, *florile* împrospătate *ridicau în soare cochetele capete* copilăroase şi ochii lor plini de reci şi zadarnice lacrimi" (PL, 54). Epitetul nu este repudiat de Sadoveanu, care nu se prăpădeşte cu firea după neologisme: „Casa însurăţeilor părea şi ea tînără şi *cochetă,* cu ferestrele pline de flori rîzînd în soare" (DL).

Prin conversiune gramaticală, la Eminescu, în poemul postum *Pustnicul,* adjectivul în discuţie, la forma lui feminină, devine substantiv: „La ce-aş descrie *gingaşa cochetă,* / Ceabia trecută de-optsprezece ani, / Priviri trimite, tímide, şirete, / Cînd unui tont, ce o privea avan, / Cînd unui ghiuj, cu mintea căpietă, / Urît ş-avar, sinistru şi pleşcan. / Sau unui general cu talia naltă, / Strigău şi prost ca şi un bou de baltă?" (P, I 148). Am lăsat textul să curgă, pentru că strofa, privită în ansamblu, cuprinde cîteva formaţii lexicale de mare interes, componente ale vocabularului satiric eminescian: *tont, avan, ghiuj, căpiet, pleşcan, strigău.* Cel din urmă mi se pare cu atît mai remarcabil cu cît sporeşte lista, firavă, a derivatelor peiorativ-augmentative cu sufixul *-ău,* care pornesc de la verbe: *lingău* (din *linge*), *mestecău* „făcăleţ" (din *mesteca*), *mîncău* (din *mînca*), *ningău* „ninsoare îmbelşugată" (din *ninge*), *strigău* (din *striga*).

Şi acum, surpriza: cine şi-ar închipui, fără a fi „specialist", că adjectivul în discuţie, prin forma lui internă, poate „spune" ceva vorbitorilor? Şi totuşi, în franceză *(coquet),* el este motivat, analizabil, fiind derivat din substantivul *coq* „cocoş" cu ajutorul sufixului diminutival masculin *-et* şi însemnînd, prin urmare, . . . „cocoşel"! Aşadar, în lexicul neologic românesc, *cochet* îmbogăţeşte, cu încă una, vastul repertoriu al metaforelor moarte, al imaginilor pierdute, recuperabile însă pe calea analizei lingvistice verticale, mărginită, de astă dată, la istoria limbii franceze. Intuiţia lui Eminescu străvede esenţa, atunci cînd poetul raportează la soiul păsăresc virtuţile caracterizatoare ale determinantului *cochet,* întrebuinţat cu valoare adverbială în postuma intitulată chiar *Între păsări:* „Parcă mi te văd, drăguţă, / Că îmi zbori şi mi te scap, / Stînd pe gard privind la mine, / Ai tot da *cochet* din cap" (P, II 23). Iar strofa următoare, ultima a poeziei, confirmă: „Iară eu suit pe casă / Şi plouat de-atît amor. / M-aş umfla ursuz în pene / Şi aş sta într-un picior". *Ai tot da cochet din cap* echivalează, nu numai etimologic, cu *„Ai tot da cocoşeşte (ca un cocoş)* din cap".

CONDESCENDENT, -Ă, adj. Care manifestă o atitudine de bunăvoinţă (uneori, uşor dispreţuitoare) faţă de un inferior.

Folosit destul de rar, uneori înţeles greşit, termenul ar merita o aten-

Scanned with OKEN Scanner

ție mai mare decît cea care i se acordă în dicționare. Lipsită de sprijinul citatelor, definiția din DL este, în prima ei parte, și inexactă: „Care are o atitudine de respect sau de bunăvoință față de cineva". Aceeași eroare se strecoară în definirea substantivului corespunzător, *condescendență*: „Purtare plină de considerație; respect". În limba franceză, de unde am împrumutat ambii termeni, substantivul *condescendance* semnifică „supériorité bienveillante, mélée de mépris", adică „superioritate binevoitoare, amestecată cu dispreț". Nuanțele semantice sînt pe deplin respectate de G. Călinescu, între altele în următorul crîmpei din romanul *Bietul Ioanide*, extrem de util pentru circumscrierea exactă a adjectivului în planul sensului: „Și Gaittany, cu o gingășie exagerată, plecînd capul ceremonios, întinse mîna lui Pomponescu și-l concedie în mijlocul străzii, urcîndu-se în mașină, de unde îi mai trimise un salut subtil *condescendent*. Această aroganță moale indispune pe Pomponescu, pentru întîia oară în viața sa plantat în drum așa de expeditiv" (O, VI 314). Într-adevăr, *condescendența* poate deveni un fel de „aroganță moale", iar susceptibilul Pomponescu, astfel tratat, are destule motive de „indispoziție". Oricum, textul călinescian este prețios pentru „fixarea" sensului, extrem de nuanțat al neologismului, dar și pentru caracterizarea pregnantă a personajelor, prin arborarea atitudinii de *condescendență* (Gaittany) și prin reacția față de ea (Pomponescu).

Atît *condescendent* cît și *condescendență* se reazemă pe un verb al latinității tîrzii, *condescendo* „a coborî (pentru a se situa la același nivel cu cineva)". De aici a împrumutat franceza neologismul *condescendre* „a catadicsi, a binevoi să consimtă". În latină *condescendo* este format cu încă un prefix, *con-*, din foarte uzualul *descendo* „a coborî", cu antonimul *ascendo* „a urca". Față de *descendo* prefixul *con-* adaugă nuanța semantică a „participării", acțiunea „coborîrii" oprindu-se, prin urmare, la nivelul altcuiva, bineînțeles, inferior. Francezul *condescendre* este modelul rom. *condescinde* „a consimți din complezență", verb rar și pretențios, nerecomandabil în vorbirea obișnuită, dar cu virtuți caracterizatoare în limba literaturii artistice.

CONTEMPLA, vb. A privi lung (admirativ sau cu emoție).

Aceasta este definiția din DN, unde un detaliu privind etimologia nu este exact. Verbul românesc și echivalentele sale romanice nu au ca model latinescul *contemplare,* ci *contemplari,* căci verbul este deponent. E drept, tîrziu a apărut și o variantă activă, *contemplare,* dar atestată sporadic, așa încît e puțin probabil ca ea să fi constituit modelul neologismelor romanice corespunzătoare.

Așa cum reiese chiar din definiție, actul „contemplării" nu presupune, în chip obligator, o stare de veghe lucidă, nici nu exclude participarea afectivă, uneori uimită, cum se întîmplă în acest fragment din povestirea sadoveniană *Nada Florilor:* „De la o vreme am intrat în acea stare care nu-i nici somn, nici trezie: e o febră specială pe care o cunosc unii vînători și pescari. Mă vedeam în locuri necălcate de picior omenesc, poate locuri ca acelea pe care le-au *contemplat* întăi strămoșii la începutul migrațiilor" (O, XVII 424). *Contemplarea* nu are nimic comun cu căutătura fugară, cu uitătura superficială; ea transgresează pojghița superficiilor, însoțindu-se cu o

Scanned with OKEN Scanner

privire scrutătoare, uneori solemnă a realității, rîvnind totdeauna să ajungă la esențe. Geo Bogza, *Oceanului:* „Bătrîn ocean cu valuri eterne și fecunde, tu ești ochiul pe care universul l-a deschis, spre *a se contempla* pe sine însuși. Oare cîți va fi deschis? Să mi-l închipui cu o mie de pupile, sau va fi fiind un Polifem? Te salut, bătrîn ocean!" (PF, 462).

Maestru incontestabil în mînuirea și în valorificarea resurselor expresive ale neologismelor, G. Topîrceanu recurge la verbul *contempla* în al patrulea catren din *Rapsodii de vară*. După ce ne vestește că, pe caniculă, și-a aflat „În iarbă / Refugiul favorit", poetul continuă astfel: „Acolo, ca-ntr-un templu, / Deatîtea dimineți / *Contemplu* / O tufă de scaieți" (S, I 17—18). Este remarcabil, prin savoare și prin enormitatea glumei, efectul obținut datorită contrastului între caracterul și sunetul savant al verbului *(Contemplu),* sprijinit de o comparație adecvată *(ca-ntr-un templu),* și „firea" cu totul meschină a obiectului „contemplat" *(O tufă de scaieți).*

Conștient sau nu, Topîrceanu izbutește, în versurile citate anterior, și o performanță etimologică, reunind prin legătura rimei două cuvinte strîns înrudite, pe care le-a dezbinat însă divergența lor pe tărîm semantic: *templu și contemplu.* Iată-ne ajunși din nou la pragul limbii latine, unde verbul deponent *contemplari* merită, așa cum se va vedea, o atenție cu totul specială. Înainte de a se fi vărsat în albia cuprinzătoare a limbii comune, *contemplor* a funcționat, o vreme, ca termen profesional în limbajul augurilor, al haruspicilor *(haruspices)* — așa îi numeau romanii pe „Cititorii cei de zodii", (Eminescu, *Călin*) pe „zodieri", cum îi place lui Sadoveanu să spună (v. ciclul *Hanu-Ancuței,* povestirea a treia, *Balaurul,* istorisită de *Moș Leonte Zodierul,* personaj ezoteric, ca și *Moș Zaharia fîntînarul*). În structura lingvistică a lat. *contemplari* deslușim, fără dificultate, prefixul *con-* și radicalul *templ-* din substantivul *templum,* pe care noi, ca și celelalte popoare neolatine, l-am și împrumutat, dar numai cu sensul lui tîrziu, acela de „edificiu special amenajat pentru practicarea unui cult religios". Căci în latina timpurie, deopotrivă cu derivatul său *contemplari,* substantivul *templum* aparținuse exclusiv limbajului special al „zodierilor", denumind un spațiu de formă pătrată, pe care ei îl delimitau, cu ajutorul unor repere terestre, pe bolta cerească. Tot ce se întîmpla în interiorul acestui „țarc" aerian — de pildă: zborul capricios al păsărilor — constituia pentru zodier semne prevestitoare, în temeiul cărora el își înjgheba prezicerea. Ulterior, *templum* ajunge sinonim cu „bolta (întreagă a) cerului", dar mai ales ca „mediu prielnic pentru culegerea datelor necesare în vederea exercitării divinațiunii". Se conturează, din cele spuse pînă acum, faptul că, o vreme, *contemplari* va fi însemnat „a privi cu atenție *(con-)* cerul (pentru a dezlega tainele viitorului)".

Ca și celelalte limbi neolatine, româna a împrumutat lat. *templum* cu sensul bine știut și sub o formă aproape aidoma cu a originalului: *templu.* Se pare că neologismul apare în texte abia în primele decenii ale veacului al XIX-lea, cea dintîi atestare dicționărească datînd din anul 1829, cînd cuvîntul este identificabil în *Curierul românesc* al lui Heliade: „Se află încă la Roma în ulița sacră cîteva din boltele *templului* [...] care era cel mai mare și mai falnic" (DLR).

Scanned with OKEN Scanner

Dar lat. *templum* — mai precis: pluralul *templa,* simțit însă de vorbitori ca un singular feminin de declinarea I — a fost și moștenit în română, dîndu-ne vechiul substantiv *tîmplă*, care, prin restrîngerea sensului, ajunge sinonim pentru mai tîrziul *catapeteasmă*. Radu Greceanu despre Constantin Brîncoveanu: „Mai făcut-au măriia sa și alte lucruri și zidiri, întîi turnul bisericii [...] care mai înainte de Gligore-vodă făcută era numai așa boltită, iar măriia sa i-au făcut turnul și tindă bisericii, înfrumusețînd biserica și cu *tîmple* și cu zugrăvituri și cu alalte toate împodobind-o" (CM, II 32).

Concurat de *catapeteasmă,* cuvîntul a rămas viu în conștiința poeților și îl regăsim cu satisfacție la Ion Pillat, în *Fresca din Urbino (Visări păgîne*): „Fusese *iconarul de tîmple* prin biserici, / Necunoscutul meșter, zis meșterul Mariei, / Lucra cu stîngăcie icoana Maicii sfinte / Înțepenită, dreaptă, cu zîmbetul cuminte / Prin fumul de tămîie și plăsmuiri de clerici" (P, I 88).

Din *tîmplă* „catapeteasmă" s-a dezvoltat derivatul *tîmplar,* care, la început, va fi avut o accepție extrem de restrînsă („meșter făcător de *tîmple*") și numai apoi, prin extensie, a denumit un „meseriaș care face mobile și alte obiecte de lemn" (DLR). Acestui meseriaș i-a închinat Miron Radu Paraschivescu unul din cele mai triste *Cîntice țigănești,* intitulat, nu fără o amar-îngăduitoare ironie, *Tîmplarul priceput:* „Toc-toc, întruna bate cuie, / Toc-toc *tîmplarul de sicrie. //* Ascultă, *meștere tîmplar, / De brad, de nuc și de stejar,* / Fă-mi un sicriu cît mai adînc / Că-n el vreau dragostea să-mi culc. // Și căptușește-l cu brocat / Să doarmă-n el cum dormi în pat, / Pamblici să-i pui, vreo două-trei, / Albastre ca și ochii ei. // Toc-toc, întruna bate cuie, / Toc-toc, *tîmplarul de sicrie.* // Cînd cucul se porni să cînte, / Colea devale, peste punte, // Pe malul gîrlei sub arin, / Mi-a sărutat-o un străin. // Iar ea, tîrîtă în ispită, / La pieptul lui stătea lipită / Și mînă-n mînă, gură-n gură, / Erau o singură făptură. // Toc-toc, întruna bate cuie, / Toc-toc, *tîmplarul de sicrie. //* Ascultă, *meștere tîmplar,* / De brad, de nuc și de stejar, / Fă-mi un sicriu cît mai adînc / Că-n el vreau dragostea să-mi culc" (S, I 182—183).

În sfîrșit, pentru o cuprindere cît mai largă a problemei, e de reținut că *tîmplă* „catapeteasmă", moștenit din lat. *templa,* a devenit omonim, în interiorul românei, cu *tîmplă* „fiecare dintre cele două părți laterale ale capului, cuprins între ochi, urechi, frunte și obraz" (DEX). Această omonimie continuă pe cea din latină, dar numai la nivelul limbii populare, unde trebuie să fi existat o formă *templa,* echivalentă cu clasicul *tempora (tempra, templa).* În latina clasică, omonimia prinde două substantive neutre *tempus,* după cum urmează: 1. *tempus, temporis,* plural *tempora* „timp": *Etiam veros dolores mitigat tempus* „chiar și durerile adevărate le potolește *timpul*" (Quintilian); 2. *tempus, temporis,* plural *tempora* „tîmplă" („parte a capului"): *velatus tempora vitta* „încins la *tîmple* cu o panglică" (Ovidius). Așadar, forma de plural a acestuia din urmă, *tempora,* ajunsă, în latina populară, *tempra* iar apoi *templa* stă la baza rom. *tîmplă* „parte a capului".

Topîrceanu, *Rapsodii de vară:* „Cu mîinile subt *tîmplă* / Cum stau așa culcat / Se-ntîmplă / Un fenomen ciudat" (S, I 18). Aceste versuri ale poetului ieșean — în care, la rimă, se ivește verbul *se-ntîmplă* — prilejuiesc și înlesnesc trecerea la o ultimă, deloc neglijabilă alianță eti-

Scanned with OKEN Scanner

mologică a neologismului *contempla*. Căci lat. *templum* din structura acestuia din urmă, cu înțelesul său dintîi („pătrat delimitat de zodier pe bolta cerească . . ."), revine, ca element moștenit, în străvechiul nostru verb, reflexiv și impersonal, *a se întîmpla*. Cu toate că nu este atestat, un verb latinesc **in-templ-are* va fi fost mai mult decît posibil, denumind, înainte de orice, „pătrunderea (capricioasă și . . . *întîmplătoare!*) a păsărilor în careul prestabilit de augur"; altfel spus, „nimerirea" păsărilor în acel careu. De la acest înțeles special al lat. **intemplare* pînă la numeroasele valori semantice actuale însumate de verbul nostru *a se întîmpla* este, desigur, o distanță, dar nu una pe care gîndirea asociativă și fantezia vorbitorilor să nu o fi putut străbate, fără dificultăți deosebite.

Varianta veche, fără prefix, *tîmplà*, uzuală încă în limba română literară din primele decenii ale veacului trecut, se situează mai aproape de lat. *templum*. Această formă deprefixată îi creează lui I. Budai-Deleanu posibilitatea de a îmbogăți inventarul rimelor omonimice. Iată un crîmpei pitoresc din strașnica încleștare descrisă către sfîrșitul *Țiganiadei:* „De-aci rădicînd furca cumplită / Vede pe Bratul voinic că vine / Cu ceata lui Tandaler vestită. / Acestui acum el drumul ține / Și-l nimerește tocma la *tîmplă*, / Unde grabnică moarte să *tîmplă*" (vv. 7855—7860). Prefixul *în-*, foarte firav din punctul de vedere al sensului, este înlăturat de I. Budai-Deleanu și la alte forme flexionare ale aceluiași verb: „Dar mamă-sa-l mîngăie și-l sărută: / Spuindu-i toate ce *să tîmplasă*, / Și-întracea cu leacuri îi ajută" (Ț, v. 3284). Și derivatul substantival *întîmplare* își leapădă prefixul la autorul *Țiganiadei:* „Dăci nice eu văd vreo pricină / Ca să ne batem noi întradins / Și să ne-ucidem fără dă vină; / Dar', fiind că-odată-armele-am prins, / Să le ținem numa dă-o *tîmplare*, / Cînd doară-altă n'am avea scăpare" (v. 869); „Glasul tăcu; iar dacă-înțăleasă / A logodnicii tristă *tîmplare*, / Stete nemișcat cu față jeloasă, / Inima în piept bătîndu-i tare" (v. 2720). Textul cel mai interesant, în privința „deprefixării", este însă următorul: „Eu gîndesc că ha mai grea *tîmplare* / Care poate să ne *tîmpineze* / Ar hi cînd să se scoale nescare / Vrăjmași, ca țara să ne prădeze, / Ș'am fi sîliți s'oștim și noi doară, / Apărîndu-ne iubita țară" (vv. 295—300). De astă dată, fenomenul deprefixării acționează în două versuri care se succed nemijlocit, iar rezultatul acestei acțiuni sînt formele mai scurte cu o silabă: *tîmplare* (în loc de *întîmplare*) și *tîmpineze* (în loc de *întîmpineze*). Prilejul este binevenit pentru a lua în discuție un verb neaoș, al cărui destin este foarte asemănător cu al neologismelor analizate în această lucrare.

Pentru obștea vorbitorilor de astăzi structura lingvistică a verbului *întîmpina* rămîne opacă, inanalizabilă. Verbul se bucură de o răspîndire largă, circulînd mai ales ca sinonim simplu pentru frazeologismul „a ieși (cuiva) în cale", ce corespunde aidoma locuțiunii latinești *obviam ire (alicui)*. Heliade, *La G. B.*: „Dar vino, surioară! vei fi încoronată, / O țară ca și mine te *va întîmpina*, / Cu flori și cu profume ți-e calea semănată, / Și vergini, și matroane sosirea-ți vor cînta" (O, I 148). G. B. sînt inițialele prințului George Bibescu care, în viziunea poetului, se adresează astfel viitoarei sale soții. C. Negruzzi: „Tomșa, nesimțindu-se în stare a se împotrivi, fugise în Valahia, și Lăpușneanul nu întîlnise nici o înpedicare în drumul său. Norodul pretutindene îl *întîmpina* cu bucurie și

Scanned with OKEN Scanner

nădejde, aducîndu-și aminte de întîia lui domnie, în care el nu avusese vreme a-și dezvăli urîtul caracter“ (AL, 106). Creangă în DA: „Poate să ne-ajungă cineva din urmă, ori *să ne-ntîmpine* cineva dinainte“. Expresiile, analitic intensive, *a ieși în întîmpinare (pentru a întîmpina, să întîmpine)* și *a întîmpina în cale*, identificabile în operele unor scriitori de seamă, nu trebuie să fie considerate pleonastice. Anton Pann, *Fabule și istorioare:* „Un bătrîn trecut în zile / Fiind foarte țermonos, / La dame și la copile / Era și mai cu prisos. / Într-o zi văzînd că vine / O damă a-l cerceta, / El cu părere de bine / Vrînd ei a se arăta, / *Ieșind să o-ntîmpineze,* / Pe loc de brățet o ia, / Chip să o ajutoreze / Ca să suie scara ea“ (SL, I 514); Eminescu, *Strigoii:* „Pe Nistru tăbărîsem poporul tău să-mpil; / Cu sfetnici vechi de zile *mă-ntîmpinași în cale,* / Ca marmura de albă, cu păr de aur moale“ (P, II 162).

Verbul cumulează și alte sensuri, de pildă pe acela de „a (se) întîlni“. Bălcescu în DA: „La ieșirea lui Ieremia-vodă din biserică, îndată *se întîmpinară* moldovenii săi cu ai lui Răzvan-vodă“. La nivelul limbii populare *întîmpina* suferă o notabilă mutație semantică, devenind sinonim, simplu și dens, pentru expresia analitică „a face față (la ceva, la o greutate)“. Creangă, *Ioan Roată și Vodă Cuza:* «Și cînd a isprăvit vorba, vodă i-a pus două fișicuri de napoleoni în mînă, zicîndu-i cu bunătate: — Ține, moș Ioane, acest mic dar de la mine și *întîmpină-ți nevoia,* de azi pe mîne, cum te-a lumina Cel-de-Sus! Iar pe boier lasă-l în plata lui Dumnezeu“» (O, 366). Mai greu definibil este sensul verbului nostru în această replică a Spînului din *Povestea lui Harap-Alb:* „— Hei, hei! călătorule. Dacă ți-i vorba de-așa, ai să-ți rupi ciochinele umblînd și tot n-ai să găsești slugă cum cauți d-ta, că pe-aici sunt numai oameni spîni. Ș-apoi, cînd este la adecălea, te-aș întreba, cam ce fel de zăticneală ai putè *să întîmpini* din pricina asta?“ (O, 120). Semnificația contextuală îndreptățește, aici, echivalența, aproximativă, dintre *să întîmpini* și *să pățești.* În limba veche, *întîmpina* caracterizează nu o dată limbajul militar, semnificînd „a merge cu oaste împotriva cuiva, a se lupta cu cineva“, ca în acest fragment de povestire bănățeană, culeasă de Gheorghe Cătană: „Ieși, ca *să întîmpine armata* zmeilor, care era foarte numeroasă“ (DA).

Din punctul de vedere al vorbitorilor de astăzi, structura verbului *întîmpina* rămîne obscură. În realitate, alcătuirea lui intimă este descifrabilă în perspectivă istorică și prezintă un interes ce depășește aria îngustă a lingvisticii. Într-adevăr, privit pe verticală, verbul se lasă descompus în prefixul *în-* și vechiul substantiv de origine slavă, astăzi cu totul ieșit din uz, *tîmpină,* însemnînd „dairea“, „darabană“, „tobă“. Lui Dosoftei, *tîmpină,* cu varianta *tîmpănă,* îi este un termen familiar: „Bucurați-vă, direptii toț, de Domnul, / Ce agiută lui Iiacov ș-a tot omul. / Bateț *tîmpăna* și zîceț în lăute, / Și cîntaț cîntări frumoase-n viersuri multe. / Bucinaț cu veselie-n sărbătoare, / 'N lună noauă, să s-auză pre supt soare“ (573). *Tîmpenele* însoțesc, în Psalmii Mitropolitului, slăvirea Ziditorului: „Și să-i laude cu giocuri / Svîntul nume-n toate locuri, / Cu *tîmpene* și psăltire / Să-i cînte de biruire“ (1049—1051); „Lăudaț cu glasuri nalte / De bucine ferecate, / Lăudați-l în lăute, / În psăltiri pre viersuri multe. / Lăudaț pre toate locuri / Cu *tîmpene* și cu giocuri“ (1055).

Scanned with OKEN Scanner

Varianta *tîmpănă,* generalizată în *Psaltirea* lui Dosoftei, este mai apropiată, fonetic, de grecesul *týmpanon,* pe care îl regăsim și în neologismul nostru *timpan* (cf. fr. *tympan*), termen specializat în diferite limbaje profesionale: al anatomiei, al muzicii, al arhitecturii. Iată trei citate, ilustrînd, în ordinea anunțată, fiecare dintre aceste sensuri speciale. G. Călinescu, *O, Tily . . . :* „Tu cînți de-mi spargi *timpanul,* / Faci zeci de piruete, / Cutremuri chiar tavanul, / Pîn' ce te iau de plete" (O, II 132); Ioachim Botez, în DLR: „Fanfara liceului: tobe, flaute, piculine, trompete, *timpane*"; G. Călinescu, în DLR: „*Timpanele portalelor de catedrală* înfățișează scene de infern". Pînă la pătrunderea in lexicul nostru a neologismului *timpan,* „membrana elastică ce desparte urechea externă de cea mijlocie" se numea . . . *toba (doba) urechii!* Citez dintr-o carte de medicină tradusă și tipărită la Iași în 1838: „Vuietul cel mare al tunurilor pricinuitor de *plesnirea dobei*" (DLR).

Din toate aceste detalii ar trebui să se lumineze sensul dintîi al verbului *întîmpina:* „a ieși în calea cuiva în chip zgomotos, cu sunete de *tîmpine,* în semn de bucurie și de cinstire a unui eveniment important, cum ar fi întoarcerea victorioasă a unui comandant de oști, sosirea unui oaspete de seamă, a unei solii etc., etc.". Treptat, pe măsură ce instrumentul muzical chemat *tîmpină (tîmpănă)* s-a demodat, iar numele lui a început să fie dat uitării, structura verbului *întîmpina* a prins să se întunece, să se tulbure, pierzîndu-și orice urmă de transparență pentru vorbitori. Pledează în acest sens faptul, plin de tîlc, că, atîta vreme cît *tîmpina* a mai fost folosită, verbul a circulat, cu precădere, fără prefixul *în-,* pentru că legătura dintre *tîmpină* și *tîmpină (întîmpină)* era clară încă. Nu va mira deci pe nimeni faptul că în toată opera lui Miron Costin nu apare decît varianta veche, *tîmpina (tumpina),* a verbului *întîmpina,* cu toate înțelesurile și nuanțele sale semantice. Iată cîteva citate mai semnificative, în ordinea apariției lor în volumul de *Opere* (O): „Și îndată au trimis ceauși de *au tîmpinatu* pre boieri [. . .] și i-au pus în obedzi și i-au dus la Ștefan-Vodă" (63); „Acolea *l-au tîmpinatu* călărașii de la Țarigrad, cu veste că s-au schimbatu veziriia" (86); „bine n-au intrat Vasilie vodă în Țara Muntenească, la o vale care să chiamă Rîbna, *l-au tîmpinatu* un ceaușu de la împărăție cu poruncă, numai să să întoarcă Vasilie vodă îndărăptu" (114); „Ce a doa dzi după ce au ieșit la cîmpi, *i-au tîmpinat veste* de oameni den războiu scăpați" (129); „după ce s-au apropiiat de orașŭ Ștefan serdariul și *l-au tumpinat* o slugă a lui, i-au spus de toate ce să spună în tîrg și la curte" (138); „și la Bacău îndată *s-au tumpinat* cu străjile ungurești" (139); „Pre Vasilie vodă vestea de izbînda lui Timuș *l-au tumpinat* la Zvancea" (147); „dencoace de Tîrgul Frumos, la Sirca, *s-au tumpinat cu* Ștefan vodă" (156); „au bătut și pre căzaci cu miile, oriunde-și *să tîmpina,* îi înfrîngea" (165); diz-dimineață *ne-au tîmpinat* vestea de spartul săimenilor" (173); „Și au purces tătarîi și *s-au tîmpinat* cu o strajă a lui Constantin vodă" (194); „la hotarul Crăiei Ungurești *l-au tîmpinat* veste de izbîndă" (296). Aceluiași tratament îi este supus și infinitivul lung, devenit substantiv, *întîmpinare:* „Gașpar vodă [. . .] îndată au purces în *tîmpinarea* lui Jolcovschii hatmanul leșescu" (68); „Ștefăniță vodă [. . .] au luat cu tot de-a dinsul pre Prut în gios, în *tîmpinarea* lui el agasi și *s-au tîmpinat* cu el agasi de

Scanned with OKEN Scanner

Bugeac la Codrul Chigheciului“ (196).

Așa cum s-a putut vedea, formele neprefixate erau încă vii și după un veac și jumătate, dovadă prezența lor în *Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu.

COROLA, corole, s. f. Înveliș interior al florii, format din ansamblul petalelor.

Crîmpeiele de frumusețe fizică — dar cu cîte răsfrîngeri morale! — din care se alcătuiește floarea propriu-zisă, au denumiri cu sonorități suave: *corolă*, *petală*, *potir*. Rînduite alfabetic, aceste denumiri au înjghebat un versicul — doi amfibrahi și un „iamb suitor“. E ritmul familiar al unora din rondelurile lui Macedonski: *Căldură de aur topit* (*Rondelul de aur*, O, II 200). Armonia unor atare nume rezultă nu numai din reprezentările delicate pe care ele le stîrnesc, ci și din însăși urzeala lor fonetică, mai precis, din distribuția alternativă a consoanelor și a vocalelor (*corolă:* 3+3, *petală:* 3+3, *potir:* 3+2), fără aglomerarea în grupuri compacte, uneori supărătoare, a celor dintîi. Buna sunare — eufonia — este o însușire fundamentală a neologismelor, care purced din limba noastră paternă, latina. Doar întîmplarea face că, de astă dată, sună bine și *potir*, cuvînt nelatinesc, destul de vechi, cu atestări din secolul al XVI-lea, al cărui sens originar se așază în relație de sinonimie parțială cu „pahar“, „cupă“, „pocal“. Pentru ilustrarea acestui înțeles, iată una din cele mai suculente secvențe din ampla descriere a iadului, așa cum i se nălucește el lui Parpangel în *Țiganiada* lui I. Budai-Deleanu: „Tiranii crunți și făr' de-omenire / Șed legați de tronuri înfocate, / Bînd sînge fierbinte din *potire*, / Iar din mațele lor spintecate / Fac dracii cîrnați și sîngereți / Ș-alte mîncări pentru drăculeți“ (vv. 5755—5760). În ritualul religiei creștine, *potir* suferă un proces de specializare semantică, denumind un „pahar de metal prețios, cu picior, în care se păstrează, în biserică, sfînta cuminecătură“. Iată-l pe *Popa din Dealul Sării*, al lui V. Voiculescu, care „Și-a luat cu el numai o carte și-mpărtășenie-n *potir* / Și nu se mai clintea acuma din sîngerosul cimitir ... / Toți cîți cădeau loviți de gloanțe pe pieptul lui se sprijineau, / El îi grijea cu sfînta taină și-i mîngîia pînă mureau“ (P, II 41). Cu această semnificație termenul revine asiduu în operele clasicilor noștri, atît de apropiați de viața bisericii. Barbu Delavrancea, *Sultănica:* „Și de ce mila de sus să n-o ajute? Nu s-a grijit la Paște și la Crăciun? Cine, ca dînsa, a mai atins *Sfîntul Potir* cu atîta evlavie?“ (O, I 12). Nu o dată *potir* devine reper comparativ; G. Coșbuc, *Nebuna:* „Privindu-și fata îi părea / Și traiul mai domol, / *Frumoasă, ca un sfînt potir* / P-al schitului pristol, / Și harnică, din ceas în ceas / Umplînd al casei gol“ (V, 532); Marin Preda, în DLR: „Hîrtiile lui și tot ce era pe birou însemnau pentru el ceea ce înseamnă pentru un preot *potirul*“.

La Tudor Arghezi, *potir* se învrednicește cu atributele unui termen dominant. Numai în S, II apare de cel puțin patru ori (pp. 16, 117, 146, 213), iar poezia *De Paști*, fiind și semnificativă, și, mai ales, scurtă, merită cu prisosință să fie reprodusă în întregime: „La toate lucarnele și balcoanele / Au scos din cer îngerii icoanele / Și-au aprins pe scări / Candele și lumînări. // Orașele de sus, în sărbătoare, / Au întins velințe și covoare / Și ard în *potire* / Mireasma subțire. // Și din toate ferestrele odată / Mii și sute de mii, / Heruvimii fac cu mîna bucălată / La somnoroșii noștri copii“ (S, II 14). Iată

încă un fragment revelator din poemul *Ziua albă:* „În dreptul geamului de chihlimbar / E pusă masa Cinei în altar. / Înveșmîntați în aripi, ca-ntr-o haină, / Îngerii mici adus-au har în taină. // Din înălțimi, o rază aurie / Ia parte-n bolți la sfînta liturghie, / Și lingura rotundă din *potir* / Lacrimi a scos și rouă de safir“ (S, II 146). O scenă grotescă ne e înfățișată în poemul *Apocalips:* „De hramul Sfîntului Anton, / Maimuțele, — adunate în amvon / Și-n strană, se smeresc și se sărută, / Silind o psalmodie prefăcută. // În Sîngele și Trupul din *potir* / Au pus rachiu, săpun și tibișir“ (S, II 203). În sfîrșit, nu putem trece cu vederea faptul că unul din poemele argheziene ale *Cuvintelor potrivite* se intitulează chiar *Potirul mistic* (S, I 125).

Potir „parte a unei flori alcătuită din corolă și caliciu“ este rezultatul unei remarcabile analogii, iar acest înțeles metaforic îl învederează cuvîntul în postuma eminesciană *Miradoniz:* „Fluturi în haine de argint / Din floare-n floare fîlfîiesc și-și moaie / Gurițele-umede și roșii în *potirul* / Mirositor și plin de miere-al florilor“ (P, I 124). Dar și în episodul Daciei din *Memento mori,* unde poetul descrie sălașul de basm al zînei Dochia: „Sunt păduri de flori, căci mari-s florile ca sălci pletoase / Tufele cele de roze sunt dumbrave-ntunecoase, / Presărate ca cu lune înfoiete ce s-aprind; / Viorelele-s ca stele vinete de dimineață, / Ale rozelor lumine împle stînca cu roșeață, / *Ale crinilor potire sunt ca urne de argint*“ (P, I 187). Imagine complexă, prilejuind nu numai o pitorească reprezentare vizuală, ci și o trimitere cu bătaie lungă, spre lumea greco-romană.

Petală și *corolă,* neologisme latino-romanice, sînt, amîndouă, împrumutate din limba franceză *(pétalle, corolle).* Apariția celui dintîi în versurile lui Dimitrie Anghel, poet al florilor, este cît se poate de firească. *Moartea Narcisului:* „În liniștea odăii s-a stins încet-încet . . . / Nu și-a fărmat viața *petală cu petală,* / Ci a murit cu fața din ce în ce mai pală, / Ca un bolnav ce-ngroapă cu sine un secret“; sau: „Trăiește floarea încă, dar mîne-ncet va plînge / Alăturea de cupă, *petală cu petală,* / Și flacăra ce arde în mine se va stînge, / Ca focul care-l uită pe vatră o vestală“ (P, 65). Drumul, spre noi, al cuvîntului începe din limba elină, unde *pétallon* înseamnă „frunză“, „foaie“. De aici, el a pătruns în terminologia latinească a botanicii *(pétalum),* iar apoi, în limbile romanice. Eufonia luminoasă a neologismului explică, în parte, puterea de seducție cu care el acționează asupra sensibilității lui D. Anghel, insinuîndu-se în cele mai cunoscute poeme. *Dureri ascunse:* „Cît praf de flori nu cerne vîntul de-a lungul zilelor de vară, / Și totuși veselă-i grădina. Pe-un ram, sfioși, visau asară / Doi trandafiri ca doi prieteni, și azi vîrtejul de *petale* / A celui ofilit, în roate, dă celui de pe ram ocoale“ (P, 447); *Melancolie:* „Și-n mintea mea, ca într-un templu în care-au plîns dureri profane, / Se face liniște și pace pe-ncetul ca-ntr-o săhăstrie / În care-ar fi murit viața învinsă de melancolie, / Și unde numai trandafirii mai cern *petale diafane*“ (P, 49); *Fantazie:* „Chemat de-a lor mireazmă, Hamlet în neagra-i mantă / Coboară între ele, vrînd una să-și culeagă / — Ce albă și frumoasă e blonda lui amantă — / Și brațul lui tresare, simțind cît îi de dragă. // O rază, ah, o rază cît de ușor se frînge. / Dar cînd să frîngă roza, *învoaltele-i petale,* / Lucind o clipă-n umbră ca niște stropi de sînge, / Căzură deodată pe mîinile lui pale“

Scanned with OKEN Scanner

(P, 56). Cuvîntul nu lipsește din halucinațiile Poetului, descrise de Macedonski în *Noaptea de decemvrie:* „Bagdadul! Bagdadul! și el e emirul... / — Prin aer, *petale de roze* plutesc...“ (O, II 16). Nici din poemul lui Lucian Blaga *Floare de viță,* unde Cel-din-Lancrăm evocă unul din „darurile compensatorii“ ale Naturii: „Neglorioasă e această floare / Făcută din stamine și pistile, / Fără de nici o urmă de *petale.* / Dar ce suav miros — de șapte zile / M-atrage printre frunzele de viță! / Este-n mireasmă ca o profeție / A soarelui, adînc dormind pe vie, / Și-a vinului ce-ncoronat de-arome / Pe-un drum de toamnă caldă va să vie“ (O, II 173). În sfîrșit, *petala gurii* este o metaforă a lui Labiș (PI, 158).

În anatomia florii, *corola* reprezintă partea ei cea mai expresivă, constituită din ansamblul petalelor. Otilia Cazimir, *Lumini și umbre:* „Iar din *corole* albe și fragile / Se naltă somptuosul miros de zambile“ (DL). În „alfabetul poetic“ al limbii române cuvîntul a pătruns, decisiv și definitiv, datorită lui Lucian Blaga: „Eu nu strivesc *corola de minuni a lumii* / și nu ucid / cu mintea tainele, ce le-ntîlnesc / în calea mea / în flori, în ochi, pe buze ori morminte“ (O, I 9). Expresia subliniată presupune, între atîtea altele, metafora tandră a *lumii-floare* ...

Frumusețea lui, genuină și deplină, termenul nu și-o destăinuie decît celui care se ostenește să regreseze către obîrșii, către pragul, (numai) obiectiv îndepărtat al latinei, unde *corolla,* izvor al formelor romanice, devine analizabil, revelîndu-ni-se ca un derivat diminutival din *corona* „coroană“, și însemnînd, prin urmare, „coroniță“, cu tot mănunchiul conotațiilor pe care diminutivul le implică. Sufixul cu care latina plăsmuiește asemenea formații este, pentru genul feninin, *-la,* care se anină rădăcinii *coron-,* ajungîndu-se, astfel, la *coron-la,* iar apoi, printr-un banal fenomen de asimilare, la *corolla.* Se vede limpede că, datorită schimbărilor fonetice survenite, *corolă* s-a rupt, în românește, de *coroană,* iar structura lui și-a pierdut transparența.

Pe urmele lui Lucian Blaga, alt mare poet al veacului, Vasile Voiculescu, actualizează noi disponibilități expresive ale cuvîntului, angrenîndu-l în alcătuirea unei ample metafore, de-a dreptul uimitoare, desprinsă, aici, din poemul *Deasupra sihlei de imagini:* „Cu vîntul în *corola de aripe învoalte,* / Un vultur înflorise pe-o pajiște de cer“ (P, I 213). Merită să fie subliniate solidaritatea, convergența celor trei echivalențe metaforice, o puternică troiță de imagini „complice“: *aripile-corole, vulturul-floare, cerul-pajiște.*

CREION, creioane, s. n. Obiect prismatic sau cilindric, avînd în mijloc o mină de grafit sau din alt material, cu care se scrie sau se desenează.

Iată o vocabulă arhicunoscută, curentă în intercomunicarea obișnuită, uzuală pentru fiecare copil, chiar din anii preșcolari, ai grădiniței, dar, deopotrivă, și pentru oamenii în toată firea. În viziunea poetică a lui Tudor Arghezi, Adam — „copil“ al omenirii — „era cîrn / Și scurt cît o coadă de tîrn“. Iar Eva, reprezentînd, și ea, vîrsta de jos a omului, „Nu putea să zică / Nici Petrică, nici Costică / [...] Zicea cate-n loc de carte, / Și etie, nu hîrtie, / Și ace cu mîngălie, / Și chion, și nu *creion*“ (*Facerea lumii,* S, IV 99). Eminescu, *Sărmanul Dionis:* „Dionis făcea c-un *creion* un calcul matematic pe masa verde de lemn lustruit și adesea surîdea“ (PL, 27); tot Eminescu, *Cezara:* „S-apropie de fereastră și se uită în grădină jos

Scanned with OKEN Scanner

la iarba moale, crescută-n umbra virgină a copacilor, la portocale, ce luceau prin frunze, apoi luă *creionul* și desenă pe părete o portocală" (PL, 74). După franceză, *creion* a dezvoltat un singur sens secundar, cu care se întrebuințează în cosmetică și în meșteșugul machiajului. Tudor Arghezi, în lungul poem *Dalila:* „Un *creion de gene și sprîncene*" (S, III 232). O atare unealtă de „înfrumusețare" se cheamă *creion dermatograf*. Tot după modele franceze, româna și-a apropiat cîteva derivate: *creiona* (fr. *crayonner*) „a schița", cu infinitivul lung, devenit substantiv, *creionare*, făcut la noi; *creionaj* (fr. *crayonnage*) și adjectivul *creionist* (fr. *crayonniste*), folosit și cu valoare de substantiv. În schimb, diminutivul *creionaș* este românesc get-beget.

Întrebuințat asiduu în conversația zilnică, uzuală, cuvîntul, privit fugar, dintr-o perspectivă strict orizontală, nu-și mărturisește firea, nu spune nimic despre sinea lui lingvistică. Într-adevăr, mica unealtă de scris sau de desenat chemată *creion* — mai exact: denumirea ei — ne-a parvenit din limba franceză, dar fr. *crayon* — lucru surprinzător — nu este, în limba sa de baștină, un cuvînt primar, ci un derivat diminutival din *craie* „cretă"! În consonanță, sensul dintîi al lui *crayon* „creion" ar fi acela de „cretișoară", „cretuță". Cine mai simte azi, în graba rostirii, legătura intimă dintre *creion* și *cretă*, ceva mai puțin opacă în franceză, unde *crayon* și *craie* nu s-au înstrăinat chiar cu totul unul de celălalt! Înrudirea lingvistică este totuși justificată de faptul că obiectele respective au o funcționalitate comună, ambele servind la scris, chiar dacă unul, creionul, face asta „negru pe alb", iar celălalt, creta, „alb pe negru". Oricum, în clipa cînd ne dumerim că forma cuvîntului este motivată, aceasta se luminează și se trans-figurează, cîștigînd, din perspectiva pînă atunci neutră a vorbitorului, o viață și o prospețime cu totul noi, chiar surprinzătoare.

Poet al actului literar — cum atît de fericit îl caracterizează Tudor Vianu (*Studii de literatură română*, EDP, 1965, pp. 532—536), Arghezi îndrăgește cu precădere și evocă adesea, cu o satisfacție aproape ostentativă, toate uneltele care, într-un fel sau altul, participă la ritualul scrisului, așa încît *creion* devine pentru el un termen familiar, alături de numeroși alții, avînd aceeași destinație, cum sînt *condei, pană, plaivaz, tibișir; călimară, cerneală; alfabet, literă, rînd, silabă, slovă, șir; foaie, hîrtie, pagină; carte, cărticică* etc., etc. În cadrul acestui nucleu semantic poziția lui *creion* este una specială și privilegiată, pentru că termenul ajunge să denumească o adevărată specie literară scurtă — cîteva catrene cu versuri de cel mult 7—8 silabe — bogată în imagini dense și pregnante, precumpănitor vizuale. Prin înseși trăsăturile înșirate aici, specia se situează la hotarul, deloc tranșant, dintre poezie și pictură. Arghezi nu este, așadar, numai poetul *Psalmilor* și al atîtor *Inscripții* — care ocupă sectoare compacte, bine definite în creația lui — ci și al *Creioanelor*, întrucît cel puțin nouă din poeziile sale se intitulează așa: *Creion*. Numărul se rotunjește la zece, dacă adăugăm, celor nouă, încă una, *Joc de creion*, avînd ca erou o simpatică ființă din lumea „boabei și a fărîmei", atît de apropiată poetului: „Brotăcelul, la fîntînă, / L-ai avea la îndemînă, / Ca să-l prinzi (pe brotăcel), / Să te joci nițel cu el. // Însă nici nu poți să-l vezi, /

Scanned with OKEN Scanner

Verde, dintre frunze verzi / Căci cu ele seamănă / Ca o frunză geamănă. // A! că-i mic și e frumos / Și n-ar prea umbla pe jos, / Că-și mînjește — și nu vrea — / Pielea lui de catifea. // Stă în pom pitit, pe cînd / Ție ți-a venit un gînd: / Printre mugurii crescuți / Să-l mîngîi și să-l săruți“ (S, IV 132). Surprinderea și străluminarea poetică a detaliului grațios — iată una, numai, din trăsăturile frapante ale *Creioanelor* argheziene: „Trecînd pe puntea-ngustă, / Dintr-un secret imbold, / Cu mîna prinsă-n fustă, / Și-o suie pînă-n șold. // Genunchii, copți ca grîul, / Duc somnului prinos, /Fără-ndoială, rîul / Își lasă pleoapa-n jos. // Zburdalnică pe glezne / Se-ntoarce către casă. / O, vîntule, ți-e lezne / Să-i spun că e frumoasă. // Dar puntea-n salturi repezi / Se clatină-ntre mure. / O! punte, fă-te lebezi / Și du-mi-o-n țărm ușure. // Cu sufletul, și eu / O duc din mal de mîini / Și-o simt în dorul meu / Ca miezul unei pîini. // Și-acum, cînd își ridică / O mînă peste zare, / O vede-o rîndunică / Umplînd cu-o sărutare / Azurul prins de-o stea. // O! cuiburi, scoici cu șoapte, / Rugați-vă, la noapte, / Din turlă, pentru ea“ (S, I 78).

Cele peste 40 de *Inscripții,* cărora li se adaugă și cîteva *Pisanii,* vorbesc, și ele, despre Tudor Arghezi ca despre un *Poet al actului literar.* Iar *Creioanele* — confirmă.

Scanned with OKEN Scanner

D

DANTELĂ s. f. Împletitură fină lucrată din fire de bumbac, de mătase etc., servind la ornamentarea rufăriei, a obiectelor de îmbrăcăminte etc.

Iată-ne în faţa unui cuvînt bine sunător, alcătuit din trei vocale *(a . . . é . . . ă)* străjuite de patru consoane, două momentane *(d . . . t)* şi două continue *(n . . . l)*, asigurîndu-i, acestea din urmă, o anumită fluiditate sonoră, care, raportată la conţinut, devine evocativă. Detaliu de interior, din romanul lui G. Ibrăileanu: „Cînd mi s-a permis din nou să intru, Adela avea pala de păr aşezată exact la locul ei pe jumătatea stîngă a frunţii şi un alt capoţel, mai bogat în *dantele* şi panglici, iar pe pat şi la îndămîna ei, o oglindă ovală cu mîner“ (A, 162).

Lui Tudor Arghezi, termenul îi prilejuieşte o comparaţie ce nu se uită, în ultimele versuri din poemul *Tu nu eşti frumuseţea . . .* (S, I 217): *„cu visul risipit, / Ca o dantelă scumpă, pe trupu-ţi* adormit“. Dăruit cu o urzeală fonetică suavă şi stîrnind reprezentări evanescente, *dantelă* nu putea să lipsească din *Creioanele* aceluiaşi poet: „Floarea mică, iarba toată, / Sub *dantela albei rochi*, / Spre genunche ridicată, / Plină-i de pîndiri de ochi“. (S, I 32). Dar nici din lexicul, foarte deschis neologismelor, al *Agatelor negre:* „Cu susùre de mătase / Înecată de *dantele* — / Pe la geamurile mele / Trece vîntul ca o plasă / Constelată cu mărgele“ (S, I 92).

Neologismul se strecoară în lirica, atent reţinută, a sonetistului orb, poetul ieşean Mihai Codreanu, de pildă în primul catren din *Sonata lunii:* „Ridică-ncet lăsatele perdele / Cu mîna ta uşor înfiorată / Şi de misterul umbrei încadrată, / Răsari în *spumă albă de dantelă*“ (SA, 57).

Evidentă în cîteva din sonetele lui Mihai Codreanu, aşezarea cuvîntului la sfîrşit de vers — poziţie privilegiată, datorită ecoului rimic şi pauzei — este sesizabilă şi în unele cicluri ale lui Tudor Arghezi, de pildă în *Buruieni,* unde poetul ne descrie „personajul“ fantastic chemat *Pui de vînt:* „Aripile de *dantele* / Încă-s cu bruma pe ele, / Degetele, la picioare, / Au în vîrf mărgăritare, / Şi călcîile-n stihar / Ouă par, de nenufar“ (S, II 102).

În aceeaşi poziţie, stilistic prestigioasă, a finalului de vers, cuvîntul îşi etalează întreaga lui strălucire în poemul lui D. Anghel *Balul pomilor:* „Ce e de spumă, sus pe ramuri, se face jos de catifea, / Şi astfel umbrele căzute pe pajişte par mantii grele / Zvîrlite de dănţuitorii ce au

rămas numa-n *dantele,* / În parcul legendar în care s-a prefăcut grădina mea" (P, 157).

Este, acum, momentul să dezvăluim temeiul imagistic al cuvîntului, care, în interiorul limbii franceze, de unde noi l-am împrumutat, se vădește analizabil. *Dantelle* reprezintă, într-adevăr, un diminutiv din *dent* „dinte", realizat cu sufixul, destul de productiv, *-elle* și semnificînd, în consecință, „dințișor". După același tipic, din *rue* „stradă" franceza și-a confecționat diminutivul *ruelle* „străduță". Oricum, imaginea este grațioasă și frapantă, iar „firea" ei ni se destăinuie lesne dacă luăm în considerare amănuntul că fina și ușoara împletitură numită *dantelă* prezintă de obicei o margine tivită în formă de „dințișori". Prin urmare, rom. *danteluță* este un diminutiv al diminutivului, pe deplin îndreptățit dacă ne gîndim că, pentru vorbitorii limbii române, termenul de bază, adică *dantelă,* are o structură opacă, nu este analizabil, nu își mărturisește alcătuirea sa intimă, de derivat diminutival. În limbajul poetic, chiar pentru specialiști, imaginea inițială se pierde, acoperită și întunecată de originalitatea noilor asocieri, scornite de stihuitori. Doi dintre aceștia se întîlnesc într-o atare izvoditură — Macedonski, *Castelul:* „Sub bolți încenușate *păianjenul își țese* / *Dantela* lui subțire din fire lungi și dese" (O, II 170); Arghezi, *Ai văzut?:* „De ce *fac păianjenii dantele,* / Lacul oglinzi, giuvaere și betele?" (S, II 209).

Neologismul se bucură de un mediu familial destul de consistent, reprezentat prin verbul *dantelà* (fr. *denteler*) cu infinitivul lung, devenit substantiv, *dantelare*; apoi adjectivul de origine participială *dantelat,-ă,* substantivele *dantelărie, dantelură* etc. Curios ar putea să pară, la prima vedere, amănuntul că expresia *creastă dantelată (de munte)* a devenit un „loc" al limbii comune. Or, zimții ferestruiți din masivul Piatra Craiului — evocați de Camil Petrescu în *Ultima noapte . . .* — numai a . . . „dințișori" nu seamănă. Dar puterea de abstractizare a generațiilor de vorbitori este pe măsura celei asociative.

Cuvintele înșirate pînă aici sînt pronunțate „à la française", dar rădăcina latinească *dent-,* temei al rom. *dinte* și al fr. *dent* (acesta din urmă, de genul feminin), se regăsește, rostită ca atare, în alte numeroase neologisme: *dental, dentală; dentar, dentară; dentiform, dentimetru, dentină, dentist, dentistică, dentiție* etc. *Dentist* are și varianta *dantist,* iar *dantură* se rostește exclusiv așa. Printr-un derivat dens și pitoresc, în latină cel „lipsit de dinți" se cheamă *edentatus.* Termenul constituie suportul neologismelor romanice corespunzătoare, fr. *édenté* și rom. *edentat* „fără dinți". Neutrul plural *edentate* denumește un ordin de mamifere total sau parțial lipsite de dinți.

Pentru *dantelă* româna dispune de un frumos sinonim popular mai vechi: *horbotă* cu diminutivul *horboțică.* Pluralul *horbotă* sugerează, într-un poem al lui Tudor Arghezi *(Drumul cu povești),* mirabilele — ce păcat că vremelnice — alcătuiri ale vîntului cu ajutorul zăpezii: „Ce folos, că-ndată toate se topesc: / Străvezii, ușure, *horbote,* broboade, / Lucrul lui, ca scrumul, se sfarmă și cade" (S, IV 161). În ciuda sinonimiei dintre *horbotă* și *dantelă,* consfințită în dicționare (v. DS, s. v), Vlahuță pare să distingă între ele, fără ca noi să ne putem reprezenta, cu ajutorul contextului, distincția: „Băiatul [. . .] era drăguț, cuminte, și la expoziția de lucru a pensionu-

Scanned with OKEN Scanner

lui, în toți anii, avea și el *horbote* împletite, *dantele* și monograme cusute pe batiste de mînușița lui" (*Dan*, în SA, III 25). Poate că, pentru limpezirea acestei distincții, o lumină aflăm în următoarea precizare din DA (s. v. *horbotă*): „D a n t e l a va rămâne [. . .] numele lucrărilor celor fine de acest soi, pe cînd *horbota* va însemna pe cele mai de rînd". Ca și *dantelă*, sinonimul *horbotă* se dovedește un termen dilect al lui D. Anghel, pe care poetul florilor îl introduce și în poemul *Tovarășilor mei*, chiar în prima lui strofă: „Atîtea flori și nu sînt două să-mbrace la un fel vestminte . . . / Cîți ochi frumoși nu-și pierd vederea în *horbotă* de-odăjdii sfinte, / Și cîtă purpură și aur pentr-o hlamidă-mpărătească, / Cînd de ajuns e pentru ele ca soarele să strălucească" (P, 58).

Disponibilitățile stilistice ale cuvîntului sînt actualizate, între alte locuri, în acest vers al lui Alecsandri, citat în DA: „Buceciul care poartă un *horbot lung de nori*". Versul învederează, deopotrivă, existența variantei morfologice *horbot*, aparținînd genului neutru.

Existența unui adjectiv participial *horbotat*, în limbajul poetic, face posibilă o simetrie perfectă între două perechi de sinonime. Termenii de bază, *dantelă* și *horbotă*, pe de o parte; derivatele *dantelat* și *horbotat*, pe de alta. D. Anghel, *Balul pomilor:* „Pe gura scorburilor vîntul plecat a deșteptat un cînt, / Și-nvoalte *mîneci horbotate* se-ntind ușoare să salute / Preludiul acestei stinse și dulci orchestre nevăzute / Ș-apoi cu reverențe pomii s-au înclinat pîn' la pămînt" (P, 157). Pe lîngă *horbotat*, cuvîntul în discuție și-a mai făurit un derivat, diminutivul *horboțică*, pe care DA îl ilustrează cu un citat din Tudor Pamfile, *Industria casnică la români:* „Fețele de pernă, care constituiesc podoaba zestrei, sînt legate prin *horboțele*".

Cîndva am auzit pe cineva afirmînd că pentru *horbotă* limba română nu dispune de rime. În pofida acestei afirmații, iată cum se încheie poemul lui Tudor Arghezi *Joc de chiciuri*, descriind mirabilele plăsmuiri ale iernii și ale zăpezii: „Și-n plopi sună *clopote* / Șubrede, de *horbote*" (S, II 53).

DECAN s. m. Profesor (sau alt membru al corpului profesoral) care deține conducerea unei facultăți dintr-o universitate sau dintr-un institut de învățămînt superior.

La nivelul limbii latine, printre cele mai interesante derivate din numeralul cardinal *decem* „zece" se rînduiește *decanus*, de unde provine neologismul nostru *decan* (cf. it. *decano*) cu înțelesul din definiția dicționărească abia citată. Este numită, deopotrivă, *decan* „persoana cea mai în vîrstă din anumite corpuri constituite". Se vorbește, astfel, de un *decan al corpului diplomatic*, adică „cel mai vîrstnic dintre ambasadorii sau miniștrii plenipotențiari acreditați într-o țară".

Care să fie însă, în latină, legătura dintre substantivul *decanus* și numeralul *decem*, de unde, fără nici o îndoială, cel dintîi a fost derivat? Această legătură este pe cît de simplă pe atît de surprinzătoare. Într-adevăr, în toată antichitatea romană, *decanus* a funcționat exclusiv ca termen militar, denumind pe un „ofițer care comanda *zece* soldați", de bună seama inferior *centurionului (centurio)*, sub comanda căruia acționau o *sută (centum)* de ostași. Citatele sînt extrase din versiunea românească a cunoscutului roman istoric *Spartacus* de Rafaello Giovagnoli (Editura Tineretului, 1964): „a

Scanned with OKEN Scanner

fost înălțat *decan*, adică *mai mare peste un grup de* oameni" (p. 161); „Pentru fiecare *zece* oameni numi un *decan*" (p. 202). Migrarea unui cuvînt din țarcul îngust al unui vocabular profesional în albia largă și cuprinzătoare a limbii comune se însoțește, aproape totdeauna, cu mutații semantice mai mult sau mai puțin sensibile. O atare mutație — echivalentă cu o „lărgire" a sensului — a suferit și cuvîntul în discuție. Astăzi, *decanul* nu mai este un șef militar, iar unitatea de învățămînt superior pe care el o conduce poate însuma nu zece, ci sute de studenți, fără ca prezența rădăcinii *dec-* din lat. *decem* „zece" în structura cuvîntului să fie cîtuși de puțin supărătoare.

Înrudite cu lat. *decem* „zece" sînt alte cîteva neologisme referitoare la instituțiile romane: *decemvir, decemviral, decemvirat*. Iar *deceniu* „perioadă de *zece* ani" este un compus din *decem* și *annus* „an", cu transformarea lui *a-* din *annus* în *e-*, explicabilă în istoria limbii latine. Numeralul cardinal *decem* revine și în structura lingvistică a numelui lunii *decembrie*, care a fost, cîndva, *a zecea* (nu: a douăsprezecea!) lună a anului. Căci, pînă pe la jumătatea veacului al II-lea din era creștină, anul roman începea abia la 1 martie, așa încît denumirile ultimelor patru luni au corespuns, dar numai o vreme, realității: *septembrie, octombrie, noiembrie, decembrie* au însemnat, un răstimp, potrivit numelor lor, a șaptea *(septem)*, a opta *(octo)*, a noua *(novem)* și a zecea *(decem)* lună din an. Nepotrivirea cu realitatea — iscată după reforma calendarului roman — n-a supărat, precum se vede, pe nimeni . . .

. . . *Decem* reapare în alcătuirea verbului *decimà* „a ucide, a omorî în număr mare" (DN), „a extermina". În lexicul militar latinesc, *decimare* era strîns legat de numeralul *decem*, trimițînd la obiceiul sălbatic de „a pedepsi o unitate militară executînd cîte *unul din zece* soldați, prin tragere la sorți". *Spartacus:* „— Voi repune în vigoare — încheie Crassus — *decimarea — pedeapsa cu moartea din zece în zece* — la care recurgeau cîteodată strămoșii noștri" (p. 117). Evoluția semantică a cuvîntului pune într-o lumină convingătoare forța abstractivă și generalizatoare a gîndirii, dar și oroarea și repulsia stîrnite de practica barbară a «decimării».

Din *zece*, și româna și-a creat un verb: *zeciui*, dar cu un sens ceva mai . . . blajin decît *decima*, anume „a lua a zecea parte (din ceva)": „Vai de voi, cărtulari și farisei fățarnici, că *zeciuiți* minta, cimbrul și cheminul și lăsați ceale mai greale a legii, giudecata și milosteniia și credința" (NTB, 161).

Revenind, acum, la *decan*, trebuie să facem precizarea că, în ierarhia universitară, înlocuitorul sau secundul său se cheamă, cum bine se știe, *prodecan*, aidoma cum, la nivelul imediat superior, substitutul rectorului se numește *prorector*. Vrednic de a fi reținut este amănuntul că, în cuvinte ca *prodecan, prorector, proconsul*, prefixul *pro-* nu exprimă ideea de „adeziune", ca în expresia *Pro Patria*, ci pe aceea de „substituire" („în locul").

Lui *decem* îi corespunde în greaca veche *déka*, identificabil, și el, în neologismul *decadă* „răstimp de zece zile consecutive", folosit în repetate rînduri în comunicatele privind prognoza vremii: „În prima *decadă* a lunii august vor cădea ploi abundente în toate regiunile țării". În poemul postum *Andrei Mureșanu*, Eminescu rimează pluralul nearticulat *decade* cu forma omonimă de

Scanned with OKEN Scanner

indicativ prezent, persoana a 3-a singular a verbului *decădea:* „Cerul din rădăcină nălțîndu-se *decade,* / Tîrînd cu sine timpul cu miile-i *decade*“ (P, I 131). Amănunt notabil: la sfîrșitul primului vers, verbul *decade,* folosit în sensul său originar concret, echivalează cu „se prăbușește“.

Lista compuselor cu gr. *déka-* există în dicționare, mai ales în DN. Același numeral se regăsește în *éndeka* „unsprezece“, pe care îl identificăm în expresia *versuri endecasilabice,* adică „de unsprezece silabe“. Cuvîntul poate fi întrebuințat și cu valoare de substantiv: *„endecasilabii* sonetelor eminesciene“. În mod obișnuit, ritmul versurilor endecasilabice este cel iambic.

Unul dintre cele mai interesante compuse cu ajutorul lui *deka* este titlul operei lui Boccaccio *Decameronul,* culegere de povestiri depănate de-a lungul a *zece zile:* în partea a doua a compusului se recunoaște (ceea ce a rămas din) substantivul grecesc *heméra* „zi“ (v. și *efemer*). Modelul unui atare gen de povestiri este celebra culegere orientală *O mie și una de nopți,* care l-a înrîurit și pe Sadoveanu în conceperea *Divanului persian.*

DELIRA vb. I intr. A fi în stare de delir; a aiura.

Verbul este destul de anemic reprezentat în dicționarele noastre. Astfel, în DL, nu există decît un singur citat, din romanul lui Cezar Petrescu *Calea Victoriei:* „A fost o întîmplare norocoasă [. . .] că în noaptea cînd a început *să delireze* l-am auzit“. În clasa morfologică a numelui, verbul *delira* are drept corespondent substantivul *delir,* cu care Marin Preda și-a intitulat un cunoscut roman al său (1975). Iată definiția dicționărească a termenului, după DN: „tulburare patologică a conștiinței, manifestată prin aiurări, halucinații etc.“. Neologismul a dezvoltat și un sens figurat, acela de „exaltare, extaz; frenezie, entuziasm excesiv“. Atît verbul cît și substantivul sînt termeni recurenți în versurile lui George *Bacovia,* cum se va vedea din textele imediat următoare. *Spre toamnă:* „Pe drumuri *delirînd,* / Pe vreme de toamnă, / Mă urmărește-un gînd / Ce mă îndeamnă: / Dispari mai curînd!“ (O, 15); cu mărunte mutații, strofa se repetă, obsesiv, în finalul poeziei: „Și mereu *delirînd,* / Pe vreme de toamnă, / M-adoarme un gînd / Ce mă îndeamnă: / — Dispari mai curînd! . . .“ (O, 16); *Nevroză:* „Iubita cîntă-un marș funebru, / Iar eu nedumerit mă mir: / De ce să cînte-un marș funebru . . . / Și ninge ca-ntr-un cimitir. // Ea plînge și-a căzut pe clape / Și geme greu ca în *delir* . . . / În dezacord clavirul moare, / Și ninge ca-ntr-un cimitir“ (O, 22); *Pulvis:* „Imensitate, veșnicie, / Pe cînd eu tremur în *delir,* / Cu ce supremă ironie / Arăți în fund un cimitir“ (O, 34); *Marș funebru:* „Ningea bogat, și trist ningea; era tîrziu / Cînd m-a oprit, în drum, la geam clavirul; / Și-am plîns la geam, și m-a cuprins *delirul* — / Amar, prin noapte vîntul fluiera pustiu“ (O, 71); *În altar:* „Stă fără noimă catedrala / Azi, într-un secol rafinat — / Doar de mai vin *să delireze* / Amanți cu suflet ruinat. // [. . .] Și *delirînd,* cînd corul curge / Se face gîndul mai amar — Ei vor o noapte de orgie / Pe canapeaua din altar“ (O, 121).

Neologismele noastre *delira* și *delir,* ca și formele romanice corespunzătoare, sînt cu totul opace pentru vorbitorii de astăzi. În schimb, la nivelul latinei, sursa tuturora, anume verbul *delirare,* se supune analizei lingvistice și încă într-un chip

Scanned with OKEN Scanner

surprinzător. Îndepărtînd prefixul *de-* care, în cazul de față, adaugă ideea deplasării în spațiu din interior către exterior, a „abaterii", a „ieșirii", rămâne un termen rustic, din domeniul agriculturii, *lira* „brazdă"! Rezultă de aici că sensul dintîi al lui *delirare* este „a ieși din brazdă", „a părăsi brazda", iar numai apoi, printr-o îndrăzneață analogie, verbul a ajuns să semnifice „a aiura". Iată ce observă, în această privință, grămăticul latin Varro: „sicuti boves, cum se a recto actu operis detorserint, *delirare* dicuntur, sic qui a recta via vitae ad pravam declinant, per similitudinem translationis item *delirare* dicuntur". În versiune românească: „după cum, atunci cînd se abat din drumul drept al lucrului lor, se zice despre boi că *ies din brazdă,* tot așa se spune despre oameni, printr-o analogie asemănătoare, că *ies din brazdă,* atunci cînd, părăsind drumul drept al vieții, o apucă pe un drum rău". Imaginea devine frapantă la nivelul latinei, vorbind cu putere despre salturile, aproape derutante, ale fanteziei vorbitorilor și ilustrînd persuasiv modul spectaculos cum un termen profesional poate pătrunde, ca imagine, în limba comună și, totodată, cum această imagine, după migrarea cuvîntului dintr-o zonă lingvistică în alta, se poate „stinge".

Româna actuală, extrem de îndatorată limbajului rustic, dispune de o locuțiune verbală figurativă care, prin structura ei lexicală, amintește îndeaproape de lat. *delirare,* chiar dacă, din punct de vedere semantic, i se opune: *a da pe (la) brazdă.* Iat-o, întrebuințată la diateza reflexivă, în povestea *Soacra cu trei nurori* a lui Ion Creangă: „Încet-încet, *nora s-a dat la brazdă* și baba era mulțumită cu alegerea ce-a făcut" (O, 11—12). Într-o replică a Spînului, din *Povestea lui Harap-Alb,* verbul din structura locuțiunii este la diateza activă: „— [...] Hei, hei! Nu știți d-voastră ce poam-a dracului e Harap-Alb aista! Pănă *l-am dat la brazdă* mi-am stupit sufletul cu dînsul" (O, 138—139).

Cîteva observații în legătură cu *brazdă* vor lărgi zarea problemei. Cuvîntul este rostuit statornic în fondul de bază al vocabularului românesc, căci el se leagă de străvechea îndeletnicire a plugăritului, îndătinată în viața neamului nostru: „Ziua toată a lucrat, / *Brazdă neagră-a răsturnat,* / Și *prin brazdă-a semănat* / Grîu mărunt..." — sună versurile simple ale poetului popular, prinse de Vasile Alecsandri în colecția sa din anul 1866. *Brazdă-ngustă și adîncă* este vorba-refren a logofătului Filip Pisicu, din romanul *Desculț,* de Zaharia Stancu, vorbă devenită titlu de capitol, căreia țăranii anului 1907 îi dăduseră o noimă înfricoșătoare. Cu un înțeles figurat oarecum asemănător, *brazdă* ne întîmpină într-o foarte cunoscută poezie a lui G. Coșbuc, *Rugămintea din urmă* (după Lermontov): „Iar Linii, de s-ar întîmpla / Să vă-ntîlniți vrodată, / Să-i spui că-s sănătos și-aș vrea / S-o aflu măritată. / Tu uită-i-te-n ochi să vezi / De-o doare ori n-o doare; / Dar dacă vei vedea-o stînd / Nepăsătoare, // Să-i spui că m-ai lăsat rănit / Pe umedele paie, / Că doctorul în carnea mea / Adîncă *brazdă* taie" (V, 35—36).

Dintre sensurile figurative pe care le-a dezvoltat *brazdă,* mai atingător este acela de „zbîrcitură a feței", „cută", „dungă", „încrețitură", identificabil de nenumărate ori în proza lui Ion Agîrbiceanu, de pildă, în romanul capodoperă *Strigoiul:* „Bărbatul o asculta încordat și sugea tot mai des din țigară, iar fumul îl su-

Scanned with OKEN Scanner

fla cu putere printre buzele strînse. Apoi își răsuci altă țigară și o dădu gata și pe aceea. După ce isprăvi de povestit, Maria păru mai intimidată decît la-nceput. Pe fruntea bărbatului se adunaseră *brazde-brazde*. Ochii lui iar priveau prin părete, departe" (O, XII 59). Aidoma ca în limba populară, repetiția *(brazde-brazde)* are, aici, valoare intensivă.

În latină, din verbul *delirare* a fost derivat *delirium,* substantiv postverbal, care a pătruns ca atare în terminologia medicală: *delirium tremens* „boală pricinuită de alcoolism și caracterizată prin *delir* însoțit de tremurul nervos al feței și al membrelor".

Cîteva observații merită și sinonimul mai vechi al lui *delira,* anume *aiura.* Atît *aiura (aiuri)* cît și adverbul *aiure(a),* din care cel dintîi provine, au, în majoritatea cazurilor, sensuri sau nuanțe peiorative. Îi revine lui Eminescu meritul de a fi reabilitat verbul, în următoarele versuri din *Scrisoarea IV:* „[...] O, ascultă numa-ncoace / Cum la vorbă mii de valuri stau cu stelele proroace! / *Codrii negri aiurează* și izvoarele albastre / Povestesc ele-nde ele numai dragostele noastre" (P, III 52—53). În acest context *aiurează* înseamnă cu totul altceva decît de obicei. Într-adevăr, de cîte ori murmurăm versurile acestea, ni se pare că percepem șoapta măruntă a frunzelor, transmisă altundeva, *aiurea; aiurată,* adică, din ram în ram, din trunchi în trunchi; un foșnet prelungit pînă cine știe unde, la capătul „codrilor merei de stejar" (Sadoveanu. Este vorba de o „stare" prin excelență poetică, pe care canoanele lexicografiei nu o pot nicicum cuprinde.

Din verbul *aiura* și din adverbul *aiurea* Coșbuc a extras, prin procedeul fertil al derivării regresive, adjectivul *aiur, aiură,* pe care îl introduce în admirabila sa versiune a *Odiseei:* „Iubitu-i fiu, uimit de dînsul dară, / Speriat întoarce *ochii lui aiuri,* / Temîndu-se că-i zeu, sosit de-afară" (Od, II 88). Epitetul exprimă sugestiv descumpănirea, irosirea unei priviri care depășește preajma, destrămîndu-se undeva departe...

DEȘEU s. n. Rămășiță de la fabricarea sau de la prelucrarea unui material, a unor obiecte etc. care nu mai poate fi valorificată pentru aceeași prelucrare; rest.

Dicționarele noastre înregistrează, bineînțeles, cuvîntul, dar nu îl ilustrează cu citate, probabil, pentru că ele nu sînt ușor de găsit în operele literare și ar trebui să fie căutate, mai curînd, în presă. Așa stînd lucrurile, ne adresăm, pentru exemplificare, DER (II 76): „Prin îmbunătățirea procesului tehnologic, *deșeurile* pot fi reduse la minimum, contribuindu-se astfel la reducerea prețului de cost. *Deșeurile* se valorifică în parte prin întrebuințarea lor în diferite domenii de producție".

Termenul a fost împrumutat relativ recent din limba franceză, unde modelul său, *déchet,* are o istorie, și încă una, din punctul nostru de vedere, deosebit de interesantă. Se impune, dintru început, precizarea că, cel puțin pentru francezi, forma cuvîntului *déchet* este analizabilă, legătura lui cu verbul *déchoir* „a cădea", „a decădea" („tomber dans un état inférieur à celui où l'on était") dovedindu-se transparentă. Ea se fortifică în perspectivă istorică, întrucît *déchoir* continuă derivatul latinesc popular **decadere,* format cu prefixul *de-,* arătînd direcția „de sus în jos" a acțiunii verbului căruia îi este antepus *(cadere).* Neatestat, **decadere* îl va fi concurat, la nivelul

Scanned with OKEN Scanner

limbii populare, pe clasicul *decidere*, cu *-a-* scurt din rădăcină închis la *-i-*, potrivit legilor foneticii istorice a limbii latine. De altfel, unul din sensurile fr. *déchet* este chiar „Ce qui *tombe* d'une matière qu'on travaille", iar *déchoir*, chiar dacă provine din lat. **decadere*, rămîne analizabil pentru francezi, care îl desfac lesne în *dé-* și *choir*, moștenit, și el, din verbul latin simplu, fără prefix, *cadere*.

În franceza actuală, participiul perfect pasiv al lui *déchoir* sună *déchu*, mai vechi, *déchiet*. De această din urmă formă participială a fost apropiat *déchet*, iar apropierea a facilitat-o arhaismul morfologic *(il) déchet*, astăzi: *(il) déchoit*, indicativ prezent, persoana a 3-a singular a verbului *déchoir*. În concluzie, fr. *déchet*, model pentru neologismul nostru *deșeu*, constituie rezultatul unei duble adaptări, a unui participiu perfect pasiv *(déchiet)*, care se suprapune, aproape perfect, formei flexionare de persoana a 3-a, *(il) déchet*. Cît despre rom. *deșeu*, el reprezintă tipul clasic de încadrare fonetico-morfologică a neologismelor în *-et*, după modelul vechilor substantive și adjective în *-eu: leu, greu*.

*

Destul de apropiat ca sens de *deșeu*, dar nu chiar sinonim cu el, este alt neologism, anume *rebut*, împrumutat din fr. *rebut*. Definiția din dicționare a termenului este următoarea: „Produs care nu corespunde condițiilor de calitate stabilite prin standarde, norme interne, contracte etc. și care nu poate fi folosit conform destinației sale". Frazeologismul *a cădea la rebut* „a fi declarat drept rebut" poate fi sprijinit cu un citat sadovenian din povestirea *Prieten unic:* „Asemenea operă a unui asemenea individ trebuie *să cadă la rebut*. Era un articol de o deosebită violență, tinzînd să dărîme dintr-odată și răsunător un succes" (O, XIV 467). Iar varianta aceleiași locuțiuni, *a fi azvîrlit la rebut*, DLR o reazemă pe un text din scrierile lui Mihai Ralea: „Economia de viață a societății cere ca să nu se deprețuiască și aportul celor slabi. Ar fi o mare risipă dacă aceste resturi *ar fi azvîrlite la rebut*". Familia lui *rebut* se alcătuiește din verbul *rebuta* cu „derivatele" *rebutare* și *rebutat*, rareori folosite în operele literare.

Rebut are, ca model, fr. *rebut*, derivat postverbal din *rebuter* „a respinge, a îndepărta de la o anumită destinație". În structura verbului, opacă pentru noi, francezii recunosc, fără nici o dificultate, substantivul *but* „scop", „țintă", care face să se înfiripe, în verbul *rebuter*, pîlpîirea firavă a unei imagini.

DIGRESIUNE s. f. Abatere de la subiectul principal; parte străină de subiectul tratat.

Fără digresiuni constituie un îndemn aproape banal, vizînd păstrarea liniei directoare, a coerenței într-o expunere, într-o dezbatere, într-o operă literară. Astfel de abateri sînt caracteristice aproape tuturor romanelor lui Cezar Petrescu, iar G. Călinescu remarcă apăsat acest lucru, referindu-se la acea „facultate foarte onorabilă" a prozatorului „de a ocupa sute de pagini cu promisiuni și indicații de procese epice și analitice, într-un limbaj jurnalistic, tumultuos, niciodată însă înjosit, ba chiar cu multe *digresiuni* de ușoară erudiție. Vulgului îndeosebi, această platitudine mediană îi place, fiindcă îl eliberează de rigorile marii arte, dîndu-i totuși iluzia literaturii înalte" (*Istoria . . .*, p. 684).

Digresiune și termenii romanici corespunzători (fr. *digression*, it.

Scanned with OKEN Scanner

digressione etc.) sînt raportabili la lat. *digressio, digressionis* s. f., derivat din tema *digress-*, extrasă din part. *digressus* al verbului deponent *digredior, digredi* „a se despărți, a se îndepărta, a se răzleți, a pleca în direcții diferite". *Digredimur flentes*, spune Ovidius evocînd ultima sa noapte la Roma, înainte de a pleca în surghiunul tomitan. În versiune românească: *„Ne despărțim* plîngînd". De altfel, sufixul *-io, -ionis* (mai exact: *-ion-*) se anină lesne temelor participiale latinești, dezvoltînd un mare număr de substantive feminine care slujesc ca modele pentru neologismele noastre terminate în *-ie* sau *-iune*. *Actio* „acțiune", *cautio* „cauțiune", *collectio* „colecție", *correctio* „corecție", *exclamatio* „exclamație", *excursio* „excursie" etc., etc. sînt atare derivate latinești, pornind de la *act-, caut-, collect-, correct-, exclamat-, excurs-*, adică de la temele participiilor pasive *(actus, cautus, collectus, correctus, exclamatus, excursus)* ale verbelor *agere, cavere, colligere, corrigere, exclamare, excurrere* etc., etc.

Revenind la derivatul *digressio, digressionis*, tocmit după tipicul abia descris, facem precizarea că sensul său dintîi a fost acela de „despărțire", „plecare în direcții diferite", ulterior adăugîndu-se și înțelesul secundar de „abatere", „digresiune". La rîndul său, verbul latinesc *digredior* cu infinitivul *digredi* se aliniază numeroaselor formații prefixate ce pornesc de la *gradior, gradi* „a păși". Rădăcina *grad-* stă la baza lat. *gradus* „pas", împrumutat tîrziu de noi, ca neologism: *grad*, termen care a ramificat o serie întreagă de înțelesuri speciale, unele extrem de abstracte: „Dreptatea e cel dintîi *grad* al desăvîrșirei" (Bălcescu, în DL). De *grad* se leagă strîns verbul *gradà*, cu derivatele sale nominale *gradare, gradat, gradație*, dar și cu verbul *retrograda*, specializat în domeniul sportiv, mai ales în lumea fotbalului, unde în fiecare primăvară se discută aprins despre „lupta pentru evitarea *retrogradării*". Evident, *retrogradare* este infinitivul lung, devenit substantiv, al verbului de bază.

Antepus lui *gradior*, prefixul *dis-, di-* îi nuanțează înțelesul, adăugînd ideea — la început, strict spațială — de „abatere încoace și încolo". De altă parte, în corpul sonor al verbelor prefixate, vocala radicală *-a-* din *gradior* suferă un proces de „închidere" la *-e-*: *digredior*, în loc de *digradior*, iar „închiderea" se păstrează și la participiul *digressus* și, bineînțeles, la derivatele acestuia, de pildă: *digressio*. Prin urmare, alternanța vocalică *-a-/-e-* în cadrul rădăcinii nu anulează, nici nu știrbește înrudirea strînsă dintre *grad* și *digresiune*.

Gradior „a păși" constituie punctul de plecare pentru un număr relativ mare de verbe noi formate cu ajutorul prefixelor *(ad-, con-, di-, e-, in-, prae, pro, re-, sub-, trans-)*, care îi înmlădie înțelesul general de bază, adăugîndu-i o seamă de note semantice, la început, strict spațiale. În continuare, vor fi luate în discuție numai acele formații prefixate din latină, care au reflexe neologice în limbile romanice, în general, în română, în special. E de observat, deocamdată, că aceste neologisme pleacă atît de la temele participiilor perfecte pasive, cît și de la acelea ale participiilor prezente, iar regula are valabilitate generală.

1. *Aggredior, aggredi, aggressus* (din *ad-* „către", „spre" și *gradior*, cu asimilarea lui *-d* din prefix la *-g*, consoană cu care începe verbul) „a păși către", „a se îndrepta spre", „a întîmpina" (Vergilius: *Talibus*

Scanned with OKEN Scanner

aggreditur dictis „îl întîmpină cu asemenea cuvinte"), iar apoi „a ataca", „a asalta". Cu acest ultim sens esențial și general — nuanțat în funcție de sufix și de clasa morfologică în care se încadrează — sînt investite neologismele noastre *agresiune* (cu varianta mai veche *agresie*), *agresiv*, *agresor*. Lui *agresiv*, adjectiv, îi corespunde un substantiv *agresivitate*, împrumutat ca atare din fr. *agressivité*. Tot din franceză s-a împrumutat o formație pretențioasă care face carieră, verbul *agresa* (fr. *agresser*), cu sensul de „a comite o agresiune (asupra cuiva)", pe care, din ... fericire, dicționarele noastre nu-l înregistrează (încă). În ultima vreme, cuvîntul își face loc în presa literară, cum se poate constata din articolul *Linia consecvenței* semnat de Platon Pardău în RL, nr. 34/1989: „către statura cvasinepămînteană a lui Sadoveanu, comparabilă poate cu a lui Eminescu, se focalizează atacuri dintre cele mai mîrșave, vizînd încovoierea verticalității [...] unui scriitor, mergînd pînă la etalonul fascist al arderii publice a cărților sale. Dreapta, extrema dreaptă *l-au agresat* nu o dată pentru convingerile lui" (p. 8, col. 1).

2. *Congredior, congredi, congressus* (din *con-* „laolaltă" și *gradior*) „a păși alături, împreună", „a merge laolaltă", „a se întîlni". Lat. *congressus, -us* constituie modelul neologismului *congres*, termen recurent în viața politică și științifică, identificabil în toate idiomurile neolatine și chiar în afara Romaniei. Pe lîngă *congressus* există, în latină, și derivatul cu *-io, congressio, -onis*, care, fără reflex neologic la noi, semnifică „întîlnire" și face antonimie cu *digressio* „despărțire".

3. *Ingredior, ingredi, ingressus* (din *in-* „în, înăuntru" și *gradior*) „a pătrunde înăuntru, a intra" dăruiește latinei uzuale derivatele nominale *ingressio* și *ingressus* „intrare, pătrundere", pe care noi nu le avem. În schimb, *ingredient-*, tema participiului prezent *ingrediens, ingredientis*, devine temeiul neologismului *ingredient* s. n., denumind, în chipul cel mai general, „ceea ce intră într-o anumită compoziție", dar funcționînd, în chip special, ca sinonim pentru *mirodenie*. Treptat, neologismul și-a cîștigat noi zone de circulație, denumind o „substanță accesorie" care intră în componența unor medicamente și a unor preparate cosmetice. În ultimul veac și l-a adjudecat și critica literară, cu diferite accepții figurative. G. Ibrăileanu, despre istorioara lui I. Creangă, *Făt-Frumos, fiul iepei*: „Noi credem că Creangă nici n-a avut de gînd să isprăvească această poveste, și s-o tipărească. Din toate poveștile lui, aceasta e singura unde întreg conținutul e numai miraculos. În toate celelalte, adevărate nuvele de la țară, miraculosul e secundar și de multe ori e un *ingredient* pentru puterea realistă a picturii oamenilor și vieții lor sufletești" (O, III 94). Întrebuințat mai ales la plural, sinonimul, vechi și ... aproximativ, *mirodenii* a fost însușit de poeți, de pildă de G. Topîrceanu, în două locuri ale operei sale. *Fum:* „Orientul își înalță fumul greu de *mirodenii*" (OA, I 175); *Păcatul*: „— Epifánie, cînd toaca te deșteaptă la utrenii / Și cînd maicile vin toate să se roage la altar, / Pentru ce stai în iatacul încărcat de *mirodenii*, / Urmărind prin întuneric, voluptoasele vedenii / Care rînd pe rînd dispar?" (OA, I 264). Alături de *mirodenie* există și mai vechiul *mirodie*, cumulînd aceleași sensuri; din acest *mirodie* s-a format *mirodenie* cu ajutorul sufixului *-enie*.

Scanned with OKEN Scanner

Desprins din tema participială *ingress-*, derivatul *ingressio, -onis* s-a statornicit în terminologia științifică modernă, unde *ingresiune* (fr. *ingression*) este numele fenomenului geografic de „înaintare a mării în unele porțiuni mai coborîte ale continentelor, în special prin gurile fluviilor, formînd adesea golfuri". În sfîrșit, din aceeași temă *ingress-*, o posibilă formație latinească *ingressivus* s-a pripășit — ce e drept, sporadic — în terminologia lingvistică, unde *ingresiv* ajunge sinonim, rar, pentru *incoativ*, căci în constelația de sensuri a verbului *ingredi* se rînduiește și acela de „a începe": *ingredi magistratum* „a intra în funcție".

4. *Progredior, progredi, progressus* (din *pro-* „în față" și *gradior*): tema participială *progress-* stă la baza neologismelor noastre *progres, progresa, progresie, progresiv*. Toate au antonime, susținute de opoziția prefixelor *pro-* și *re-*: *regres, regresa, regresie (regresiune), regresiv*. Antonimia dintre *progresie* și *regresie (regresiune)* s-a statornicit în matematici; în geografie, cel de al doilea termen se opune lui *ingresiune*, însemnînd „retragerea apelor oceanice (marine) cauzată de ridicarea suprafeței uscatului sau de scăderea nivelului general oceanic". Iar în lingvistică, *regresiune* semnifică „reducerea treptată a extensiei geografice a unui fenomen fonetic, morfologic etc.". Perechea *progresă—regresă* nu are modele latine, ci franceze: *progresser—regresser*. În schimb, *progresist* și *progresism* nu au „pereche" corespunzătoare, căci *regresist* și *regresism* nu există. Totuși, *progresist* nu rămîne fără antonim, căci lui i se opune *retrograd*, alcătuit din rădăcina însăși a verbului *gradior, grad-*, și prefixul lărgit *retro-* „îndărăt". Atît ca substantiv cît și ca adjectiv, cuvîntul se strecoară în versurile lui D. Bolintineanu din poemul *Clerul*, aparținînd ciclului de satire *Némesis*: „Trei-patru umbre negre ce mute stau pe loc, / Cu care *retrograzii* cum vor așa se joc! / Ei se atîrn de coada *partidei retrograde* / Sperînd să le păstreze merchezul lor ce cade" (OA, I 215). Turcism învechit, *merchez* sporește, cu încă unul, seria sinonimelor *noimă, rost, tîlc, sens*, dar, în limbajul familiar, înseamnă „șmecherie", „șiretlic", „truc", și cu acest ultim înțeles ni se înfățișează cuvîntul în versurile lui Bolintineanu, citate anterior. În titlul unui „cînticel comic" din 1861, V. Alecsandri reia, la gradul superlativ, neologismul: *Sandu Napoilă ultra-retrogradul*. Iar derivatul-poreclă *Napoilă*, probabil, plăsmuit de autor, nu face decît să anticipeze, „tălmăcindu-l", neologismul *retrograd*. *Napoilă* este o formație ingenioasă, realizată după modele populare: *bîlbîilă, codilă, flămînzilă, gerilă, moțăilă, murgilă, negrilă, orbilă, surzilă, zorilă*. După același tipic, în versiunea românească a *Iliadei*, George Murnu întruchipează derivatul *Războilă*, sinonim pentru zeul războiului, *Mars*: „Caii cei mîndri comoși de la caru-i rotea Priamidul / Crunt ca Gorgona privind la urgelnicul zeu *Războilă*" (II, 199).

5. *Transgredior, transgredi, transgressus* „a trece dincolo" este reprezentat, tot prin tema participială, *transgress-*, în verbul neologic livresc și pretențios *transgresa* (fr. *transgresser*) „a depăși o limită", „a trece dincolo de ea". Termenul revine în limbajul filozofic și, uneori abuziv, în terminologia criticii literare.

Cu înțelesul său firesc, originar, derivatul latinesc *transgressio* ne întîmpină în expresia *transgressio Al-*

Scanned with OKEN Scanner

pium „trecerea Alpilor". În latina tîrzie, el pătrunde în vocabularul juridic, cu sensul special de „încălcare a legii", pe care îl păstrează neologismul *transgresiune*, identificabil în jurisprudența noastră timpurie. Astăzi, *transgresiune* este și el, întocmai ca *ingresiune* și *regresiune*, un termen al geografiei, participînd la structurarea expresiei *mare de transgresiune*, adică o „mare ce trece din regiunea oceanică în cea continentală" (DLR, s. v. *transgresiune*).

DIVORȚ s. n. Desfacere pe cale legală a unei căsătorii.

Sadoveanu, *Paștele blajinilor*: „— [...] Cea mai bună și mai serioasă gazetă e Levi Tof; trecem la pagina a treia: mariajuri, *divorțuri*, înmormîntări. În secret pot adăugi și deslușiri delicate asupra motivelor de *divorț* și mariaj" (O, XIV 28). Camil Petrescu: „Două lucruri mi s-au părut, totuși, convingătoare: că ea n-a evitat *divorțul* și, oricît aș crede în întîmplare, faptul că niciodată n-a fost în apropierea ei vreun bărbat, chiar cînd am căutat-o prin surprindere" (UN, 190—191). Lui *divorț* îi corespunde verbul *divorța*, întrebuințat despre soție și soț, cu sensul „a se despărți prin divorț". Tot Camil Petrescu: „Mă îmbrac repede și pornesc spre Anișoara. Pe drum, am însă o nouă îndoială. Dacă totuși scrisoarea e întocmită? E foarte posibil ca ea să nu vrea *să divorțeze*, căci ar pierde o bună situație materială" (UN, 189). *Divorț*, *divorța* ca și locuțiunea verbală care funcționează ca sinonim perifrastic pentru acesta din urmă, *a da divorț*, sînt adunate de G. Topîrceanu în titlul, iar apoi în primele și ultimele versuri ale unei cunoscute poezii, *În jurul unui divorț*: „Mișu Șt. Popescu vrea *să divorțeze*. / Lung prilej de vorbe și de ipoteze"; „Ei, și știți, aseară, după ce-a stat ploaia, / Ce-a aflat Tănțica de la Procopoaia / Cînd s-a dus să-i ceară un model de șorț? / Mișu Șt. Popescu *nu* mai *dă divorț*" (S, I 136, 140).

Pînă ce au pătruns în lexicul nostru neologic *divorț* și *divorța*, conceptele respective fuseseră exprimate prin termeni vechi, polisemantici, *despărțire*, *a se despărți*. Rebreanu: „Nadina, îndată ce s-a întors de la țară [...], a chemat pe avocatul Olimp Stavrat și l-a rugat să introducă neîntîrziat *cererea de despărțire*" (R, I 250); P. Dumitriu: „Mă, eu [...] *mă despart* de muiere" (B. F., 66). În textele vechi pentru *a divorța* se întrebuințează, la diateza reflexivă, verbul *împărți*, ca în acest citat din *Pravila* lui Vasile Lupu: „Căsarii *să vor împărți* de fămeile sale pentru preacurvii" (DA). Evident, *căsar*, derivat din *casă*, echivalează cu „soț", „bărbat căsătorit" și are ca sinonim pe *căsaș*, derivat tot din *casă*, dar cu alt sufix *(-aș)*. Petru Maior în DA: „Cu neputință era pre *Romanii căsași* a-i scoate din Dachia".

Formele romanice (rom. *divorț*, it. *divorzio*, fr. *divorce* etc.) se întemeiază pe lat. *divortium*, alcătuit din prefixul *dis-*, *di-*, exprimînd ideea de „împrăștiere", de „risipire" (în părți diferite)" și rădăcina *vort-/ vert-* cuprinsă în verbul *vertere* (mai vechi: *vortere*) „a răsuci", „a întoarce", „a îndrepta". Prin urmare, din punct de vedere etimologic, *divorț* înseamnă „dezbinare", „îndreptare în direcții diferite". Pătruns prin franceză, termenul a păstrat, la unii scriitori, rostirea din această limbă: *divors* (Ibrăileanu, în *Adela*).

Înainte de a se constitui ca termen profesional, juridic, echivalent cu *divorț* al nostru, lat. *divortium*

Scanned with OKEN Scanner

a avut sensuri mai puțin specializate: *divortium itinerum* „răspîntia drumurilor“ (Titus Livius); *inter Europam Asiamque divortio* „la răscrucea dintre Europa și Asia“ (Tacitus); *divortium hiemis et veris* „răstimpul ce separă iarna de primăvară“ (Columella). În cîteșitrele citatele, *divortium* învederează o notă semantică comună, aceea de „despărțire“, de „separare“ în spațiu sau în timp. Ar mai trebui adăugat amănuntul că și neologismele noastre — *divorț, a divorța* — sînt susceptibile de întrebuințări figurative. Putem „divorța“ de un gînd, de o concepție, de un partid; mai trist, cînd *divorțăm* de noi înșine.

DUEL s. n. Luptă cu armele între două persoane, dată în prezența unor martori fixați dinainte, în vederea lămuririi unui diferend.

DER: „Pușkin a fost ucis într-un *duel*, provocat prin intrigile curții, de care nu era străin țarul Nicolaie I și anturajul său“ (III 899). Camil Petrescu: „— [...] Uite aici, și-mi arată în fața urechii o crestătură ... Ei bine, noi avem un fel de zicătoare: Nu te bate în *duel* cu unul care nu știe să se bată“ (UN, 416). Printr-o ușoară extensie semantică, *duel* ajunge sinonim parțial cu mai vechiul *luptă*. Iarăși, Camil Petrescu: „Dar peste două zile, cînd o baterie a noastră a deschis focul asupra dealului din față, am avut, pentru întîia oară, priveliștea unui *duel de artilerie*“ (UN, 308). Acceptînd coeficientul corespunzător de ... glumă, cam în această zonă semantică trebuie așezat termenul în cunoscuta poezie a lui Topîrceanu intitulată chiar ... *Un duel*: „Eroii mei sunt doi cocoși / De rasă, pintenați, frumoși / Ca ofițerii la paradă. / Doi cavaleri aristocrați, / Dintr-o privire ofensați / Încep *duelul fără spadă*. / Au *martori* puii speriați. / Teren — o parte din ogradă, / Dar n-au motiv de sfadă, / Căci nu se știe-a cui e vina — / Misteru-nvăluie pricina, — / Deci: căutați găina“ (S, I 133). Mai puțin cunoscut, în legătură cu aceste populare versuri, este detaliul pitoresc că, înainte de a se chema *Un duel*, poezia se intitulase *De bello ... gallico (Despre războiul ... cocoșesc)*. Autorul atîtor *Parodii originale* îl parodiază așadar și pe ... C. Iulius Caesar, autorul faimoasei opere istorice *De bello gallico* „Despre războiul cu galii“, exploatînd omonimia, în latină, dintre *gallus* „gal“ și *gallus* „cocoș“, pierdut în limbile romanice, spre deosebire de femininul *gallina*, păstrat chiar în românește *(găină)*.

Dar Topîrceanu pare să fi cunoscut sau, măcar, să fi intuit miezul însuși al problemei, adică faptul că lat. *duellum* (rostit bisilabic, *duellum*, cu grupul *-ue-* formînd diftong) nu este decît o variantă învechită pentru *bellum* „război“, pe care îl cunoaștem doar dintr-o serie de neologisme (*belicos, beligerant* etc.), căci limbile neolatine l-au înlocuit fie prin termeni de origine germanică (fr. *guerre*, it., span. *guerra*), fie, la noi, printr-un împrumut vechi slav (*război; război* este refăcut și „latinizat“ în partea finală, după lat. *bellum*). Este vrednic de atenție și faptul că sinonimul latinesc pentru *bellum*, anume *pugna* „luptă“ se înrudește îndeaproape cu *pugnus*, care stă la baza rom. *pumn*, revenind în alcătuirea unor neologisme din terminologia „boxului“: *pugilat, pugilist* etc.

Am precizat, deocamdată, doar că *duellum* reprezintă, față de *bellum*, un „arhaism fonetic“, fără să scormonim însă alcătuirea intimă a cuvîntului, conexiunile lui etimologice

Scanned with OKEN Scanner

la nivelul latinei și al limbilor romanice. Procedînd astfel, ajungem la constatarea că, și etimologic, *duellum* evocă ideea de „însoțire", de „partener", fiind, în cele din urmă, raportabil la foarte productiva rădăcină latinească *du-* din numeralul *duo* „doi". În cazul acesta, admis de unii lingviști (v. Graur, CÎ, 37), „familia" neologismelor înrudite cu *duel* se lărgește considerabil, înglobînd și alți numeroși termeni ca *duet; dubios, dubiu; dublu, dublă; duplice, duplicitate* etc., toți reductibili la radicalul latin *du-*.

Mai lesne de sesizat este, desigur, legătura strînsă dintre *duel* și *duela, duelist,* ambele împrumutate de-a gata. Interesant ni se pare derivatul românesc *duelgiu* „persoană care are mania de a se duela, care se dueleză cu orice preț" (DEX). Valoarea peiorativă a derivatului se întrezărește ușor într-un context din povestirea lui Creangă *Ioan Roată și vodă Cuza*: „Nu-i vorbă că și nătîngia unor bătrîni era mare. Uneori, cînd se mîniau, dădeau și ei tinerilor cîte-un ibrișin pe la nas, numindu-i: bonjuriști, *duelgii,* pantalonari, oameni smintiți la minte și ciocoi înfumurați, lepădați de lege, stricători de limbă și de obiceiuri" (O, 361).

Interesul derivatului *duelgiu* rezidă, între altele, în amănuntul că un sufix turcesc, destul de vechi *(-giu),* poate fi aninat unui termen neologic: *duel,* pe care el, sufixul, reușește să-l ... compromită, dacă ... mai era cazul. Nu altfel stau lucrurile cu alt derivat românesc, „compromis" datorită altui sufix, tot de origine turcă, în speță: *-lîc*. Mă refer la *savantlîc* (din *savant*+*-lîc*), care nu înseamnă numai ... „erudiție", ci, mai curînd, „pedanterie, prețiozitate", cu o vădită tentă depreciativă.

Precizare finală: istoria lui *duel* reprezintă, în ultimă analiză, traseul ciudat și rarisim pe care un ... arhaism, în speță, lat. *duellum,* devine, în limbile romanice, un ... neologism: rom. *duel,* it. *duello,* fr. *duel* etc.

Scanned with OKEN Scanner

E

ELEV, -Ă, s. m. și f. 1. Cel care învață într-o școală, care urmează o formă de învățămînt mediu sau elementar. 2. Discipol, adept, urmaș, învățăcel al unui maestru, al unei școli literare, al unei doctrine etc.

Nu poate fi, cu nici un chip, pusă la îndoială utilitatea definițiilor lexicografice, căci ele reținînd, într-o formă rece, neutră, despuiată de orice podoabă, notele esențiale, cele mai generale și mai specifice, împresurînd obiectele lumii materiale și spirituale cu uneltele sigure ale lingvisticii și constrîngîndu-le să-și declare identitatea.

Nu sînt, însă, de lepădat nici definițiile poeților, căci ele nimeresc și surprind, uneori, fața nevăzută a cuvintelor, cea care scapă „miopiei", științific necesare, a lexicografilor. O atare definiție întreprinde Nina Cassian, stîngace, poate, din punctul de vedere al rigorilor logicii, dar, din perspectiva cuprinzătoare a psihologiei vîrstelor, dibace și penetrantă: „*Elev* ești încă. Mă privești / Cu ochi adînci, cu ochi de smoală. / *Ce gînd de fapte mari nutrești,* / Șezînd pe băncile de școală?" (*Horea,* 35). Desigur, aspectul subliniat în cadrul citatului *(Ce gînd de fapte mari nutrești ...?)* nu poate fi acceptat într-o definiție lexicografică strictă, cu toată esențialitatea lui, confirmată de etimologie. Într-adevăr, *elev* — pentru care româna dispune de sinonimele mai vechi *învățăcel, școlar, ucenic* etc. — reprezintă, în lexicul limbii române, un împrumut, nu dintre cele foarte timpurii, din franceză *(élève),* unde — amănunt cu totul vrednic de atenție — termenul este strîns legat de verbul „creșterii", nu numai fizice, în speță: *élever.* Se cuvine să reținem faptul că neologismele noastre *elevă, elevare, elevat, elevație* — implicînd, toate, ideea „ascensiunii" morale a omului, a „depășirii de sine" — sînt, din punctul de vedere al structurii lor lingvistice, „rude" apropiate cu *elev.* Potrivit *Dicționarului de psihologie* (p. 229), prin *elevație* se înțelege, între altele, „capacitatea de receptare și de adeziune la cele mai înalte idealuri sociale, artistice, filozofice; înălțare și înălțime spirituală". Una din cele mai frumoase poezii ale lui Baudelaire se intitulează chiar *Elevare (Élévation),* iar „Scularea din puzderii", evocată de Arghezi în *Cîntare omului,* nu poate fi interpretată în sensul strict fizic.

Toate neologismele înșirate anterior, inclusiv *elev,* au la bază verbul latinesc al „ridicării", *elevare,* între-

Scanned with OKEN Scanner

buințat atît la propriu cît și la figurat și alcătuit din *levare* (rom. *lua*) și prefixul *e- (ex-)*, indicînd direcția verticală, „de jos în sus" a acțiunii exprimate de verb. La nivelul sensului obișnuit, nefigurativ, concret-material, înrudit cu *elev* ni se învederează și termenul tehnic *elevator*, denumind, ca substantiv, o „instalație pentru transportul pe verticală sau aproape pe verticală la o anumită distanță" (DN). Or, perspectiva etimologică nu face decît să confirme că ideea „verticalității" — fizice și, mai ales, morale — este fundamentală în configurarea semantică a „familiei" lexicale *elevà, elevare, elevat* etc., căreia îi aparține — în chip, acum, nu prea surprinzător — și derivatul regresiv *elev*. Cum se întîmplă adesea în procesul complicat al evoluției termenilor înrudiți, firele acestei frumoase legături s-au tot subțiat, șubrezindu-se. Este o datorie a noastră să le restabilim și să le consolidăm, redînd cuvintelor strălucirea lor originară. Cunoscînd, exact și nuanțat, „bătaia" lungă și semnificația profundă a vocabulei care îi denumește, *elevii* noștri vor extrage — sîntem siguri — toate consecințele decurgînd din nobilul îndemn al poetului Tudor Arghezi: „Ia seama bine, somn să nu te fure, / Nu te opri, *înnalță-te vultùre*" (PN, 68).

Printre sinonimele lui *elev* se situează și *învățăcel*, care sună, astăzi, ușor învechit, dar vorbește convingător despre infinitele posibilități ale sistemului derivării în limba română. Căci *învățăcel* (în sensul propriu: „învățat mic"!) nu este un diminutiv ca toate celelalte, extras dintr-un substantiv *(fată: fătucă, fătuică, fătuță; fetică, fetișcană, fetișoară, fetiță)* sau dintr-un adjectiv *(mare: măricel, mărișor, măruț)*, ci dintr-un ... participiu, ceea ce, trebuie să recunoaștem, nu se întîlnește la tot pasul. Într-adevăr, *învățăcel* este obținut, cu ajutorul sufixului diminutival *-el*, din participiul — devenit, ce e drept, substantiv — al verbului *învăța*, în speță: *învățat*. Forma „normală" a diminutivului ar fi trebuit să sune *învățățel* (ca *băiețel* din *băiat*, *bărbățel* din *bărbat*, *curățel* din *curat* etc.), dar urechea, extrem de sensibilă, a vorbitorilor nu a tolerat repetarea, la distanță minimă, a consoanei *-ț-*, așa încît ultima silabă a cuvîntului a fost modificată prin disimilare: *-cel* în loc de *-țel*.

Mai există, în limba română, cîteva asemenea formații, de interes nu numai lingvistic. Cea mai remarcabilă — cel puțin pentru scormonitorii firii și alcătuirii cuvintelor — este substantivul, plurale tantum, *tăiței*. Care vorbitor, neprevenit, recunoaște, în *tăiței*, un diminutiv de la participiul plural *(tăiați)* al verbului, atît de obișnuit, *a tăia*? Mai ales că forma plină, întreagă a cuvîntului ar fi trebuit să fie *tăieței*; dar astfel de accidente fonetice se întîmplă adesea în istoria limbilor.

Un fenomen similar s-a petrecut în italiană, unde *tăițeilor* li se zice *tagliatelli*, cu un diminutiv desprins din *tagliato*, plural *tagliati*, participiul perfect pasiv al verbului *tagliare* „a tăia". Prin urmare, datorită unei asocieri identice, *tăițeii* sînt „cei tăiați mărunt", ceea ce corespunde aidoma realității, căci ei se obțin printr-o operație de „mărunțire" a aluatului.

Există încă vreo cîteva derivate diminutivale extrase din participii, unul mai savuros decît celelalte. Cu ani în urmă, într-o familie din Moldova, am auzit (și am reținut) următorul îndemn, pe care mama îl îndrepta către copiii săi, prea puțin atenți față de ținuta lor vestimen-

Scanned with OKEN Scanner

tară: „Purtați-vă și voi mai *îmbrăcăței*, dragii mamei, că mă faceți de rîsul lumii!". „Dulceața" acestui derivat neobișnuit — avînd la bază participiul *îmbrăcat* — provine din amănuntul că dojana maternă, dorită aspră, se subțiază și se gingășește prin sunetul moale, vătuit al diminutivului.

Fapte la fel de pitorești ne oferă toponimia. O comună din Oltenia se cheamă ... *Moțăței* și, în urma discuției de pînă acum, oricine poate desface cuvîntul în adjectivul (de fapt: participiul) *moțat* și sufixul diminutival *-el*, la plural: *-ei*. O ironie îngăduitoare colorează structura semantico-stilistică a derivatului, căci *moțat* nu înseamnă numai „cu moț", la propriu, ci și, la figurat, „care caută să iasă în evidență, care se crede superior; îndrăzneț, cu gura mare" (DEX). Am zis „ironie *îngăduitoare*", pentru că diminutivul *(Moțăței)* atenuează și îndulcește însușirile înșirate în definiția de mai sus.

În sfîrșit, două piscuri ale țării se numesc *Întunecăței*, probabil din pricina negurilor care le bîntuie. Și de data aceasta, sufixul diminutival subțiază înfățișarea sumbră a culmilor respective, evocată de participiul adjectiv *întunecat*, din care diminutivul provine.

În intercomunicarea obișnuită nu pot fi, în mintea vorbitorilor, treze decît sensurile *actuale* ale cuvintelor. Dar cunoașterea lungului, anevoiosului și, nu o dată, complicatului proces care a dus la „așezarea" lor — a acestor sensuri —, fără să fie absolut necesară unei bune și exacte înțelegeri a fenomenului, se dovedește instructivă și, prin urmare, utilă, inoculînd termenilor celor mai banali o nebănuită vigoare și prospețime.

Din punct de vedere strict „orizontal", *aluat* nu poate fi despicat în părțile lui componente. Dar etimonul lui latinesc, *allevatum*, suportă lesne o atare intervenție, lăsîndu-se „descompus" în prefixul *a(d)-* și *levatum*, participiul perfect pasiv neutru al lui *levare*, de unde, potrivit legilor fonetice ale românei, noi am moștenit verbul, și mai ... „banal", *lua*, cu infinitivul lung, devenit substantiv, *luare*. La acest din urmă înțeles s-a ajuns prin lărgirea celui de bază, căci în latină *levare* înseamnă „a ridica", întocmai ca francezul *lever*, care vădește, și el, aceeași sursă. Se impune, acum, precizarea că ținuturile de coastă ale Mediteranei răsăritene se chemau, odinioară, *Levant*, cu un termen în alcătuirea sonoră a căruia recunoaștem cu înlesnire rădăcina latinească *lev-*, din abia pomenitul verb francez al „ridicării", citiți: „răsăririi", adică *lever*. Se întrezărește, încă de pe acum, strînsa legătură etimologică, dar și semantică, între *aluat*, cuvînt moștenit din *allevatum*, și ... neologismul *elev!*

Din *Levant*, sinonim, largo sensu, cu *Orient*, lăstărește derivatul adjectival *levantin* „oriental", a cărui ivire în proza lui Jean Bart nu va surprinde pe nimeni: „Comerțul *levantin* atrage aventurieri din toate semințiile" (*Europolis*, în DL). Iată cîteva, numai, detalii pe care n-ar strica, poate, ca *elevii* să le afle atunci cînd citesc și comentează, la literatura română, splendida baladă a lui Ștefan Aug. Doinaș *Mistrețul cu colți de argint:* „Un prinț din *Levant*, îndrăgind vînătoarea, / Prin inimă neagră de codru trecea ...". Neologismul *levată* — „urît", prin semnificație și „localizare socială", căci aparține limbajului cartoforicesc — se rînduiește, și el, în aceeași „familie" lingvistică, implicînd ideea de „luare", de „strîngere" prin „ridicare".

Scanned with OKEN Scanner

Dispunînd, acum, de toate aceste „repere", conținutul semantico-emoțional al lui *aluat* se îmbogățește într-o măsură considerabilă, iar vorbitorul, fie el și nespecialist, se simte în stare să recepteze și să trăiască imaginea ferecată în structura de adîncime a cuvîntului, căci *allevatum*, ca participiu trecut pasiv al verbului *allevare*, semnifică „ridicat", „crescut". Trebuie, oare, să mai adaug că legătura etimologică dintre *aluat* și ... *elev* dobîndește, astfel, noi dimensiuni afective?

Sinonime pentru termenul în discuție sînt *cocă* și mai vechiul *pielm*, a căror obîrșie este necunoscută sau îndoielnică. Exuberanța lingvistică a lui Tudor Arghezi juxtapune sinonimele *cocă* și *aluat* în poemul *Lache* din ciclul *Flori de mucigai*, unde autorul înșiră „multele minuni" pentru care el, Lache, „stă închis de opt ani și patru luni". Iată cîteva dintre ele: „Dintr-un ban face doi, / Cum vrei, galbeni și lei, / Descîntînd cu șoapte moi; / Și dintr-unul face și trei. // Are un ciocan mut: / Bate și nu se aude. / Nicovala lui e ca de lut / Și toate uneltele lui sunt crude. // Din metal face *cocă*, *aluat*, / Borșuri, scrum și rîntaș ...". Același poet, dar într-un registru stilistic profund diferit — dovadă a extraordinarei lui însușiri de înmlădiere, de supleță artistică —, ne revelează în *Nunta*, din *Cîntare omului*, noima simbolică a cuvîntului, sugerînd rîvna firească a înnoirii și a „creșterii" prin iubire și perpetuare: „Și somnului și nopții le este-adevăratul / Tîlc, a dospi în matcă, *fierbinte aluatul*, / Ca să-ncolțească *plodul* și mugurii să dea, / De la stejar la trestii, garoafă și lalea" (S, III 91). Fără nici o nuanță peiorativă, *plod* semnifică aici, aidoma ca în limba veche, „sămînță", dar imaginea sinonimului „prunc" — din punctul nostru de vedere, și a lui „elev" — nu poate fi cu totul înlăturată.

ELIMINA vb. I. tr. A scoate, a îndepărta, a înlătura; (spec.) a da afară din școală.

Așa cum se știe, termenul este curent mai cu seamă în învățămînt, unde el numește cea mai gravă măsură punitivă față de elevii recalcitranți: îndepărtarea din școală pentru un anumit răstimp. Sadoveanu, *Nada Florilor*: „— Ieși afară din clasă! a zbierat el ca în delir, cu vocea deodată răgușită. Pentru asemenea bătaie de joc *vei fi eliminat din școală*. Imediat voi supune cazul dumitale conferinței profesorale" (O, XVII 521). În același mediu al școlii se întrebuințează, adesea, și substantivul verbal *eliminare*, așa-numita „formă lungă" a infinitivului: „Această greșeală gravă [...] i-a adus *eliminarea* din toate școlile statului" (DL).

Atît verbul propriu-zis cît și infinitivul lung, devenit substantiv, au însă și un sens mai cuprinzător, cu care sînt utilizate în fiziologie. Iată o definiție științifică a *transpirației*, extrasă din *Dicționarul sănătății*: „proces fiziologic de *eliminare* a apei, bioxidului de carbon și altor substanțe la nivelul formațiunilor tegumentare (glandele sudoripare)" (Editura Albatros, 1978, p. 442).

Elimina și *eliminare* sînt termeni recurenți în limbajul sportiv, unde ei denumesc cea mai gravă sancțiune edictată de arbitrul întîlnirii împotriva jucătorilor certați cu regulile disciplinei. În ultima vreme, *eliminarea* este decisă prin „arătarea cartonașului roșu". *A vedea cartonașul roșu* înseamnă, în fotbal, „a fi eliminat" de pe teren.

În învățămînt, dar și în sport, se bucură de o largă circulație adjectivul înrudit *eliminatoriu*, însoțind

Scanned with OKEN Scanner

substantivele *concurs, meci, probă* etc. Cuvîntul poate fi utilizat şi cu valoare adverbială: În „Cupa României" la fotbal, de pildă, meciurile *se dispută eliminatoriu,* în sensul că echipei învinse drumul „mai departe" îi este curmat.

Considerat ca termen actual, *elimina* este inanalizabil şi lipsit de expresivitate. Dar, în interiorul limbii latine, verbul se lasă analizat, iar rezultatul este reînfiriparea imaginii. În structura cuvîntului poate fi cu uşurinţă izolat prefixul *e-*, exprimînd ideea de „mişcare", cu direcţia „din interior în exterior", şi tema *limin-* a substantivului *limen* cu genitivul *liminis* „prag". *In limine senectutis* înseamnă, pe latineşte, „în pragul bătrîneţii", *in limine mortis* — „în pragul morţii", iar *in limine portus,* la Vergilius, „la intrarea în port". Prin extensie semantică, *limen* ajunge să semnifice şi „casă", „locuinţă". În scrisorile lui Seneca *limina superba* „pragurile trufaşe" echivalează, ceva mai analitic, cu „casele celor puternici". Rădăcina *lim-* o regăsim în lat. *limes, limitis* „linie de hotar", „graniţă" şi în verbul *limitare* „a limita".

Mai interesant este, poate, faptul că tema *limin-* din lat. *limen,* cu genitivul *liminis* „prag", reapare în adjectivul *preliminar,* care, din punct de vedere etimologic, înseamnă „din faţa pragului", iar ulterior, dezvoltă înţelesul, foarte general, de „care precedă". G. Călinescu, *Scrinul negru:* „Gaittany apăru în foaier abia cînd instrumentele orchestrei începeau să emită acel haos în surdină, *preliminar* începutului, provenind de la acordarea viorilor şi violoncelelor şi de la muzicanţii repetînd grabnic pasajele dificile" (O, VIII 422).

Devenit substantiv şi întrebuinţat, ca atare, în sport, *preliminarii* denumeşte o „etapă competiţională în care sînt selecţionaţi participanţii pentru faza finală a unei întreceri sportive": *„Preliminariile* campionatului european de fotbal din 1996 . . .".

În ultima vreme, în presa literară circulă, sporadic, şi adjectivul *liminar, -ă* „pus în fruntea unei cărţi" (DN), obţinut, probabil, prin îndepărtarea prefixului *pre-*. Etimologic, el echivalează cu „din prag, de pe prag".

ENORM, -Ă adj. Foarte mare, imens, colosal.

Sadoveanu, *Valea Frumoasei:* „Se întîmplă în unele veri să se deslănţuie marile cumpene de nouri şi ape asupra unor asemenea clădiri *enorme* de lemnării; atunci vin stîncile peste lemnării, potopul întrebuinţează lemn şi stîncă drept proiectile ajutătoare" (O, XIV 556—557). Adjectivul revine adesea la D. Anghel şi Şt. O. Iosif în *Caleidoscopul lui A. Mirea:* „să doarmă-n bună pace, / Cît ţine lunga iarnă cu nopţile-i *enorme*" (S, I 104); „bugetele nu sunt *enorme*" (S, I 62); „Ospăţul era-ntins afară, / În cea mai splendidă grădină din lumea mea imaginară, / Cu flori *enorme cît copacii,* şi cu copaci, nişte copaci! / Să nu-ţi ajung-o zi întreagă ocolul trunchiului să-l faci" (S, I 194).

Dovedind o inteligenţă artistică superioară, Nicolae Labiş pigmentează cu neologisme această evocare a materiei primitive, dar şi primordiale, din poemul său *Geneza:* „Materia îşi începea, *enormă,* / Viaţa-n cea mai *primitivă formă,* / Cu *deplasări spasmodice*-n mişcare, / Cu largile-i *contraste* ţipătoare" (PI, 251).

Adjectivul-epitet *enorm* este aşezat totdeauna la locul lui în proza lui Geo Bogza, mai ales în *Cartea Oltului: „Enormi* şi înfuriaţi, cuirasate trăgînd cu toate tunurile, balauri împroşcînd cu groaznice veninuri

Scanned with OKEN Scanner

electrice, norii asaltează muntele" (CO, 49); „Așa arată *enormul colț al muntelui*, halucinantul craniu bătut de grindini și dogorît de soare" (*ib.*, 64); „A fost dat acestui rîu ca, pe măsură ce se depărtează de izvor, tot mai înalte să fie treptele asupra cărora, după legi de o simfonică grandoare, își va răspîndi harul. Coborînd, el urcă, în același timp, *enorma scară* pe care însăși viața a urcat, de la primele ei începuturi" (*ib.*, 181); „Treptat, cu un întreg ritual, la care participă vaste spații cerești, ziua se întoarce în Carpați. Ca trezit din vis, Oltul se înfioară de cetățile în care și-a purtat ființa. *Enorme* sînt și neclintite" (*ib.*, 226).

Este evident că, în dialogul de toată ziua, vorbitorii nu realizează legătură intimă dintre *enorm, enormă* și *normă*, în ciuda (sau, poate, tocmai din pricina) răspîndirii atît de largi a acestui din urmă termen. Lat. *norma* „regulă" este inanalizabil, dar derivatul *enormis* îngăduie izolarea prefixului *e-* „afară (din)", antepus rădăcinii *norm-* din *norma*. Sensul dintîi al adj. *enormis* fi-va, așadar, „în afara regulii", „care contrazice regula, depășind-o".

De altfel, dacă legătura dintre *normă* și verbul *normà* cu derivatele sale *normare, normat,* ba chiar *normativ* și *normator* este pentru oricine evidentă, înlesnită fiind de menținerea unor legături semantice strînse între toți acești termeni, în schimb, între *normă,* pe de o parte, *normal (normalicesc!), normalist, normaliza, normalizare,* pe de alta, din pricina unor divergențe semantice destul de pronunțate, „liantul" etimologic s-a șubrezit cu totul.

Ar mai trebui amintit în treacăt că expresia *școală normală* (învechit: *preparandie*) corespunde, aproximativ, *liceului pedagogic* de mai tîrziu, în sensul că și unul, și cestălalt au, ca scop, pregătirea viitorilor învățători. Iar *normaliști* erau, odinioară, elevii care învățau într-o atare școală.

Relevabil este faptul că, în latină, *norma* „regulă" se întemeiază pe o „imagine". Într-adevăr, sensul de bază al lui *norma* este acela de „echer", iar cuvîntul a fost, inițial, un termen profesional al „constructorilor", căci Vitruvius, cunoscutul arhitect roman din veacul I a.C.n., îl folosește, cu înțelesul dintîi, în tratatul său *De Architectura.* Expresia *anguli ad normam respondentes* semnifică „unghiuri potrivite *la echer*". Ulterior, printr-o fericită „imagine", lat. *norma* cîștigă și sensul „regulă", cu care termenul este investit într-un pasaj celebru din Horatius *(Arta Poetică),* unde *norma loquendi* echivalează cu „regulile vorbirii". Iată acest fenomen, de mare interes și de o actualitate stringentă, formulîndu-se, în el, un punct de vedere foarte modern: „Multa renascentur, quae iam cecidere, cadentque / Quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus, / Quem penes arbitrium est et ius et *norma loquendi*". În versiunea românească a lui Ionel Marinescu: „Multe cuvinte căzute-or renaște și iar au să cadă / Cele ce-s în prețuire acum, dacă astfel vrea uzul, / El, cel puternic, mereu îndreptar, *călăuză-a vorbirii*" (O, II 313).

În latină, „încălcarea regulii" este exprimată prin adjectivele *enormis* și *abnormis,* dar și prin verbul, foarte expresiv, *denormo,* care apare în *Satirele* lui Horatius (II 6, v. 9) însemnînd „a strica buna rînduială", „a ciunti". Este vorba de un *angulus* [...] *proximus* „un petec (de pămînt) vecin", care ar trebui „să se adauge (moșioarei)", ca s-o rotunjească *(O, si accedat),* căci, așa cum arată acum, „o ciuntește" *(nunc de-*

Scanned with OKEN Scanner

normat agellum), mai exact spus: „strică rînduiala, păgubește armonia“ *(denormat).*

EPOLET, epoleți, s. m. Bandă de stofă (uneori tivită sau acoperită cu galon de fir, alteori mărginită și de franjuri), care se aplică pe umerii uniformelor militare.

Constantin Mateescu, *Drumurile lui Anton Pann:* „Anul 1848 va fi, în București, anul Revoluției. Cînd la 9 iunie un foc de revolver va zdrențui *epoletul* încărcat cu fireturi al domnitorului George Bibescu, ce-și făcea promenada cu caleașca la Șosea, însoțit de marele vornic Vilara, populația orașului avea să afle că o nouă epocă, de efervescență și înnoire, urma să scoată orașul din somnolență și inerție“ (Editura Sport-Turism, 1981, p. 173). Pentru că structura intimă a lui *firet* — care se ivește în pasajul abia citat — nu este transparentă pentru toată lumea, devine utilă precizarea că sîntem în fața unui derivat din străvechiul *fir* cu ajutorul sufixului colectiv *-et.* Îl regăsim — tot ca o componentă a vestimentației militare — într-un citat din Delavrancea, introdus în DL: „Ofițerimea în *fireturi*“. Observația rămîne valabilă și pentru fragmentul următor, din Ioachim Botez, *Schițe și însemnări din școala de ieri și de azi:* „Veneau numai oameni de soi: ofițeri plini de găitane și *fireturi* la tunică“ (*Ib.*, s. v. *firet*). *Firet* se întrebuințează exclusiv la plural (Eminescu, *Călin:* „Și pe masa-mpărătească sare-un greier, crainic sprinten, / Ridicat în două labe, s-a-nchinat bătînd din pinten; / El tușește, își încheie haina plină de *firéturi:* / — Să iertați, boieri, ca nunta s-o pornim și noi alături“), iar *epolet,* la care revenim, mai ales la plural. Camil Petrescu în DL: (Generalul) cu *epoleți* mari de aur, trecea zvelt de la o sală la alta“. A. P. Cehov: „Nici în somn nu mă părăsea dorința de a-l vedea cît mai curînd pe general, adică pe omul acela cu *epoleți,* cu gulerul brodat care-i ajungea pînă sub urechi, și cu sabia în mînă“ (O, IV 177). Ca și alte limbi europene, româna și-a adjudecat neologismul *epolet* din franceză, unde modelul său, în speță: *épaulette,* se supune analizei lingvistice. Într-adevăr, în timp ce pentru vorbitorii de limbă română *epolet* rămîne un termen stingher și singuratic — altfel spus: fără familie —, iar conformația lui se dovedește cu totul opacă, francezii simt, fără îndoială, în *épaulette* un diminutiv din *épaule,* „umăr“, prin urmare: „umăraș“. Cu asta nu am spus chiar totul, căci nu este vorba de un diminutiv oarecare, exprimînd redimensionarea, la scară redusă, a obiectului respectiv *(umăr),* ci de unul sui-generis, metaforic, sugerînd asemuirea. *Epoletul* nu denumește, așadar, nu „umăr mic“, un „umăraș“, ci „un fel de umăr“, ceva care, prin aspect și mai ales prin așezare, prin poziție, se află în preajma umărului. Asemenea pseudodiminutive sînt și *umerașele* pe care obișnuim să ne așezăm hainele ca să nu se boțească. Lucrurile se complică — dar se complică frumos — atunci cînd diminutivul metaforic este, totodată, și obiectiv, numind, adică, un obiect din lumea „boabei și a fărîmei“. În neastîmpărul ei asociativ, gîndirea populară, prelungită de o mlădioasă fantezie, a numit *clopoței* și *lăcrămioare* două din delicatele flori ale primăverii, care, bineînțeles, sînt mărunțele și fragile, semănînd, de foarte departe, cu „obiectele“ chemate *clopote* și *lacrimi.*

Strămutîndu-ne într-un domeniu mult mai prozaic: ce sînt, potrivit numelui pe care îl poartă, *perișoarele* din ciorbă? Puterea de închipuire a românilor a văzut în ele niște

Scanned with OKEN Scanner

pere mici — și le-a botezat așa. Iată, după DLR, și o rețetă publicată, la sfîrșitul veacului al XIX-lea, în *Șezătoarea* lui Artur Gorovei: „Se ia carne macră, se hăcuie bine, se amestecă cu un ou, două și se face din tocătură *un fel de boțurele ca nucele, numite perișoare*".

Curmînd aici paragraful, am neglija o seamă de amănunte interesante. Am stabilit, deocamdată, că modelul rom. *epolet* este fr. *épaulette*, diminutiv metaforic din *épaule* „umăr". Acest *épaule*, la rîndul său, este reflexul moștenit al lat. *spatula*, diminutiv, și el, din *spatha*. Din *spatha*, prin mijlocire italiană, am achiziționat neologismul *spadă*. Forma de pl. lat. *spathae* ni s-a păstrat: *spate*, datorită asemănării — extrem de relative — dintre forma mînerului *spadei* și *umerii* omului. Din spate, româna și-a făurit un verb expresiv, denumind efortul fizic excesiv: *a se speti*. Petre Ispirescu în DL: „Omule, te văz harnic... Muncești de *te spetești*". Dar sensul dintîi al acestui verb, folosit despre animalele de tracțiune, este „a suferi de boala numită speteală". I. Creangă, *Moș Nichifor Coțcariul:* „Și cu încărcat și cu descărcat, la deal moș Nichifor se da pe jos și trăgea de-a valma cu iepele. La vale iar se da pe jos, ca *să nu se spetească* iepele" (O, 315).

ERUDIȚIE, s. f. Cunoaștere aprofundată a uneia sau a mai multor științe (dobîndită mai ales prin lecturi); cultură vastă.

Pentru a surprinde exact „imaginea" care stă la baza neologismului în discuție, trebuie să pornim de la adjectivul latinesc, cu două terminații, *rudis, rude,* semnificînd, la nivelul lumii materiale, „nelucrat", „brut", grosolan". Astfel, *rudis terra* sau *rudis ager* înseamnă „pămînt (ogor) nelucrat, lăsat în paragină", iar *rude textum,* „țesătură grosolană". În lumea realităților spirituale, *rude ingenium* echivalează cu „talent necultivat", iar *rudes animi* cu „suflete (caractere) necioplite". Antonimul lui *rudis* este, în latină, participiul-adjectiv *politus* (din *polio, polire*) „îngrijit, împodobit, ales, cultivat, rafinat": *domus polita* este o „casă îngrijită", iar *politissimum cubiculum,* un „dormitor foarte elegant". Prin *polita oratio,* Cicero, ca teoretician al retoricii, înțelege, stricto sensu, o „cuvîntare aleasă, elegantă", iar largo sensu, o „exprimare distinsă", un „stil îngrijit".

Adjectivul *rudis, -e* este identificabil în neologismul *rudiment* (lat. *rudimentum*), care, folosit mai ales la numărul plural, denumește „primele noțiuni, noțiuni elementare ale unei științe, ale unei arte etc.". DLR ilustrează acest înțeles cu următoarea propoziție din C. Negruzzi: „Nici *rudimentele limbei latine,* ale limbei mume nu le cunoștea". Ulterior, *rudiment* își extinde sensul, devenind sinonim parțial cu „început, germene". În *Problemele metaforei,* Tudor Vianu evocă, la un moment dat, „primele *rudimente* ale inteligenței abstractoare" (*St. stil.*, 309). Prin analogie cu semnificația biologică a termenului („organ care abia începe să se formeze sau care a rămas nedezvoltat"), Sadoveanu, în *Locul unde nu s-a întîmplat nimic,* realizează o pitorească notație descriptivă: „Casa de țară avea cerdac cuprinzător. Sufrageria în care intrară era o odaie mare, cu masă largă și scaune de lemn. *Soba părea un rudiment de locomotivă,* prevestită, din cărămizi, de un inventator din alt secol" (O, XI 518).

Lui *rudiment* îi corespunde un adjectiv *rudimentar* (din fr. *rudimentaire*), definit în DLR după cum

Scanned with OKEN Scanner

urmează: „Care abia începe să se formeze, care este la începutul dezvoltării sale; primitiv, neevoluat". Sadoveanu, *Olanda, Note de călătorie* (1928): „Cazanul unde se închiagă laptele, formele ghiulelelor de brînză, și toate cîte țin de acest meșteșug delicat le văd într-o altă încăpere, care a rămas tot cea *rudimentară* și străveche, însă întreținută minuțios, frecată și lustruită în toate zilele vieții, din generație în generație" (O, IX 292). Cu sensul „lipsit de finețe", „grosolan", epitetul nu-i scapă lui Topîrceanu, mare amator de neologisme. *Noapte de mai:* „Și-ți tremură deodată mîna / Cînd te gîndești c-ai sărutat, / În raza lunei, pe stăpîna / Pantofului din mîna ta. // O, mîna ta *rudimentară,* / Cu piele aspră, de toval! . . ." (S, I 39).

Din *rudis,* latina și-a făurit, cu ajutorul prefixului *e- (ex-),* verbul *erudio* de conjugarea a IV-a, cu infinitivul *erudire,* care, etimologic, semnifică „a scoate dintr-o stare *rudimentară",* iar apoi „a instrui, a învăța, a forma". Participiul *eruditus* și abstractul verbal *eruditio* reapar, tîrziu, în lexicul nostru neologistic sub formele *erudit* și *erudiție.*

Teoretic cel puțin, *erudiția* ar trebui considerată ca o treaptă, superioară, a culturii. Fără să abordăm, acum și aici, această pasionantă problemă, situată pe teritoriul filozofiei culturii, amintim doar că, în istoria științelor umaniste din țara noastră, după Constantin Cantacuzino, stolnicul, și după Dimitrie Cantemir, tipul, prin excelență, al eruditului „polihistor" este întruchipat de Bogdan Petriceicu Hasdeu, care, printre atîtea alte merite de netăgăduit, îl cumulează și pe acela de a fi intuit, fără să-l numească expresso verbo, conceptul, atît de modern, al „interdisciplinarității".

Portrete pregnante ale eruditului, în sensul nobil al cuvîntului, ne-a dăruit Eminescu, creionînd pe „astronomul cu al negurii repaos" *(Scrisoarea II),* care, „ușor ca din cutie, scoate lumile din haos" (P, III 42); dar, mai cu seamă, pe „bătrînul dascăl" *(Scrisoarea I),* care „Într-un calcul fără capăt tot socoate și socoate". Precaritatea fizică, mizeria materială sporesc prestigiul privirii scrutătoare, atotcuprinzătoare cu care el îmbrățișează tainele lumii: „Și de frig la piept și-ncheie tremurînd halatul vechi, / Își înfundă gîtu-n guler și bumbacul în urechi; / Uscățiv așa cum este, gîrbovit și de nimic, / Universul fără margini e în degetul lui mic, / Căci sub frunte-i viitorul și trecutul se încheagă, / Noaptea-adînc-a veciniciei el în șiruri o dezleagă; / Precum Átlas în vechime sprijinea ceriul pe-un umăr / Așa el sprijină lumea și vecia într-un număr" (P, III 38).

Un atare *erudit* a fost Perpessicius, pentru care „viața-ntreagă, / Ca și iedera de-un arbor de-o idee i se leagă", iar această idee este: stabilirea și editarea științifică a textului eminescian. Ceea ce a realizat Perpessicius pentru textul operei lui Eminescu, a săvîrșit, pentru viața Poetului și a Veronicăi sale, profesorul Augustin Z. N. Pop, cu o uimitor de tînără și de entuziastă rîvnă.

Este aproape de prisos să mai adăugăm că erudiția „în sine", lipsită de *randament social,* se confundă pînă la identificare cu penibila trudă sterilă a bietului „șoarece de bibliotecă". A spus-o, mai frumos decît oricine, tot Eminescu: „Nu e carte să înveți / Ca viața s-aibă preț — / Ci trăiește, chinuiește / Și de toate pătimește / Ș-ai s-auzi cum iarba crește" (P, III 58). O spusese și Goethe:

Scanned with OKEN Scanner

„Eliberat de chinurile minții, / De fumul, de funinginea științei, / O, de-aș putea pe plai înalt / În roua firii să mă scald!“ (F, 50).

EXALTA vb. trans. și refl. A (se) înflăcăra peste măsură, a (se) entuziasma.

Iată un fragment din G. Călinescu, *Viața lui Mihai Eminescu,* unde ni se descrie atmosfera de entuziasm în care orăvițenii, în august 1868, au așteptat și au întîmpinat turneul trupei de teatru a lui Pascali: „Peste o săptămînă, [. . .] românii din Oravița, așteptau, nebuni de entuziasm, pe actori la gară cu 12 trăsuri [. . .]. O ploaie de flori căzu peste actori cînd, a doua zi, luni 19/31 august, se ridică cortina spre a se reprezenta *Strengarul din Paris.* Răsunetul limbii române îi *exalta* pe toți“ (Editura „Cultura Națională“, 1932, p. 150). Mai larg răspîndit este infinitivul lung *exaltare,* ajuns substantiv. G. Călinescu, *Bietul Ioanide:* „— [. . .] Tocmai actele acestea, nedelicate după concepția bărbaților, zăpăcesc pe unele femei. Sînt cu totul incapabilă de *exaltare,* ca una care de mult m-am decis să trăiesc așa cum sînt azi“ (O, VI 278—279).

De atestări mai numeroase se bucură participiul-adjectiv *exaltat,* pe care îl aflăm într-o evocare sadoveniană a lui Pușkin: „Tinerețea *exaltată* îl îndeamnă la risipă și plăceri ușoare, fără însă a-l face să uite țelul principal căruia se socotea destinat“ (E, 200). O încadrare contextuală prețioasă a cuvîntului ne oferă versurile următoare, din lungul poem *Atque nos!* al lui George Coșbuc (V, 405): „Aici văd zeii-n consiliu, văd tritoni și minotauri, / Văd ciclopi c-un ochi în frunte, văd eroi încinși cu lauri, / Și văd toate-acele tipuri de grecești mitologii, / Pe cari le-a creat *avîntul exaltatei fantezii*“.

Pentru ca să putem deslușì suportul imagistic al neologismului, este, iarăși, necesară întoarcerea la limanul latinei, unde *exaltare,* verb al conjugării I, se lasă descompus în prefixul *ex-,* redînd direcția spațială „de jos în sus“, și tema *alt-* pe care o aflăm în adjectivul *altus, -a, -um* „înalt“. Sensul dintîi al lui *exaltare* va fi fost, prin urmare, acela de „a ridica spre înălțimi, a înălța“. Pentru ca „privirea“ noastră să fie cît mai cuprinzătoare, trebuie adăugat amănuntul, deloc neglijabil și foarte sugestiv, că, în interiorul latinei, adjectivul *altus* „înalt“ (dar, prin polarizare a sensurilor, și „adînc“), se dovedește a fi un participiu, răzlețit, semantic, de verbul său, care este *alere* „a hrăni“, cu perfectul *alui* și cu supinul *altum.* În consecință, *altus* „înalt“ înseamnă „cel (bine) hrănit“! . . . Asemenea participii, care au pierdut, datorită unei profunde divergențe semantice, legătura intimă cu verbele lor, circulînd în limbă doar cu valoare adjectivală, există și în română, iar *urît* constituie un exemplu edificator, întrucît vorbitorii nu-l mai „simt“ ca formă verbal-nominală, mlădiță a verbului *urî,* ci numai ca antonim pentru *frumos.*

Se impune, la sfîrșit, o ultimă precizare. Prin etimologie populară, *exaltat* a fost pus în legătură cu verbul *sălta,* iar participiul acestuia din urmă, *săltat* (pronunțat și: *zăltat*) a ajuns sinonim expresiv, cu vădită coloratură argotică, pentru „*sărit* din minți“, „într-o ureche“, „nebun“ (v. Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române,* EȘ, 1975, p. 84). O atare imagine nu-i putea scăpa lui Sadoveanu. După ce schițează portretul unui personaj ciudat, domnul Stamatin, marele prozator reproduce, în prima pagină a romanului *Creanga de aur,* părerea „muntenilor“ despre perso-

Scanned with OKEN Scanner

najul său: „Era cam *săltat*, cum spuneau desigur muntenii care ne întovărăşeau“ (O, XII 7). În felul acesta, *săltat (zăltat)* se alătură, ca încă o verigă, impresionantului, prin întindere şi expresivitate, lanţ de sinonime de care dispune româna pentru a exprima conceptul „nebun“, cu toate nuanţele lui, cantitative şi calitative: *aiurit, bolînd (bolund), capiu, căpiat, ieşit din minţi, într-o ureche, rătăcit, sărit (de pe fix), scrîntit, smintit, şui, trăsnit, tuieş, ţăcănit, ţicnit, vîntuit, zălud, zăluzit, zărghit; alienat, dement, dezaxat, dezechilibrat, iresponsabil, sonat* etc., etc.

Scanned with OKEN Scanner

F

FABRICĂ, fabrici, s. f. Întreprindere industrială în care se transformă materiile prime în produse, mai ales în bunuri de larg consum, în serie și în cantități mari.

Indiferent dacă ne-a parvenit din franceză *(fabrique),* din italiană *(fabbrica)* sau chiar din rusă *(fabrika),* neologismul nostru se reazemă, în ultimă analiză, pe modelul latin *fábrica,* accentuat, ca în română și italiană, pe prima silabă. Dintre etimologiile posibile, nu trebuie exclus nici germanul *Fabrik,* neologism și el, dar oxiton, mai ales în Banat unde, la Timișoara de pildă, unul din cartierele vechi ale orașului se chema, în trecutul nu prea îndepărtat, *Fabric,* cu accentul pe ultima silabă, ca în nemțește. Așa i se zicea și „gării" corespunzătoare, care se numește, astăzi, „Timișoara Est".

În latină *fabrica* înseamnă „atelierul unui *faber*", adică al unui *meșter-faur,* care prelucrează, la nivelul rudimentar de acum două milenii, fierul *(faber ferrarius),* bronzul *(faber aerarius)* sau lemnul *(faber lignarius, tignarius).* Sensul de „meșter" este lesne convertibil în acela de „creator", cum ni se învederează din zicerea proverbială *quisque suae fortunae faber* „fiecare este *faurul* propriului său destin". Din *faber* cu acuzativul *fabrum* — pe care noi l-am moștenit în vechiul și frumosul nostru cuvînt popular *faur* — latina și-a plăsmuit derivatul *fabrica,* semnificînd „atelier", în special: „fierărie, făurărie", dar cumulînd și înțelesul de „meșteșug, îndeletnicire", ba chiar „artă". Cicero: *materia quid iuvaret, nisi confectionis eius fabricam haberemus?* Adică: „la ce ne-ar folosi materialul (lemnos), dacă n-am stăpîni *arta* modelării lui?". Esențial este faptul că, la nivelul latinei, relația dintre *faber* „faur" (rădăcina: *fabr-)* și derivatul său *fabrica* era transparentă, în timp ce, la noi, legătura dintre *faur* și *fabrică* — de netăgăduit, în persepectivă istorică — s-a destrămat și s-a întunecat datorită divergenței semantice și deosebirilor fonetice intervenite, căci *faur* e moștenit, iar *fabrica* reprezintă un împrumut relativ tîrziu, atestările cele mai vechi datînd abia de la începutul veacului trecut (cf. DA, s. v.).

Familia de cuvinte a neologismului în discuție este foarte bogată, cuprinzînd diminutivul *făbricuță* (neatestat în dicționare!), apoi verbul, de largă circulație, *fabrică,* însoțit de „derivatele" sale, făcute la noi sau împrumutate de-a gata: *fabricant, fabricare, fabricație* (mai vechi:

Scanned with OKEN Scanner

fabricațiune), în sfîrșit, formațiile cu prefixul *pre-*, foarte răspîndite în ultima vreme, *prefabricà, prefabricare, prefabricat*. DER: „*Prefabricarea* constituie factorul principal al industrializării construcțiilor, procesele de lucru de pe șantiere transformîndu-se în operații mecanizate de montare“ (III 847). Se adaugă adjectivul *semifabricat,-ă*, care devine lesne substantiv: „Un *semifabricat* pentru o întreprindere poate fi produs finit pentru alta“ (DLR, s. v.).

Mai interesant este, poate, amănuntul că, în timp ce noi „am pierdut“ latinescul *fabrica* și l-am... împrumutat tîrziu, franceza l-a și moștenit: *forge*, model pentru neologismul nostru *forjă*, a cărui vîrstă nu depășește o jumătate de veac, căci volumul F—I din DA, tipărit în 1934, nu-l înregistrează! Din *forge* franceza și-a confecționat verbul *forger* „a forja“, iar din acest verb ea a derivat numele faurului: *forgeron* „fierar“. În jurul lui *forjă* și al verbului corespunzător *forjà* se grupează, iarăși, o bogată familie de neologisme, reprezentată prin *forjabil, forjabilitate, forjar, forjat* (v. DER, II și DEX sub verbis).

Strîns înrudit cu *fabrica* și cu toate neologismele perindate pînă acum este rom. *faur*, de astă dată moștenit din lat. *faber* (cu acuzativul *fabrum*). Cuvînt vechi și popular, *faur* caracterizează, în special, graiurile transilvănene, denumind pe meșterul care prelucrează, cu ajutorul focului și al ciocanului, metalele, mai ales fierul. DA ne informează că, în trecut, *faurii* — în majoritate: țigani — cumulau, pe la sate, și îndeletnicirea de potcovari, fapt pe care îl confirmă, într-o admirabilă poezie, Tudor Arghezi: „Cu nările-n părete, un șir de armăsari. / Cu jarul subt ciocane, un pîlc de *potcovari* / Par de la brîu la scule de zece ori mai mari. // Pe nicovală fierul ia chipul cuvenit, / Și *faurul* cel negru și roșu-i mulțumit / Potcoava pe copită că drept s-a potrivit. // De-acum și armăsarii-n povară, cîte doi, / Vor căuta cu sete văpaia din noroi, / S-o scapere pe cremeni cu colți pătrați și noi. // Un *faur* din bătaie ciocanul și-l oprește, / Căci un cărbune brațul i-l mușcă și-l ciupește. / Îl ia ca pe un purec, din loc, cu două deșteˮ (*Potcovarii*, S, I 166).

Fierar și potcovar, *faurul* era, în trecutul mai îndepărtat, și un fel de... dentist! Între alte izvoare posibile, aflăm acest amănunt din romanul istoric *Frații Jderi* al lui Sadoveanu. Vorbește „Căliman bătrînul“, tatăl lui Onofrei și Samoilă, feciori vrednici, prieteni cu Jderul cel mititel și credincioși — trup și suflet — voievodului: „— Mă bucur pe de o parte, răspunse bătrînul, că ați umblat bine; însă pe de altă parte îs tare scîrbit. Mi s-a iscat de ast' dimineață durere la o pustie de măsea și, cum vedeți, mi s-a umflat falca. Chiar cînd ați căzut voi, mă găteam să mă duc în grajd, unde m-așteaptă Șandru *fierarul*. M-a mai durut o dată și n-am scos-o. Acuma trebuie s-o scot numaidecît. Ungurul acesta *faur* e *bun meșter; o trage afară într-o clipă*“ (O, XIII 423).

Meseria „de bază“ a faurului este prinsă de Sadoveanu într-o singură propoziție din *Nada Florilor*, pe care, însă, o vom cita în contextul ei mai cuprinzător, o pagină de rară frumusețe, în care moș Hau, unul din eroii cărții, propovăduiește rețeta aprinderii focului „pe vînt și pe ploaie“, după datina vechimii acelor meleaguri:

„Moș Hau a mormăit:

— Ca să mînînci peștele pe care-l prinzi, trebuie mai întăi să-l frigi. Știi tu să faci foc?

— Fac, cu chibrituri.

Scanned with OKEN Scanner

— Te bizui pe nimic, și-a strîmbat moș Hau gura într-un rînjet. Mai întâi chibriturile nu ți le dă nimeni degeaba, și nouă nu ni se cuvine să facem asemenea cheltuială. Afară de asta, învățat-ai să aprinzi foc pe vînt și pe ploaie? Cu chibriturile tale nu faci nimic.

— Ba asta încă n-am învățat.

— Apoi să știi tu că aista-i cel mai greu meșteșug al nostru. Noi facem foc cu ostromenturi mai vechi decît cele de la tîrg.

— Da: cu amnar, cremene și iască.

— Văd că ești învățat. Cremenea scoate scîntei: caut-o prin niște prundișuri la Moldova. *Faurul să meșteșugească o criță moale.* Iasca, du-te și-o găsește la o pădure veche; fierbe-o ca s-o moi și usuc-o. Acu, după asta, alege crenguțe, mușchi și stuh uscat; fă un șomoiog; bate în cremene cu amnarul, aprinde un firișor de iască; potrivește cărbunașul în șomoiog, învîrtește brațul de trei ori ca să-i dai vînt și flăcăruia așează-o în clădirea cu vrescurele de mai înainte pregătită. Am să te învăț eu pe tine meșteșugul acesta și n-ai să mă uiți toată viața“ (O, XVII 445—446).

Faurul pămîntului este un personaj mitologic — un fel de „Vulcan-Hefaistos“ autohton — pe care îl aflăm în basmele lui Ispirescu: „Greuceanu [. . .] merse, merse, merse cale lungă, depărtată, pînă ce ajunse la *Faurul pămîntului,* cu care era frate de cruce. Acest *faur,* fiind cel mai meșter de pe pămînt, era și năzdrăvan“ (BR, p. 167).

Sînt de amintit, acum, sinonimele lui *faur,* anume *fierar,* bine cunoscut obștii vorbitorilor, apoi regionalismele *covali* și *covaci,* devenite, ulterior, și nume de familie (v. Iorgu Iordan, DNF, p. 153). DA citează pe Țichindeal, care stabilește o echivalență fermă: „Un iubitoriu de osteneală *faur* sau *covaciu*“ (s. v. *covaciu*). În peregrinările sale ardelene, Anton Pann descoperă termenul și-l introduce în *Povestea vorbii,* într-un pasaj savuros: „M-a înzăbălat muierea / Și mă joacă cum i-e vrerea. / Și / Mă fierbe în oală seacă, / Zi, noapte, nu va să tacă. / Of! / Mă ciocănește ca *covaciul* / Și ca gheonoia copaciul“ (SL, II 258). Cu mici modificări în context, comparația revine în *Nezdrăvăniile lui Nastratin Hogea:* „Stă tot și mă cicălește, / Ca-n șurupuri mă sucește; / Inima în mine crapă, / Că mă fierbe fără apă: / Un cuvînt bun nu-mi vorbește, / Ci mereu mă ciocănește, / Ca gheonoia copaciul / Și năcovala *covaciul*“ (SL, III 129).

Spre deosebire de sinonimele sale, *faur* se însoțește nu o dată cu termenul, mai general, *meșter,* pe care îl urmează, determinîndu-l, ca în primele rînduri ale schiței sadoveniene *Din durerile unui recrut,* aparținînd ciclului *Povestiri de sară* (1910): „Dumitrache Hălăngescu, zis și Nastratin, *meșter-faur* — într-o bună dimineață a intrat printre mușiroaiele care slujeau de sălaș neamului său“ (O, IV 503). Este semnificativ, pentru arta sadoveniană, amănuntul că, inițial, prozatorul recursese la sinonimul regional („Dumitrache Hălăngescu, zis și Nastratin, *covaliu . . .*“, cf. DA, s. v.), pe care ulterior îl înlătură în favoarea expresiei *meșter-faur,* probabil și sub înrîurirea lui Eminescu: „Și albineleaduo miere, aduc colb mărunt de aur, / Ca cercei din el să facă cariul, care-i *meșter faur*“ (Călin).

Vrednice de atenție sînt derivatele lui *faur,* a cărui nevastă, de pildă, se cheamă, cu un cuvînt frumos și șăgalnic, *făuriță,* iar diminutivul *făurel,* la plural, denumește o așezare omenească și un nod de cale ferată pe linia Buzău—Brăila—Galați: *Făurei.*

Scanned with OKEN Scanner

De o foarte largă răspîndire se bucură verbul *făuri* (din *faur* + sufixul *-i*), care s-a abstractizat și s-a generalizat, ajungînd în raport de sinonimie cu o serie întreagă de verbe uzuale, foarte „generoase" în planul semantic, cum sînt *crea, înfăptui, întemeia; efectua, executa, realiza, săvîrși;* ba chiar *construi, edifica*. Aceeași „atenuare" a sensului primordial au suferit-o infinitivul lung, devenit substantiv, *făurire* și „nomen agentis" *făuritor*, folosit mai ales ca substantiv. Derivatele s-au îndepărtat sensibil de sensul de bază al lui *făuri*, care a fost acela de „a prelucra (prin forjare cu ciocanul) un metal", în special fierul. Ceva din acest înțeles liminar se mai păstrează la poeți, de pildă în lungul poem *Fulger. Poveste în versuri* al lui George Coșbuc: „Atîta-s de sălbatici! Și nimeni nu-i în stare / Să-i prindă, nime-n lume, afar' de-acela care / Îi pune-n frîu de aur, de zîne *făurit*" (V, 452). Legătura cu acest înțeles și cu acela al lui *faur* se întrezărește, dobîndind, la nivelul exprimării figurative, proporții de simbol, către finalul celebrului poem arghezian *Testament:* „Slova de foc și *slova făurită* / Împărechiate-n carte se mărită / Ca fierul cald îmbrățișat de clește" (S, I 10). În legătură cu „măritișul" celor două soiuri de „slove", iată comentariul pertinent al lui Șerban Cioculescu: *„Slova de foc,* este cuvîntul spontan, fierbinte de viață, expresie directă a sensibilității; prin *slova făurită,* înțelegem expresia elaborată, căutată, migălită. Poetul este de o desăvîrșită bună credință în simultaneizarea celor două modalități, cărora se subsumează realizările sale artistice: spontaneitatea și disciplina. Ar fi o eroare să-l considerăm pe Arghezi un poet unilateral înzestrat în direcția exclusivă a spontaneității sau a muncii de atelier" (*Introducere în poezia lui Tudor Arghezi,* Editura Minerva, 1971, pp. 197—198). Dincolo de *slova făurită,* imaginea marelui *poet-faur* se înfiripă și crește, copleșitoare.

Făurar păstrează, neștirbit, sensul lui *faur,* dar, datorită corpului său fonetic mai „robust", dobîndește și un sunet mai „plin", devenind, în poezie, susceptibil de compliniri abstracte: *Făurari de frumusețe* se cheamă unul din poemele lui Cicerone Theodorescu (1955).

Făurărie este „atelierul faurului", „fierărie", iar V. Voiculescu, intuind disponibilitățile expresive ale cuvîntului, își intitulează *Făurăria toamnei* o admirabilă poezie din ciclul *Întrezăriri* (1937), care începe așa: *„Făurăria toamnei* s-aprinde, largă,-n zare, / Vărsînd pe țara toată a ei metalurgie, / Vechi măiestrii de aur, vremelnic, în frunzare, / Încoronează codrii cu-naltă agonie" (P, II 77).

Cu acest sens, *făurărie* s-a desprins din *făurar* cu sufixul *-ie,* dar există și sinonimul *făurie,* derivat cu același sufix, însă direct din *faur.* Țichindeal, în DA: „Faurul [. . .] tupănește cu ciocanul în *făuria* lui". În DLR, regionalismul *tupăni* („a produce un zgomot înfundat prin cădere, izbire; a bufni") este ilustrat tot cu un citat din Țichindeal, interesînd îndeaproape discuția noastră: „Care nu e faur se miră cum faurul, veara în căldurile ceale mari, toată ziua *tupănește* cu ciocanul".

Deosebit de interesant este derivatul *făuriște* (*faur* + sufixul *-iște*), sinonim cu *făurărie* și *făurie* și denumind, ca și acestea din urmă, „atelierul faurului, fierăria". Derivatul este agreat de Agîrbiceanu, care îl strecoară adesea, nu se poate mai adecvat, în ampla și rezistenta sa povestire *Faraonii* (O, VI): „În două

săptămîni *făurișteа* fu instalată aici, lîngă bordei“ (p. 234); „Fără să-și dea seama ce face, puse cusătura la o parte, intră în *făurișteа*, luă și ea un ciocan în mînă și începu să izbească în fierul înroșit“ (p. 236); „Din după-amiaza aceea, munca spori în *făurișteа* lui Țancu. Îi cuprinsese pe toți o înverșunare de lucru, încît adeseori își uitau și să mai mănînce. Femeile ajutau lui Țancu, dovedindu-se îndemînatece. *Făurișteа* răsuna acum de cîntecul armonios al fierului și de cîntecul celor trei suflete“ (p. 240). Dar, pe aceeași pagină din *Faraonii* și pe cea imediat următoare, *făurișteа* alternează cu încă un sinonim, dovedind cît de grijuliu este Agîrbiceanu față de expresia artistică a operelor sale: „Țiganii din vecini se mirau cu gura căscată. Cutezau să vină acum pînă-n gura *covăciei*. Mulți ascultau de afară. Părea că înviase întreaga *covăcie*. Sunetul cadențat, metalic, o sporea, creștea deasupra ei, și abia se pierdea în înălțimi cînd alt val îl ajungea. Era un cîntec sănătos, un cîntec de viață, cîntecul fierului“ (pp. 240—241). Aceeași alternanță devine mai lesne sesizabilă în fragmentul următor: „Nu erau acolo feciori frumoși și meșteri harnici? Ea avea gata *covăcia* rămasă de la tatăl ei. Care fecior *faur* nu s-ar fi mutat bucuros în bordeiul ei și în *făurișteа* cea părăsită?“ (p. 313). Alteori, în aceeași povestire, *făurișteа* alternează cu *fierărie:* „La marginea țigăniei de din jos de Vlădeni era așezată o gospodărie cu o *făurișteа* ca la oraș. Marco și Rusalina, mutîndu-se aici, după voia ei, cumpărară un loc de la un român, chiar lîngă drum. Zidiră o casă de piatră, acoperită cu țiglă, grajd, șoproane, o *fierărie* nouă“ (p. 329). *Covăcie* este derivat din regionalismul *covaci* cu același sufix *-ie*, întocmai ca *făurie* din *faur*. Se mai adaugă, sinonimelor de pînă acum, *covălie*, care are ca punct de plecare alt regionalism, *covali* „faur“. Termenul este identificabil în povestirea sadoveniană *Din durerile unui recrut*, citată anterior: „Dumitrache Hălăngescu, zis și Nastratin, meșter-faur [. . .] se apropie de oblonul închis al *covăliei* lui și începu să bată cu pumnul“ (O, IV 503). Recapitulînd, iată lista, bogată, a sinonimelor pentru „atelierul faurului“: *fierărie, făurărie, făurie, făurișteа; covăcie, covălie.*

Revenind acum la *faber, fabrum* — unde se adună, ca într-un generos izvor comun, al latinei, toate elementele lexicale înrudite, noi și vechi, care au populat discuția noastră —, se impune încă o observație, menită să lumineze, iarăși, fețele „ascunse“ ale cuvintelor. Într-adevăr, *faber, fabrum* s-a păstrat și în franceza veche (*fèvre* „meșteșugar“), menținîndu-se discret, ulterior, în structura compusului *orfèvre* „aurar“ și a derivatului *orfèvrerie*, redat, la noi, prin *orfărărie, orfevrărie* și definit după cum urmează: „Meșteșugul creării obiectelor de artă aplicată (podoabe, vase etc.) din metal prețios“ (DLR). George Călinescu preferă o variantă fonetică și mai apropiată de originalul francez: „Am cheltuit economiile vieții mele întregi, cu scopul de a pune la îndemîna statului opere rare de *orfevrerie*, lucrate de artiști ai Renașterii“ (O, VIII 417). Odobescu și Pârvan recurg la demicalcul, nu lipsit de pitoresc, *orfărărie* (v. DLR, s. v.). Același procedeu stă la baza lui *orfărar*, care rîvnește să redea fr. *orfèvre*. DLR trimite, pentru demicalcul *orfărar*, doar la alte opere lexicografice, dar el se găsește la Romulus Vulpescu, în ale sale „echivalențe românești“ din Charles d'Orléans, mai precis, în admirabila

Scanned with OKEN Scanner

„Precuvîntare", aliterant intitulată *Un prinț prizonier perpetuu al poeziei:* „Acum, spre sfîrșitul unei vieți foarte omenești — de erori și de rătăcire, de zbuciumate căutări ale unor gloriole fantomatice și-ale unor deșarte împliniri trecătoare — prizonierul de cuvînt și pe cuvînt al cuvîntului, fealul versului curat și ciocănit cu minuție de *orfăurar* are binecuvîntata revelație a unicului său destin benefic: prizonieratul poeziei" (Charles d'Orléans, *Poezii* [...], Editura Univers, 1975, p. XXXV). De fapt, *orfèvrerie* se ivește chiar la Charles d'Orléans, într-unul din cele mai cunoscute rondeluri, a cărui ultimă strofă, în franceză modernă, sună așa: „Rivière, fontaine et ruisseau / Portent en livrée jolie / Gouttes d'argent d'*orfèvrerie;* / Chacum s'habille de nouveau: / Le Temps a laissé son manteau" (André Lagarde, Laurent Michard, *Moyen Âge,* I, Les Editions Bordas à Paris, 1966, p. 209). De astă dată, Romulus Vulpescu a recurs la alte soluții: „Rîu, șipot și pîrîu, pe plai, / Duc *giuvaeruri* în șuvoaie, / Și-au stropi de-argint — bumbi prinși pe straie; / Oricine-n haina nouă-a sa-i: / Își schimbă vremea vechiul strai" (*lucr. cit.,* p. 77).

Printre neologismele în alcătuirea lingvistică a cărora putem recunoaște rădăcina latinească *fabr-* din *faber, fabri* „faur" se rînduiește și verbul, cu sunet „tehnic", *fabricá,* definit, în dicționarele noastre, după cum urmează: „A produce o marfă în serie și în cantități mari, într-o fabrică, într-o uzină etc." (DEX). Sub forme foarte asemănătoare el se regăsește în alte limbi romanice (fr. *fabriquer,* it. *fabbricare,* span. *fabricar* etc.), la baza tuturora aflîndu-se lat. *fabricare,* derivat direct din *faber, fabri,* cu sensul de „a făuri". Dar ce „făureau", pe vremea romanilor, „faurii" lor, *fabri*? Diferite obiecte din fier, dintre care nu puteau să lipsească, de bună seama, lanțurile, cătușile, menite să-i ... „ferece" pe sclavi. Numai așa se explică — la luminile realității materiale și sociale — frapanta evoluție semantică de la *fabricare,* în latină, la *fereca (făreca)* al nostru, care este moștenitorul, legitim, al celui dintîi, cu modificările fonetice de rigoare.

În povestirea *Faraonii* a lui Agîrbiceanu transpar înțelesuri străvechi ale cuvîntului, legate de prelucrarea fierului, ca în acest crîmpei din „cîntecul focului", cu care „faurii" își însoțesc munca lor anevoioasă: „Haidați, șapte frați, / Din ciocane dați, / Ghioage *ferecați*" (O, VI 239). „A îmbrăca, a înveli cu fier (un obiect)" este un alt sens de bază al verbului, identificabil în aceeași povestire: „În două săptămîni făurișteа fu instalată aici, lîngă bordei. Țancu se mai lumină la față. Cumpără material și începu să bată căldări de aramă. Dar nu se ferea să potcovească și un cal, *să ferece o roată,* să ascută un fier de plug" (O, VI 234).

Participiul adjectiv *ferecat,* prefixat cu *ne-,* intră în structura îmbinării *moară neferecată,* reper expresiv pentru limbuție: „Muierea necertată e ca *moara neferecată,* nu macină bine" (I. C. Hințescu, *Proverbele românilor,* Editura Facla, 1985, p. 112). Echivalent semantic: *moară hodorogită,* la Creangă, în basmul *Harap-Alb*: „— [...] I-auzi-l: parcă-i o *moară hodorogită.* Numai gura lui se aude în toate părțile" (O, 155).

Cu timpul, verbul se desprinde de semnificațiile sale primordiale, iar poeții nu pregetă să-i atribuie subiecte gramaticale din lumea abstracțiilor. V. Voiculescu: „Dar dragos-

Scanned with OKEN Scanner

tea îndată le luă la toate locul, / Cu lanțuri fermecate mă *ferecă* și leagă" (P, II 276). Performanța cea mai remarcabilă îi aparține lui Eminescu, în elegia *Nu mă înțelegi*: *„În lanțuri de imagini duiosul vis să-l ferec*, / Să-mpiedec umbra-i dulce de-a merge-n întunerec". Este de observat aici că, detașată din context, expresia *În lanțuri* [...] *să-l ferec* ar regresa către nivelul concret material, iar verbul și-ar regăsi semnificația sa liminară. Dar cele două determinante: *duiosul vis* (obiectul direct pentru verbul *ferec*) și *de imagini* (atribut substantival pentru *lanțuri*) anulează înțelegerea „proprie" a enunțului, rupîndu-l din ... „ferecătura" concretului și constituind temeiul interpretării figurative, chiar dacă *lanțuri* și *ferec* stîrnesc și întreține impresia acustică a „zornăirii" ...

...După Eminescu, iată că Octavian Goga procedează așijderi, menținînd și „rima" eminesciană, în poemul său *Noapte*: *„În lanț de neguri și uitare / Aș vrea amarul meu să-l ferec* ... / Nemărginită bolt-a nopții, / Îmbracă-ți haina de-*ntunerec*!" (O, I 74).

Relațiile subiacente dintre *fereca* și *faur* nu au scăpat intuiției populare. Personificînd luna lui *făurar* (cuvînt moștenit din lat. *februarius*, deci omonim, prin convergență fonetică, față de *făurar* „faur"), fantezia poporului nostru vede în ea, mai ales datorită „isprăvilor" ei teribile, un soi de „Faur" al vechimii, care *„ferecă* și *desferecă"*, pentru că „în luna *Faur* ninge și plouă, e ger și căldură" (Zanne, în DA, s. v. *faur*$_2$). Asocierea celor două antonime — cu înțelesuri pronunțat figurative — este reluată de scriitorii noștri, de pildă de Matei I. Caragiale: „Amestecați din umbră în toate urzelile și uneltirile, fără noi nu se *fereca* nici *desfereca nimic*" (C, 116).

FAUN, s. m. (La romani.) Zeu al cîmpurilor și al pădurilor, protector al turmelor, reprezentat de obicei cu coarne și cu picioare de țap.

„Personajul" — mitologic și literar (Mallarmé: *L'après midi d'un faune* „După amiaza unui faun") — numit *faun* este cît se poate de pitoresc, iar relațiile lingvistice ale cuvîntului merită să fie, pe scurt, analizate aici.

Faun (lat. *Faunus*, rostit cu diftong: *Fáu-nus*) este una din străvechile divinități italice indigene, „scutitor" al turmelor, ocrotitor al ciobanilor și al îndeletnicirilor cîmpenești. Romanii și-l reprezentau încornorat, cu picioare de capră, cu lungi urechi ciulite. Confratele lui din mitologia elină este *Pan*, eroul lui Lucian Blaga din al doilea volum al său, *Pașii Profetului*: „Ah, Pan! / Îl văd cum își întinde mîna, prinde-un ram / și-i pipăie / cu mîngîieri ușoare mugurii". Dar poetul și-l închipuie orb și bătrîn: „Un miel s-apropie printre tufișuri: / Orbul îl aude și zîmbește, / căci n-are Pan mai mare bucurie / decît de-a prinde-n palme-ncetișor căpșorul mieilor / și de-a le căuta cornițele sub năstureii moi de lînă" (O, I 51).

Istoria limbii latine îl referă pe Faunus la verbul *favere*, mai precis, la forma lui de supin, *fautum*. Cum *favere* înseamnă „a favoriza" (cf. neologismele noastre *favoare*, *favorabil*), rezultă de aici că, inițial, *Faunus* a însemnat „cel binevoitor (turmelor)". Rudă bună cu *Faunus* este *Silvanus*, acesta din urmă: „zeu al pădurilor", cum mărturisește însuși numele lui, extras din *silva* „pădure". Literal, *Slivanus* ar însemna „Pădureanul". Încă de timpuriu, imaginația strămoșilor noștri i-a multiplicat pe amîndoi, ceea ce îi îngăduie

Scanned with OKEN Scanner

lui Ion Minulescu să înceapă cunoscuta lui romanță *Octombre* astfel: „În parcul presărat cu statui / De Nimfe, / *Fauni* / Și *Silvani*, / De-a lungul celor trei alee / De plopi, / De tei / Și de castani . . .“ (V, 36).

Familia lui *Faunus* sporește cu *Favonius*, un vînticel primăvăratic, care, și el, era cu priință, „favoriza“ rodnicia gliei. Poeții latini îl amintesc adesea: *genitabilis aura Favoni* înseamnă, în poemul *De rerum natura* al lui Lucretius, „zămislitoarea briză a zefirului“.

„Perechea“ lui *Faunus* este *Fauna*, iar de la numele ei pornește către noi neologismul omonim, întrebuințat cu înțelesul cunoscut: „totalitatea animalelor dintr-o regiune sau dintr-o epocă geologică“. O admirabilă lucrare — numită, nu fără oarecare maliție, de „popularizare“ — a profesorului Ion Simionescu, fost, la vremea sa, președinte al Academiei Române, se intitulează chiar *Fauna României* și a fost tipărită în 1983 la Editura Albatros. Putem ilustra cuvîntul cu un fragment, de neuitat, din *Nada Florilor* de Mihail Sadoveanu: „Stînd cinchit la marginea ostrovului, am observat deodată foirea formidabilă a bălții. Toate lighioanele ei de la adîncuri suiau în zigzaguri spre ácele de fulger ale ploii. Erau mii de crustacee neclasate încă de naturaliști, de toate dimensiunile mici, de colorile și desenurile cele mai surprinzătoare. Coloane de alevini care abia atunci intrau în viața lacului, abia avînd forma speciei, cu punctul enorm al ochiului în mica lor transparență. Puzderie de alții mai mărișori evoluau cu instinctul primejdiei, învîrtejindu-se într-o latură și fugind de umbra ghimpoasă a bibanilor sau de gura de balaur a știucii. Spre limpezimea fundului, carași cu reflexe de aur vechi, crapi bătrîni cu solzii ruginiți. Scoici, melci, lipitori și șerpi, *întreaga faună fără număr*, fiica mîlului primordial, se frămînta într-o monstruoasă bucurie sub tremurul ploii de primăvară.

Era bucuria vieții și a morții, și a transformării necontenite“ (O, XVII 443). Nu e greu de observat că, pe alocurea, acest splendid text se organizează ritmic. Secvența *întreaga faună fără număr* constituie, de pildă, un „versișor“ de 9 silabe, primele 8 structurîndu-se în 4 iambi.

DN înregistrează și un adjectiv *faunesc*, -ă, definindu-l „de faun“ și atribuindu-i, ca etimon, fr. *faunesque*. Cu valoare adverbială („ca la un faun“), el se ivește în romanul *Scrinul negru* (I) al lui G. Călinescu, într-un fragment de mare interes, psihologic și lingvistic, unde autorul ni-l înfățișează pe colecționarul Babighian, venit la Ioanide ca să contemple o pînză de preț: „Acum Ioanide nu mai avea nici o îndoială, colecționarul venise să privească garoafele lui Luchian. Pusese pînza în odaia din aripa laterală, în care așezase și scrinul negru, și anume, deasupra divanului, însă pe peretele de la picioare, așa încît stînd întins cu mîinile sub cap să-l poată vedea. Aci introduse pe Babighian, care, mușcîndu-și și humectîndu-și buzele groase, căută în toate părțile comoara pierdută. În fine, zărind-o, apucă un fotoliu și-l trase aproape de divan, apoi se așeză cu mîinile pe pîntece și, ca și căzut în prostrație, ridică ochii mici spre garoafele paradisiace.

— Veniți să luați lumină! zise el liturgic, descriind cu mîna o hiperbolă.

Toată fața îi rîdea *faunesc*, în vreme ce cu limba se lingea pe buze, într-o excitație a sensualității“ (O, VII 86).

Altundeva, tot la Călinescu, în

Scanned with OKEN Scanner

același roman, *faunesc* își păstrează, însă, valoarea adjectivală: „La drept vorbind, ochii ei erau tot așa de negri și pătrunzători, însă mari și cu un *rîs faunesc* în funduri“ (O, VIII 20).

FIRMAMENT, s. n. Bolta cerului.

Geo Bogza: „Abia clipind, luminile singuratice de pe creste și cele presărate prin cîmpie triangulează noaptea, ca și cînd ar încerca să-i cuprindă necuprinsele dimensiuni. Mai sus, lucesc stelele, și, dincolo de ele, pe toată nemărginirea *firmamentului* — scînteietoare, mirifică, efervescentă, Calea Laptelui“ (CO, 200). „Cerul“, „bolta cerească“ fiind, nu o dată, ținta privirii scrutătoare a lui Bogza, nu e de mirare că, în scrierile sale, *firmament* revine adesea. Iată un citat dintr-un fragment cu totul memorabil, în care ni se înfățișează „pornirea“ păstrăvilor, „nepotolită, frenetică, mistuitoare: să urce încă o treaptă, și încă una, tot mai sus“ către obîrșii: „Așa suie incredibilii pești, prin umbra unor păduri bătrîne, sau prin ruina pădurilor devastate, pînă cînd ajung vecini cu piscurile și cu cerul. Acolo rămîn ei peste noapte, lipiți de stînci, tot atît de enigmatici și părtași la misterul universului, ca și constelațiile care, străbătînd întreg *firmamentul,* se rotesc peste culmi, în infinite depărtări“ (CO, 84).

În latină, de unde l-am împrumutat, *firmamentum* ajunge tîrziu sinonim cu *caelum* „cer“, denumind, abia în literatura creștină, „bolta cerească“. Sensul său timpuriu, cu care circulă mai ales în limbajul militar, este acela de „sprijin, întăritură“. Dicționarele citează din Caesar: *tigna, quae firmamento esse possint* „grinzi, care să poată servi la *susținere*“. Cuvîntul este simțit ca un derivat din *firmus* „tare“, „solid“, „rezistent“, prin mijlocirea verbului *firmare* „a întări, a consolida“. Derivarea lui *firmamentum* „cer, boltă cerească“ dintr-un verb *(firmare)* reductibil la radicalul *firm-,* exprimînd ideea de „tărie, soliditate, rezistență“, învederează concepția primitivă despre „materialitatea“, „consistența“ cerului, altfel spus, despre „cerul ca acoperiș“. Romulus Vulcănescu, *Mitologie română:* „Folosirea obiectelor tăioase de fier împotriva sau pentru provocarea ploii are corelație magico-simpatetică cu străvechea credință ebraică și credința elină în existența unui *cer de fier:* fierul acționează direct asupra fierului. *Similia similibus curantur.* Fierul a avut la români, ca și la alte popoare, *o valoare sacră,* pentru că el a fost considerat a fi *căzut din cer,* ceea ce înseamnă că e de origine *celestă,* ca *meteor,* dar și ca *limbă de foc* sau *limbă de fier* a trăsnetului“ (EA, 1987, p. 416).

Din perspectiva unor asemenea amănunte se luminează și un fapt bogat în implicații folclorice: gîndirea populară românească a rînduit, printre sinonimele pentru „cer“ și „boltă cerească“, un derivat din adjectivul *tare* „solid“, anume *tărie,* care corespunde surprinzător lat. *firmamentum* și devine, prin urmare, sinonim cu neologismul *firmament.* Identificabil în textele vechi (v. DLR, s. v.), *tărie* se impune, în veacul trecut, ca un termen de bază al lexicului poetic. Grigore Alexandrescu, *Umbra lui Mircea . . . :* „Dar a nopței neagră mantă peste dealuri se lățește, / La apus se adun norii, se întind ca un veșmînt; / Peste unde și-n *tărie* întunerecul domnește; / Tot e groază și tăcere . . . umbra intră în mormînt“ (O, I 173). Eminescu, *Călin (file din poveste):* „Stele rare din *tărie* cad ca picuri de argint / Și seninul cer albastru mîn-

Scanned with OKEN Scanner

dru lacrimile-l prind“ (P, II 157); *Sărmanul Dionis:* „Stele păzeau *tăria,* luna trecea ca un scut de argint prin întunericul nourilor, în aer era aur și-n grădine miros ș-o umbră adînc-viorie“ (PL, 44). Macedonski, *Lewki:* „Și ca orgă colosală, geme tot, — se vaită tot... / Izbucnește-o disperare strigătoare către astre, / Ce zîmbesc din pacea naltă a *tăriilor* albastre, / Unde plînset nu se varsă, nici suspine nu se scot“ (O, II 183). Mai ales la plural, îmbinarea *tăriile albastre* devine, treptat, un „bun“ al limbajului nostru poetic. Octavian Goga, *Pămînt și cer;* „Putea oricît să stăruie minciuna / Aci în praf... căci ochii totdeauna / Scăldîndu-se-n *tăriile albastre,* / Mă învățau în nopți de reverie / Că este sus, în cer, o armonie, / Ce-i dincolo de patimile noastre“ (O, II 81). Îmbinarea revine la Goga, în primul catren din *Tempora...:* „Iar din *tăriile albastre* / Încet s-a fost desprins o stea, / Ca tremurarea unui zîmbet, / Ușoară, blîndă strălucea“ (O, I 167). Nici singularul nu lipsește, dovadă poezia-catren *Vestea cea bună* a lui Lucian Blaga: „Printre lucruri cînd umblăm, pe-aproape sau departe, / cerul singur cu *tăria sa albastră* / ne urmează pretutindeni în viață și în moarte. / Da, zenitul e mereu deasupra noastră!“ (O, II 62). La Tudor Arghezi, *tărie* pecetluiește chiar întîiul vers din *Muntele Măslinilor:* „Munte-ndreptat cu piscul în *tărie* / Și neclintit în visul de azur“ (S, I 16). Tot în poziție finală a versului este retras termenul în poemul *Om de pămînt:* „Clădită-ncet cu dalta și mistria, / Zidirea lui atinge-n cruci *Tăria“* (S, II 106). Cu deosebire semnificativ pentru concepția despre „materialitatea“ cerului mi se pare acest citat din romanul *Diplomatul, tăbăcarul și actrița* al lui C. Ardeleanu: „Broaștele [...] grăbesc în orăcăitul lor puternic, ce vrea parcă *să spargă tăria“* (DLR).

Rădăcina latinească *firm-* ni s-a transmis și în structura altor neologisme decît *firmament,* de pildă în *infirm* „schilod“, „beteag“, „neputincios“, cu toate derivatele sale: *infirmitate, infirmier, infirmieră, infirmerie.* Verbele dezvoltate în jurul aceleiași rădăcini au suferit un proces de totală abstractizare: *afirma* (lat. *affirmare,* fr. *affirmer*), *confirma* (lat. *confirmare,* fr. *confirmer*), *infirma* (lat. *infirmare,* fr. *infirmer*).

Rom. *ferm, fermitate* sînt, în ultimă analiză, reductibile la același radical latinesc *ferm-,* care, în corpul fonetic al adj. *firmus,* s-a și păstrat în franceză: *ferme, fermeté.* De aici am împrumutat noi cele două cuvinte amintite. Forma feminină a adjectivului — *ferme* — ajunge să însemne „arendare durabilă“, explicînd, astfel, evoluția semantică a substantivului nostru *fermă* „proprietate rurală“.

Și verbul latin *firmare* s-a păstrat în franceză: *fermer* „a închide“. Neologismul nostru *fermoar* „dispozitiv folosit la încheierea unor obiecte de piele, de pînză etc.“ se explică prin fr. *fermoir,* derivat din același verb *(fermer).*

FRUGAL, -Ă, adj. (Despre mese.) Care constă din mîncare puțină și simplă; sobru.

Nici *frugal,* nici *frugalitate* (cf. lat. *frugalitas,* fr. *frugalité*) nu se bucură, în dicționarele noastre, de atenția cuvenită. Neologismele sînt înregistrate în DL și în DA, dar citatele sau lipsesc sau sînt nesatisfăcătoare.

Ospățul de pomină de la „dumnealui Lăzărel Griga, șătrar“ — dat în cinstea abatelui Paul de Marenne și descris de Sadoveanu în *Zodia Cancerului* — se prevestește prin urmă-

Scanned with OKEN Scanner

toarea recomandare a gazdei către soția sa Avramie: „— [...] Vină și te închină în fața măriei sale beizade Alecu. Și să știi că lîngă el se află un popă vestit de la țara Franțuzului. Fiind papistaș și iritic, adică nefiind de-o nație și de-o lege cu noi și neștiind nici limba noastră, lui să nu-i săruți mîna, însă de ospătat să-l ospătăm, muiere, ca să-și aducă aminte în toate zilele vieții lui. Așa dorește și măria sa beizade, după cît am înțeles“ (O, X 46). Dar începutul, din... „viclenia“ gazdelor, nu este deloc făgăduitor: gospodina nu așează înaintea cinstiților oaspeți decît „o pită mare de grîu. Lîngă pită, brînză de burduf în strachină de lut. Lîngă brînză, cepe. Și lîngă cepe, un ulcior de vin“ (*ib.*, 47). Atunci abatele „Oftă după obicei, căci avea inima cam grasă, și se întoarse c-o figură destul de jalnică spre însoțitorii săi. Ei nu păreau impresionați de *frugalitatea* și lipsa de fineță a gustării“ (*ib.*, 47)

Neologismul nostru, foarte la locul lui, acoperă deci un prînz cu adevărat... *frugal*, alcătuit exclusiv din *roade ale pămîntului:* pită, brînză, cepe, vin. Prin această enumerare este aproape istovit cuprinsul semantic al cuvîntului, căci în latină *frugalis* și *frugalitas* sînt reductibile, amîndouă, ca derivate, la *frux, frugis,* întrebuințat mai ales la plural, *fruges, frugum* și denumind toate darurile gliei, fie ele „grîne“, „legume“; „fructe“, „poame“.

Rădăcina *fru-* se regăsește în lat. *fructus,* pe care l-am și moștenit *(frupt;* cf. *înfrupta),* l-am și împrumutat (*fruct;* cf. adj. *fructuos,* cu sens numai abstract).

În sistemul gramatical al latinei, *fructus* este, inițial, participiul verbului deponent *fruor, frui,* al cărui sens primordial a fost „a se bucura (de produsele pămîntului)“. Rădăcina *fru-* stăruie și în lat. *frumentum* „grîu“, dar și „grîne“, „cereale“.

Scanned with OKEN Scanner

G

GREGAR, -Ă, adj. De turmă, caracteristic turmei, mulțimii, gloatei.

Prins în îmbinările *instinct gregar, spirit gregar* — a căror tentă peiorativă este clară — cuvîntul apare sporadic în textele beletristice, iar dicționarele îl neglijează, omițîndu-l sau înregistrîndu-l fără citate. Are ca model adj. lat. *gregarius*, întrebuințat în limbajul militar *(miles gregarius* „soldat de rînd") și în acela al crescătorilor de vite (*pastor gregarius* „păstor de turme"). În primul caz, valoarea lui *gregarius* este metaforică. Dar, la nivelul latinei, adjectivul se dovedește analizabil, fiind derivat chiar din termenul care denumește „turma", în speță *grex* cu tema *greg-* pe care o izolăm îndepărtînd desinența *-is* a genitivului singular *(gregis)*. Un atare adjectiv, înzestrat cu disponibilități epitetice depreciative, nu putea cu nici un chip să-i scape lui G. Călinescu. Iată un singur citat din articolul *Furia de cuvinte*, publicat în cotidianul „Națiunea" din 3 aprilie 1946: „Emisiunea gîlgîitoare de cuvinte nu e un proces solitar, ci social. Orientul care a luat opiu se izolează și se abstrage, animalul care urlă, cheamă și neliniștește toată speța sa. Urletelor unuia îi răspund de aproape și de departe urletele solidare ale ființelor de același neam. Răcnetul e un semnal *gregar* de război și un mijloc de a întreține iritația și trepidația" *(Gîlceava,* II 310).

Rădăcina latinească *greg-* este conținută într-un număr relativ mare de neologisme, de pildă în perechile de antonime *agrega-dezagrega, agregare-dezagregare;* în *agregat* și în *agregație*, toate explicabile prin prefixarea rădăcinii *greg- cu a(d)-;* formații paralele se obțin și cu ajutorul altor prefixe: *congregație, congregațional, congregaționist; segrega, segregare, segregat, segregație, segregaționism, segregaționist.* În expresia *segregație rasială, segregație* face sinonimie cu *discriminare*.

În latină, cel mai interesant derivat din *greg-* este adjectivul *egregius* „deosebit, eminent, extraordinar, fără egal", adică, etimologic, „cel care iese (*e-, ex-*) din turmă".

Scanned with OKEN Scanner

I

IMBECIL, -Ă, s. m. și f., adj. (Om.) Slab de minte, cu capacități mintale foarte reduse; tîmpit; adj. care prezintă imbecilitate.

Lexicologii și lexicografii clasiciști consideră că lat. *imbecillus* se lasă despicat în prefixul privativ *in- (im-)* și *bacillus (bacillum)* „bastonaș, baghetă", diminutiv din *baculum (baculus)* „baston, toiag". *Imbecillus* ar fi, deci, „cel fără toiag, lipsit de toiag", așadar „neajutorat, slăbănog". Pornind de la acest sens foarte concret, s-a ivit și s-a agravat nuanța peiorativă, care, treptat, îl situează pe *imbecil,* substantiv sau adjectiv, în relație de sinonimie cu „cretin, idiot, tîmpit" (DS).

Transformarea lui *-a-* din lat. *bacillus* în *-e-* este curentă la cuvintele prefixate. Pot fi comparate cu folos, în această privință, *arma* „arme", cu *inermis* „neînarmat"; *ars* „meșteșug" cu *iners* (genitiv: *inertis*) „nepriceput", apoi „inactiv, inert"; *aptus* „potrivit" cu *ineptus* „nepotrivit, neghiob", cf. *ineptiae, -arum* „neghiobii, inepții"; *barba* „barbă" cu *imberbus* (și *imberbis*) „fără barbă, imberb", *castus* „neprihănit, cast" cu *incestus* „pîngărit, spurcat, murdar", *factus* „făcut" cu *infectus* „nefăcut, nesăvîrșit" etc., etc.

În toate aceste cazuri, *-a-* din cuvîntul rădăcină, fiind scurt, s-a închis la *-e-* în formațiile prefixate corespunzătoare. Întocmai așa s-a întîmplat și cu *imbecillus,* în cadrul căruia *-e-* provine dintr-un *-a-* „scurt" *(bacillus).* Simpla înșiruire de mai sus permite constatarea că *imberb, inepție, inert* etc. sînt și ele, în felul lor, imagini moarte, pe care îndepărtarea prefixului negativ *in- (im-)* și refacerea fonetismului originar *(-a-)* din cuvîntul de bază, le înviorează și le învie. *Imberb* este folosit în sensul său etimologic în *Scrisoarea II* a lui Mihai Eminescu: „Azi adeseori femeia, ca și lumea, e o școală, / Unde-nveți numai durere, înjosire și spoială; / La aceste académii de științi a zînei Vineri / Tot mai des se perindează și din tineri în mai tineri, / Tu le vezi primind elevii cei *imberbi* în a lor clas, / Pînă cînd din școala toată o ruină a rămas" (P, III 42).

Analiza lingvistică a lui *imbecil* ne-a permis să-l desfacem în prefixul privativ *in- (im-)* și lat. *bacillus* „bastonaș", derivat diminutival din *baculum* „băț, baston, toiag". Rezultă de aici că neologismul nostru *bacil* „bacterie patogenă care are formă de *bastonaș*" este, și el, o imagine pierdută, recuperabilă în clipa cînd

Scanned with OKEN Scanner

simţim în lat. *bacillus* o formaţie diminutivală derivată din *baculum* „baston".

La noi, „bacilul" a pătruns în literatură datorită lui G. Topîrceanu, care, în 1927, ţine, pe scena Teatrului Naţional din Iaşi, o „Conferinţă humoristică în versuri", intitulată *Bacilul lui Koch*. Iată pasajele cele mai semnificative pentru discuţia noastră: „După savanţi şi medici ca doctorul Argon, / *Bacilul* se prezintă sub formă de baston . . . ' Dar bolnavii, săracii, spun doctorului Ciucă / Că lor li se prezintă subt formă de măciucă! / Ce-i el de fapt? Un zero, un fel de vîrcolac / Nici cît un ou de muscă, nici cît un vîrf de ac, — / Ceva, aşa, cilindric . . . Regret că nu găsesc / O cretă şi-o tabelă ca să vi-l zugrăvesc" (S, I 173).

INEXTRICABIL, -Ă, adj. (Livresc; despre situaţii, întîmplări etc.) De nelămurit, de neînţeles; foarte complicat, încurcat.

Cu sensul din definiţia de mai sus, propusă de autorii DN, neologismul *inextricabil* îi este familiar lui George Călinescu, de pildă, în romanul *Bietul Ioanide:* „Conţescu era un om căruia, ca şi lui Dan Bogdan, îi plăcea să dea de *probleme inextricabile* privind pe alţii, spre a le rezolva în rate. Simţea o satisfacţie deosebită la orice *complicaţie* nouă" (O, VI 289).

Fr. *inextricable* este împrumutat din lat. *inextricabilis, -e,* care se lasă lesne descompus, mai întîi în prefixul privativ *in-* şi adjectivul *extricabilis, -e*. Excelentul *Dicţionar latin-român* al lui G. Guţu tălmăceşte pe *inextricabilis* prin „din care nu te poţi descurca, de nedescurcat, din care nu poţi scăpa". Evocînd, în cartea a VI-a a *Eneidei,* zigzagurile Labirintului minoic, Vergilius recurge la îmbinarea, de o neobişnuită densitate, *inextricabilis error,* pe care traducătorul (Teodor Naum) nu o poate reda decît printr-o amplă perifrază: *Întortochere de cărări, din care / Nu poţi ieşi* (E, 199). În sens figurat, Plinius vorbeşte de *stomachi inextricabilia vitia,* adică de „bolile *incurabile* ale stomacului".

Forma fără prefixul negativ *in-* a adjectivului, *extricabilis,* -e, „care poate fi descurcat", destul de rar întrebuinţată (dovadă: absenţa ei din amintitul dicţionar latin-român), este alcătuită cu sufixul „pasiv" *-bilis,* pornind de la verbul *extrico* „a descurca, a desface, a desprinde din . . . ; a degaja, a debarasa, a scoate din încurcătură". La baza lui *extrico* stă substantivul „plurale tantum" *tricae, tricarum,* al cărui sens precis nu poate fi determinat, întrucît scriitorii latini îl întrebuinţează numai cu înţelesul figurat de „încurcătură", „necaz". Din *tricae* s-a format verbul deponent *tricor* „a face dificultăţi cuiva, a-i căuta nod în papură, a şicana". Antonimul *extricor,* printr-o evoluţie semantică de mare interes, a ajuns, în română, *strica!* Rezultă, de aici, că antonimia *stricá — drége* (cf. zicerea populară „meşterul *Strică* şi *Drege* de frică") este numai parţială. Într-adevăr, printre înţelesurile acestui străvechi verb polisemantic, se rînduieşte şi acela, deloc negativ, de „a sfărîma învelişul tare al unui lucru (pentru a scoate şi a folosi conţinutul)". DL întemeiază acest sens pe un citat din teatrul lui Alecsandri: „Să iei sîmburi de piersică şi *să-i strici*". *A strica alune, nuci* etc. sînt expresii curente în vorbirea populară. Conotaţii care trimit către sensul primordial, din latină, al etimonului *(extricor),* vădeşte verbul *strica* în acest crîmpei din *„basmele"* lui Ispirescu: „Acum, ca să scăpăm de aici, trebuie să ne punem toate puterile *să stricăm fereastra* magaziei ăştia şi să fugim"

Scanned with OKEN Scanner

(DL). Din punctul de vedere al vorbitorului, „stricarea ferestrei" nu este cîtuși de puțin un „gest păgubitor", ci, dimpotrivă, singura modalitate de „a scăpa" dintr-o mare încurcătură *(extricor)*.

Potrivit jocului prefixelor antonimice *ex-* și *in-*, „perechea" deponentului *extricor* este, în planul semantic, verbul activ *intrico* „a vîrî într-o încurcătură, a încurca, a crea dificultăți (cuiva)". Aici este „izvorul" unui grup întreg de neologisme romanice, reprezentate, în lexicul românesc, prin *intrigà, intrigă, intrigant*, cuvinte cu sens nuanțat, destul de greu de „prins" în rigorile unei definiții dicționărești. Pentru *intrigă*, un sinonim mai vechi, pitoresc, este turcismul *tertip*, care n-a avut, odinioară, sensul peiorativ actual. Astfel, în textele juridice din veacurile trecute, *tertip* este sinonim pentru „dispoziție, ordin", ba și pentru „plan, proiect" (cf. DLR, s. v.). Din *tertip*, cu înțelesul depreciativ de astăzi, Arghezi n-a pregetat să întruchipeze foarte originalul derivat *tertipar*. Iată-l, într-un context... pe măsură: „Ai văzut cum Dumnezeu ne păcălește, / De ne trec lucrurile printre dește? / Ce șiret! Ce calic! Ce *tertipar!* / Pune un lucru tot într-alt tipar" (S, II 208).

În sfîrșit, tot din lat. *tricae* „încurcătură" se va fi desprins și un verb, cu geminată expresivă, *triccare* „a șicana", etimon probabil și... necesar pentru a ne explica fr. *tricher* „a trișa". Întrebuințat, mai întîi, cu sensul de „a înșela la jocul de cărți", ca sinonim pentru mai vechiul *măslui, trișa* ajunge să semnifice, prin lărgirea înțelesului, „a induce în eroare, a înșela, a păcăli". Marin Preda, *Marele singuratic:* „În orice se poate *trișa*, dar nu în dragoste" (DLR).

INFARCT, s. n. **(Med.)** Astupare a unui vas de sînge, avînd ca urmare distrugerea țesutului pe care acesta îl hrănește.

Așezat în lumina primenitoare a ideii că neologismele, mai ales derivatele neologice, sînt imagini pierdute dar recuperabile, *infarct* ne trimite, în timp, foarte departe, către lumea romană, nu însă pe teritoriul lui Esculap, așa cum ne-am aștepta pornind de la semnificația actuală a termenului, ci la... bucătărie. Într-adevăr, *infarct* — termen și familiar și spăimos obștii vorbitorilor, care nu-i cunoaște însă obîrșia și avatarele semantice — provine dintr-o formă flexionară analogică a verbului *infarcire* „a umple, a îndesa, a îndopa". Bucătarii romani îl întrebuințau, mai ales, în „procesul" de pregătire a... cîrnaților și a caltaboșilor, care se și cheamă, pe latinește, la plural, *farcimina* (singular: *farcimen*). Bineînțeles, operația respectivă presupune tocmai „umplerea" *(farcire)* mațelor de porc sau de oaie cu ceea ce noi numim *tocătură* (Delavrancea în DLR: „Vîrîse în dinții rînjiți un trandafir *umplut cu tocătură* rumenă..."). Verbul latinesc *farcire* s-a păstrat, cam cu același înțeles, în franceză *(farçir)*, iar participiul perfect pasiv *farta, farsa* a dăruit aceleiași limbi substantivul *farce* (de aici: *farsă*!), a cărui semnificație inițială — apropiată de cea din latină, dar foarte îndepărtată de cea actuală — este acela de... „carne tocată, umplutură".

Părăsind bucătăria romană, să ne apropiem de contemporaneitate, nu însă înainte de a face un scurt popas în evul mediu. Iată-ne, acum, spectatori la „misterele" religioase din acea perioadă, extrem de plicticoase și ostenitoare pentru public, atît prin conținut cît și prin durată. Pentru ca spectacolele acestea să devină cît de cît atrăgătoare, organizatorii au avut

Scanned with OKEN Scanner

ideea să le agrementeze cu cîte o . . . *farsă*, adică o . . . „umplutură", citiți: un mic divertisment comic. Cum era de așteptat, aceste farse, savurate, prin contrast, de spectatori, s-au rupt, treptat, din monotonia contextului lor, devenind reprezentanții teatrale cu caracter laic și popular, prețuite de un public foarte larg, mai ales datorită „săgeților" aluziv-satirice. „Farsa jupînului Pathelin" este ilustrativă pentru specia întreagă. După Molière și Lesage, au scris și la noi „farse", mult gustate de publicul veacului trecut, C. Negruzzi și V. Alecsandri. Ele sînt piesete burlești, cu un pronunțat comic de situație, cu numeroase ascuțișuri satirice, agreabile prin simplitatea și ritmul alert al acțiunii, prin verva exuberantă a personajelor. Cum unul dintre ele trebuie, pînă la urmă, să fie „dus de nas" de un Păcală sau Pepelea, *farsă* iute ajunge sinonim cu „păcăleală".

În medicină — unde se va și încheia periplul nostru — participiul substantivizat *infar(c)tum* (în structura lingvistică a căruia *-c-* nu se justifică etimologic, ci numai analogic, după tema prezentului latinesc *infarc-)* numește și, mai cu seamă, sugerează, extrem de pregnant, cu „trimiteri" în diferite direcții asociative, „umplerea, astuparea, obstruarea" uneia din potecile sîngelui și, în consecință, o îmbolnăvire extrem de gravă.

Cu „startul" în bucătăria romană, *(farcire, farcimen),* traseul rădăcinii latinești *farc-* colindă apoi evul mediu francez (*farce* „divertisment comic"), urcînd pe scenă, poposește în creațiile literare *(farsă),* pătrunde în limba comună (*farsă* „păcăleală") și se încheie în domeniul medicinii *(infarct).* Drum întortocheat, cu multe ocolișuri și derutante surprize, vorbind însă convingător despre pitorești-

tile aventuri ale cuvintelor, dar și despre ciudatele lor afinități, întunecate în curgerea vremii.

INGURGITA, vb. I. A înghiți (alimente), a mînca (cu poftă).

Camil Petrescu: „Dar în sfîrșit totul trecuse cu bine, ouăle fusese într-adevăr proaspete, iar diferitele bunătăți *ingurgitate,* digerate cu laude" (UN, 202). Derivatul nominal *ingurgitare* este ilustrat în DA cu un singur citat din Cezar Petrescu: „Arătau mare admirație și respect pentru capacitatea de *ingurgitare* a lui Știubei". Cuvîntul poate avea ca model fr. *ingurgiter,* dar pare, mai curînd, împrumutat direct din latină: *ingurgitare.* În latină, spre deosebire de limbile romanice, verbul poate fi analizat, fiind alcătuit din prefixul *in-* și tema *gurgit-* a lui *gurges, gurgitis* „bulboană, vîltoare"; „hău, abis". Sensul metaforic s-a înfiripat încă din latină, după ce, bineînțeles, se statornicise echivalența, tot metaforică, dar și glumeață, între *stomac* și *bulboană, abis, hău.* Actul înghițirii (cu poftă) este redat, în limba română, printr-un număr relativ mare de verbe, unele deosebit de expresive: *hali, îmbuca, înfuleca, înghiorțăi, înhăpa* și *hăpăi* etc., cărora li se adaugă neologismul *devora.* Interes deosebit prezintă *înfuleca,* ascunzînd în alcătuirea-i intimă încă o imagine, aceea a „burdufului", metaforă pentru „stomac, burtă". Într-adevăr, *înfuleca* are ca etimon lat. *infollicare,* derivat din *folliculus,* diminutiv din *follis* „foale"! I. Creangă, *Povestea lui Harap-Alb:* „Și atunci unde nu începe Flămînzilă a cărăbăni deodată în gură cîte o haraba de pîne și cîte o ialoviță întreagă și răpede mi ți le-*a înfulicat* și le-a forfăcat, de parcă n-au mai fost" (O, 161). Cît despre *hăpăi* și *înhăpa,* ambele sînt derivate

Scanned with OKEN Scanner

din interjecția onomatopeică *hap*. Neologismul *devora*, și el analizabil în interiorul latinei, este alcătuit din *vorare* „a înghiți" și preverbul *de-*, aici cu valoare intensivă.

INSINUA, vb. I. 1. Tr. A strecura, a sugera cu dibăcie o aluzie, o idee etc. 2. *Tr., refl.* A (se) strecura, a (se) infiltra pe nesimțite.

Privit pe „orizontala" intercomunicării cotidiene — adică fără binecuvîntata rîvnă de a-i scormoni viscerele, pentru a-i afla îndepărtata și surprinzătoarea-i „motivație" istorică —, verbul *insinua*, foarte „modern" ca semnificație, nu „spune" mare lucru vorbitorului, rămînînd, totuși, remarcabil prin densitatea și capacitatea sa de înmlădiere semantică aluzivă. Din majoritatea combinațiilor contextuale, în care el se lasă angrenat, rezultă că această „aluzie" este, de obicei, malițioasă. George Mihail Zamfirescu, *Sfînta mare neruşinare:* „Ce *a insinuat* prostănacul de Tudose, cînd a auzit că domnișoara Sevastița se mărită cu un tînăr de viitor?" (DL). Neologismul nu este respins de Sadoveanu, chiar într-o povestire „în duh arhaic", cu multe descrieri de natură, cum este *Nada Florilor:* „— Nu cumva [...] vrei *să insinuezi* că eu aș fi pricina stării dumitale de tulburare? Să-ți aducă dadaca o dulceață și o cafea și te liniștești" (O, XVII 409). Evidentă în aceste citate, nota peiorativă cuprinsă în conținutul semantic al verbului se atenuează alteori, chiar pînă la anulare, de pildă în fragmentul următor, unde el este folosit la diateza reflexivă, semnificînd „a se infiltra pe nesimțite, a se strecura, a se furișa": „Simți tristețea *insinuîndu-se* în pieptu-i" (C. Negruzzi, în DL).

Aparțin aceleiași „familii" derivatele *insinuare* (infinitivul lung, devenit substantiv, al verbului), sinonimul *insinuație* (din fr. *insinuation*) cu varianta, mai veche, *insinuațiune* și adjectivul *insinuant*, pe care îl întrebuințează, ca epitet al „cuvintelor", deci fără nici o tentă peiorativă, într-o frumoasă poezie a sa Ilie Măduța: „Pe ulițele toamnei trec agale / și-mi flutur faldul alb al poeziei, / cuvintele degrabă-mi ies în cale / din ceața de argint a reveriei, / Tulburătoare și *insinuante* / ca niște doamne mari în diamante / și lacome-mi rîvnesc făptura / și pătimașe îmi sărută gura" (AS, 110). Fără îndoială, epitetul este fericit ales, redînd, și convingător și sugestiv, „echivocitatea" cuvîntului poetic, puterea lui de lunecare furișă și de pătrundere, de învăluire și de seducție.

Verbul neologic *insinua* constituie ceea ce s-ar putea numi o „metaforă moartă", căci, regresînd către orizontul latinei, ajungem la *insinuo*, cu infinitivul *insinuare*, alcătuit din prefixul *in-* arătînd „direcția" și tema *sinu-* din *sinus*, de unde noi am moștenit străvechiul nostru substantiv *sîn*. Înțelesul dintîi al verbului *insinuare* va fi fost concret-material, acela de „a vîrî (ceva) *în sînul* cuiva", „a se vîrî *la sînul* cuiva". Pentru ca „suportul" imaginii să se întregească, trebuie luat în considerare și amănuntul că, la nivelul limbii populare, *sîn* este sinonim parțial cu „suflet", cu „piept" și cu „inimă", socotite ca sălaș al simțirii, al sentimentelor tandre și ocrotitoare. Observația înlesnește o citire mai exactă și mai nuanțată a următoarelor versuri din *Oltul* lui Octavian Goga, care, aidoma codrului eminescian, este personificat, ca martor tăcut și alinător al „pătimirii" din veac: „*La sînul tău* vin, în amurguri, / Sfioase, fetele fecioare, / Și dimineața vin neveste / Cu șorțul prins în cingă-

Scanned with OKEN Scanner

toare — / Şi vin păstori cu gluga albă, / Din fluier povestindu-şi dorul — / Şi cîte cîntece şi lacrimi / Nu duce valul, călătorul" (O, I 10).

Pentru ca imaginea să-şi dezvăluie însă toate conotaţiile, trebuie să ne amintim că, în limba populară, *sîn* denumeşte şi „spaţiul (îngust) dintre piept şi cămaşă sau bluză", aşadar, un ungher ferit, tainic. Sadoveanu: „Fata coborî repede în pivniţă şi ieşi cu *sînul* plin de mere" (O, V 300). Bineînţeles că şi acest detaliu, ca şi cele amintite anterior, favorizează reprezentarea „strecurării furtive", pe care verbul nostru o implică în cea mai înaltă măsură, ca o notă fundamentală a conţinutului său semantic.

Vrednic de tot interesul este faptul că unii dintre scriitorii noştri „gîndesc" cuvîntul şi-l supun analizei lingvistice, conferindu-i, astfel, vigoarea şi prospeţimea imaginii iniţiale. În *Trei crai de la răsărit*, de pildă, Hasdeu nu rezistă ispitei de a-l lăsa pe protagonistul piesei, băcanul Hagi-Pană, să refacă, pe cont propriu, originea cuvîntului *insinuaţie (insinuaţiune)*, pe care tocmai îl întîlnise într-un articol de ziar: „Să vedem mai întîi ce zice această gazetă a cîrmuirii. (Tuşeşte şi începe a citi:) Nu ascultaţi perfidele *insinuaţiuni* ale opoziţiunii . . . Ce-i asta *in . . . insi . . . insinuaţiuni?* Pe semne de la *sîn.* Adecă opoziţiunea *bagă mîna în sîn*" (*Teatru*, p. 117). Din punctul său de vedere, Hagi-Pană face, ca atîţia eroi ai lui Caragiale, o „etimologie populară", care însă, de data aceasta, se nimereşte a coincide cu cea ştiinţifică.

Se pare că şi Nicolae Filimon intuieşte şi despică riguros alcătuirea lingvistică a neologismului nostru, „traducîndu-l" sau, mai precis, românizîndu-l prin corespondentul neaoş *însînui*, confecţionat, după toate regulile genului, din prefixul *în-*, substantivul *sîn* şi sufixul verbal *-ui*. Nu lasă nici o îndoială, în această privinţă, fragmentul următor: „Dinu Păturică, profitînd de această neîngrijire, încă de la sosirea lui Tudor vizita neîncetat lagărul, şi prin manierele lui *însînuitoare* dobîndi amicia şi încrederea tuturor căpitanilor armatei şi chiar pe cea a lui Tudor" (*Ciocoii*, 251). Numele de agent *însînuitor, însînuitoare* — cu *î*, un cu *i*, atît în prefix *(în-)* cît şi în rădăcină *(-sîn-)* — nu este derivabil din neologismul *insinua*, ci numai din „copia" lui românizată, de conjugarea a IV-a, *însînui*.

Nu poate fi omis detaliul că, deşi distanţate semantic, rămîn strîns înrudite cu *insinua* neologismele *sinuos* şi *sinuozitate*. Pentru a ne lumina răzleţirea înţelesului, vom reţine că, în latină, aparţinînd şi terminologiei „vestimentare", *sinus* înseamnă „creţ, cută, pliu", sau, cu un termen mai general, „îndoitură". Sensul figurat, abstract, se dezvoltase încă din interiorul latinei, căci la Quintilian de pildă, *historia sinuosa* numeşte o „istorie (povestire istorică) întortocheată, bogată în digresiuni".

Sinuos, sinuozitate au, printre sinonimele lor, cuplul alcătuit din adjectivul *meandric*, uzitat foarte rar, şi substantivul *meandru*, neutru, identificabil destul de des, mai ales la forma lui de plural. Camil Petrescu: „Veniseră, după ce trecuseră de maidanul Dudesculuí, numai prin zăvoaiele şi prundişurile Dîmboviţei, pe care Dincă o cunoştea în toate *meandrele* ei" (*Un om*, II 14). Întrebuinţat, precumpănitor, despre „şerpuirile" rîurilor, *meandre* îşi extinde repede înţelesul, ajungînd să denumească orice fel de „cotituri", de pildă ale uliţelor, străzilor, drumurilor. Sadoveanu, *Zodia Cancerului:* „— [. . .] Ştiţi bine că m-am deprins

Scanned with OKEN Scanner

cu *meandrele Stambulului* ca și cu ale Parisului, și vă rog să nu vă osteniți, lipsind de la îndeletnicirile dumneavoastră. Îmi voi găsi singur drumul“ (O, X 286). Tot Sadoveanu, *Depărtări:* „În dosul nostru, muntele de calcar. Colțurile capricioase și *meandrele orășelului*“ (O, X 411). Din domeniul concret-material — să-i zicem: „geografic“ — termenul sare pe teritoriul vieții sufletești, dîndu-i prilej lui Camil Petrescu, analist, pasionat, să evoce, cu ajutorul lui, „*Meandrele* sufletului femeiesc“ (DLR).

Cuvîntul își află originea în numele rîului *Meándru* (azi: *Büyük Menderes*) din Asia Mică, devenit proverbial tocmai datorită neîncetatelor „șerpuiri“ ale cursului său. Cazul acesta special ilustrează un fenomen general de formare a unor noi cuvinte prin trecerea de la „propriu“ la „comun“ (v. Graur, *Nume de persoane*, 151—159). După pluralul *meandre*, substantivul și-a refăcut un singular feminin *meandră*, pe care dicționarele noastre nu-l înregistrează.

INSULTA, vb. A aduce cuiva o insultă.

Pătruns în lexicul limbii române abia în veacul trecut, neologismul *insulta* cunoaște o răspîndire largă în secolul nostru. Tudor Arghezi: „— *M-a insultat* țiganca! . . . Ai să te duci imediat să-i ceri socoteală“ (PT, 132). Termenul se încadrează într-o serie sinonimică destul de cuprinzătoare, din care nu lipsesc alte neologisme, de pildă *leza* (din fr. *léser*, cf. lat. *laedere* cu supinul *laesum*) și *ofensa* (fr. *offenser*, cf. lat. *offendere*, cu supinul *offensum*). DN înregistrează, tot ca sinonim pentru *insulta*, verbul, pretențios și livresc, *invectivà* (fr. *invectiver*), însoțindu-l cu mențiunea „rar“. Ceva mai uzual pare *vexa*, cu o nuanță atenuată față de *insultà*.

Dintre sinonimele vechi, cel mai important, ca putere circulatorie, este slavismul *jigni*, al cărui infinitiv lung, devenit substantiv, intitulează una din cele mai frumoase poezii argheziene, *Jignire* (S, I 91): „Neprețuind granitul, o, fecioară! / Din care-aș fi putut să ți-l cioplesc, / Am căutat în lutul românesc / Trupul tău zvelt și cu miros de ceară / [. . .] Femeie scumpă și ispită moale! / Povară-acum, cînd, vie, te-am pierdut, / De ce te zămislii atunci din lut / Și nu-ți lăsai pămîntul pentru oale?“ O mențiune specială merită „nomen agentis“ *jignitor, jignitoare*, care s-a impus în pofida formațiilor corespunzătoare derivate din verbele neologice sinonime: *insultător* și *ofensator* sînt, într-adevăr, mai puțin folosite. Cît despre celelalte *(invectivà, leza, vexa)*, ele nici măcar n-au reușit să producă asemenea derivate.

La baza românescului *insulta* și a „modelelor“ sale romanice (fr. *insulter*, it. *insultare* etc.) stă latinescul *insultare*, care, spre deosebire de mlădițele sale, opace pentru vorbitorii limbilor amintite, se dovedește analizabil. Într-adevăr, îndepărtînd caracteristica verbelor conjugării I *(-are)* și prefixul *in-*, rămîne o temă *-sult-*, în care istoricul limbii latine recunoaște fără nici o dificultate reflexul temei mai vechi *salt-* din verbul *saltare* „a dansa“, „a sălta“, derivat frecventativ din *salire* „a sări“. Adăugîndu-și contribuția semantico-stilistică a prefixului *in-*, derivatul *insultare* a avut, la început, un pregnant sens concret-material, acela de „a sări (pe)“, construindu-se cu un „dativus incommodi“, care motivează evoluția ulterioară a sensului, abstractizarea lui. Ovidius: *Fluctibus ignotis insultavere carinae* „pe valuri necunoscute săltară

Scanned with OKEN Scanner

corăbiile". În frîntura de vers vergilian *Floribus insultant haedi* „pe flori *zburdă* iezii (... strivindu-le!)" începe să acționeze conotația care avea să ducă la configurarea noului sens, abstract, al cuvîntului, pe care îl vom înțelege mai clar ținînd seama de amănuntul că, într-o fază intermediară, *insultare*, puternic marcat de prefix *(in-)*, a semnificat „a sări *la* cineva" sau chiar „a sări *împotriva* cuiva". Un prag strict „fizic" a trebuit să existe, ca să susțină „saltul" spre zona superioară, a abstracțiilor morale.

În interiorul francezei, din *insulter* s-a obținut derivatul regresiv, postverbal *insulte* pe care ni l-am însușit și noi sub forma substantivului *insultă*, sinonim cu *ofensă, jignire*. Iată o replică a lui Tipătescu din capodopera lui Caragiale *O scrisoare pierdută:* „Domnilor, nu primesc acasă la mine astfel de observații, pe care, dați-mi voie să vă spui, le consider ca niște *insulte*" (O, I 122). Iată acum primele versuri din *Epigraf* de Macedonski: „Să mă spele de *insulte* nu mă-ncerc să fac apel / La un veac ce nu coprinde decît patimă în el" (O, II 132). În sfîrșit, Coșbuc, *Poet și critic* (V, 41): „Și bietul critic, otrăvit / D-ale slujbașilor *insulte* / Trei părți din zi era silit / Mereu s-asculte / Toți iambii despre cari a zis / Că-s cei mai proști din cîți s-au scris".

Încheind paragraful, trebuie subliniat faptul că, așa cum s-a putut vedea, procesul de „întunecare" a imaginii începuse chiar din latină. Tocmai de aceea, comentatorii și, pe urmele lor, tălmăcitorii pregetă uneori, preferînd, unii, sensul de bază, concret, alții, dimpotrivă, pe cel tîrziu, realizat prin abstractizare. Vom ilustra aceste prețioase, pentru noi, șovăiri ale exegeților pornind de la un pasaj din *Eneida* lui Vergilius (VI, vv. 566—572), propunînd mai întîi textul latin, însoțit, în continuare, de două versiuni românești, a lui Teodor Naum (Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 221) și a lui George Coșbuc (Editura Univers, 1980, p. 214): „Gnosius haec Rhadamanthus habet durissima regna / Castigatque auditque dolos subigitque fateri, / Quae quis apud superos furto laetatus inani / Distulit in seram commissa piacula mortam. / Continuo sontes ultrix accincta flagello / Tisiphone quait *insultans*, torvosque sinistra / Intentans angues vocat agmina saeva sororum".

Iată, pentru început, endecasilabii iambici ai lui Teodor Naum: „În astă / Cumplită-mpărăție împăratul / E Radamant din Creta. El muncește / Pe vinovați, le-ascultă fărdelegile / Și îi silește-a spune ce păcate / Au făptuit în lumea de deasupra, / Dar le-au lăsat pînă tîrziu, la moarte, / Neispășite încă, și zadarnic / S-au bucurat că le-au putut ascunde. / Pe loc răzbunătoarea Tisiphone / *Sărind* cu biciul ei de foc, îi bate / Și către dînșii ea cu mîna stîngă / Întinde șerpii cei cruntați și cheamă / Și ceata-nfricoșatelor surate".

Și acum, hexametrii dactilici corespunzători din versiunea lui George Coșbuc: „Gnosicul ține pe-aici, Rhadamanthus, grozava domnie, / Dă răutății pedepse și-ascultă, silind să-și vădească / Relele cel ce pe lume mereu își dosise păcatul, / Lung amînîndu-și pedeapsa mereu, istovind-o prin moarte. / Răzbunătoare, cu biciu-narmată, Tisiphone-ntruna / Bate pe cei păcătoși, *dojenindu-i* și-n stînga ea mișcă / Șerpii-mpletiți și pe Furii le cheamă să-i dea ajutoare".

Așadar, participiul latin *insultans* este interpretat în înțelesul lui originar, concret de Teodor Naum *(Să-*

Scanned with OKEN Scanner

rind), în timp ce Coșbuc preferă pe cel abstract, de mai tîrziu *(dojenindu-).* În alcătuirea semantică adîncă a participiului *insultans,* cele două accepții se întrepătrund.

Lesne reductibil la pragul său dintîi — cel concret, care face imagine — este alt neologism înrudit, anume verbul *exulta,* pe care dicționarele noastre îl definesc astfel: „a simți o mare bucurie, a fi foarte fericit". Verbul cuprinde, în structura sa lingvistică, aceeași temă *-sult-/salt-,* prefixată, de data aceasta, cu *ex-,* care conferă cuvîntului de bază o anumită direcție spațială „de jos în sus" sau „din interior spre exterior". Păstrînd „imaginea" inițială, *exulta* înseamnă, înainte de orice, „a sări din sine", iar motivul acestei „evadări" din propria ființă, al „exultării" nu poate fi decît bucuria, o mare bucurie.

Neologism latino-romanic, *exulta* are ca modele fr. *exulter,* dar, mai ales, lat. *exsultare,* al cărui înțeles primordial, de „a sări, a țopăi a zburda", îl trage către obîrșii *(saltare, salire).* „Mingea" — spune undeva Seneca (citat de G. Guțu, în al său *Dicționar latin-român*) — „de cîte ori a căzut, *sare în sus",* adică, pe latinește, *cum cecidit, exsultat.* Derivatele verbului în discuție — *exultant* (lat. *exultans*), *exultanță* (lat. *exsultanțial*), *exultare, exultație* (fr. *exultation*) — sînt rare și, uneori, pretențioase. Tema latinească *salt-* (din *saltare*), în stare „pură", se păstrează în neologismul *asalta* (it. *assaltare*), termen întrebuințat, cu precădere dar nu exclusiv, în limbajul militar („a ataca un loc întărit, un obiectiv pentru a-l cuceri"). În DA cuvîntul este ilustrat printr-un singur citat din Iancu Văcărescu: „Zece mii ostași pe ziduri / Cu mînie le *asaltă".*

Pentru *asalta,* originea italienească este indubitabilă, căci verbul latinesc corespunzător, *adsultare (assultare)* a suportat, în rădăcină, modificarea fonetică de rigoare, tema *salt-* devenind, cînd e prefixată, *-sult-;* cît despre franceză, ea nu posedă o formație analogă, ci doar substantivul *assaut* „asalt", moștenit direct din lat. *assaltus.*

Cît despre verbul frecventativ latin *saltare,* l-am păstrat și noi *(sălta),* și francezii *(sauter),* în timp ce derivatele discutate anterior sînt toate împrumuturi tîrzii. Detaliu pitoresc: din *sauter* „a sări", mai exact spus: din participiul perfect pasiv al acestui verb, franceza și-a confecționat substantivul masculin *sauté* (în traducere fidelă: „cel sărit", „săritul"), al cărui uz s-a mărginit la limbajul culinar, denumind un soi de mîncare „dietetica", obținută prin fierberea și opărirea cu unt a unor legume (morcovi, mazăre etc.). Cum această operație se face la foc „iute", cratița sau tingirea trebuie mereu mișcată, agitată, pentru ca legumele să nu se ardă, să nu se „prindă". Această idee — de „mișcare", de „agitare" — constituie, probabil, veriga intermediară între *sauter* „a sări" și *sauté* ... „sote (soteu)", pe care dicționarele îl definesc după cum urmează: „Mîncare făcută din legume fierte, peste care se toarnă unt" (DN).

Cuvîntul nu s-a încadrat încă pe deplin în sistemul fonetico-morfologic al limbii noastre, așa încît *soteu* alternează cu *sote* și chiar cu *soté,* în timp ce pluralul sună *soteuri,* îndreptățind un singular, bine adaptat, *soteu.* Ca adjectiv, totdeauna postpus *(mazăre sote, morcovi sote),* termenul rămîne invariabil.

INTERVAL, s. n. 1. Distanță *în timp* între două fenomene, între două perioade, între două evenimente consecutive. 2.

Scanned with OKEN Scanner

Distanță *în spațiu* între două puncte, între două lucruri.

Dicționarele înșiră, în continuare, sensurile speciale pe care cuvîntul le dezvoltă, ca termen profesional, în matematică și în muzică. Înțelesul său temporal, neologismul nostru îl învederează adesea în presă, de pildă în rubricile meteorologice, la prognoza vremii: „Date climatice pentru *intervalul* 9—15 VI". În cadrul aceleiași rubrici: „Spre sfîrșitul *intervalului*, instabilitatea atmosferică se va accentua în regiunile nordice". Expresia *În interval de conversație*, care, în *D-ale carnavalului*, cade de pe buzele „Catindatului", face parte din recuzita mijloacelor lingvistice utilizate de Caragiale pentru autocaracterizarea (și ridiculizarea) personajului. Să nu uităm că, în aceeași replică, el spune *De par examplu* și *subfirug* în loc de *subchirurg:* „Vezi d-ta, pesemne, nu știm cum devine care va să zică de este al naturii lucru ceva, că măseaua, *în interval de conversație*, de frică trece" (O, I 236). Înainte de pătrunderea, destul de tîrzie, a neologismului *interval*, înțelesul temporal al acestuia fusese, lungă vreme, exprimat prin mult mai vechiul sinonim parțial *răstimp*. G. Topîrceanu, *Plouă:* „Există și *răstimpuri* cînd se moaie, / Cînd parcă nu mai toarnă-așa, de sus, / Și cerul cîte-o-leacă, spre apus, / Se luminează puțintel — a ploaie" (S, I 225). Nicolae Labiș: „Somnul meu laș e de-acum amintire urîtă / Care-n *răstimpuri* mă întărîtă" (PI, 246). Varianta veche, *zestimp*, este actualizată de V. Alecsandri: „În scurtele *zestimpuri*, cînd soarele declină, / Și noaptea-și pune stema feerică, stelină, / E un moment de pace" (DLR).

Cu sensul său spațial, *interval* intră în sinonimie cu *distanță:* „Pe *intervalul* Deva—Arad, rapidul 25—26 circulă fără oprire". Dicționarele noastre ilustrează acest înțeles cu un citat din romanul lui Cezar Petrescu *Calea Victoriei:* „Sabina păsea ușor, prin *intervalele* de lumină și umbră". Întrebuințat la plural și articulat, cuvîntul nostru ar trebui să fie tălmăcit, de astă dată, mai curînd prin: „spațiile alternative".

Și logica, și etimologia ne spun că mai vechi este sensul ultim, cel spațial. Într-adevăr, ce înseamnă, din perspectiva etimologiei, *interval*, mai precis, lat. *intervallum*, de unde cuvîntul a și fost împrumutat în limbile romanice? Prepoziția-prefix *inter* este prea cunoscută ca să mai aibă nevoie de comentarii, iar *vallum* denumește, în limba strămoșilor noștri, o întăritură, o palisadă, un fel de dig de apărare, obținut prin săparea unor șanțuri, de obicei foarte lungi, și prin bătătorirea și consolidarea pămîntului aruncat și movilit pe margini. În terminologia militară a romanilor *intervallum* este, așadar, din punct de vedere etimologic, spațiul dintre două asemenea metereze, dintre două *valla*. Spune, desigur, ceva cugetului și simțirii noastre faptul că, pe linia ferată Medgidia—Constanța, penultima stație se cheamă, veșnicind o treaptă a istoriei, *Valu' lui Traian*. Cel mai cunoscut *vallum* prin părțile noastre a fost tocmai acela durat de împăratul Traian *(vallum Traiani)*, cunoscut mai tîrziu sub denumirea populară de *Brazda lui Novac*. Cum *Traian* și *troian* sînt cuvinte aproape identice ca alcătuire fonetică, nu e de mirare că ele au ajuns să se confunde, *valul* împăratului devenind, în gura poporului nostru, *Troianul*, pe care Miron Costin, între alții, îl și pomenește în cîteva locuri din *Letopisețul* său, de pildă atunci cînd, cu îndreptățită emoție, îl evocă pe „*Traian*, împăratul Rîmului; căruia

Scanned with OKEN Scanner

împărat numele trăiește între noi pân astădzi cu șanțul cela ce să dzice *Troianul*" (O, p. 43).

Fiorul istoriei îi cutreieră și pe marii noștri scriitori moderni, de cîte ori ei întîmpină asemenea prețioase relicve romane. Sadoveanu, *Viața lui Ștefan cel Mare:* „Acest colț al Dunării și al Mării a fost ca o strungă pe unde s-au grămădit toate năvălirile veacurilor, bătînd repetat, ca și crivățurile și viscolele, întăi în *troianurile vechilor străjeri ai Romei*, apoi în adăpostul munților" (O, XII 209); Lucian Blaga, *Cimitirul roman:* „Huliți au fost romanii / de unii învățați din vremi mai nouă / că metafizică n-ar fi creat / ca alte glorioase seminții, / doar apeducte, colisee, foruri, drumuri, / eterna urbe, castre și *troiane de hotar*". Pitoresc asociativă, ca întotdeauna, gîndirea populară răsucește înțelesul cuvîntului, care ajunge să denumească un „morman de zăpadă", așezîndu-se în relație de sinonimie cu *nămete* și *noian*. V. Alecsandri, *Iarna:* „Din văzduh cumplita iarnă cerne norii de zăpadă, / Lungi *troiene* călătoare adunate-n cer grămadă" (O, I 315). Eminescu conferă termenului un suport poetic mai puternic, extinzîndu-i semnificația, așa încît „zăpada" va fi a florilor. *Sărmanul Dionis:* „Șiruri de cireși scutură grei omătul trandafiriu a înflorirei lor bogate, pe care vîntul îl grămădește în *troiene*" (PL, 51). Imaginea revine în următoarele versuri din poemul *Strigoii:* „Miroase-adormitoare văzduhul îl îngréun / Căci vîntul adunat-a *de flori de tei troiene* / Și le așterne-n calea reginei dunărene" (O, I 97).

Ne reîntoarcem la *interval*, despre al cărui sens spațial afirmasem că a avut prioritate cronologică atît din perspectiva etimologiei cît și din aceea a logicii. Într-adevăr, spațiul este ceva mai concret decît timpul, iar istoria vocabularului confirmă în modul cel mai persuasiv acest adevăr, demonstrîndu-ne că termeni cu sens evident local pot ajunge să dobîndească, ulterior, valori semantice temporale. Așa s-a întîmplat nu numai cu *interval*, ci și cu *perioadă*, folosit astăzi cu un înțeles exclusiv temporal, în ciuda faptului că gr. *periodos* (compus din *peri* și *odos* „drum") înseamnă „circuit", „drum de jur împrejur". Nu o dată, insistînd asupra valorii temporale, spunem *perioadă de timp*, confirmînd, printr-un fapt de ordin lingvistic, unitatea și interdependența conceptelor de *spațiu* și *timp*.

Încheind acest paragraf, se impune observația că urme ale rădăcinii latinești *vall-* din *vallum* păstrează și toponimia. Un cartier timișorean se cheamă, eliptic, *Circumvalațiunii*, iar *circumvallatio* semnifică, în latină, „fortificație circulară".

IZOLA, vb. I. 1. Tr. A da, a pune deoparte, a separa. 2. *tr., refl.* a (se) îndepărta de viața socială, a se însingura.

Pentru a ilustra accepțiile cele mai obișnuite ale verbului, vor fi utile cîteva citate călinesciene din romanul *Bietul Ioanide:* „— [...] Dumneata poți să rîzi, un om ca mine, care *se izolează*, vede universalul și ignorează particularul" (O, V 9); „Demult, datorită mai ales propagandei socialiste, țărănimea trăia în alt climat, numai Hangerlioaica *se izolase* la un timp perimat" (O, VI 253); „Gaittany trăia în sfere suprapuse, cu desăvîrșire *izolate* între ele, în așa mod că niciodată nu se întîlnea într-un cerc cu membrii celorlalte" (O, V 30). După cum se știe, verbul *izola*, participiul adjectiv *izolat* și substantivul verbal *izolare* au sensuri speciale în diferite vocabulare profesionale. Capitolul

Scanned with OKEN Scanner

Scarlatină din *Dicționarul sănătății* (Editura Albatros, 1978) se încheie așa: „*Izolarea* și anunțarea bolii este (sic!) obligatorie“ (p. 399). Alte derivate sînt folosite în fizică *(izolator, izolant)*, în lingvistică („Limbi *izolante*“), în politică (*izolaționism* și *izolaționist*).

Indiferent dacă l-am împrumutat din franceză sau din italiană, numai în această din urmă limbă verbul *isolare* și participiul perfect pasiv *isolato* „fac imagine“, pentru că vorbitorii le raportează cu înlesnire la substantivul *isola* „insulă“! Rezultă, de aici, că Robinson Crusoe pe insula-i singuratică și... Napoleon la Sfînta Elena au fost, la vremea lor și în sensul cel mai „propriu“ al cuvîntului, *isolați*, adică „relegați într-o *insulă*“. Raportarea derivatului *(isolato, isolare)* la etimon *(isola)* este cu putință numai în italiană, nu însă în română *(izolat, izola: insulă)* și cu atît mai puțin în franceză *(isolé, isoler: île)*, din pricina deosebirilor de ordin fonetic care intervin între derivate și corespondentele cuvîntului de bază din italiană, stînjenind și zădărnicind „comunicarea“ între ele.

Cu atît mai prețioasă pentru noi este observația strecurată de Romulus Rusan într-o carte de reportaje: „La început totul arată idilic și aproape invidiem liniștea ce pare să se desprindă din nemișcarea depărtată. Dar ne ajung minutele panoramicului — obositoare și nesfîrșite pînă la urmă — ca să înțelegem monotonia *izolării* (etimologia acestui cuvînt, din *insulă* — *isola* — ne apare brusc și fără vreun efort cerebral, aș zice pe cale naturală)“. Gîndul scriitorului se înfiripă în lungul drum al întoarcerii pe mare, din *America ogarului cenușiu* (Editura Cartea Românească, 1977, p. 310).

Fără îndoială că la baza corelării conceptelor „insulă“ și „izolare“ stă același neastîmpăr asociativ al fanteziei vorbitorilor de pretutindeni, dar nu e de mirare că ea — corelarea de care vorbeam — s-a petrecut în mintea peninsularilor italici, împresurați din trei părți de hora neistovită a talazurilor.

La nivelul latinei, *insulă* nu este analizabil. Cuvîntul dobîndește, încă de timpuriu, un sens metaforic special, acela de „grup de case urmînd a fi închiriate oamenilor nevoiași, strîns lipite unele de altele și *izolate* față de locuințele dimprejur“. Înregistrînd acest înțeles și discutîndu-l, gramaticii latini, mari amatori de etimologii... populare, încearcă să-l motiveze și pe cel fundamental, anume prin faptul că insulele sînt... *in salo*, adică „pe mare“, căci *salum, -i* este unul din sinonimele lui *mare, -is* „mare“. Etimologia rămîne, bineînțeles, fantezistă, cu toate că schimbarea lui *-a-* din *salo* la *-u-*, în grupul *in salo*, nu ar fi fost imposibilă.

Insulă reapare în structura altui neologism, *peninsulă*, a cărui definiție dicționărească sună așa: „Întindere de pămînt care înaintează în mare ca o prelungire a uscatului, rămînînd înconjurată din trei părți de apă“. În manualele sale, cunoscutul nostru geograf Simion Mehedinți (1869—1962) preferă o formulare mai succintă și mai densă: „O limbă de uscat înaintată în mare“ (DLR). Dezvăluirea alcătuirii lingvistice a cuvîntului va sprijini și va nuanța definiția. Ca întotdeauna, în asemenea împrejurări apelăm la luminile, mereu treze, ale limbii latine, unde *paeninsula* (cf. it. *penisola*, fr. *péninsule*) se lasă descompus în *insula* și adverbul *paene* „aproape“, păstrat, în română, ca prepoziție *(pînă)*. Prin urmare *peninsulă*, într-o tăl-

Scanned with OKEN Scanner

măcire „riguroasă", trebuie să fie redat prin „aproape... insulă", „nu chiar... insulă". Franceza exprimă compusul latin atît prin neologismul *péninsule* cît și prin „calcul" *presqu'île*, realizat în urma „sudurii" (relative) a adverbului *presque* „aproape" cu substantivul *île* (din lat. *insula*). Existența celor două sinonime a înlesnit o diferențiere de ordin „cantitativ": *presqu'île* denumește o „peninsulă... mică". Pentru redarea aceluiași „obiect", germana recurge la compusul *Halbinsel*, literal: „jumătate de insulă" (de fapt: „trei sferturi!").

În limbile romanice în general și în română în special prefixul neologic *pen-* este neproductiv (v. FC, II 181—182). Îl regăsim doar în *peninsular* „locuitor al unei peninsule", apoi în *penultim* „*aproape* ultim" și în *penumbră*, devenit termen al limbajului poetic. Lucian Blaga: „Iar noi ne ghiceam izbăviți din *penumbre*, / Ca două fâșturi de mătase în mers" (DLR).

În terminologia de specialitate a geografilor, există încă un cuvînt format cu lat. *paene*, dar el nu este analizabil în română: *peneplenă* „suprafață plană sau ușor ondulată, care rezultă din eroziunea fluvială a unui teren muntos". Compusul se dovedește hibrid, reunind, în structura sa, lat. *paene* „aproape" și fr. *plaine* „cîmpie", acesta din urmă, moștenit din lat.* *planea*, neatestat, derivat, la rîndu-i, din *planus* „drept, plan, neted, ușor accesibil".

Insulă și *peninsulă* au, ca derivate mai importante, adjectivele *insular* și *peninsular*, devenite ulterior substantive și denumind pe locuitorii respectivelor întinderi de pămînt. Interesant este, în medicină, termenul *insulină*, substanță folosită în tratamentul antidiabetic, a cărui explicare ne-o înlesnește DER, III 649: „Printre lobulii pancreatici se găsesc corpusculi rotunjiți, alcătuiți din cordoane celulare pline, *așa-numitele insule ale lui Langerhaus*, care au o secreție internă (endocrină), reprezentată, în principal, de *insulină*".

Mult mai vechi decît neologismul *insulă* este sinonimul *ostrov*, atestat încă din primele noastre tipărituri și cultivat cu precădere de „balcanicul" Anton Pann: „După acesta îndată a ajuns un caraman, / Care *ostrovului Creta* era pururea dușman" (O, I 205). *Ostrovul Creta* revine adesea la „finul Pepelei", de pildă în acest portret al unuia dintre eroii *Noului Erotocrit:* „După care sosi-ndată un alt luptător frumos, / Călare și avînd oameni cu sine mulți de prisos. / Sulița lui era neagră și armele iar așa, / Negru îi era și capul cum și-mbrăcămintea sa. / Era din *ostrovul Creta*, de neam foarte strălucit, / Împodobit cu talente și viteaz desăvîrșit" (O, I 215).

Un poet de finețea lui I. Budai-Deleanu simte puterile evocative ale cuvîntului, așezîndu-l în poziția privilegiată a finalului de vers, „la rimă", de pildă, în această evocare a craiului „Cinghișcan cel mare" din chiar *Cîntecu I* al *Țiganiadei:* „A lor preste toți nalt împărat / Să numea-în ferman a lunii frate / Și-a soarelui fiiu pre luminat; / Iar' lui să-nchina nenumărate / Noroade, țări, crai și *mari ostroave*, / Aceste nu-s deșerte voroave!" (vv. 451—456). Cuvîntul este reluat într-una din cele mai frumoase strofe ale *Țiganiadei*, prima din *Cîntecu a VI*, unde autorul ne lasă, parcă, se întrezărim nebănuitele resurse ale harului său poeticesc: „Acum peste-ochian șoimanul soare / Strălucea dositelor *ostroave*, / Noaptea cu neagra sa-învălitoare / Cîmpi acoperisă și dumbrave, / Iar' de grele-ostăneli obosita

Scanned with OKEN Scanner

/ Dulce răpausa prin staure vita" (vv. 3325—3330). Ecourile vergiliene sînt evidente (v. *Eneida*, IV 522—528 şi comentariile lui Florea Fugariu în Ţ, p. 409).

Sadoveanu extinde considerabil conţinutul semantic al lui *ostrov*, forţînd sinonimia cu două pitoreşti cuvinte populare, *plaur* şi *plavie*, care denumesc insuliţele instabile, uneori plutitoare din Delta Dunării. Printre aceste „ostroave" cată să se rînduiască *Nada Florilor*, pe care prozatorul o evocă, indirect şi nostalgic, în acest memorabil fragment din povestirea omonimă: „Dintrodată cu aprindere, m-am simţit tovarăş şi ucenic al flăcăoaşului aceluia încă fără nume, care ieşea din stuf şi din sălbătăcie şi era gata să-mi arate drumul singurătăţii la *ostroave cu nume frumos, ca şi cum ar fi sunat în depărtarea lor din clopote de argint*" (O, XVII 423).

Încrucişarea şi contaminarea stilistică dintre *ostrov* şi *plaur*, în urma unor incontestabile afinităţi semantice, se străvede din următoarea strofă a lui Ion Pillat *(Amurg în Deltă)*: „Amurgu-mbracă Delta toată-n aur / Cu turla unui sat lipovenesc, / Dar umbrele *ostroavelor de plaur* / Albastrul cenuşiu îl împînzesc" (O, II 234).

Mai trebuie adăugat, în legătură cu *ostrov*, că termenul, datorită „pitorescului" obiectului denumit, este expus semnificaţiilor metaforice, figurative. Contrastul izbitor faţă de „mediu" — în speţă: al „uscatului" ferm faţă de legănarea înşelătoare a talazurilor — îi este suficient lui Sadoveanu pentru a denumi, prin transfer metaforic, *ostroave* peticele sau . . . petele de zăpadă care persistă, ici-colo, în codri după dezgheţ. *Baltagul:* „Ridicînd ochii şi privind departe, băgă de seamă că se află într-un loc cu totul pustiu, între stînci, între rîpi, sub cerul înalt. Pădurea era aproape. În fundul prăpăstiilor se mai ţineau *ostroave de omăt*" (O, X 632).

Cuvînt, de obicei, oxiton, *ostrov* prezintă un dublet accentual trohaic, pe care poeţii nu au pregetat să şi-l însuşească, datorită înlesnirilor lui prozodice. Varianta paroxitonă ne întîmpină, de pildă, la Arghezi, în poezia *Copilă*, unde accentul este notat şi de editor: „Un *óstrov* fără luntre, fiecare, / Ostroave-n bălţi, în depărtare, / Zărite-n ochii tăi, în ochii ei . . ." (S, II 160).

Scanned with OKEN Scanner

L

LACUNĂ, lacune, s. f. Ceea ce lipsește pentru ca un lucru să fie complet; gol, lipsă; întrerupere într-un text.

Neologismul nu lipsește dintr-o memorabilă mărturisire de credință a probității științifice, *Prefața* lui Hasdeu la *Istoria critică a românilor:* „Așadar, rareori ne vom plînge de lipsa materialului, grămădit printr-o laboare de douăzeci de ani; însă limpezirea acestei avuții de fîntîne fiind o muncă de titan, am fi fericiți dacă ne-ar ajuta din cînd în cînd și alții prin cîte o critică luminată, completînd *lacunele* sau coregînd erorile ce ne vor fi scăpat din vedere" (ICR, 7). Ulterior, în aceeași *Prefață,* Hasdeu face o distincție și marchează o opoziție prețioasă pentru înțelegerea exactă a neologismului în discuție: „Trăsurele principale au rămas aceleași, rezistînd verificării la care le-am supus pentru a doua oară; dar, printr-o reviziune din punt în punt a totalității, am reușit a constata unele erori secundare în fond, unele *lacune* sau *prisosuri* în distribuțiune, unele viciozități în formă" (ICR, 10).

Lacună este curent în terminologia filologică, mai ales în aceea a editorilor de texte. În doctele sale comentarii, Perpessicius se referă, în cîteva rînduri, la „golurile" din manuscrisele eminesciene — mai ales din poemele ciclului folcloric — pe care editorii sînt ispitiți să le umple ei, cît mai „în spiritul" poetului. Sarcina pare ceva mai lesnicioasă cînd „golul" este la sfîrșit de vers. Iată, în această privință, un fragment din foarte instructivul articol *Creație și divertisment folcloric la Eminescu:* «Versul 206 al poemei *Miron și frumoasa fără corp* se prezintă în manuscris astfel: „Cin' se simte mai cu . . .", așadar fără rimă. E al optulea vers din strofă [. . .], rimînd cu versurile 5 și 6. Unul din cei mai probi editori ai literaturii populare eminesciene, am numit pe D. Murărașu, *a încercat să umple lacuna* (Chendi lăsase, ca-n manuscris, *locul vacant*). . ." (Perpessicius, E, 248). Altundeva, editorul se referă la „absența unor stihuri, a căror împlinire umple o *lacună* supărătoare" (E, 321).

Tot ca o mișcată mărturisire de credință pot fi interpretate și următoarele rînduri ale lui Odobescu, citate în dicționarele noastre: „Profitai de răgazurile ce-mi da temporizările [. . .] editorului spre *a împlini multe lacune* ce constatasem, spre a pune opera mea [. . .] în deplinul curent al științei actuale" (DA și DL).

La obîrșia formelor romanice cunoscute, foarte asemănătoare între

Scanned with OKEN Scanner

ele (it. *lacuna*, fr. *lacune*, rom. *lacună*), aflăm latinescul *lacuna*, denumind orice fel de „adîncitură", de pildă „brazda" pe care o taie plugul cu fierul lui: „aratrum vomere *lacunam* facit" (Varro), dar și „gropițele" pe care le fac femeile în obraji cînd rîd. Potrivit sfaturilor lui Ovidius, ele trebuie să fie mărunte: „sint parvae utrimque *lacunae*" *(Ars amatoria)*. Tot *lacunae* sînt denumite „scobiturile" din stînci, unde pot fi pescuite stridiile: *scopulorum lacunae*. Foarte adesea, pluralul *lacunae*, poetic, denumește o „întindere de apă", de obicei, stătătoare. Lucretius evocă *vastae lacunae Orci* „uriașele mlaștine ale infernului", iar Vergilius spune undeva *totae solidam in glaciem vertere lacunae* „*toată apa* (mlaștinilor) s-a transformat în blocuri de gheață". Insistența asupra acestui sens este menită să atenueze... surpriza pe care poate să o stîrnească faptul că, în interiorul latinei, *lacuna* se vădește a fi derivat din... *lacus* „lac!" Dar trecerea de la cuvîntul de bază *(lacus)* la derivatul său *(lacuna)* se realizează mai ușor dacă gîndim „lacul" ca „adîncitură", „scobitură", „gol", — așadar ca o „lacună", adică o... „întrerupere" a „uscatului"!... În felul acesta, se statornicește mai lesne și legătura indubitabilă cu italienismul *laguna* „întindere de apă puțin adîncă, de obicei sărată și formată dintr-un vechi golf, pe malul unei mări, comunicînd uneori cu acesta printr-un canal" (DL). În italiană *laguna* este un dialectalism, pe care noi l-am împrumutat ca atare, cum se vede, între altele, din aceste sonore versuri ale lui Duiliu Zamfirescu: „După capul Kalogria, pe o coastă, -ntre *lagune*, / Doarme dusă Missolonghi la a mării glas ușor, / Iar legenda ei măreață veacul veacului o spune, / Unda, vîntului ce trece, seara, orelor ce zbor" (P, 71).

Din discuția purtată în acest paragraf rezultă că, în ciuda divergențelor semantice — mai mult aparente —, neologismele *lacună* și *lacunar*, apoi *lagună* sînt înrudite cu vechiul cuvînt românesc *lac*, moștenit din lat. *lacus*. Pentru ca să avem tabloul cît mai complet al „familiei", iată și derivatele românești, nu prea multe, ale lui *lac*: *lăcărie (lăcăraie)*; diminutivele *lăculeț* și *lăcușor*; *lăcar*, numele mai multor păsări din deltă, despre care ne vorbește Mihai C. Băcescu: „toți *lăcarii* sînt gălăgioși, toți sînt suri-cafenii și toți, [...] sînt deopotrivă de mici" (*Păs*, 312). „Familia" se completează cu încă un neologism, *lacustru*, care ne trimite, fără ocolișuri, la Bacovia: „De-atîtea nopți aud plouînd, / Aud materia plîngînd... / Sunt singur, și mă duce-un gînd / Spre *locuințele lacustre*" (O, 9).

LAPIDAR, -Ă, adj. 1. (Despre inscripții) Gravat în piatră. 2. (Despre stil, expuneri etc.) Scurt, concis (ca stilul unei inscripții).

Mai aproape de forma românească a neologismului *lapidar* sînt fr. *lapidaire*, lat. *lapidarius* și it. *lapidario*. Oricum, la baza tuturor, stă lat. *lapis*, cu genitivul *lapidis* „piatră", „obiect făcut din piatră". Din *lapis* cu tema *lapid-* latina a extras derivatul adjectival *lapidarius*, al cărui înțeles primordial, „de piatră", stăruie în expresia odobesciană *monumentele lapidare*, citată în DA. Ulterior, adjectivul s-a folosit mai ales în îmbinarea *inscriptiones lapidariae*, adică „inscripții tăiate (gravate) în piatră". Spațiul îngust pe care îl îngăduie piatra *(lapis)* — să zicem: funerară — i-a constrîns pe autorii inscripțiilor — de obicei, urmașii celor defuncți — să cultive „breviloc-

Scanned with OKEN Scanner

venţa, să fie cît mai concişi în exprimare. Una din „inscripţiile" curente în primele secole ale erei creştine, aşezate pe morminte, se rezumă la patru, numai, cuvinte: *Hodie mihi, cras tibi* („astăzi mie, mîine ţie").

Or, în condiţiile acestea, nu e de mirare că *lapidar* (despre stil, expuneri etc.) a ajuns repede şi lesne sinonim cu „scurt", „concis", „laconic". Topîrceanu, *Parodii originale:* „— Vezi colo, între două vingalace, / Un om cu alfabetul la spinare, / Venind pe sub colină într-acoace? // Acela este tipograful care, / În primul tău poem, din zăpăceală, / Ţi-a mutilat *trei strofe lapidare*" (S, I 53).

În *Caleidoscopul lui A. Mirea,* D. Anghel şi Şt. O. Iosif aduc în acelaşi vers epitetul *lapidar* şi verbul înrudit *lapida* „a zvîrli cu pietre, a lovi, a izbi", restabilind o legătură firească, pierdută din conştiinţa vorbitorilor: „Iau praştia satirii şi-n loc de pietre, glume / Voi arunca în tine, rîzînd fără-ncetare: / Te-*oi lapida,* Cioflece, cu *versuri lapidare* / Pîn' va ajunge clasic nemernicul tău nume" (S, II 7).

Există toate şansele ca vechiul nostru verb *lepăda,* cumulînd şi sensul de „a arunca", să fie moştenit din lat. *lapidare.* Oricum, chiar dacă s-a răzleţit semantic, prin *lapidare* cată să fie explicat neologismul *delapida* „a sustrage, a fura bani sau alte bunuri din avutul statului". Derivate: *delapidare, delapidator.* Etimonul latin al neologismului este *dilapidare,* iar sensul dintîi al acestuia cată să fi fost, ţinînd seama de valoarea prefixului *di(s)-,* „a risipi, a împrăştia pietre (bineînţeles: *preţioase!*)". De altfel, ideea de „preţ", de „valoare" o dezvoltă *lapis* şi în compusul *lapis-lazuli,* adjudecat de V. Voiculescu într-unul din sonetele sale tîrzii: „Ne bate primăvara în inimi! ... Să-i deschidem: / *Lapis-lazulii lumii sînt toţi în ochii tăi*" (P, II 266).

Lapidar, cu derivatul substantival *lapidaritate,* au, ca sinonime, perechea *concis-concizie.* Din punctul nostru de vedere, *concis* prezintă interes întrucît este împrumutat din lat. *concisus* „tăiat", adică ... „scurtat", participiul verbului *concido* „a tăia adînc", format din prefixul *con-* exprimînd „intensitatea" acţiunii şi verbul primar *caedo, caedere, cecidi,* cu supinul *caesum.* Prefixat cu *in-, caedo* are o temă verbal-nominală *incis-,* de unde se formează *incisio* „incizie", termen curent în chirurgie. Şi *decizia* este, în felul ei, o „tăietură" (lat. *decisio* din *decidere* „a tăia").

Alt sinonim pentru *lapidar* este *laconic,* care trimite către „spartani", renumiţi pentru *concizia,* pentru *lapidaritatea,* pentru ... *laconismul* exprimării lor. Ei erau, vorba poetului, „fii ai faptei".

În sfîrşit, însuşirea de a vorbi *concis* se cheamă, în lingvistică, *brevilocvenţă,* cu un „compus" latinesc care nu solicită explicaţii. Rîvna către „brevilocvenţă" a unora dintre poeţii moderni poate fi exemplificată prin acele dense *Poeme într-un vers* (1936) ale lui Ion Pillat, dintre care unul formulează însăşi legea speciei: „Nu vorbele, tăcerea dă cîntecului glas". Iată şi „antecomentariul" lui Voltaire, din *Prefaţă* la *Dicţionarul filozofic:* „Cele mai bune cărţi sînt acelea pe care le întregesc cititorii".

LAŞ, -Ă, adj. Fricos, slab de înger; mişel; care demonstrează lipsă de curaj şi de sentiment al onoarei.

Coşbuc, *Lupta vieţii (Gazel):* „Copiii nu-nţeleg ce vor: / A plînge-i cumînţia lor. // Dar lucrul cel mai *laş* pe lume / E un bărbat tînguitor"

Scanned with OKEN Scanner

(V, 157); Id., *Inima mamei:* „Să-şi piardă mama-n chip atît de *laş,* / De două ori să fie ucigaş!“ (*ib.*, 593); Bacovia, *Pulvis:* „În faţa ta sunt cel mai *laş,* / Imensitate, veşnicie — / Iubesc o fată din oraş . . . / Învaţă-mă filosofie“ (O, 34). Pentru a exemplifica valoarea adverbială a lui *laş,* recurgem la un text coşbucian mai puţin cunoscut, din poemul *Izvor de apă-vie,* fragment, şi el, alături de marile balade, ale proiectatei epopei populare, naţionale: „Iar Linei, ca la fete cari poartă într-ascuns / Amoruri criminale, tiranul crai i-a tuns / Cosiţele, ca astfel mai tare să o doară. / Dînd semne, biata fată, că nu mai e fecioară — / Şi-aşa batjocorind-o, cum n-a putut mai *laş,* / Tiranul a purtat-o de-a lungul prin oraş / Cu zgomote şi chiot de-o lume păgînească“ (V, 462). Convertit în substantiv, *laş* revine de două ori în balada *Moartea lui Fulger* a aceluiaşi poet: „Viaţa-i datorie grea, / Şi *laşii* se-ngrozesc de ea — / Să aibă tot *cei laşi* ar vrea / Pe neluptat“ (V, 108). Forma feminină de singular este, şi ea, supusă conversiunii morfologice în aceste versuri din *Baladă albaneză:* „Nu în cal, nu-n fiul paşei, / Plumbul a mers drept în crinul / Pus pe albul piept al *laşei*“ (V, 19). Cu toate că pare vechi, *laş* este un împrumut, nu prea timpuriu, din fr. *lâche,* al cărui derivat, *lacheté* „laşitate“ a pătruns, de asemenea, în lexicul nostru neologic. Vlahuţă: „O păcătoasă *laşitate* îl goneşte“ (DL). Pe lîngă „faptul de a fi laş; starea celui laş“ — ca în pasajul abia citat din Vlahuţă — cuvîntul, supus concretizării, poate denumi şi „fapta celui laş“, ca în fragmentul următor din teatrul lui Alecsandri: „Domnilor! . . . vă puneţi trei contra unuia. E o *laşitate*“ (DL).

În franceză *lâche* adj. constituie un derivat regresiv din verbul *lâcher* şi de aici încolo problema devine cu adevărat interesantă. Într-adevăr, sensul dintîi al verbului este acela de „a desface, a da drumul, a destinde“, dar şi „a părăsi, a lăsa“. Prin acest ultim înţeles, fr. *lâcher* îşi întîmpină corespondentul românesc, mă refer, de bună seamă, la vb. *lăsa,* ambele avînd aceeaşi sursă, anume lat. *laxare,* cu derivatul popular, neatestat, **laxicare,* necesar pentru explicarea fr. *lâcher.* Sensurile lat. *laxare* sînt cam aceleaşi ca şi ale mlădiţelor sale romanice, cu observaţia că expresiile, foarte uzuale, *laxare intestina* „a-şi uşura maţele“ şi *laxare nervos* „a-şi destinde nervii“ sînt absolut necesare ca să ne putem dumeri asupra sensurilor pe care le dobîndesc neologismele noastre *laxativ* (fr. *laxatif,* lat. *laxativus,* dar acesta din urmă echivalînd cu „emolient“!) şi *a se relaxa* „a se destinde“ (fr. *relaxer,* lat. *relaxare*) serios concurat, în ultima vreme, de un alt neologism, destul de pretenţios, *a se deconecta.*

Detaliu vrednic de atenţie: în franceză, alături de neologismul *relaxer,* care îl reproduce aproape aidoma pe lat. *relaxare,* există şi dubletul vechi, moştenit, al aceluiaşi etimon latin: *relâcher,* punct de plecare pentru derivatul regresiv *relâche.* Noi am împrumutat acest termen, specializat în viaţa teatrală, sub forma românizată *relaş* şi cu sensul „suspendare temporară a reprezentaţiilor unui teatru, ale unei opere etc.; zi sau interval de timp în care nu se dau reprezentaţii“. Termenul a răzbătut în limbajul familiar, unde, lărgindu-şi înţelesul, semnifică „zi sau interval de repaus“.

La baza tuturor cuvintelor discutate sau amintite pînă acum, inclusiv a lat. *laxare,* se află adjectivul

Scanned with OKEN Scanner

laxus, -a, -um „desfăcut, destins, slobozit; larg vast", pe care noi ni l-am adjudecat tîrziu: *lax, -ă adj.* „care nu este strîns, întins, încordat; destins, lejer".

La capătul discuției noastre se impune o concluzie oarecum surprinzătoare, dacă apreciem distanțarea semantică a celor doi termeni: *laș* și *lax* sînt dublete, nici unul moștenit, ambele împrumutate, cel dintîi din fr. *lâche,* al doilea din lat. *laxus!*

Scanned with OKEN Scanner

M

MASCARADĂ, s. f. Acţiune sau atitudine falsă, ipocrită; prefăcătorie, înşelătorie, farsă; înscenare.

Camil Petrescu, *Ultima noapte . . .*: „Ah, *mascarada* aceea cînd sărbătorisem doi ani de la căsătoria noastră“ (DLR). Dar sensul dintîi, prin care neologismul îşi luminează forma, este acela de „Bal mascat; grup de oameni mascaţi“. Macedonski, *Rondelul oraşului mic:* „Cu centrul intim şi cochet. / Şi fără case cu arcade; / Oraşul mic te fură-ncet / Cu ale lui tăcute strade. // Prin umbra parcului discret, / Nu se strecoară *mascarade* / Şi nu se-aud în el tirade / Despre-al politicei secret. — / Oraşul mic te fură-ncet“ (O, II 200).

Şi în franceză *mascarade* este un împrumut, anume din it. *mascarata,* variantă pentru *mascherata.* Acesta din urmă, pentru italieni, reprezintă un derivat clar din *maschera* „mască“ (titlul celebrei opere verdiene „Bal mascat“ sună *Ballo in maschera*).Or, în momentul cînd *mascaradă* poate fi raportat la *mască,* forma neologismului ni se dezvăluie, făcînd imagine.

Modificarea fonetică pe care o înfăţişează *mascarata* faţă de *mascherata* — menţinută atît în franceză cît şi în română — se explică printr-un banal fenomen de asimilare vocalică. Un tratament asemănător a suferit *camarad,* dar nu în română, nici în franceză *(camarade),* ci tocmai în spaniolă *(camarada* „tovarăş de cameră“), de unde franceza însăşi l-a împrumutat. Toate formele romanice amintite sînt, în ultimă instanţă, reductibile la lat. *camera* „boltă, arcadă“, pe care noi l-am împrumutat tîrziu din italiană *(camera),* în timp ce francezii l-au moştenit direct din latină: *chambre.* Înrudit cu *chambre* este şi fr. *chambellan* „gentilhome de la cour chargé du service de la *chambre* du souverain“. Cuvîntul a pătruns şi la noi: *şambelan* „Demnitar de rang superior care are în grija sa camera unui monarh“, ca sinonim modern şi, tocmai de aceea, „aproximativ“ pentru vechiul *postelnic,* dar şi pentru *cămăraş, odăiaş.* Direct din *cameră* este derivat *camerier.*

Şambelan, la rîndul lui, pare a fi fost modelat după germ. *Kammerling* (Graur, CI), care, lucru destul de curios, este „românizat“ în versurile lui Duiliu Zamfirescu, sub forma *camerling,* fără ca termenul să fie prins în dicţionarele noastre: „Venea în fruntea tuturor / Un crainic îmbrăcat în zale, / Cu pana-n coiful lucitor / Şi cu zmaralde în paftale. /

Scanned with OKEN Scanner

În urma lui, cinci *camerlingi* / Cu chei de aur pe galoane, / Însuliţaţi şi strînşi în chingi / Ca Sfîntul-Gheorghe din icoane" (O, I 264). Mai curios, încă, pare faptul că editorul nu a considerat necesar să cuprindă termenul în *Glosarul*, de altfel prea succint, de la pp. 631—633.

De aceeaşi rădăcină latinească, identificabilă în *camera*, ţine şi *camarilă* „clică de curteni care influenţează, din interes personal, actele unui suveran". Cuvîntul a pătruns în celelalte limbi romanice din spaniolă, unde *camarilla* reprezintă un diminutiv, echivalent cu rom. *cămăruţă*, formaţie pitorească dacă ne gîndim că o camarilă nu poate fi decît redusă numeric, iar „cămăruţa" constituie un loc prielnic pentru . . . intrigi.

Ar mai fi de amintit că lat. *camera* ni se recomandă, în felul lui, tot ca un . . . neologism, fiind împrumutat din elină (*Kamara*, păstrat în neogreacă). De aici trebuie să pornim, probabil, ca să ne explicăm rom. *cămară*, care, în epoca modernă, a suferit o îngustare a sensului („încăpere mică în care se păstrează alimente"), dar, în trecut, era sinonim cu *cameră, odaie*. Eminescu, *Luceafărul:* „Ca în *cămara* ta să vin / Să te privesc de-aproape, / Am coborît cu-al meu senin / Şi m-am născut din ape". Din *cămară* s-au desprins nu numai diminutivele *cămăruie, cămăruţă*, ci şi *cămăraş*, echivalent autohton pentru *şambelan*.

MELANCOLIE, s. f. Tristeţe vagă, nedefinită; deprimare.

Cu acest sens — nuanţat, bineînţeles, în contextele poetice respective — cuvîntul pătrunde în versurile lui Eminescu, numind, înainte de toate, una dintre cele mai cunoscute elegii, *Melancolie*, tipărită în „Convorbiri literare", la 1 septembrie 1876. El caracterizează starea de „somnie" (cum ar spune Sadoveanu), de toropeală a conştiinţei din prima parte a altei elegii, *Singurătate:* „Dar atuncea grieri, şoareci, / Cu uşor-măruntul mers, / Readuc *melancolia-mi*, / Iară ea se face vers". (P, II 200). Adverbul corespunzător însoţeşte şi determină sunetul cornului, în finalul primei strofe dintr-o cunoscută elegie: „Peste vîrfuri trece lună, / Codru-şi bate frunza lin, / Dintre ramuri de arin / *Melancolic* cornul sună" (P, II 170).

Tema *Melancoliei* este reluată de Tudor Arghezi, care o dezvoltă cu o uimitoare discreţie şi gingăşie: „Am luat ceasul de-ntîlnire / Cînd se tulbură-n fund lacul / Şi-n perdeaua lui subţire / Îşi petrece steaua acul. // Cîtă vreme n-a venit / M-am uitat cu dor în zare. / Orele şi-au împletit / Firul lor cu firul mare. // Şi acum c-o văd venind / Pe poteca solitară, / De departe, simt un jind / Şi-aş dori să mi se pară" (S, I 14). Citabilă, nu numai datorită . . . „scurtimii", este poezia omonimă a lui Lucian Blaga: „Un vînt răzleţ îşi şterge lacrimile reci / pe geamuri. Plouă. / Tristeţi nedeslușite-mi vin, dar toată / durerea / ce-o simt n-o simt în mine, / în inimă, / în piept, / ci-n picurii de ploaie care curg. / Şi altoită pe fiinţa mea imensa lume / cu toamna şi cu seara ei / mă doare ca o rană. / Spre munţi trec nori cu ugerele pline. / Şi plouă" (O, I 45). Nu va surprinde pe nimeni acelaşi titlu în repertoriul poeziilor bacoviene: „Ce chiot, ce vuiet în toamnă . . . / Şi codrul sălbatec vuieşte — / Răsună-n coclauri un bucium, / Şi doina mea jalnic porneşte. // — Ascultă, tu, bine, iubito, / Nu plînge şi nu-ţi fie teamă — / Ascultă cum greu din adîncuri / Pămîntul la dînsul ne cheamă" (O, 24).

Scanned with OKEN Scanner

Cea mai lesne citabilă *Melancolie* este cea „într-un singur vers“ a lui Ion Pillat, adiată de ecouri cinegetice: „Foşnire împuşcate lungi aripi. Dor tîrziu“ (P, III 149).

Dacă ne lăsăm ademeniţi dincolo de hotarul în timp al limbii franceze, trebuie să coborîm pînă la nivelul elinei, pentru a ne explica firea intimă a cuvîntului, care este un „compus“, din adjectivul cromatic *mélas, mélaina, mélan* „negru“ şi substantivul *kholé* „bilă (fiere)“. „Suma“ componentelor — adică *melagkholia* — semnifică, aşadar, „fiere neagră“. Evoluţia semantică, deosebit de interesantă, de la nivelul fiziologic la cel psihic vorbeşte despre convingerea, întemeiată, a celor vechi, — a medicilor şi a gînditorilor antichităţii greco-romane — că stările psihice depresive pot fi căşunate sau măcar influenţate de reaua funcţionare a viscerelor.

Mai vechi decît *melancolie* este sinonimul aproximativ *alean,* care sună atingător, dovadă, între altele, prezenţa lui la Eminescu, în *Freamăt de codru:* „Tresărind scînteie lacul / Şi se leagănă sub soare; / Eu, privindu-l din pădure, / *Las aleanul să mă fure* / Şi ascult de la răcoare / Pitpalacul“ (P, II 265). *Alean* se încadrează într-o cuprinzătoare serie de (cvasi)sinonime, unde se întîmpină cuvinte cu sens difuz, susceptibile de mlădierile semantice ale poeziei: *amar, dor, jale, jind* (agreat de Arghezi, nu însă de Eminescu), *rîvnă, tînguire, tînjire.* Li se adaugă neologismele *melancolie, nostalgie, splin (spleen).*

Sensibil la jocul subţire al nuanţelor, Haşdeu observă cu acuitatea-i obişnuită: „*Alean* e mult mai frumos decît neologismul *melancolie* şi va rămînea în grai, mai ales ca termen poetic“ (HEM, I 563).

Amănunt interesant: *alean* este un vechi împrumut din maghiarul *ellen,* care funcţionează ca prepoziţie, însemnînd „împotriva“. Textele noastre vechi păstrează acest înţeles: „era vîntul *într-aleanu*“ *(Codicele Voroneţean)* semnifică „era vîntul potrivnic“. Cum se va fi ajuns de la „vrăjmăşie“ la . . . „dor“, ne explică poetul latin Catullus, pentru care „urăsc“ şi „iubesc“ nu sînt, neapărat, termeni care se exclud: *Odi et amo* sună începutul unuia din versurile lui . . .

MENUET, s. n. Vechi dans popular francez, liniştit şi plin de graţie.

Introdus în saloane pe timpul lui Ludovic al XIV-lea, *menuetul* a fost preluat de Lully şi Bach, înstăpînindu-se în operă, balet; pătrunzînd în structura sonatei şi a simfoniei şi dobîndind strălucire datorită lui Haydn şi Mozart.

Originea acestui termen muzical este dintre cele mai interesante: ea trebuie căutată în adjectivul francez *menu* „mic, mărunt“, căruia i s-a aninat sufixul diminutival *-et. Menu* stă şi la baza neologismului nostru *meniu* „listă de bucate“ şi provine din participiul-adjectiv latinesc *minutus* „micşorat“, de unde am moştenit noi pe *mărunt,* dar am şi împrumutat, mai tîrziu, pe *minut (minută).* O primă concluzie, parţială, dar, pentru nespecialişti, desigur surprinzătoare: *menuet, meniu, minut (minută)* — neologisme — se înrudesc strîns între ele, provenind din acelaşi izvor cu *mărunt* şi cu . . . *amănunt,* acesta din urmă, plăsmuit în româneşte. Din acelaşi nucleu lingvistic fac parte şi alte, destul de numeroase, neologisme: *minor, minus, minuscul; diminua* şi *diminutiv,* — toate exprimînd, în felul lor, ideea de „mărunţime, micşorime“. La baza tuturor — moştenite sau împrumu-

Scanned with OKEN Scanner

tate — se găsește aceeași rădăcină latinească *min-*, identificabilă în corpul fonetic al verbului *minuo, minuere*, cu participiul *minutus, -a, -um*, al cărui sens fundamental este acela de „a micșora, a diminua".

În franceză, *menuet* pare să rezulte din abrevierea expresiei *pas menuet*, adică „pas mărunțel", care ne îndreaptă, fără prea multe ocolișuri, către *Scrisoarea V* a lui Eminescu: „Tu, cu inima și mintea, poate ești un paravan, / După care ea atrage vreun june curtezan, / Care intră ca actorii cu *păsciorul mărunțel*, / Lăsînd val de mirodenii și de vorbe după el" (O, I 162). Devenite substantive, formele feminine ale adjectivelor *mărunt* și *mărunțel* sînt și numele unor dansuri populare, *mărunta* și *mărunțica*. Eminescu, *Miron și frumoasa fără corp:* „Și-au pornit frumoasă nuntă / De sărea pînă și ciunta, / Și ologi-și făceau grabă / Și *moșneag juca mărunta* / Curtenind pe lîngă babă" (P, II 53).

Grația *menuetului* se reînfiripă în versurile lui Dimitrie Anghel, transmițîndu-se lumii vegetale. *Balul pomilor:* „Cu legănări abia simțite și ritmice, încet-încet, / Pe pajiștea din fața casei, caișii, zarzării și prunii, / Înveșmîntați în haine albe se clatină în fața lunii, / Stînd gata parcă să înceapă *un pas ușor de menuet*" (P, 99). Iată, acum, un citat din Sadoveanu, *Zodia Cancerului:* „Domnul abate de Marenne înghiți picăturile de soare lichid cu delicatețe, cum avea obiceiul, și, înviorat, se săltă și începu să facă cîteva mișcări prin odaie, ca și cum în urechi i-ar fi sunat un accent de *menuet*" (O, X 69). Expresia *picăturile de soare lichid* trimite la „vinul de Cotnari", iar imaginea finală învederează o adecvare deplină, căci abatele este „franțuz", acțiunea desfășurîndu-se în „Vremea Ducăi-vodă", în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, cînd menuetul abia se înfiripase și tocmai începea să se impună.

În fine, din teatrul lui George Călinescu, mai precis: din indicațiile de regie ale autorului, aflăm că, de-a lungul unui act întreg, „regele" (este vorba de Ludovic al... XIX-lea!) „*dansează menuet* cu Christina" (T, 55, cf. 58). De altfel, teatrul călinescian, confecționat ad-hoc, pentru reprezentații „domestice", susținute de colaboratori apropiați ai marelui cărturar, este presărat cu tot felul de manifestări coregrafice, mult prețuite de autor. Unul din cele mai interesante personaje feminine din romanele *Bietul Ioanide* și *Scrinul negru* — Cucly — este o ilustră dansatoare.

MICROB, s. m. Nume generic dat unor microorganisme vegetale sau animale, care sînt adesea agenții transmițători ai unor boli; microorganism.

Microb este un cuvînt alcătuit din foarte cunoscutul element de compunere savantă *micro-* (în greaca veche: *mikrós* „mic") și din substantivul *bios* „viață", din care n-a mai rămas, însă, decît consoana inițială *b-*. Așadar, *microb* semnifică, literal, „viață mică, scurtă". Atît *micro- cît* și *bios* participă la structurarea unui număr imens de termeni științifici compuși, pe care dicționarele ni-i pun la dispoziție cu maximă generozitate. În DEX, de pildă, numărul compuselor începînd cu *micro-* depășește 80. Primul este chiar *micro*, substantiv invariabil, sinonim prescurtat, familiar, pentru *microradiografie*, iar ultimul, *microzonă* „Regiune din masa solului arabil în care sînt grupate particule cu funcțiuni biochimice identice". Tot DEX înregistrează peste 30 de compuse cu *bio-*, de la *bioacumulare* pînă la *bioterapie*. În DN, numărul ambelor categorii devine, bineînțeles, și mai mare.

Scanned with OKEN Scanner

Prin conținutul său semantic, *microb* este un termen susceptibil de a funcționa ca poreclă, iar această disponibilitate expresivă a lui a fost actualizată de I. Al. Brătescu-Voinești, într-una din cele mai populare schițe ale sale din volumul intitulat, nu fără ironie amară, *În lumea dreptății* (1906). E vorba, de bună seamă, de *Microbul*, din care transcriem, parțial, portretul „nebacalaureatului", Iorgu Popescu: «Gălbeneala feței acestuia din urmă, îi cîștigase din partea lui Tomaidi porecla de „Floarea dovleacului", iar micimea și urîțenia lui, făcuseră pe Nababul să-i zică într-o zi „Microbul"; și pentru că acest nume avea, pe lîngă asemănarea cu dînsul, și meritul actualității, așa-i rămăsese porecla» (P, 262).

Din punct de vedere etimologic, „antonimul" lui *microb* ar fi . . . *Macrobiu,* erudit și filolog latin din sec. al IV-lea, autor al *Saturnaliilor.* Numele, mai bine zis, porecla sa se lasă despicată în *macro-* „mare" și *bios* „viață", echivalînd, prin urmare, cu „viață mare, lungă".

Dar *microb* este interesant și datorită faptului că servește ca punct de plecare derivatului metaforic *microbist,* termen familiar, foarte răspîndit în lumea iubitorilor „sportului-rege", cum i se mai zice fotbalului. Cuvîntul este înregistrat în DEX, care îl definește după cum urmează: „Spectator pasionat (în mod excesiv) la o întrecere sportivă (în special de fotbal)". Etimologia derivatului este românească: *microb* + sufixul „internațional" *-ist,* așadar „asocierea" este realizată de neastîmpărul fanteziei poporului nostru. Oricum, cuvîntul redă în chipul cel mai sugestiv „molima" și „febra" din tribunele marilor stadioane de fotbal, în stare să se „transmită" de la om la om, „contaminînd" mase imense de simpatizanți ai echipelor care-și dispută întîietatea. O definiție mai exactă, decît cea din DEX, a *microbistului* este aceea din cartea lui Victor Bănciulescu, *Limbajul sportiv* (Editura Sport-Turism, 1984); „amatorul înfocat de sport, suporterul zelos al cluburilor sau echipelor se numește, oricît de peiorativ ni s-ar părea, fie *microbist* (pentru că are „microbul fotbalului"), fie *sufletist* (pentru că e generos, dezinteresat!)!" (p. 79).

MINUT, s. n. Diviziune a timpului care reprezintă a șaizecea parte dintr-o oră.

Sîntem în fața unuia din neologismele cele mai timpurii, dovadă pătrunderea sa în folclor, ilustrată în DLR cu un citat din colecția lui G. Dem. Teodorescu: „C-o veni vremea d-apoi, / D-o fi anul ca luna, / Luna ca săptămîna, / Săptămîna ca ziua, / Și ziua ca ceasul scurt, / Iar ceasul ca un *minut*". Pledează în acest sens ivirea lui la D. Cantemir *(Istoria ieroglifică)* și în alte cîteva texte din veacul al XVIII-lea. Foarte curînd, *minut* ajunge să semnifice o cantitate nedeterminată de timp, însă foarte mică, învecinîndu-se, semantic, cu alt neologism, *moment* și cu mai vechiul *clipă.* Anton Pann: „D-aceea, precum văz eu, / Ești om al lui Dumnezeu / Și voi *într-acest minut* / Mînușița să-ți sărut" (SL, I 501). Locuțiunea adverbială subliniată, *într-acest minut,* echivalează cu „chiar acum".

Nici măcar atunci cînd este însoțit de un adjectiv numeral, *minut* nu mai indică precis răstimpul, ca în această frază din *Cezara* lui Eminescu: „Ea se urcă repede în palat și *peste două minute* veni c-o spadă, pe care i-o întinse" (PL, 94). De altfel, Eminescu nu agreează acest neologism, care, cu excepția citatului

Scanned with OKEN Scanner

abia oferit, nu revine niciunde în creația sa literară antumă (v. DE).

Cuvîntul beneficiază de o variantă morfologică feminină, *minută*, care, în limbajul juridic, a dezvoltat sensuri speciale (v. DLR, s. v.). La plural, în forma *minuturi*, termenul nostru denumește „mîncările pregătite la restaurant la comandă".

Derivatul *minuțel*, diminutiv pentru *minut*, își mărturisește convingător caracterul său „afectiv" în această frază din I. L. Caragiale, citată în DLR: „Aseară pe la zece și jumătate, mă duc acasă, îmbuc ceva și mă dau așa pe-o parte *să ațipesc numai un minuțel*, că eram prăpădit de ostenit".

Alt derivat, plăsmuit tot în interiorul românei, este *minutar* „ac care indică minutele pe ceasornic". La plural, el numește „fiecare dintre cele două ace ale ceasornicului". Sadoveanu: „Foarte des mă uitam la ceas, de multe ori fără să văd *minutarele*" (DLR).

Se știe că *minut* este împrumutat din lat. *minutum*, formă neutră a participiului perfect pasiv *(minutus, -a)* a verbului *minuo*, „a micșora, a mărunți, a face mic". Vrednic de amintit este faptul că *minut* este dubletul neologic pentru vechiul *mărunt*, moștenit din *minutus* cu modificările fonetice de rigoare: transformarea lui *-a-* neaccentuat în *-ă-*, propagarea nazalității și dezvoltarea celui de al doilea *-n-* înaintea lui *-t*, în sfîrșit, disimularea secvenței *n . . . n* la *r . . . n*. În schimb, în *amănunt* (din *a-* și vechiul *mănunt*) disimilarea nu s-a mai produs. Dezvoltarea lui *mărunt* din *minutus* amintește îndeaproape pe aceea a lui *cărunt* din *canutus*.

Mai trebuie făcută precizarea că, în româna actuală, cînd exprimă ideea de „răstimp nedeterminat, dar foarte scurt", *minut* beneficiază de sinonimele parțiale *clipă, clipită*, din fondul vechi al lexicului nostru, iar dintre neologisme, de *moment* și *secundă*.

Pentru alte amănunte, v. MENUET.

MOMENT, s. n. Clipă, secundă, scurt interval de timp.

Desigur că etimologia propusă în DN și în celelalte dicționare — anume: fr. *moment*, lat. *momentum* — este corectă. Dar, din punctul nostru de vedere, care este prin excelență istoric, latura interesantă a problemei începe abia „dincolo" de latinescul *momentum*. Într-adevăr, în latină echivalența semantică *momentum* „moment", „clipă" este relativ tîrzie și poate fi ilustrată, de pildă, cu citate din Seneca: *momento mare evertitur* „marea se răzvrătește *într-o clipă*" sau *momento fit cinis* „*într-o clipă* se transformă în cenușă". Dar semnificația originară a lat. *momentum* este aceea de „mișcare, schimbare". Tot Seneca: *pisces levi momento (caudae) velocitatem flectunt* „peștii își reglează viteza printr-o *ușoară mișcare* (a cozii)". Acest înțeles corespunde pe deplin „etimologiei latinești" a lui *momentum*, care reprezintă o variantă abreviată a lui *movimentum*, derivat, acesta din urmă, din însuși verbul mișcării: *movere (movi, motum)*. Prin urmare, istoricește, *moment* denumește „o mișcare", care nu se desfășoară însă în spațiu, ci în timp! . . .

Moment face parte din neologismele care au dezvoltat în limba română cultă o foarte bogată frazeologie, expusă corespunzător în DLR. Printre sensurile lui, nu este menționat, din păcate, acela de „specie literară epică foarte scurtă", al cărui ilustru întemeietor în literatura noastră a fost, cum bine se știe, I. L. Caragiale, cu volumul său intitulat

Scanned with OKEN Scanner

chiar *Momente* și publicat la început de veac, în 1901. Abia după șapte ani, în 1908, apare culegerea întregitoare *Momente, schițe, amintiri,* după care *Momentele* (I—II) aveau să fie retipărite, cu un studiu introductiv, de Eugen Lovinescu, în 1928.

Lui *moment* îi corespunde adjectivul (adverbul) *momentan,* care a făcut „carieră". În lingvistică, analiza semantică a verbelor distinge o „acțiune *momentană*" care se opune celei „durative". *A păți* de pildă, este, din punctul de vedere al acțiunii exprimate, *momentan* în română, spre deosebire de *a munci,* care, din același punct de vedere, poate fi numit un verb *durativ.* Într-o frumoasă analiză a frazei finale din povestirea sadoveniană *În pădurea Petrișorului* (O, III 273—282) — „Așa sta singură și *murea* sub pletele mestecenilor cu trunchiuri albe" (p. 282) — Boris Cazacu preferă, în locul lui *momentan,* sinonimul, tot neologic, *instantaneu:* «De asemenea, de un remarcabil efect poetic e întrebuințarea formei de imperfect *murea.* Acțiunea exprimată prin verbul *a muri* „a înceta din viață" e, de fapt, i n s t a n t a n e e (trecerea de la viață la moarte nu are o durată în timp) spre deosebire, de exemplu, de verbul *a trăi* care exprimă o acțiune durativă. Punînd verbul la imperfect, fenomenul trecerii de la viață la moarte apare în desfășurare; agonia lentă a căprioarei e reprezentată astfel cu mai multă putere de evocare» (*Studii de limbă literară ...,* ESPLA, 1960, pp. 50—51).

Derivat din *moment* pe teren românesc, dar simțit imediat ca învechit, este adjectivul *momentos* (scris și: *momentuos*), pe care DLR îl luminează cu cîteva citate interesante. Odobescu: „Împrejurările *momentoase* ale epocei în care trăim".

În sfîrșit, după modelul lat. *momentaneus,* a circulat, în veacul trecut, și un adjectiv *momentaneu,* pe care Filimon nu l-a evitat: „Acest neastîmpăr nu este amorul, ci o furie, un delir *momentaneu*" (DLR).

MONOCLU, s. n. Lentilă care se poartă sprijinită în orbita ochiului pentru a corecta un defect de vedere.

Pînă într-un trecut nu prea îndepărtat, *monoclul* a constituit, nu o dată, una din expresiile „snobismului", sugerînd, cel puțin în concepția purtătorului, un semn categoric al „distincției" și al „superiorității", sociale și intelectuale. Nu ni-l putem închipui pe Rică Venturiano, din comedia *O noapte furtunoasă* a lui Caragiale, fără *monoclu,* așa cum l-a întruchipat pe scenă, acum peste patru decenii, Radu Beligan. Textele literare confirmă această observație liminară; Zaharia Stancu: „Au urcat scări multe, multe. La etaj bubosul a poftit-o într-un birou mare, luminos, unde o aștepta *un domnișor elegant, cu monoclu la ochiul stîng și cu mustața subțire*" (RA, II 410). Cine nu-și amintește amarele (și amarnicele!) versuri eminesciene din finalul *Scrisorii III:* „Ne-ați venit apoi, drept minte o sticluță de pomadă, / *Cu monoclu-n ochi,* drept armă bețișor de promenadă, / Vestejiți fără de vreme, dar cu creieri de copil" (P, III 50).

Disponibilitățile expresive (și ... depreciative) ale neologismului nu-i puteau scăpa lui Tudor Arghezi, care-l retrage la final de vers, agravîndu-i semnificația negativă cu ajutorul pauzei și, mai cu seamă, al rimei. Iată cum începe poemul satiric, adevărat pamflet, *Păianjenul negru:* „Îl simți cum te pîndește din pînza lui de aur / Păianjenul cel negru, cu genele de taur. / Corect în redingotă, joben, mănuși, *monoclu,* / Își

Scanned with OKEN Scanner

face meșteșugul, discret, de mare cioclu" (S, IV 72).

Privit în perspectivă istorică, neologismul nostru înseamnă și „spune" ceva, fiind format din grecescul *mónos* „singur" și lat. *oclus*, formă sincopată pentru *oculus* „ochi". Compusul pare, desigur, hibrid, dar printre neologisme se rînduiesc destule asemenea formații, unele realizate chiar cu elementul de compunere savantă *mono-*, de pildă *monocultură* și *monovalent*, în alcătuirea cărora cel de al doilea termen este de origine latină *(cultura* și *valent-*, tema participiului prezent *valens*, cu genitivul *valentis*, a verbului latinesc *valere* „a fi puternic"). Unul din neologismele cele mai la modă, *televiziune*, învederează același fenomen, de conciliere și de alianță între grecescul *tele* „departe" și latinescul *visio*, cu genitivul *visionis* „vedere, privelițe". Se încadrează în aceeași categorie compusele neologice savante confecționate cu ajutorul lui *radio-*, cum sînt *radiofonie*, *radiografie*, *radioscopie* etc., etc.: *radius* este latinesc și semnifică „rază", în timp ce, în a doua lor parte, termenii înșirați reprezintă numai grecisme.

Indiferent de originea lui hibridă, în limba noastră *monoclu* a fost împrumutat din franceză *(monocle)*, unde — amănunt pitoresc — înainte de a dobîndi înțelesul „tehnic" actual, a fost sinonim pentru „chior"! Din *monoclu*, româna literară și-a extras participiul-adjectiv *monoclat*, solicitat de Ion Vinea, într-un pasaj prețios pentru punctul nostru de vedere: „Cyrus trecuse de patruzeci de ani. Smead, *sclivisit* și *monoclat*, își menținea *monoclul* în arcada oculară numai printr-o *schimonosire fără de sfîrșit a mușchiului feței*" (L, I 339).

Lui *monoclu* i se opune, etimologic, *binoclu*, alcătuit exclusiv din termeni latinești, căci *bin-* este ceea ce a rămas din numeralul distributiv *bini* „cîte doi". Tudor Arghezi, *Mîhniri de tînăr cărturar:* „Ce să-i spui Dascălului sentimental? / Că e un cal, / Ca un cal de cioclu, / Cu valtrap și *binoclu?*" (S, IV 30).

Din *binoclu (benoclu)*, româna a dezvoltat verbul argotic *a (se) benocla* „a se uita (insistent) la cineva, a se chiorî", ce nu poate fi, deocamdată, ilustrat prin citate literare.

Observațiile în marginea unor neologisme ca *monoclu* și *binoclu* ne îndeamnă să luăm în discuție încă un termen, strîns înrudit cu cei doi, anume *ochelari*, care este și nu prea este un neologism. Oricum, DN nu-l înregistrează, pe motivul că, în prima lui parte, recunoaștem, aproape aidoma, vechiul substantiv românesc *ochi*, moștenit din lat. *oc(u)lus*. În partea finală a corpului său fonetic, *ochelari* este însă „potrivit" după neologismul *ocular*, plural *oculari* (cf. lat. *ocularis*), așa încît nici cuvînt „neaoș" nu poate fi considerat pe de-a-ntregul. Din motive lesne de înțeles, *ochelari* se folosește la plural, dar scriitorii își îngăduie abateri de la această regulă. Tudor Arghezi, *Cartea cu jucării:* „— Ești bun d-ta să-mi spui ce este *un ochelar* cu arc? Nu pot să-l închipui. Îl pui și sare de la ochi?" (v. capitolul dramatizat: *Negustătorul de ochelari*, parcă anume făcut pentru a ilustra termenii în discuție, CJ, pp. 186—196; cf. piesa cu același nume, în volumul Tudor Arghezi, *Teatru*, EPL, 1968, pp. 93—102).

Ceea ce s-a petrecut, din punct de vedere lingvistic, cu *ochelari* — adaptat, către sfîrșit, după adjectivul *(ocu)lari* — s-a întîmplat și cu *ocheadă*. Într-adevăr, *ocheadă* este, și el, „îndreptat" după fr. *oeillade* (de-

Scanned with OKEN Scanner

rivat din *oeil* „ochi“ cu sufixul *-ade*), dar adaptarea nu s-a realizat decît dincolo de rădăcină, care rămîne, și de data aceasta, românească *(ok'-)*.

Ochelari a devenit productiv în limba română, din el lăstărind cel puțin o mlădiță, adjectivul *ochelarist*, care, dovedind încă o dată vitalitatea sufixului internațional *-ist*, sună depreciativ. De cîte ori traversează neatenți străzile, bieții *ochelariști* se expun nu numai la accidente, ci și la „omagiile“ verbale, uneori îndreptățite, proferate viguros de șoferi, al căror limbaj — știm cu toții — numai de culoare nu duce lipsă.

A existat, o vreme, prejudecata că și *ochelarii*, întocmai ca *monoclul* (dar într-o măsură mai mică), constituie un semn de „distincție“ socială. Obiceiul — mai bine zis: „moda“ — de a purta ochelari „de soare“, chiar atunci cînd ei nu sînt recomandați de medicul oculist, confirmă „dîra“ unei asemenea prejudecăți. Aspectul acesta, cu implicații psihologice, nu i-a scăpat lui Iancu Văcărescu, poet căruia, din păcate, nu i se acordă importanța cuvenită. În „balada“ sa *Ochianul* el probozește, dezgustat, pe acei *„galanți cu ochelari /* Ce se cred eleganți rari“ (PV, 237).

Printre savuroasele *Istorioare* ale lui Anton Pann, una se cheamă, după o veche zicere populară, *Cine știe carte are patru ochi*. Crezînd, în naivitatea lui, că termenii proverbului pot fi răsturnați, un țăran, neșcolit, „merse prin Lipscani / De *ochi de om* întrebînd / La ce negustor se vînd“. Pe acest client ageamiu, „Un boltaș l-a auzit, / Și după ce l-a poftit / I-a dat niște *ochelari* / Ca să vază toate mari“, ademenindu-l cu argumente irezistibile: „— Vezi, *ăștia-s boierești, / Doar vei putea să citești*“ (SL, I 402—403). La *Istorioara* lui Anton Pann trimite Tudor Arghezi, într-o puțin cunoscută poezie din ciclul *Fabule*, unde e vorba de un samsar care, „Ca țăranul din zicale, / Luase și el / *ochelari*, / Socotind că pe parale / Ies și proștii cărturari“ (*Biblioteca*, în S, IV 59).

Perspectiva — sau ... „optica“ — față de această nedorită podoabă a feței, se modifică de la un poet la altul. Faptul că el însuși purta ochelari nu l-a împiedicat pe Ion Minulescu să-i considere ca un apanaj al condiției senile, „Al savanților cu barbă, cu șoșoni și *ochelari* — / Pedagogi și profesori octogenari“ (*Primăvară inutilă*, în V, 128). O pondere de netăgăduit au ochelarii în portretul „pedantului“ din *Scrisoarea I* a lui Mihai Eminescu: „Poate vrun pedant cu ochii cei verzui, peste un veac, / Pintre tomuri brăcuite așezat și el, un brac, / Aticismul limbii tale o să-l pună la cîntari, / Colbul ridicat din carte-ți l-o sufla din *ochelari* ...“ (P, III 39). Îi poartă, la citit, și unul din moșnegii lui Octavian Goga: „Și-a curmat deodat' povestea / Și-i tacere mută-n casă — / Osteniți dorm *ochelarii* / Pe ceaslovul de pe masă“ (O, I 55).

Amănunt picant: se cheamă *ochelariță* — cu un derivat din cuvîntul nostru — o „Plantă erbacee din familia cruciferelor, cu flori galbene și cu fructul de forma unor *ochelari*“ (DLR).

În sfîrșit, aceleiași „familii“ lingvistice și semantice îi aparține *ochean* s.n. „Nume curent dat diferitelor instrumente optice care măresc unghiul sub care se văd obiectele depărtate, permițînd o mai bună distingere a detaliilor“ (DLR). Dintre termenii discutați pînă acum, pornind de la *monoclu*, cel mai apropiat, prin funcționalitate, de *ochean* este, fără îndoială, *binoclu*. Ca structură lingvistică, *ochean* pare să fi fost „românizat“ după italianul *occhiale*,

Scanned with OKEN Scanner

care înseamnă același lucru (DEX), iar adaptarea se va fi făcut după numeroasele cuvinte vechi terminate în *-an*. Stîrnită de faptul că, dintre acestea, cîteva au valoare augmentativă, se înfiripă întrebarea dacă nu cumva derivatul nostru va fi fost făcut pe de-a-ntregul în românește, poate sub influența it. *occhiale*. Oricum, DN nu-l înregistrează. Pledează în acest sens faptul că termenul a pătruns, destul de adînc, în folclor, cum se vede din numeroasele atestări cuprinse în DLR s. v.

Transcriem aici, din *Cartea cu jucării* a lui Arghezi, un pasaj memorabil, vădind cum un termen „tehnic", prins în vîrful unui condei măiestru, poate să-și actualizeze disponibilitățile lui poetice nebănuite: „Ți-am făcut o povestire cu gîndul. Nu știu ce povestește gîndul. Din cioburile de porțelan ale azurului spart azi-dimineață de ciocnetul soarelui în toartele lui adun cu pensula unui fulg răsucit broboane de lumină. E o povestire mică, scrisă fără slove, pe un solz de pește, și care *trebuie citită cu ochianul*. Ca să o citim, trebuie să o ducem diseară sus, în dreptul lunii" (S, VII 9).

Ochian este și titlul inițial al poeziei lui Ion Barbu *Orbite*, dar și al ediției îngrijite de Al. Rosetti și Liviu Călin, tipărită de EPL în 1964.

MONUMENT, s. n. 1. Operă de sculptură sau de arhitectură ridicată în amintirea unui eveniment important sau a unei personalități; *p.ext.* edificiu (de mari proporții) cu numeroase elemente arhitectonice sau de ornamentație; construcție cu o deosebită valoare istorică. 2. *Fig.* Document istoric de o deosebită valoare; scriere remarcabilă (care constituie mîndria culturii unui popor).

Alecsandri în DLR: „Pe drum începui a-i vorbi de frumoasele *monumente* ale Florenței". În secolul al XIX-lea, alături de pluralul în *-e*, atestat în citatul anterior, din V. Alecsandri, există și dubletul în *-uri*. M. Kogălniceanu în DLR: „Piste o zi și o noapte am ajuns în Berlin, a căruia inscripție voi trimite-o cînd voi cunoaște destul *monumenturile*". *Monument* se înconjoară cu derivatele *monumental, monumentalitate, monumentaliza* — toate împrumutate de-a gata din limbile romanice surori.

Lat. *monumentum* — pe care se reazemă formele romanice corespunzătoare (it. *monumento*, fr. *monument*, rom. *monument* etc.) — poate fi supus analizei, fiind un derivat, cu sufixul *-mentum*, din verbul *monere*, „a sfătui", dar, mai ales, „a avertiza". Deci sensul dintîi al lui *monumentum* este acela de „obiect cu ajutorul căruia se face un avertisment, se atrage atenția asupra unui lucru sau a unui eveniment". Urme ale acestui înțeles originar se întrezăresc în derivatele neologice *monitor* (lat. *monitor*), *monițiune* (lat. *monitio*), *premonițiune* (lat. *praemonitio*). Ieșit, astăzi, din uz, *monitor* însemna, odinioară, „elev însărcinat cu supravegherea colegilor săi în lipsa profesorului sau învățătorului". M. Sadoveanu, *Domnu Trandafir:* „Într-o bună zi, iată că intră pe poarta ogrăzii doi străini. Băieții în clasă erau cu *monitorii*. Domnu, în grădină, priveghea la descărcatul unui car cu fîn" (O, III 53). Neologismul își mlădiază înțelesul în terminologia marinei, semnificînd „navă ușoară de luptă, care navighează pe fluvii sau pe coastele mării" (v. și Ilie Manole, Gheorghe Ionescu, *Dicționar marinăresc*, Editura Albatros, 1982, p. 302).

Dar lat. *monumentum* nu a fost numai împrumutat (rom. *monument*), ci s-a și păstrat, iar dubletul său vechi, supus legilor fonetice ale lim-

Scanned with OKEN Scanner

bii noastre, este *mormînt*. Din punct de vedere etimologic, *mormîntul* „avertizează", el devine un *Memento!*, un *Ia aminte!* Română realizează, astfel, una din cele mai interesante, dar și mai impresionante mutații semantice, reactualizînd semnificația inscripției funerare latinești *Hodie mihi, cras tibi* („Astăzi mie, mîine ție").

Cum era firesc, *mormînt* a dezvoltat un mare număr de derivate, chiar și trei diminutive, *mormîntaș, mormîntuț, morminței*, apoi adjectivele *mormîntal, mormîntar* și, în sfîrșit, verbul *înmormînta*, care circulă asiduu fără prefix: *mormînta*. Din verb, s-a desprins un nomen agentis *mormîntător*, sinonim vechi și popular pentru *gropar*.

Poet al morții, Eminescu recurge deseori la termenul în discuție. Sînt cu deosebire relevabile două îmbinări specifice, pe care firescul exprimării și discreția cunoscută a artei eminesciene le împiedică să fie surprinzătoare. Întrebuințată cu privire la valurile mării, expresia *a afla un mormînt* echivalează, în *Luceafărul*, cu *a dispărea, a pieri*, intrînd în relația de antonimie parțială cu *a răsări:* „Ei numai doar durează-n vînt / Deșerte idealuri — / Cînd valuri *află un mormînt* / *Răsar* în urmă valuri". Iar în atmosfera funerară, constituită prin cumul de imagini, care predomnește în prima parte a poemului *Melancolie*, sintagma *mormînt albastru* sugerează cerul sumbru al nopții: „O, dormi, o, dormi în pace, printre făclii o mie / Și în *mormînt albastru* și-n pînze argintie, / În mausoleu-ți mîndru, al cerurilor arc, / Tu adorat, și dulce al nopților monarc".

MOTIV, s. f. Cauză care determină o acțiune, un sentiment etc.; pricină.

Camil Petrescu: „Ca să aducă ulterior scrisoarea, i-ar fi trebuit prea mari complicații și nici nu avea certitudinea că aș fi găsit-o. De asemeni, ce *motiv* ar fi avut să mi-o plaseze aici? De ce să ție să ne împăcăm? Ce interes ar fi avut? Cînd mi-a refuzat primirea oricărui ajutor material și cînd eu sînt cel care mă tem să n-o pierd?" (UN, 189). A. P. Cehov, *Un om fericit:* „— Ce copilărie! — protestează tînărul însurățel. Catastrofele vin o dată la un an! Mie nu mi-e frică de nici un fel de catastrofă, deoarece nu există nici un *motiv* să se întîmple întîmplările de care vorbești dumneata" (O, IV 171). Ideea de „motiv" se leagă strîns de aceea de „cauzalitate", iar această legătură o realizează, spiritual, G. Topîrceanu în poezia sa *Expunere de motive,* înșirînd cele 12 „deceuri" pentru care nu a concurat la premiile Academiei, în ciuda stăruințelor unora dintre prietenii săi: „Întîi, fiindcă mi-a fost lene . . . / Al doilea, nu-s modernist / Sentimental ca Demostene / Și nici ca Blaga — futurist . . . // Al treilea, mi-e imposibil: / Eu dezaprob și versul șchiop / Și orice premiu divizibil . . . / Al patrulea — sunt mizantrop. // Al cincilea, din fudulie . . . / Al șaselea, fiindcă n-am / Încredere-n Academie / Și nici la cine s-o reclam" (S, I 146). Cuvîntul a dezvoltat un șirag întreg de semnificații speciale în terminologia diferitelor arte. În muzică, el echivalează cu „frază" muzicală, idee principală a unei compoziții". I. Minulescu, *Celei mai aproape:* „De ce-ți sunt ochii verzi — Coloarea *wagnerienelor motive* — / Și părul negru ca greșala imaculatelor fecioare? : De ce-ți sunt buzele pătate de violete trecătoare? / Și mîinile de ce-ți sunt albe ca albul tristelor altare / Din Babilon, / Și din Ninive?" (V, 45). Neologismu-

Scanned with OKEN Scanner

lui *motive* îi răspunde, de la mare distanță, ecoul ritmic original realizat cu ajutorul unui toponim evocator, *Ninive*, creînd sugestia exoticului, atît de prețuită de autorul *Romanțelor pentru mai tîrziu*. Asocierea culoare-sunet, conținută în cel de al doilea vers, face parte, și ea, din recuzita îndătinată a simbolismului (Baudelaire: *Les parfums, les couleurs et les sons se répondent*). În domeniul artelor plastice, *motiv* denumește un „element ornamental" sau, dezvoltînd un înțeles mai cuprinzător, se apropie de „temă". G. Oprescu, *Istoria artelor:* „Părul blond îi cade pe umăr, iar o coroană cu *motivul florii de crin* îi împodobește capul" (DLR). Dintr-o cronică semnată de Deliu Petroiu în revista „Orizont" (nr. 42/1982): „Ca de obicei, se regăsesc în săli [...] — pe lîngă uleiurile de totdeauna — și alte tehnici picturale, de data aceasta pasteluri, dominate de *motivul floral*". În terminologia științelor literare s-a impus, treptat, sinonimia *motiv — temă*. Ea ne întîmpină dintr-un mare număr de lucrări, de pildă, *Estetica* lui Tudor Vianu, unde ni se vorbește, între altele, despre o seamă de teme predilecte, identificabile în marile literaturi ale lumii: „*Motivul literar al fraților dușmani* se dezvoltă [...] de la vechea legendă a lui Cain și Abel pînă la *Hoții* lui Schiller. *Motivul paricidului* se regăsește deopotrivă în *Frații Karamazov* ai lui Dostoievski și în drama *Der Vater* a lui Hasenclever. *Motivul imoralității politicianiste* revine în *Liga tineretului* a lui Ibsen și în *Scrisoarea pierdută* a lui Caragiale" (O, VI 100). În același loc al *Esteticii* sale, marele nostru învățat umanist încearcă o circumscriere generală a *motivului*, dincolo de barierele cutărei sau cutărei arte: „Forma unei opere și cuprinsul ei de valori etero-nomice, ceea ce s-ar putea numi conținutul ei ideal, găsesc un termen de atingere în *motivul operei*. Un tablou sau o poemă nu sînt făcute numai din linii, forme, culori, raporturi și reprezentări imaginative de-ale lor. Toate aceste date se compun în imaginea intuitivă a unor lucrări sau a unor ființe care se găsesc într-o relație de acțiune reciprocă, întocmind chipul unei situații sau al unei întîmplări. Un tablou, o statuie, un roman reprezintă ceva, un peisaj, o natură moartă, una sau mai multe ființe implicate într-un eveniment, o întîmplare care se desfășoară într-un anumit cadru și care compune un destin omenesc. Conexitatea elementelor aparente într-o totalitate semnificativă constituie *motivul operei*. Cercetarea artistică vorbește adeseori despre *motive tipice* sau despre *tipuri de motive" (ib)*. Motivele literare — ne asigură Tudor Vianu — sînt transmisibile dar și adaptabile: „*Motivul Electrei* este același în tragedia lui Sofocle și în aceea a lui Hugo von Hofmannstahl. Cîtă deosebire însă între simplitatea eroinei antice și caracterul exaltat al reîncarnării ei moderne. Racine găsește sfera *motivelor* sale în tragediile lui Euripide, dar le prelucrează după cerințele vieții de curte a veacului său" (*ib.*, p. 101).

Neologism romanic (it., sp. *motivo*, fr. *motif*), *motiv* are la bază adjectivul din latina tîrzie *motivus* „care pune în mișcare". Întreaga substanță semantică a cuvîntului rezidă în ideea, cuprinzător înțeleasă, de „urnire", de „mișcare originară". Căci *motivus* este derivat din tema de supin *(mot-)* a verbului latinesc al „mișcării", în speță: *movere*. Forma feminină a derivatului *motivus*, anume: *motiva*, o regăsim în compusul modern *locomotivă*, care se tălmăcește, literal, prin „(cea) care mișcă

Scanned with OKEN Scanner

(trenul) din loc, (cea) care îl urnește“. În jurul lui *motiv* gravitează neologismele, strîns înrudite, *motivá* vb., *motivare* și *motivație* s. f.; adj. antonime *motivabil* și *nemotivabil*, în sfîrșit, *emotiv*. Dar familia se lărgește considerabil dacă adăugăm, așa cum firesc este, derivatele de la aceeași temă a part. lat. *motus (mot-)*, realizate cu alte sufixe decît *-iv* și, bineînțeles, cu diferite prefixe: *comoție, emoție* (cf. vb. *emoționa*), *promoție* (cf. vb. *promova*). Fără nici un prefix: *moțiune*. Se observă cu acest prilej că suf. *-iune* se impune doar în cazul cuvintelor cu volum fonetic redus *(moțiune)*, fiind refuzat de cele al căror număr de silabe sporește datorită prefixului *(comoție, emoție)*. Adăugîndu-se la teme diferite ale aceluiași vb. lat. *movere*, sufixul pasiv *-bil* creează perechi de derivate cu sensuri, și ele, distincte: *amovibil-inamovibil* și *mobil-imobil* adj. Le corespund, în clasa gramaticală a substantivelor, *inamovibilitate, mobilitate, imobilitate* și *imobilism*. Cît despre *mobilă* s. f. „obiect (cu destinație practică precisă) care servește la amenajarea unei locuințe, a unei instituții etc. și care se sprijină de obicei cu partea inferioară pe podea“ (cf. derivatele *mobila* vb., *mobilare* s. f., *mobilat* adj.; *mobilier* s.n.) și *imóbil* s.n., „clădire, casă mai mare“ — ele se disting de adj. omografe prin poziția accentului, care lovește primele lor silabe. De menționat că, în versuri, și adj. *imobil* „nemișcat, neclintit“ suportă deplasarea accentului, de pe sufix *(-bil)* pe silaba radicală *(-mo-)*, aidoma ca în latină *(immóbilis)*. La Eminescu, în poemele sale postume, accentuarea normală *(imobil*, ca în franceză) alternează cu cea latinizantă *imóbil*), fapt care trebuie explicat, dar numai în parte, prin rigorile prozodice. Iată mai întîi terținele sonetului *Albumul* (O, IV 333), unde poziția finală a cuvîntului — deci: și rima — certifică accentuarea lui normală: „Spre-a-ți aminti trecutele petreceri / Condeiu-n mînă tu mi-l pui cu *silă*. / De la oricine-un snop de paie seceri, // Apoi te uiți rîzînd la cîte-o filă: / Viclean te bucuri de-ale noastre-ntreceri, / Privind în vrav prostia *imobilă*“. Cu accentul pe rădăcină *(-mo-)*, adj. se ivește în episodul Eladei din *Memento mori*: „Joe preschimbat în tînăr, cu *imóbili* ochi sub gene, / Pîndea umbra mlădioasă unei fete pămîntene“ (O, IV 120). În sfîrșit, din adj. *mobil* s-a desprins vb. *mobiliza*, destul de înstrăinat semantic, cu derivatele *mobilizare, mobilizat* etc. În schimb, *imobiliza, imobilizat, imobilizare* păstrează cu destulă fidelitate relația de sens cu adj. *imobil*.

Pînă la pătrunderea lui *motiv* în lexicul nostru neologic, româna a exprimat conceptul respectiv printr-o serie de sinonime, printre care se rînduiește, ca sinonim parțial, vechiul nostru substantiv polisemantic *cuvînt*. Eminescu, *Scrisoarea II*: „Dacă tu știai problema astei vieți cu care lupt, / Ai vedea că am *cuvinte* pana chiar să o fi rupt“. Coșbuc, *Rugămintea din urmă (după Lermontov)*: „Și dacă ochii ei atunci / Mai tulburi se vor face, / N-o mîngîia! E de prisos, / Te rog s-o lași în pace. / O frunză veștedă nu-ți dă / *Cuvînt* să zici că-i toamnă, / Și-o lacrimă în ochii ei / Nimic nu-nseamnă“ (V, 36). Cu același înțeles vechi și popular, dar folosit la plural, *cuvînt* revine, nu o dată, la I. Slavici, de pildă, în romanul *Mara* (ET, 1963): „Mara se simțise și ea foarte măgulită, cînd Hubărnațl a salutat-o, în două rînduri, la dus și la întors, mai altfel decît de obicei. [...] *N-avea* cu toate acestea *cuvinte* de a se bucura, fiindcă sea-

Scanned with OKEN Scanner

ra Persida era foarte neastîmpărată, nu-şi mai găsea locul şi a rămas în cele din urmă dusă pe gînduri" (p. 61); „*Avea cuvinte* de a se plînge de tatăl său" (p. 174); „*Avea* Hubăr *cuvintele* lui de a nu fi mulţumit, dar nu putea să le spună nimănui, ci trebuia să-şi caute prilegiu spre a-şi da pe faţă supărarea" (p. 324). Ecuaţia semantică, atît de originală şi de sugestivă, dintre *cuvînt* şi *motiv* se întemeiază pe greutatea, pe ponderea cuvîntului, pe sentimentul de răspundere sporită cu care el cere să fie rostit în orice fel de împrejurare.

Alt sinonim vechi şi polisemantic pentru *motiv* este slavonul *pricină,* consemnat încă din cele mai vechi texte. DLR ne oferă un citat dintr-o Pravilă: „*A treia pricină* ce îndeamnă pre giudeţ să mai micşureadze certarea celui vinovat iaste vrăsta". I. Budai-Deleanu: „Au doară ştiţi voi din ce *pricină* / Vodă-aşa v'armă dă minunat?" (*Ţig.,* v. 283). *Pricină* este concurat, la autorul *Ţiganiadei,* de *price:* „De nu ţi-ar fi doar' cu greutate, / Dorire-aşi, în scurt a şti ce *price* / Este şi din care au fost iscate / Toate-aceste războaie cumplite / Că la noi sunt veştile împărţite" (v. 1761). Tot în *Ţiganiada,* locuţiunea *fără de price* nu echivalează însă cu *fără motiv,* ci cu *incontestabil:* „Aceasta nu numai că să zice, / Ci s-au scris şi la cronica vechie, / Carea-i mai demult *fără de price* / Şi decît cronica lui Urechie" (v. 2067). Atît *pricină* cît şi *price* au zămislit numeroase derivate, de pildă, verbele *pricinui* şi *prici,* sinonime, dar numai parţiale. Printre cele mai pitoreşti, vrednic de atenţie este *pricinaş,* sinonim cu „certăreţ, gîlcevitor, zavistnic". Accentuarea recomandată de dicţionarele noastre (DLR, DEX şi chiar DOOM) — pe prima silabă *(pri-)* — este viguros contrazisă de textele poetice, în cadrul cărora atît ritmul cît, mai ales, rima (atunci cînd cuvîntul se află în poziţia finală a versului) certifică structura lui paroxitonă, accentul căzînd, prin urmare, pe silaba mijlocie *(-ci-).* Numeroase locuri din *Ţiganiada* pledează, fără replică, în favoarea unei astfel de lecturi: „Cînd era sătui, punea *pricină* / Că le-ar fi rău şi făcea *hodină*" (v. 696); „Cuadevărat! eu altă *pricină* / N'aflu, făr' că sau nice-o credinţă / Noi avem acum sau pre *puţină*" (v. 2053); „Totuş' acel mititel cărete / Pe-încet, dedesupt, începe-a roade / Măduha-împrejur şi pe-îndelete, / Păn' ce copaciul seacă şi cade. / Iar a putrezirii lui *pricină* / Fu cel vierme de la *rădăcină*" (v. 6713); „Drept ce dar unul să ne stăpînească, / Sau doi, sau cîţva? Din ce *pricină?* / Tocmai s'aibă ei minte-îngerească / Şi cu toată-înţălepciunea *plină!* / Eu, de bună voie, nu mi-oi pune / Jugul în grumazi, vă spun ş'oi spune!" (v. 7172). Pluralul *pricine* nu poate fi altfel accentuat: „Din ceste cuvioase *pricine* / Mult nehotărît el nu rămasă, / Ci formă de corb luînd pe *sine,* / Să bägă-într'o negură prea deasă / Şi să rădică-în aripi uşoare / Păn la nuori, aproape de soare" (v. 145); „Dar', ca să-arăt cît poate să-alinte / Pe cineva iubirea de sine / Voi mustra cu vedite *pricine*" (v. 3624). Poeţi mai apropiaţi de noi confirmă aceeaşi accentuare. Anton Pann: „Nu le mai ajungea poame, / Murea mulţime de foame. / Şi dintr-această *pricină* / Cum povestea o *vecină* / S-a aţiţat o gîlceavă / Între cîini şi lupi grozavă" (SL, I 438). Eminescu, *Antropomorfism:* „Căci Sultanul, care-o crede cum că e necredincioasă, / Tînărului Cicisbeo el căta acum *pricină.* / Cu curagi el se ridică, creasta-i roşă *se-n*venină" (O, IV 227). Tudor Ar-

Scanned with OKEN Scanner

ghezi, *La popice:* „Dar lungul nu are noroc, / Căci scurtul, jerpelit și rămas în cămașe, / Îl rupe de boașe. // Și toată *pricina* / Fusese *Gherghina*“ (S, I 208). În sfîrșit, G. Topîrceanu, *Un duel:* „Dar n-au *motiv* de sfadă, / Căci nu se știe-a cui e vina — / Misteru-nvăluie *pricina*, — / Deci: căutați *găina* ...“ (S, I 133). *Pricină* este, aici, precedat de *motiv*, dar cei doi termeni nu fac sinonimie, căci primul semnifică altceva, anume „caz“, „proces“, „neînțelegere“, „cauză“. De altfel, neologismul *cauză* se întretaie semantic cu *motiv*, realizînd, nu o dată, relația de sinonimie parțială, ca la Eminescu, în *Cezara:* „În drum, părintele Onufrei, dînd ca din întîmplare de mîna pictorului, care conținea vro cîteva piese de aur, crezu că ce-i găsit îi bun găsit și strîngînd cu multă amiciție și intenție luătoare mîna acestuia, gîndi că *are* multă *cauză* de-a se depărta, mai ales că tablele de la crîșmă-l invitau cu dragoste — deci pretextă ce pretextă și se duse“ (PL, 83). *A avea multă cauză* echivalează cu *a avea motive serioase*. Tot în *Cezara*, expresia revine, dar *cauză* e, acum, la plural: „— [...]E trist, adaose liniștită și cu glasul puțin mai adînc, căci de la amorul tău atîrna fericirea vieții mele întregi ... Acuma Castelmare are jocul liber ... *nu am cauze* de-a mă opune căsătoriei cu el, căci tu nu vrei să știi nimica de mine“ (PL, 89). Sinonimia, ceva mai puțin fermă, persistă totuși în *Împărat și proletar:* „De ați lipsi din lume, voi *cauza*-ntunecoasă / De răsturnări mărețe, mărirea-i radioasă, / Cezarul, chiar Cezarul de mult ar fi căzut“. De data aceasta, rigorile metricii — mai precis: măsura — pretind ca neologismul *cauză* să fie citit, prin sinereză, în numai două silabe, grupul în hiat *-a-u-* reunindu-se în diftong: *cau-za*. Același fenomen acționează asupra aceluiași cuvînt și în *Scrisoarea IV*, unde revine și sinonimia parțială dintre *cauză* și *motiv:* „Nu vedeți c-acea iubire serv-o *cauză* din natură? / Că e leagăn unor viețe ce semințe sunt de ură?“. În felul acesta, *cauză* se apropie de rostirea din lat. *causa* (cu diftong). În sfîrșit, potrivirea de sens dintre *cauză* și *motiv* survine și într-o strofă din poemul lui G. Topîrceanu *Primăvară:* „Toată lumea din ogradă / Cîntă fără pauză. / Doi cocoși se iau la sfadă / Nu știu din ce *cauză*“ (S, I 131). Ca și în alte rînduri, *cauză* rimează cu alt neologism, *pauză*.

Din *cauză*, „problemă de interes superior“ româna a dezvoltat derivatul *căuzaș*, a cărui formă de plural este numele unei vechi străzi bucureștene, captînd în structura sa semantică și, mai cu seamă, în evoluția sensului său, ecouri ale revoluției din 1848 și ale felului cum ea a fost privită ulterior de o parte a societății noastre. Într-adevăr, pe la mijlocul veacului trecut, cuvîntul a fost atribuit patrioților care îmbrățișează „cauza“ revoluției, fiind aproape sinonim, la momentul istoric dat, cu *revoluționar*. Formula de adresare *Frați căuzași* era uzuală în epocă, iar Camil Petrescu o lasă să cadă de pe buzele lui Bălcescu în drama sa istorică purtînd numele eroului: *„Frați căuzași* ... Mie îmi pare că dumneavoastră judecați cu totul greșit situația ... Nu vă dați seama de cotitura la care se găsește poporul românesc“ (*Teatru*, IV 47; cf. IV 45: *„Frați căuzași*, de ce să plecăm?“). Camil Petrescu a găsit această frumoasă formulă de adresare la scriitorii de seamă ai vremii, la Alecsandri și Ion Ghica, între alții.

Din punct de vedere strict lingvistic, *căuzaș* este derivat din *cauză* cu ajutorul foarte productivului su-

Scanned with OKEN Scanner

fix polifuncțional *-aș*, aidoma cu multe alte formații asemănătoare, cum sînt *arcaș, cercetaș, cosaș, doinaș, făptaș, gonaș* (sinonim în terminologia cinegetică pentru hăitaș), *plutaș, țintaș, urmaș, vîslaș*. După cum se vede din exemplele înșirate aici, una din funcțiile derivative ale lui *-aș* este aceea de a forma ceea ce se cheamă *nomen agentis*, adică „numele făptașului" unei acțiuni, de pildă, *cosaș* este „cel care cosește", *doinaș* „cel care doinește" etc. Cu această valoare a sa, *-aș* este concurat de *-ar* (*cojocar, pantofar* etc.), dar, mai cu seamă, de *-tor* (*gînditor, lucrător, vînător*). Interesul lingvistic deosebit al lui *căuzaș* rezidă, între altele, în amănuntul că el reprezintă o alianță — nu prea obișnuită, în cazul lui *-aș* — între un cuvînt relativ nou (neologismul *cauză*) și un sufix bine reprezentat încă din limba vechimii noastre.

La numai cîteva decenii după sugrumarea revoluției și după irosirea nobilei ei *cauze*, începe și degradarea semantică a derivatului *căuzaș*. Pe plan literar, degringolada aceasta culminează în comedia lui Caragiale *O scrisoare pierdută* (premiera: către sfîrșitul anului 1884), mai precis, în replica pe care, la începutul actului al doilea, Trahanache o debitează în fața lui Farfuridi și a lui Brînzovenescu: „Ce sunteți d-voastră, mă rog? *Bagabonți* de pe uliță? nu... *Zavragii?* nu... *Căuzași?* nu... D-voastră, adică noi, suntem cetățeni, domnule, suntem onorabili" (O, I 135). Alinierea lui *căuzaș* „partizan al *cauzei*, adică al revoluției" la același nivel stilistic cu *bagabont* și cu *zavragiu* — termeni a căror valoare net depreciativă este agravată de pocirea, de stropșirea lor fonetică — oglindește și învederează poziția și optica venerabilului nenea Zaharia Trahanache — prezidentul Comitetului permanent... și al altor comitete și comiții — pentru care *căuzaș* „partizan al unei *cauze* nobile" devine un termen de ocară.

Scanned with OKEN Scanner

N

NAUFRAGIU, s. n. 1. Scufundare a unei nave; accident sau avarie care scoate o navă din circulație. 2. (fig.) ruină, distrugere, eșec total.

La nivelul latinei, cuvîntul este compus și, prin urmare, motivat. Participă la alcătuirea lui rădăcina *nau-(nav-)* din *navis* „corabie“ (cf. *navă*) și altă rădăcină, *frag-*, pe care o regăsim, amplificată, la prezent, cu un „infix“ nazal *(-n-)*, în verbul *frango*$_3$, *fregi*, *fractum* „a frînge“. Rezultă de aici că, etimologic, *naufragiu* înseamnă „frîngerea corăbiei“. Limbile care beneficiază de o compunere cu caracter sistematic redau pe *naufragiu* prin calcuri, adică îi „traduc“ structura: germ. *Schiffbruch*, rus. *korabliekryșenie*, pe cînd limbile neolatine, unde procedeul compunerii acționează doar sporadic, preferă împrumuturile directe din latină, cu adaptările fonetice și morfologice de rigoare. Astfel, rom. *naufragiu* este, ca formă, termenul cel mai apropiat de prototipul latin *(naufragium)*, nedeosebindu-se de acesta din urmă decît prin absența consoanei finale *(-m)*, marcă a genului neutru în latinește.

Dar, și la noi, neologismul s-a impus greu, după repetate încercări de „traducere“, totală sau parțială, a lat. *naufragium*. Chiar atunci cînd adoptă neologismul, scriitorii „lămuresc“, între paranteze, structura compusului latinesc. Așa procedează Petru Maior în versiunea românească a *Întîmplărilor lui Telemah, fiului lui Ulise*, cunoscuta lucrare a lui Fénelon, tălmăcită „de pre limba italienească pre limba românească“ la începutul veacului al XIX-lea: „Îl întrebă în ce chip au căzut în *naufragiu (sfărîmare sau frîngere de corabie)* și pentru ce pricină se află el pre ținutul său“ (DLR).

Chiar mai tîrziu, după ce neologismul cîștigase teren, încercările de „românizare“ persistă. Iată ce găsim într-o schiță a lui C. Mille, unul din animatorii revistei „Contemporanul“, intitulată *Diploma lui Guță*: „Parisul îl absorbise, îl strivise, îl nimicise și astăzi îl arunca din sînul lui, sfărămătură netrebuincioasă pe care marea o scoate la suprafață, aruncînd-o pe maluri, după *vasfrîngerea* corăbiei“ (SA, 184). Expresia *vasfrîngerea corăbiei* este, de bună seamă, flagrant pleonastică, dar nu această deficiență de ordin stilistic ne interesează aici.

La fel s-a întîmplat cu verbul corespunzător, *naufragià*, care, pînă să prindă pe deplin ca atare, a fost redat prin semicalcul *naufrînge*, cu participiul *naufrînt*, atestat la I. Ghe-

Scanned with OKEN Scanner

rasim Gorjan, în *Halima sau povestiri mitologhicești arabești*, tipărite între anii 1835—1838: „Fiind eu *naufrînt* în acest ostrov [...], mă voi socoti prea norocit a merge cu voi în corabie“ (DLR).

DLR înregistrează, ca învechit, și substantivul *naiefrîngere* „naufragiu“, alt calc total, redînd elementul *nau-* din lat. *navis* prin rom. *naie*, formație livrescă, latinizantă, care are meritul de a fi servit ca punct de plecare pentru derivatul *năier* „corăbier“, repede adjudecat de limbajul poetic. Coșbuc, *Romanță* (după un cîntec grecesc): „Și-o stea, căzătoare din cer, / Ea mării ne-a spus sărutarea, / Și luntrei ne-a spus apoi marea, / Iar luntrea ne-a spus la *năier*“ (V, 38). Prestigiul stilistic al derivatului a fost consolidat ulterior prin excelentele versiuni homerice ale lui George Murnu și prin contribuția poeților noștri „marini“. Ion Vinea, *Chemare:* „Și vînt prielnic suflă prin plete de *năieri*. / La larg! spre amăgirea de castre și Didone / Purtată-n gînd în ciuda tocmelii monotone, / Să spintecăm talazul legendelor de ieri“ (LM, 31); Cristian Sîrbu: „Amurgu-n țărm cu obosita-i navă / Și-a-mpotmolit avîntul de *năier*, / Și-acum lumina soarelui bolnavă / Pășește tot mai palidă pe cer“ (LM, 159).

NIVEA, s. f. sg., denumește o „cremă“ pentru îngrijirea mîinilor și a feței dar și o pastă de dinți; iar cuvântul, având, la început, valoare adjectivală, („cremă *nivea*“), nu este prins în dicționarele noastre, fiind considerat, probabil, nume propriu.

Dacă ne ostenim să coborîm către obîrșii, constatăm că în latină există un adjectiv cu trei terminații *niveus, nivea, niveum*, a cărui formă feminină *(nivea)* coincide cu termenul în discuție. Adjectivul *niveus* reprezintă, în interiorul latinei, un derivat din rădăcina *niv-*, care exprimă conceptul de „zăpadă“. Formele substantivului corespunzător sînt *nix* cu genitivul *nivis* și acuzativul *nivem*, de unde româna a moștenit sinonimul vechi și popular *nea (neauă)*. Așadar: în latină *nivea* (cu accentul pe prima silabă, *ni-*) este un adjectiv însemnînd „de zăpadă“, „ca zăpada“. Ca determinant pentru un produs cosmetic, *nivea* trimite, fără ocolișuri, la „candoarea“ lui ... cromatică.

Sufixul adjectival latinesc *-eus*, cu femininul *-ea*, redat în românește prin *-eu, -ea*, îl regăsim în cîteva latinisme, astăzi demodate, cum sînt: *argénteu, áureu, marmóreu*, identificabile în lexicul poetic al veacului trecut, de pildă, în postumele lui Eminescu. *Marmóreu* răzbate chiar în forma definitivă a *Luceafărului: Marmórele brațe*, cu accentul, ca în latină, pe silaba *-mó-*. După modelul unor asemenea derivate, Heliade întruchipează, în *Michaida*, epitetul *samureu* „de samur“, pe care îl aflăm chiar în portretul fizic al lui Mihai: „O pelerină neagră / De *samuree piele* cădea rotund pe mijloc“ (O, I 137). Derivatul *samureu* pornește de la turcismul *samur*, numele unui mamifer mustelid, originar din Siberia și Asia Centrală, căutat pentru blana lui foarte prețioasă.

Revenind la *nivea*, menționăm că, dacă ar exista un echivalent românesc exact pentru acest cuvînt, el ar trebui să fie extras cu sufixul *-iu* (feminin *-ie*) din *zăpadă*, așadar: *zăpeziu, zăpezie!*

NOSTALGIE, s. f. Tristețe, deprimare cășunată de dorința difuză a revederii, a regăsirii.

„Definiția“ lasă să se întrezărească înrudirea semantică dintre *nostalgie*, pe de o parte, *alean, dor, melan-*

Scanned with OKEN Scanner

colie, pe de alta. Oricum, simțirea delicată și cețoasă chemată *nostalgie* stăpînește, în cel mai înalt grad, pe cei înstrăinați, pe pribegi, pe cei care brăzdează mări și oceane spre îndepărtate limanuri. Bogata încărcătură semantico-stilistică a termenului iese în prevelișteîntr-un cunoscut și prețuit roman de aventuri al lui Radu Tudoran: „Gazdele îi însoțiră pe plajă unde aprinseră focul, în jurul căruia rămaseră multă vreme, cîntînd cîntece aduse de cealaltă parte a oceanului, din nordul, din centrul și din sudul Europei, bătrîna mamă a tuturora, care, în amestecul de limbi, de glasuri, de armonice, cimpoaie, mandoline și ghitare, îi contopea laolaltă, într-o singură familie, unită prin *același blajin și calm suflu de nostalgie*“ (TPS 580—581).

Din punct de vedere etimologic, cuvîntul nu poate fi înțeles exact decît întorcîndu-ne, iarăși, către greaca veche, unde el se lasă analizat, căci este un „compus“ care înseamnă „durerea (dorul) întoarcerii“. Deslușim, în corpul său fonetic, substantivul *nóstos* „întoarcere“ și rădăcina verbală *alg-*, exprimînd conceptul „durerii“. Aceasta din urmă participă la structurarea multor termeni medicali, dintre care mai bine cunoscut este *nevralgie*. Se adaugă, în ordine alfabetică, *cistalgie, coxalgie, gastralgie, mialgie* („durere în mușchi“), *otalgie* („durere în urechi“), *rahialgie, tarsalgie* („durere în regiunea tarsului“). Dicționarele menționează și *cefalalgie*, sinonim pentru *cefalee* „migrenă, durere de cap“.

Cît despre primul element al compusului *nostalgie* — în speță: *nóstos* „întoarcere“ — amintim că, în literatura elină tîrzie, se pomenește de un ciclu de poeme epice intitulat *Nóstoi* (nominativ plural, așadar „Întoarceri“), cîntînd „Înapoierile“, pe mare, ale eroilor ahei care luptaseră, ani în șir, sub zidurile Troiei...

Din perspectiva aceasta — în peregrinările și aventurile sale marine de două decenii, în drumul său, mereu întrerupt, către „acasă“, către Itaca, unde-l adastă nevasta și feciorul — multîncercatul dar și multiscusitul Ulise ni se recomandă drept cel mai... *nostalgic* dintre eroi. Această latură, atît de caracteristică pentru Odiseu, o captează și o reliefează Lucian Blaga în poemul său intitulat chiar *Ulise:* „Se-ntinde marea clară / Pe-un prund de oseminte. / Nu-i nimenea cu prora / S-o spargă, s-o frămînte. / Doar șerpii taie apa / spre-un țărm ghicit în zare, / Trecînd peste adîncuri / Ca semne de-ntrebare“ (O, II 154).

Cu totul altfel de *Nostalgii* evocă Tudor Arghezi, în poezia intitulată chiar așa, din ciclul *Flori de mucigai:* „Regele și oamenii lui cu chică și barbă / N-au mai văzut firicel de iarbă. / Cizmele creț-n carîmbi / S-au dus pe bani strîmbi, / Bumbii de-argint au trecut prin lulele, / Și ceata semeață e tunsă la piele. / Din majolica ochilor a rămas / O știrbitură, și din rege — un fel de glas. / Și femeile și bărbații și copiii / Au luat drumurile pușcăriei. / Și din sălaș a pornit într-o dimineață / Un urs cu belciug, o maimuță paiață, / Cu două tipsii și spadă de tinichea, / Un cîine cu giubea, / Duși de-o băietană / Bălană...“ (S, I 236).

NUCLEU, s. n. 1. (Chimie.) Ciclu de atomi care compun scheletul moleculei unui corp chimic și care rămîne neschimbat la toți derivații corpului respectiv... (fiz.) Partea centrală a unui atom, care poartă electricitate pozitivă și în care se concentrează aproape întreaga masă a atomului... 2. (Fig.) Element esențial al unui lucru...

Nucleu face parte dintre neologismele care au pătruns adînc în lexi-

Scanned with OKEN Scanner

cul românesc modern, impunîndu-se, cu sensuri nuanțate, în diferite „terminologii“ sau limbaje profesionale, căci, în afară de chimie și fizică, îl regăsim în biologie și astronomie. În ciuda acestei situații oarecum privilegiate, nu-l aflăm pe lista cuvintelor din „fondul principal lexical“ al limbii române, întocmită de Al. Graur (FP, p. 52).

Cu toate că, de la o ramură a științei la alta, prezintă nuanțe semantice deosebitoare, neologismul latino-romanic *nucleu* păstrează, în cadrul definițiilor sale, o trăsătură stabilă, de maximă importanță pentru ceea ce urmează. Într-adevăr, el este, de fiecare dată, definit ca „parte, porțiune *centrală*“, a unui atom (în fizică), a unei celule (în biologie), a unei comete sau galaxii (în astronomie) etc. Am stăruit asupra stabilității acestei trăsături comune, ca să se poată urmări mai lesne legătura dintre *nucleu*, pe de o parte, și ... *nucă*, pe de alta. Căci, la nivelul latinei, *núcleus* reprezintă o formă „sincopată“ față de *nuculeus*, care, la rîndu-i, este un simplu diminutiv din rădăcina *nuc-*, identificabilă, între altele, în structura substantivului *nux*, cu genitivul *nucis* „nucă“. Relația dintre lat. *nucleus (nuculeus)* și *nux, nucis* nu este, în latină, alta decît aceea care, în română, leagă, de *nucă*, diminutivele *nuc(u)șoară, nuculiță, nucuță*. Unul dintre ele a pătruns în toponimie: în drum spre „Pietrele“ Retezatului, ultima așezare omenească se cheamă tocmai *Nucșoara*.

În latină însă, spre deosebire de situația din română, *nucleus* nu înseamnă ... „nucă mică“, „nucșoară“, ci, mai întîi, „sîmbure de nucă“, iar apoi „sîmbure“, „miez“ al oricărui soi de fruct. „Cine vrea să mănînce *miezul din nucă* sparge nuca“, spune un personaj din comedia *Gărgărița (Curculio)* a lui Plaut: „Qui *e nuce nuculeum* esse vult, frangit nucem“ (v. 55). Procesul de extensie semantică, detectabil în latină, cîștigă ulterior teren, facilitînd impresionanta „carieră“ lingvistică a neologismului *nucleu*, care, prin abstractizare și generalizare, ajunge să semnifice, în româna modernă, „partea centrală, fundamentală, esențială a unui lucru“. Tudor Vianu, *Cercetarea stilului*: „Distingem deci în faptele de limbă *un nucleu al comunicării* și o zonă înconjurătoare a expresiei individuale“ (*St*, 41).

De la „miez, sîmbure de nucă“ pînă la sensurile mai mult sau mai puțin „tehnice“ actuale, pe care le-a dezvoltat *nucleu* ca termen științific, a fost străbătut un drum lung și întortocheat și s-a consumat un proces semantic echivalent cu „stingerea“ unei imagini. „Reaprinderea“ ei conferă neologismului nostru o tinerețe nouă, un profil pitoresc și o „încadrare“ plastic-sensorială inedită și surprinzătoare.

Scanned with OKEN Scanner

OBSTACOL, s. n. Piedică, stavilă care închide drumul, care oprește privirea, trecerea etc.; fig. Ceea ce împiedică realizarea unei acțiuni; greutate, dificultate; opoziție.

În timp ce sensul propriu a devenit frecvent mai ales în limbajul sportiv (*cursă cu obstacole* etc.), cele figurative mișună în literatură. Liviu Rebreanu, *Răscoala*: „Proiectul de divorț al lui Grigore i se părea *obstacolul* cel mai greu“ (DLR).

Inanalizabil, deci opac în română, neologismul nostru suportă analiza la nivelul latinei, unde *obstaculum* se recomandă ca un derivat din vb. *obstare* (tema: *obsta-*) „a sta în față, a se împotrivi“. Propoziția familiară *Quid obstat?* înseamnă „ce (te) împiedică?“. Mai interesantă este structura lingvistică a verbului *obstare*, alcătuit din *stare* „a sta“ și prefixul *ob-* exprimînd, într-un mare număr de formații derivate, ideea „împotrivirii“ fizice sau morale. Astfel, *obire* semnifică „a ieși în calea cuiva“, iar *obiicere* (din *ob-* și *iacio*) „a zvîrli în față“. De aici, de la diferite forme flexionare ale lui *obiicere*, ne-am însușit neologismele *obiect* (lat. *obiectus*) și *obiecție* (lat. *obiectio*) al căror sens, concret la origine, devine astfel evident. *Obiectio* echivalează, inițial, cu „acțiunea de a zvîrli cuiva ceva *în față*“ (*ob-*), de pildă, . . . un „reproș“! Iar *obsum* (din *ob-* și *sum* „eu sînt“) are sensul de „a dăuna, a păgubi“, deci „a fi împotriva (cuiva)“. *Eloquentia sine sapientia obest plerumque* (Cicero) se traduce prin „Elocvența fără înțelepciune *dăunează* de cele mai multe ori“.

OPORTUN, -Ă, adj. Întîmplat, survenit la timp, la momentul potrivit; nimerit, favorabil.

G. Călinescu, *Enigma Otiliei*: „Medită repede asupra mijloacelor *oportune* pentru a scoate pe bătrîn din casă“.

Ca majoritatea neologismelor din acest dicționar, privit orizontal, nici *oportun* nu spune mare lucru vorbitorului, care nu-l poate încadra, nu-i poate descoperi o formă internă. Dacă, însă, regresăm către obîrșii, către luminile mereu treze ale limbii latine, lucrurile se schimbă, iar termenul nostru dobîndește o nebănuită prospețime. Căci, acum peste două milenii, el era un cuvînt „profesional“, din vocabularul navigatorilor, al „năierilor“ latini, alcătuit, cu ajutorul prefixului *ob-*, din substantivul *portus* „port“. Acesta din urmă este strîns legat, și semantic și etimologic, de *porta* „poartă“,

Scanned with OKEN Scanner

iar legătura era transparentă la nivelul latinei, în timp ce în română, ea a devenit aproape opacă.

Prefixul *ob-* exprimă, în latină, un concept spațial, traductibil prin „în față, împotrivă, contra", cu sau fără ideea de „potrivnicie", de „vrăjmășie". Sub forma sa plină *(ob-)* sau prescurtată *(o-)*, el este cuprins în structura multor neologisme, care învederează valoarea lui semantică: *obiect* și ... *obiecție, obseda* și *obsesie, obstacol, obstrucție; opune, opus, opoziție* etc., etc.

Derivat din *port-* cu concursul prefixului *ob-*, adjectivul *obportunus*, iar apoi, prin asimilare, *opportunus* a fost, inițial, folosit în limbajul navigatorilor ca epitet al unui vînt *(ventus)* „care bate în fața portului, spre port", prin urmare, un vînt „favorabil", căci mînă corăbiile dinspre larg către liman. Ulterior, trecînd în limba comună, *opportunus* a căpătat sensul general de „care vine la momentul potrivit, nimerit, prielnic". Dacă spunem că derivatele *oportunism* și *oportunist*, care au o evidentă nuanță depreciativă, sugerează ideea orientării „după cum bate vîntul", pășim, fără să vrem, într-o zonă figurativă foarte apropiată de adevărul ... etimologic. Pentru gramaticii latini, sentimentul relației dintre *opportunus* și substantivul *portus* „port" era încă viu, în timp ce pentru noi el nu se înfiripă decît în urma analizei lingvistice verticale.

Se înțelege de la sine că, pentru năierii lumii antice, în care „marea" juca un rol de o însemnătate covîrșitoare, motivul „vîntului prielnic" *(opportunus)* dobîndește, și el, o importanță corespunzătoare. Asemenea vînturi stîrnesc zeii lui Homer, pentru ca Ulise „cel mult meșteșugăreț" (Eminescu) să-și poată continua lunga lui „odisee" marină: „Zîna cu ochi lucii, / Minerva *vînt prielnic* le trimise / Și-l repezi năvalnic ea din slavă, / Ca vasul să alerge cît mai iute, / Să taie unda cea sărat-a mării" (DLR, s. v. *prielnic*).

Scanned with OKEN Scanner

P

PANICA, s. f. Spaimă, frică mare, subită, adesea fără temei; teroare.

Alături de *frică, teamă, spaimă, groază* etc., neologismele *panică* şi *teroare, angoasă* şi *anxietate* aparţin, largo sensu, aceleiaşi serii sinonimice, cu observaţia că fiecare din termenii înşiraţi exprimă stări sufleteşti mai mult sau mai puţin diferite ca intensitate. *Panică* ne întîmpină în paginile lui M. Sadoveanu, altfel, foarte atent şi chiar rezervat în mînuirea unor neologisme: „Dar cum auzi detunătura de armă, se prăvăli într-o parte ş-o rupse de fugă, cuprins de-o *panică* nebună“ (O, X 496). Sau: „A căzut cu sunet mare o împărăţie veche şi Viena a trăit ani de *panică* şi de foame, de crîncenă lipsă sălbatică [. . .] pînă la dezonoare“ (O, IX 586). Mai curioasă pare, la acelaşi prozator, forma de plural a substantivului, neuzuală, dar menită, în contextul care urmează, să sugereze repetarea stăruitoare a stării sufleteşti respective: „Grindina de schijă, valurile de foc, izbirile maselor şi, mai presus decît acestea, *panicile* care fac din suflet o gînganie de cîrpă“ (O, IX 518).

Este notabil faptul că, în veacul trecut, se înregistrează şi un adjectiv *panic, panică,* definit în DLR „Care se produce brusc, intens (şi de obicei fără motiv), care tulbură brusc şi violent pe cineva“. Adjectivul, astăzi învechit, însoţeşte şi determină substantivele *înfricoşare, spaimă, teroare, frică* şi altele din acelaşi cîmp semantic. Bălcescu: „O mulţime fără seamăn de oameni şi de vite se înghesuise pe pod în cea mai mare neorînduială; o *spaimă panică* stăpînise toate minţile“ (DLR).

Întrebuinţarea adjectivală a cuvîntului ne poartă direct către greaca veche, unde *panikós, -é, -ón,* cu pluralul neutru *paniká* este un derivat extras din substantivul propriu *Pan,* însemnînd „al lui Pan, care ţine de Pan, care îi este caracteristic lui Pan“. Devine, acum, necesară precizarea că, la vechii greci, Pan, odrasla lui Hermes, este zeul „mioriţelor“ din munţii Heladei, oblăduitorul ciobanilor din veac, născocitorul naiului cu şapte ţevi, de trestie. Vieţuind într-un adevărat desfrîu al fanteziei, grecii vechimii şi-l închipuiau şi şi-l reprezentau pe „zeul turmelor şi al ciobanilor“ cu atribute oarecum adecvate, coarne şi picioare de ţap. În impresionanta galerie a divinităţilor clasice, de o frumuseţe şi de o armonie „marmoreană“, Pan învederează o fizionomie singulară, oarecum stranie: este un

Scanned with OKEN Scanner

zeu slut, cu chipul boțit. Așa că ivirea lui — pe neașteptate — cășuna oamenilor și turmelor pe care ei le străjuiau *spaima de Pan.* Ulterior, cum se întîmplă de atîtea ori în atare cazuri, adjectivul *(panică)* a devenit substantiv, preluînd asupră-și și sarcina semantică a fostului său determinat.

În poezia noastră, Lucian Blaga a închinat lui *Pan* un splendid ciclu de poeme, inclus în volumul *Pașii profetului* (1921) și intitulat *Moartea lui Pan* (O, I 76—80). Culegerea se deschide cu poemul *Pan,* în care „zeul spaimei" este umanizat și transfigurat: «Acoperit de frunze veștede pe-o stîncă zace Pan. / E orb și e bătrîn. / Pleoapele-i sunt cremene. / Zadarnic cearc-a mai clipi, / căci ochii-i s-au închis — ca melcii — peste iarnă. / Stropi calzi de rouă-i cad pe buze: / unu, / doi, / trei. / Natura își adapă zeul. // Ah, Pan! / Îl văd cum își întinde mîna, prinde-un ram / și-i pipăie / cu mîngîieri ușoare mugurii. // Un miel s-apropie printre tufișuri. / Orbul îl aude și zîmbește, / căci n-are Pan mai mare bucurie / decît de-a prinde-n palme-ncetișor căpșorul mieilor / și de-a le căuta cornițele sub năstureii moi de lînă. // Tăcere. // În juru-i peșterile cască somnoroase / și i se mută-acum și lui căscatul. / Se-ntinde și își zice: / „Picurii de rouă-s mari și calzi, / cornițele mijesc, / iar mugurii sunt plini. / Să fie primăvară?"» (O, I 52—53).

PARAVAN, s. n. Perete mobil sau fix prin care se desparte o anumită porțiune dintr-o încăpere.

Cuvîntul revine asiduu în descrierile de „interioare", care mișună în teatrul lui Camil Petrescu, atunci cînd, la începutul actelor piesei, autorul dă indicații amănunțite privitoare la decor. Iată un exemplu din *Mitică Popescu,* Actul III: „Deasupra patului, pe perete, un covor ieftin cu o scenă arabă, o caravană cu vreo două cămile, una după alta. Între pat și ușă, un *paravan* care maschează lavoarul și cuierul". Neologismul nu pare să fi pătruns în lexicul românesc înainte de începutul secolului trecut. Cu înțelesul său propriu, îl regăsim în nuvela eminesciană *Cezara:* „Ea auzi pași în tindă. Un *paravan* ascundea patul artistului ... ea s-ascunse după el ... șezu pe pat ... și se uită. Intră Francesco cu tînărul călugăr" (PL, 83); „Cezara se spărie la aceste sunete. Îi veni ideea ciudată că pictorul are să deie *paravanul* într-o parte ... atunci ea era descoperită" (*ib.,* 84). Paravanul servind să „ascundă" ceva, cuvîntul dezvoltă lesne accepții figurative, de pildă, la Eminescu, în *Scrisoarea V:* „Tu cu inima și mintea poate ești un *paravan,* / După care ea atrage vre un june curtezan, / Care intră ca actorii cu păsciorul mărunțel, / Lăsînd val de mirodenii și de vorbe după el". Cu un atare sens figurativ termenul avea să revină în versurile lui Nicolae Labiș din poemul *Omul comun:* „Eu viața mi-am închis-o sub lăcate, / Și-atîtea zile s-au stătut în van. / Din multe cugetări adevărate / Mi-am înjghebat un jalnic *paravan*" (PI, 238).

Paravan ne-a venit din fr. *paravent,* care, la rîndul lui, fu împrumutat din it. *paravento,* în tălmăcire literală „împotriva vîntului". Elementul de compunere savantă *para-,* înzestrat cu aceeași valoare semantică, participă la formarea altor compuse, de tipul *paratrăsnet, parașută* etc.

PARCELĂ, s. f. Porțiune de teren bine delimitată care face parte dintr-un teren mai întins.

Cuvîntul a pătruns și în literatură, mai ales în cea „țărănească"; Li-

Scanned with OKEN Scanner

viu Rebreanu: „Din șosea și de la marginea satului începea coasta lină cu sute de *parcele*, unele galbene, altele verzi, altele cenușii, învălmășite și încurcate, țintuite ici-colo cu cîte un păr sau măr pădureț (*Ion*, 51). Proiectînd pămîntul pe cer, Geo Bogza conferă termenului valoare figurativă în *Cartea Oltului*: „Trunchiurile brazilor ale căror ramuri împart [...] cerul în mici și dispărate *parcele*“ (DLR).

Etimologic, fr. *parcelle* provine din lat. pop. **particella* „părticică“, diminutiv din *pars, partis* „parte“. La nivelul originar al sensurilor, sinonim pentru **particella* este un alt diminutiv din *pars*, anume *particula*. Sincoparea silabei *-ti-* din *particella* amintește ceea ce s-a întîmplat cu unele cuvinte vechi, ca *păcel*, formă restrînsă pentru *păticel* și *Săcele*, din *Săt'cele, Săticele*.

Cu tot izul său tehnic, fr. *parcelle* a pătruns în poezie, de pildă la Baudelaire, în sonetul *Les chats*, unde expresia *parcelles d'or* „parcele de aur“ sugerează irizațiile din pupilele pisicilor. Dar *parcelle*, de astă dată, își păstrează, nealterat, înțelesul primar, de „părticică“. Iată terținele finale ale acestui memorabil sonet: „Ils prennent en songeant les nobles attitudes / Des grands sphinx allongés au fond des solitudes, / Qui semblent s'endormir dans un rêve sans fin; // Leurs reins féconds sont pleins d'étincelles magiques, / Et *des parcelles d'or*, ainsi qu'un sable fin, / Étoilent vaguement leurs prunelles mystiques“.

PARTER, s. n. Parte a unei clădiri situată la nivelul solului; ansamblul încăperilor din această parte a clădirii.

Cunoscut de toată lumea și întrebuințat în împrejurări dintre cele mai banale, termenul se opune, astăzi, lui *etaj*, dar în trecut, în condițiile arhitecturii începutului de veac, opoziția se stabilește față de mai vechiul *cat*, cum bine intuiește G. Călinescu în primele pagini din *Enigma Otiliei*, unde ne este descrisă locuința unchiului Costache Giurgiuveanu: „Partea de din dos a casei avea o înălțime mai mare decît a restului, *parter* și *cat* formînd două coridoare suprapuse cu geamlic. Numai în *catul de sus* o lampă cu petrol ardea, restul mocnea în întuneric“ (EO, 7). Spre deosebire de neologismul *etaj* (fr. *étage*, derivat din vechiul *ester* „a sta drept“, moștenit din lat. *stare* și întrebuințat doar la infinitiv), *cat* este un turcism, convenabil descrierilor arhitecturii „de epocă“. Așa stînd lucrurile, opțiunea pentru *etaj*, în următorul pasaj din C. Gane, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, constituie un anacronism: „El ocupă *etajul* de sus [...], Meitani cu Domnița lui și cu soacră-sa, Doamna, fiind nevoite să se mute jos, la *parter*“ (DLR).

Neologismul *parter* l-am împrumutat din franceză *(parterre)*, unde el are o structură transparentă, fiind compus din *par* și substantivul *terre* „pămînt“. Cuvîntul se rînduiește, astfel, printre neologismele care-și destăinuie lesne firea și-și declară prompt identitatea lingvistică, întrucît așezarea nemijlocită a *parterului* „lîngă sol“ se deduce fără echivoc din însăși etimologia lui. Chiar de la început, termenul a căpătat și un caracter profesional, fiind uzitat în terminologia teatrală-cinematografică și denumind acea parte a edificiilor respective, care este cuprinsă între scenă și fundul sălii. Sadoveanu, evocîndu-l pe Matei Millo și „licăririle“ de început ale teatrului românesc: „Acolo se întocmise o sală mare, cu *parter*, galerii și trei rînduri de loji. Decoruri și cortină erau

Scanned with OKEN Scanner

zugrăvite de pictorul italian Livaditi. Sala era luminată cu lumînări de seu și, în antracte, intrau slujitori cu mucări lungi, ca să taie fețtilele" (O, XIX 363). Sensul contextual identificat în acest pasaj continuă să existe și revine asiduu în limbajul celor care frecventează spectacolele de teatru și cinema. Printr-un fel de „personificare", *parter* ajunge, treptat, să desemneze și „totalitatea spectatorilor care ocupă locurile din această parte a sălii". Ionel Teodoreanu: *La Medeleni*: „La teatru, apariția ei în lojă solidariza *ochii galeriei* cu *binoclurile lojelor și parterului*" (DLR). Este evident că, în ultima parte a citatului, *galerie*, *lojă*, *parter* denumesc, deopotrivă, „publicul" așezat la cele trei nivele diferite ale sălii de spectacol.

Așa stînd lucrurile cu istoria acestui neologism, a cărui vîrstă în limba noastră nu depășește două secole, cititorul este cuprins, pentru moment, de o senzație de nedumerire, cînd se întîmpină, într-un volumaș din atît de frumoasa colecție „Munții noștri", cu un atare fragment: „Coniferele cu întunecimea lor caracteristică alternează cu făgetele în care lumina pătrunde pînă la *parterul pădurii*" (Rodica Maria Niculescu, *Ciucaș*, 1977, p. 54). În contextul văii Teleajenului, expresia *parterul pădurii* descumpănește: „invazia" arhitecturii urbane — fie și numai pe calea metaforelor — în inima codrilor de sub Ciucaș este intolerabilă. Ulterior, impresia aceasta se subțiază. Regîndind obîrșia lui *parter* („pe pămînt, lîngă pămînt"), ne dăm seama că-l putem oricînd desface din articulațiile lui, relativ tîrzii, cu betonul și oțelul marilor blocuri. La capătul acestui proces, peripeție a gîndului și a inimii, cuvîntul devine restituibil candorii lui primare, iar îngemănarea lui cu brădeturile și cu făgeturile de sub Ciucaș și Bratocea a încetat să mai pară stridentă.

PECUNIAR, -Ă, adj. Referitor la bani, bănesc, material.

Dicționarele noastre consideră că termenul este „livresc", măcar că îl putem identifica la cîțiva scriitori de seamă ai veacului trecut, printre care se numără Ghica și Maiorescu. G. Călinescu, *Scrinul negru*: „Tocmai faptul că face diplomație cu *mijloace pecuniare* încurajează șantajul" (O, VII 414).

Dicționarele limbii latine consemnează un adjectiv *pecuniarius*, ilustrîndu-l cu citate din Cicero, de pildă, *rei pecuniariae inopia* „lipsă de numerar, de mijloace bănești". Oricum, *pecuniarius* este un derivat din *pecunia* „bani", care nu constituie, însă, un cuvînt „primar". Într-adevăr, el se poate analiza lingvistic, ca derivat, la rîndu-i, din mai vechiul *pecus* „turmă", apoi „avere constînd în turme de oi, capre etc.". *Pecunia* trimite, așadar, către o epocă foarte îndepărtată, cînd „oaia", să zicem, funcționa ca unitate de schimb, altfel spus, ca ... „monedă"! ...

Din aceeași rădăcină s-a desprins, în latină, un substantiv neutru *peculium* „mică parte din turmă lăsată în proprietate sclavului care îngrijea turma întreagă"; prin extensie, „sumă de bani economisită de un sclav pentru a-și cîștiga libertatea". *Peculium* a pătruns în franceză *(pécule)* și la noi *(peculiu)* cu sensul „sumă de bani primită de un condamnat după ispășirea pedepsei, pentru munca prestată în timpul detențiunii; bani economisiți, agoniseală" (cf. DLR, s. v.).

Scanned with OKEN Scanner

PEISAJ, PEISAGIU, s. n. 1. Colț din natură care formează un tot estetic; privelişte; tablou, desen, fotografie, care înfățişează un colț din natură. 2. Compoziție literară sau muzicală care cuprinde o descriere a naturii. 3. (Fig.) Aspect al societății, al literaturii etc.

Mihail Sadoveanu, *Vremuri de bejenie:* „Trecură de trei ori gîrlele Moldovei prin stropi argintii, după aceea străbătură o limbă de pădure şi începură a urca şi coborî prin singurătăți. *Peisagii* încremenite de vis, negre *peisagii* moarte, prin care ca fantome treceau patru călăreți negri" (O, III 187). Revenirea asiduă a termenului în scrierile sadoveniene este firească şi nu necesită explicații. *Depărtări:* „Merg cu căruța spre Ostrov, ridicînd şi coborînd dealurile dobrogene. *Peisagiul de toamnă,* cu vii, ierburi şi corturi de pădure, pare ars şi prăfuit. Ici-colo, la margine de drum, apar ultimele flori albastre, ca şi cerul depărtării" (O, X 437). Marele prozator optează, consecvent, pentru varianta fonetică terminată în *-agiu,* astăzi învechită. *Locul unde nu s-a întîmplat nimic:* „Peste *peisagiul vînăt* se învăluiau ciori, croncănind cu mirare" (O, XI 459). În schimb, Tudor Arghezi preferă varianta *peizaj,* mai apropiată de rostirea franceză, subintitulîndu-şi ciclul „1907": *peizaje* (S, III 113).

Varianta mai veche *paesagiu,* pe care o întîlnim, între alții, la N. Filimon (DLR: „Aici sînt cadre amestecate şi unele reprezintă *paesage,* altele bătălii), este italienizantă *(paesaggio).*

Termenul a pătruns adînc şi în poezie, de pildă, în versurile lui Nicolae Labiş, foarte receptiv față de neologisme: „Rămînem în tăcere şi amintiri prelunge / Cu viscol roşu gîndul şi visele ne-au nins. / *Montanul peisagiu* nu poate să alunge / Din vine frămîntarea acestui veac aprins" (PI, 360).

Inexistent la Eminescu, în poezia antumă, *peisaj* îi inspiră lui Lucian Blaga imagini greu de uitat. *Bocca del Rio:* „Port încă-n gînduri / Mierea, mirajul, / dar *fără tine / rană-i peisajul"* (O, II 133). Amănunt notabil: pentru respectarea cadenței şi a „măsurii", *peisajul* trebuie să fie citit în trei silabe *(pei-sa-jul)* cu sinereza grupului vocalic *-ei-* nu în patru. Sinereza va evita hiatul şi în aceste splendide versuri, tot ale lui Blaga, din scurtul poem *La cincizeci de ani:* „Memoria mi-a caligrafiat trecutul / cu dulci contururi de *peisaj lunar"* (O, II 221).

Aşa cum se ştie, *peisaj* este împrumutat din fr. *paysage.* În lexicul limbii române moderne, cuvîntul nu este de tot „stingher", căci se lasă lesne încadrat într-o familie, relativ bogată, de neologisme: *peisagist, peisagistic, peisagistică.* Dar nici *peisaj,* nici ceilalți membri ai familiei nu spun absolut nimic vorbitorului român, nu au, pentru el, formă internă, nu sînt, altfel spus, analizabili. Cuvîntul dobîndeşte însă o viață cu totul nouă şi un pronunțat colorit afectiv atunci cînd ne dumerim asupra faptului — de mare interes, nu numai lingvistic — că, în interiorul francezei, *paysage* se leagă intim de *pays* „țară", de unde s-a şi desprins ca derivat cu foarte productivul sufix *-age* (în română: *-agiu,* apoi *-aj*), avînd, inițial, înțelesul de „ținut, crîmpei de *țară*"! În lumina acestei observații, îmbinarea *peisaj sătesc* (C. Dobrogeanu-Gherea, în DLR) devine discutabilă.

Relația de dependență dintre conceptele „peisaj" şi „țară" — străvezie pentru francezi *(paysage—pays),* dar şi pentru italieni *(paesaggio—paese)* — rămîne, în intercomunicarea „orizontală", opacă pentru noi.

Scanned with OKEN Scanner

Cu ciudata lor putere de întrezărire, intervin marii poeți, refăcînd ori consolidînd punțile rupte sau șubrezite dintre cuvinte. În răscolitorul său poem tîrziu *Cimitirul roman*, Lucian Blaga restituie neologismului *peisaj* semnificația sa primordială, răsucindu-l către uitatele-i obîrșii și constrîngîndu-l să-și regăsească fireștile-i relații de frățietate semantică, ba chiar să alterneze cu „sinonimul" său, desigur ocazional, *țară*: „De ți-ar fi dat s-ajungi odat' la Roma, / și-adînc în *țară*, prietene, pe Via Appia te-ai pierde, / ai înțelege-atuncea ce nedreaptă-i cumpăna / cu care oamenii, popoarele virtutea unul altuia / și inima și-o cîntăresc. Căci ai vedea un Drum, / care se duce, se tot duce în *peisaj*, / piatră cu piatră potrivind, / un drum flancat, de-a stînga și de-a dreapta, / de sarcofage, urne, mauzolee, / păstrînd cenușă, oseminte-adăpostind" (O, II 197). Poetul din Lancrăm încearcă — și reușește — aici să redăruie „amarelor" cuvinte orizontul dintîi — cel pierdut — al copilăriei lor.

Pentru ca *peisaj* să se bucure de o încadrare și mai largă, sînt necesare alte cîteva precizări de ordin istoric. Atît fr. *pays* cît și it. *paese* — puncte de plecare pentru *paysage* și, respectiv, *paesaggio*; deci, într-un fel, și pentru *peisaj* al nostru — sînt urmașe directe ale unor derivate latinești din rădăcina *pag-*, pe care o regăsim în *pagus* „sat" și în derivatul acestuia *paganus* „sătean". De aici pornește, cu sensibile mutații semantice, rom. *păgîn*. Sensul „necreștin" s-a adăugat, în latina tîrzie, lui *paganus*, în urma împrejurării istorice că religia creștină s-a răspîndit, mai întîi, în marile centre urbane, așa încît, o vreme, *pagani* „săteni" au rămas „necreștinați", adică „păgîni".

Înțelesul „sălbatic" al lui *păgîn* s-a dezvoltat și s-a consolidat pe teren românesc, după primele contacte cu turcii, care, fiind de altă „lege" decît strămoșii noștri, s-au făcut cunoscuți, înainte de orice, prin teribila lor cruzime.

Divergențele semantice — enorme — dintre *păgîn* și ... *peisaj* nu sînt, totuși, în stare să infirme evidenta lor înrudire istorică.

PELERINĂ, s. f. 1. Haină lungă și largă, fără mîneci, care se poartă pe umeri. 2. Guler mare care acoperă umerii, purtîndu-se peste palton sau peste rochie.

Sadoveanu, *Împărăția apelor*: „Ești gata echipat, dacă n-ai lăsat acasă cutia pentru rîme, sprijinitorile vergilor și scăunașul. Nu uita să iai și *o pelerină mare de ploaie*. Unii duo cu ei și-un cortel pentru soare" (O, IX 356); Nicolae Labiș: „V-ați furișat spre margini din cîmpul de bătaie / Cu *poala pelerinei* adusă pe obraz" (PI, 272—273).

Într-un anume sens, *pelerină* este ... femininul lui *pelerin* (fr. *pèlerin*) s. m., pe care DN îl definește astfel: „cel care merge în pelerinaj; hagiu; pelegrin". Rezultă de aici că, inițial, *pelerina* va fi fost „haina pelerinului", pe care acesta o purta cînd pornea „în pelerinaj".

Pentru ca să sesizăm unde începe și unde se stinge imaginea, este necesar să raportăm fr. *pèlerin*, de unde noi am împrumutat neologismul *pelerin*, la etimonul său latinesc *peregrinus*. Deocamdată, menționăm că forma franceză *(pèlerin)* rezultă după „simplificarea" structurii fonetice a etimonului latin, care, întrucît cei doi *r*, chiar situați la distanță *(r ... r)*, cășunau dificultăți de rostire, a fost supusă disimilării, grupul *r ... r* devenind *l ... r*.

Dar problema de abia acum devine interesantă. Căci, în timp ce

rom. *pelerin*, ca și corespondentele sale romanice, nu spune absolut nimic vorbitorilor, structura lui lingvistică rămînînd opacă, neanalizabilă, lat. *peregrinus*, înaintea „disimilării" amintite anterior, se dovedește analizabil, lăsîndu-se despicat în prefixul *per-*, rădăcina *-egr-* (din *-agr-*) și sufixul adjectival *-in(us)*. Forma originară a derivatului trebuie să fi fost **peragrinus*, dar, din motive care țin de fonetica istorică a limbii latine, *-a-* din *-agr-*, o dată cu ivirea prefixului *(per-)*, a fost constrîns să se schimbe în *-e-*. *Per-*, în asemenea situații, sugerează ideea de „străbatere (pînă la capăt)", iar *agr-* ne trimite direct către latinescul *ager*, cu acuzativul *agrum*, pe care româna veche îl moștenise *(agru)*, îl avea, încă, în veacul al XVI-lea (Densusianu, ILR, II 313), dar l-a pierdut ulterior, în favoarea lui *ogor*, împrumutat din limbile slave meridionale. Rezultă de aici că atît neatestatul **peragrinus* cît și, mai tîrziu, *peregrinus* au însemnat, înainte de orice, „care străbate, care colindă ogoarele", iar trecerea de la acest înțeles la cele actuale învederează convingător felul cum cuvinte aparținînd, inițial, unor limbaje „profesionale" — altfel spus: terminologiilor — își pot lărgi sensul, vărsîndu-se în albia încăpătoare a limbii comune. Din punctul de vedere al limbii române, și *peregrin*, și *pelerin* sînt, amîndouă, neologisme, cel dintîi împrumutat direct din latină *(peregrinus)*, al doilea, din reflexul francez al celui dintîi *(pèlerin)*. Iar în latină *peregrinus* a funcționat, o vreme, ca termen al lexicului rustic.

Verbul corespunzător este, în interiorul latinei, *peregrinare*, pe care l-am împrumutat și noi: *peregrinà*, cu varianta italienizantă *pelegrina* (it. *pellegrinare*). Din lat. *peregrinare* s-a dezvoltat derivatul substantival *peregrinatio*, cunoscut, între altele, dintr-un important document al romanisticii, așa-numita *Peregrinatio Aetheriae (Egeriae) ad loca sancta* „Pelerinajul Egeriei la locurile sfinte", un memorial de călătorie scris, la Constantinopol, de o călugăriță spaniolă, probabil în jurul anului 420 al erei creștine. Textul, redactat într-o limbă coruptă, prezintă mare interes pentru cunoașterea latinei populare și, implicit, pentru geneza limbilor romanice.

Alături de *peregrinare* există, în latină, și verbul *peragrare* „a străbate", format direct din rădăcina *agr-*, închiderea lui *-a-* la *-e-* fiind împiedicată datorită „reacțiunii etimologice". Adverbele înrudite: *peregri*, *peregre* înseamnă „departe", „în străinătate".

Peregrin, neologism relativ recent, dar astăzi intrat în desuetudine, s-a impus în titlul unei fermecătoare cărți de călătorii, apărută în 1865 la Sibiu sub semnătura lui Ion Codru, care, din dragoste pentru comuna sa natală, și-a adăugat epitetul diferențial de *Drăgușanu*. Omul se născuse la Drăgușul Brașovului, în 1818, iar cartea sa — unică, în felul ei, în literatura noastră memorialistică —, se cheamă *Peregrinul transilvan*. Suferind de pe urma ortografiei silnice latinizante a lui Timotei Cipariu, *Peregrinul* a devenit lizibil abia după 1910, cînd, din inițiativa generoasă a lui N. Iorga, s-a tipărit, în tipografia din Vălenii de Munte a marelui cărturar, o ediție modernizată, accesibilă publicului larg.

Este, poate, vrednic de reținut amănuntul că, deși *peregrin* și *pelerin* au evoluat divergent, uneori *pelerin* este întrebuințat cu semnificația obișnuită a lui *peregrin*. Așa procedează, de pildă, Tudor Vianu, vorbind, în *Arta prozatorilor români*,

Scanned with OKEN Scanner

chiar despre scriitorul din Drăgușul Brașovului: „Prin *pelerinul transilvan*, I. Codru-Drăgușanu, domeniul nostru literar s-a îmbogățit cu exotismul moral“ (DLR, s. v. *pelerin*).

Oricum, de la *pelerină*, *pelerin* și chiar *peregrin* pînă la rădăcina latinească *agr-* din *ager* „ogor“ este o distanță apreciabilă, pe care, în sens invers, gîndirea și fantezia vorbitorilor au străbătut-o cu dezinvoltură.

Obscură, ba chiar opacă în structura neologismelor amintite — datorită mutațiilor fonetico-semantice intervenite — rădăcina *agr-* este străvezie într-un mare număr de neologisme derivate sau compuse, cum sînt, între altele, *agrest*, *agricol*, *agricultor*, *agricultură*. Alte neologisme compuse rezultă din alianța între rădăcina latinească *agr-* și o altă rădăcină din greaca veche: *agronom*, *agronomic*, *agronomie*, de exemplu, provin din juxtapunerea și fuziunea rădăcinii latinești *agr-* cu *nom-*, care, în elină, exprimă ideea de „lege“; sau, mai aproape de „spiritul“ cuvintelor respective, „rînduială“.

PEREN, -Ă, adj. (Despre plante) care trăiește și rodește mai mulți ani fără să fie nevoie de o nouă însămânțare; vivace; de lungă durată.

Întrebuințat, inițial, mai ales în expresii de tipul *ierburi perene*, *plante perene*, iar apoi *cultură perenă* („recoltarea de mai multe ori pe an a unei suprafețe cultivate“), *peren* a căpătat, în ultimele decenii, o extensie considerabilă, devenind sinonim pentru „veșnic“: *recunoștință perenă*.

În latină, *perennis*, *perenne* este un adjectiv analizabil — și aici rezidă un început de „imagine“ — format din *per-*, exprimînd ideea de „străbatere“ prin timp, și *annus* „an“. Sensul dintîi al adjectivului este „care durează un an“, „tot anul“. La Plinius, îmbinarea *aves perennes* semnifică „păsările care rămîn tot anul“, „păsări nemigratoare“. Mai tîrziu, se dezvoltă, prin extensie, sensul de „veșnic, perpetuu, nevremelnic“, ilustrat într-o celebră odă horațiană începînd cu versurile: *Exegi monumentum aere perennius / Regalique situ pyramidum altius . . .* (*Ode*, III 3). În versiunea românească a lui N. I. Herescu: „Un monument nălțat-am, care *mai veșnic* e decît arama / și-atît de nalt cum nu-s înalte nici piramidele regești“ (Horatius, O, I 249).

Lat. *perennis* este introdus, ca atare, în finalul postumei eminesciene *Umbra lui Istrate Dabija-voievod*, final înțesat de latinisme: „Răpiți paharele cu palma, / Iar pe pahar se strîngă pumn / Și să cîntăm cu toți de-a valma, / Diac tomnatic și alumn; / Cîntăm adînc un: *De profundis*. / *Perennis humus erit rex*. / Frumoase vremi. Dar unde-s? unde-s? / S-au dus pe veci! *Bibamus ex*“ (P, II 209).

Întunecarea motivării lingvistice a lui *perennis* se explică, cel puțin în parte, prin închiderea vocalei *a-* din *annus*, îndată ce nu se mai află în poziție inițială, la *e-*. Același fenomen alterează pe *annus* în *deceniu*, *mileniu*; *centenar*, *milenar*, *bienal*, *trienal* etc. În latină există și *quinquennium* „perioadă de cinci ani“. După adjectivul corespunzător, *quinquennalis*, *-e* s-a mulat rom. *cincinal*.

Afereza lui *a-* din lat. *annotinus* „de un an“, „în vîrstă de un an“ face ca rădăcina *ann-* să fie de nerecunoscut în vechiul nostru adjectiv, iar apoi substantiv popular *noaten* „(miel) de un an“. Sadoveanu, *Frații Jderi*: „Se coc merele domnești și iese must nou, carele sfîrîie în gură cînd îl bei după pastramă de *bărbăcuț noaten*“ (DLR).

Scanned with OKEN Scanner

PERIOADA, s. f. Interval de timp în cursul căreia se desfășoară un fenomen sau are loc un eveniment.

Sadoveanu, *Frunze-n furtună* (1920): „Eram încă în *perioada* cînd făceam războiul naiv, cu asalturi cinstite, îndîrjite și eroice“ (O, VI 428). Expresia, analitică și livrescă, *din perioadă în perioadă*, echivalează cu *din vreme în vreme, la răstimpuri*. G. Topîrceanu, *Răspunsul cometei:* „În noaptea largă și profundă, / Am rătăcit cu zeci de mii / De metri pe secundă, / Și diafană m-am ivit, / *Din perioadă-n perioadă*, / Ca fulger blond încremenit / Să-mi desfășor spectrala coadă / Pe cerul nopții la zenit“ (S, I 78).

Perioadă se rînduiește printre foarte puținele neologisme care răzbat în proza lui I. Creangă: „Mîntuia de spus pe de rost [...] istoria Vechiului Testament împărțită în *perioade*“ (DLR). Explicația rezidă, probabil, și în faptul că termenul constituie unul din cele mai vechi (dacă se poate spune așa) neologisme ale lexicului românesc, fiind bine reprezentat în scrierile lui D. Cantemir (v. DLR, s. v.), dar sub forma dubletului morfologic neutru *period*. De altfel, în terminologia gramaticală, pînă astăzi se vorbește despre *periodul condițional*. Cuvîntul a pătruns și în retorică, unde *perioadă* semnifică „frază amplă, complexă și arborescentă, sau reunire de mai multe fraze, care formează un ansamblu unitar și armonios, datorită, în special, simetriei structurale“. Se vorbește astfel despre *perioadele ciceroniene*, dar termenul poate fi tincturat ironic, ca în această frază din evocarea sadoveniană *Despre Ion Creangă:* „La o altă întrunire, unul dintre vorbitori nu-și putea isprăvi cuvîntarea, căutîndu-i necontenit un final, pornind o *perioadă* nouă și șovăind iar, învîrtindu-se ca acei cățelandri care cearcă zadarnic să-și prindă coada“ (O, XX 503).

Cu echivalențe foarte asemănătoare în limbile romanice și în latină *(periodus)*, rom. *perioadă* provine, în ultimă analiză, din gr. *períodos*, care însă nu trimite către ideea de timp, ci către aceea de spațiu. Într-adevăr, sîntem în fața unui compus, alcătuit din *perì* „de jur împrejur“ și *odós* „drum“, suma lor semnificînd „traseu circular“. Este cît se poate de interesant și de instructiv modul cum D. Cantemir glosează neologismul în a sa *Scară a numerelor și cuvintelor streine tîlcuitoare: period elenism Drumul carile, întorcîndu-să, iarăși de unde au ieșit să întoarce, încungiurare, împregiurare* (*Istoria . . .*, I 18).

Traseul abstractizant care duce de la *spațiu* la *timp* (niciodată invers, căci spațiul este ceva mai concret decît timpul) este identificabil în structura semantică a multor cuvinte și expresii, ceea ce ne îndreptățește să facem un scurt popas, stăruind asupra acestui interesant capitol de lingvistică generală și ilustrîndu-l cu cîteva exemple.

Lat. *ubi* „unde“, a cărui valoare spațială este bine cunoscută dintr-o seamă de expresii proverbiale ca *ubi patria, ibi bene* („unde e patria, acolo e bine“), avea să fie întrebuințat, ulterior, ca jonctiv al propozițiilor subordonate temporale, exprimînd, față de regente, un raport de precedență minimă: *ubi ea dies venit* (Caesar) „cînd a venit acea zi“.

Lat. *ilico* „îndată“ are, în latina clasică, sens temporal, dar fonetica istorică ne dovedește că el e format din *in loco* semnificînd, inițial, „pe loc“.

Lat. *statim* „imediat“ (*statim a prima luce* „îndată după mijirea zorilor“) ni se înfățișează ca un derivat clar din verbul *stare* „a sta“.

Scanned with OKEN Scanner

Lat. *extemplo* „imediat“ poate fi despicat în prepoziția *ex-* „(afară) din“ și *templo*, ablativ al lui *templum*, așadar „chiar la ieșirea din templu“! Trebuie avut, desigur, în vedere sensul dintîi al lui *templum*, termen din limbajul augural, desemnînd „spațiul pătrat, delimitat pe cer, în interiorul căruia augurul interpretează, după zborul păsărilor, prevestirile“ (v. *contemplà*).

PERNICIOS, -OASĂ, adj. Care provoacă un rău, care este periculos (în special pentru sănătate); dăunător, vătămător.

Caracterul oarecum livresc al adjectivului se subțiază pînă aproape de anulare atunci cînd el este prins în structura expresiei medicale *anemie pernicioasă*. G. Călinescu, *Scrinul negru:* „Melancolia, la început cu aspect de simplă tristețe, se agravă, mama începu să plîngă într-una, să se vaite că totul e fără rost pe lume, că soarele se întunecă și că din ce în ce e mai frig. Boala de nervi se complică cu o *anemie pernicioasă*, și mama se stinse“ (O, VIII 365—366). Dicționarele dau, ca etimon pentru adj. *pernicios*, lat. *perniciosus* (cf. it. *pernicioso*, fr. *pernicieux*, cu observația că adjectivul feminin italian *perniciosa*, devenit s. m., înseamnă chiar „anemie pernicioasă“), dar fața nevăzută a cuvîntului este cea care îngăduie restabilirea unor relații și a unor afinități latente de mare interes pentru istoria vocabularului românesc. Lat. *perniciosus* este un adjectiv derivat din substantivul de decl. a V-a *pernicies*, cu gen. sg. *perniciei*. La rîndul său, și acesta se lasă descompus după cum urmează: izolînd prefixul *per-*, cu valoare, aici, intensivă, descoperim rădăcina *nec-*, al cărui *-e-* scurt (*-ĕ-*), atunci cînd accentul părăsește rădăcina, deplasîndu-se, pe prefix, tinde să se închidă, devenind *-i-* scurt (*-ĭ-*), cum s-a și întîmplat în cazul nostru. În stare genuină, rădăcina *nec-* caracterizează, în primul rînd, verbul latinesc al „uciderii“, *necare*, pe care limbile romanice l-au păstrat, îngustîndu-i însă înțelesul: fr. *(se) noyer*, rom. *a (se) îneca* „a (muri sau a) produce moartea cuiva prin sufocare în apă sau în alt lichid“. Eminescu, *Scrisoarea III:* „Eu nu ți-aș dori vrodată să ajungi să ne cunoști, / Nici ca Dunărea să-*nece* spumegînd a tale oști“; Creangă, *Povestea lui Harap-Alb*: „Atunci, sîngele cerbului odată a și-nceput a curge gîlgîind și a se răspîndi în toate părțile, îndreptîndu-se și năboind în groapă peste Harap-Alb, de cît pe ce era să-l *înece*“ (O, 136). Creangă, *ib.*: „Și cînd să treacă un pod peste o apă mare, iaca o nuntă de furnici trecea și ea tocmai atunci podul. Ce să facă Harap-Alb? Stă el oleacă și se sfătuiește cu gîndul: Să trec peste dînsele, am să omor o mulțime; să dau prin apă, mă tem că *m-oi îneca*, cu cal cu tot“ (O, 144). DOOM recomandă grafia *îneca*, deși verbul e format pe teren românesc, din vechiul verb *neca*, moștenit direct din lat. *necare*, și prefixul *în-*. În consecință, aspectul grafic corect al derivatului ar trebui să fie *înneca*, întocmai ca *înnădi, înnămoli, înnăscut, înnebuni, înnegri, înnegura, înnobila, înnoda, înnoi, înnopta, înnora (înnoura)* etc. Toate aceste formații sînt lesne analizabile, dar la fel de analizabil este și *înneca*. De altfel DLR își însușește această ultimă opțiune: „NECA vb. I (învechit și regional) = *înneca*“ (s. v. *neca*). Faptul că Arghezi scrie, de obicei, *înneca* (S, IV 255: „Că se nimeriră toți / Mari români și patrioți. / Doar o dat-au șovăit, / Cînd s-au strîns și au fugit. / Cînd corabia se *înnează*, / Șobolanii, droaie, pleacă“) nu spune mare lucru, deoarece el preferă gru-

Scanned with OKEN Scanner

pul geminat *-nn-*, probabil: din motive de expresivitate, chiar atunci cînd nu există, în această privinţă, nici o îndreptăţire istorică: *înnalt, înnălţa, înnapoi* etc. (PN, 68: „Ia seama bine, somn să nu te fure, / Nu te opri, *înnalţă*-te, vulture"; S, III 245: „Şi se mai uită încă o dată, *înnapoi*, / Îi cîntă de plecare, din pomi, un piţigoi"). Oricum, verbul simplu *neca*, astăzi cu totul învechit, se iveşte, nu o dată, în „scripturele române", iar sensul lui — amănunt important — rămîne foarte apropiat de cel al lat. *necare*, adică „a ucide (mai ales prin sugrumare sau gîtuire)". Hasdeu, *Cuvente den bătrîni:* „Muierile ceale ce ş-*au necat* şi ş-au lepădat feciorii cînilor" (II, EDP, 1984, p. 246). Dar, încă din limba veche, *neca* suferise procesul de îngustare a sensului care îl învecinează, semantic, cu *înneca*. *Cronica lui Moxa* (DLR): „Baiazid i-au gonit pănă la Dunăre şi mulţi *se necară* în Dunăre".

Nu va fi prisoselnic un scurt popas asupra destinului verbului *înneca* în româna modernă, mai ales că, în limbajul poetic, el a suferit mutaţii şi nuanţări semantice remarcabile. Vom trece din fugă asupra sensului obişnuit, propriu, mai ales că, la poeţii de seamă, recurenţa lui este scăzută. Duiliu Zamfirescu, *Miriţă:* „Cei mai voinici din călărime, / S-avîntă după el, să treacă, / Şi sar în spate la mulţime, / O dau afund şi o *îneacă*" (O, I 248); Tudor Arghezi, *Cristelniţa:* „Mitropolitul cînd l-a botezat / A spus că era gata să-l *înnece*" (S, IV 266). În textele care urmează, cititorul va remarca fără nici o dificultate cum, verbul rămînînd tranzitiv, iar acţiunea repercutîndu-se, în majoritatea cazurilor, asupra unei fiinţe umane, sursa „înecării", agentul ei se schimbă, îndepărtîndu-se, treptat, de planul strict material. D. Bolintineanu: „Aşa vorbi copilul, dar *plînsul îl îneacă*" (OA, I 276); Duiliu Zamfirescu: „Rănit în suflet, *plînsul mă îneacă*" (O, I 57); Şt. O. Iosif: „Cu ochii duşi, ca în extaz. / Ea cîntă, şi ei joacă, / Îi cade părul pe obraz / Şi *praful o îneacă*" (OA, I 31); Şt. O. Iosif: „Deschid fereastra: *pîcla mă îneacă*" (OA, I 35); Tudor Arghezi: „Mi-am stăpînit pornirea idolatră / Cu o voinţă crîncenă şi rece; / Căci *somnul tău* nu trebuia *să-nnece* / *Sufletul meu* de piscuri mari de piatră" (S, III 14); Ion Barbu: „Extaz, eliberare, *nectar* ce tot *îneacă*" (P, 35); Tudor Arghezi: „Deschide-mi-te, suflet, prin şapte ochi de flaut, / Şi *cîntecul* şi viaţa şi moartea să le-*nnece*" (S, I 59). În această ultimă frază arghezeană, juxtapunerea subiectului şi a obiectelor directe înaintea predicatului poate fi prilej de echivocitate, căci *cîntecul* este subiect, iar viaţa şi moartea — complemente directe ale verbului *să (le-) nnece*. Dar iată că, acum, „înecarea" va fi săvîrşită de elemente ale lumii abstracte. Eminescu: „Şi din *chinuri ce mă-nneacă*, / Eu sorb mirul cel curat / Cum o lebădă se pleacă / Bînd din lacul îngheţat" (O, IV 32); Macedonski: „*Obida* vrînd *să mă înece* / Zadarnic firea şi-o preface" (O, II 208). Iată şi un citat voiculescian, în care, printr-o evoluţie semantică surprinzătoare, *îneca* devine sinonim poetic pentru *a disimula, a tăinui:* „Palatele se pleacă / Pustii, bătrîne, triste, cu roşu viu spoite / Ca nişte curtezane de vremuri năruite / Ce-n dresuri şi podoabe *ruina îşi îneacă*" (P, I 8).

La Eminescu, pîlpîirile poetice ale verbului sînt, ca în atîtea alte împrejurări, de o atare discreţie, încît prinderea lor exactă devine o operaţie dificilă. Iată o strofă din sonetul *Iubind în taină . . .*: „Dar nu mai pot. A dorului tărie / Cuvinte dă duioa-

Scanned with OKEN Scanner

selor mistere; / Vreau *să mă-nec* de dulcea-nvăpăiere / A celui suflet ce pe al meu știe". Trebuie precizat, mai întîi, că, în aceste versuri de o incomparabilă frumusețe, nimic nu este căutat, nici un cuvînt nu reprezintă o raritate lexicală. Chiar *învăpăiere* „dogoare", iar, în planul poetic, „însuflețire", „împătimire" nu poate fi considerat drept o apariție neobișnuită, căci el trimite către *învăpăia* și *învăpăiat*, în ultimă analiză, către *văpaie* — termeni familiari literaturii noastre culte și populare (v. DL, sub verbis). De altfel, pentru *văpaie* Eminescu manifestă o adevărată slăbiciune, urzind, cu ajutorul acestui termen, imagini greu de uitat. În majoritatea lor, aceste imagini — în care ideea de „dogoare" se destramă, făcînd loc celei de „strălucire" — ni-l înfățișează pe Eminescu în ipostaza sa de poet nocturn, selenar. *O rămîi:* „Și privind în luna plină / La *văpaia* de pe lacuri, / Anii tăi se par ca clipe, / Clipe dulci se par ca veacuri"; *Scrisoarea I:* „în odaie / Luna varsă peste toate voluptoasa ei *văpaie*"; *Scrisoarea IV:* „Numai lebedele albe, cînd plutesc încet din trestii, / Domnitoare peste ape, oaspeți liniștii acestei, / Cu aripele întinse se mai scutură și-o taie, / Cînd în cercuri tremurînde, cînd în *brazde de văpaie*"; *Luceafărul:* „Și pas cu pas, pe urma ei / Alunecă-n odaie, / Țesînd cu recile-i scîntei / O *mreajă de văpaie*"; „În aer *rumene văpăi* / Se-ntind pe lumea-ntreagă / Și din a chaosului văi / Un mîndru chip se-ncheagă"; *Lasă-ți lumea . . . :* „Numai luna printre ceață / Varsă apelor *văpaie* / Și te află strînsă-n brațe, / Dulce dragoste bălaie". Versul *Varsă apelor văpaie* este aliterant (*V . . . v*), iar aliterația devine triplă în *Scrisoarea I: Luna varsă peste toate voluptoasa ei văpaie (v . . . v . . . v).* Imaginea „albului pur, strălucitor" triumfă și în proza artistică *(Făt-Frumos din lacrimă):* „— [. . .] eu pîn atuncea m-oi întoarce la mama, să mai sug înc-o dată *laptele cel de văpaie albă a țițelor ei*" (PL, 19—20).

E momentul să ne întoarcem la versurile din sonetul *Iubind în taină . . .*, ca să circumscriem originalitatea lor și, mai cu seamă, ca să identificăm, măcar cu aproximație, semnificația contextuală a verbului care ne preocupă, *a se îneca.* Dincolo de faptul că agentul „înecării" e, de astă dată, *învăpăierea,* cade-se a observa că inovația eminesciană — ca de obicei, extrem de discretă, riscînd să treacă, tocmai de aceea, neobservată — rezidă în construcția neobișnuită, cu prepoziția *de,* a verbului nostru: „să mă-nec *de* dulcea-nvăpăiere". O atare construcție sintactică are consecințe în planul semantic, învecinînd verbul *a se îneca* de *a se îmbăta,* bineînțeles, tot cu valoare figurativă. Or, cînd e înzestrat cu o atare valoare, *a se îmbăta* se construiește cu prepoziția *de.* În *Venere și Madonă,* Rafael e un „Suflet *îmbătat de raze* și d-eterne primăveri". Construcția revine, aidoma, în *Cezara:* „Noaptea era caldă, *îmbătată de* mirosul snopurilor de flori" (PL, 101). Dar, chiar neînsoțit de vreo determinare sintactică, participiul *îmbătat* rămîne vecin cu *înecat,* semnificînd „copleșit, covîrșit de emoție și fericire". *Făt-Frumos din tei:* „Numai murmurul cel dulce / Din izvorul fermecat / Asurzește melancolic / A lor suflet *îmbătat*".

Ca și în alte limbi europene vechi, rădăcina *nec-* din *necare* „a ucide" are o variantă *noc-,* căci alternanța radicală *-e-/-o-* este caracteristică acestor limbi. Varianta *noc-* o identificăm în alt verb din latină, anume *nocere* „a vătăma". Participiul prezent *nocens* „care vatămă", are,

ca antonim, pe *innocens* „care nu vatămă", a cărui temă *(innocent-)* ni s-a transmis ca atare în neologismul nostru *inocent* „nevinovat", „candid", „neprihănit". Macedonski, *Accente intime:* „Sărmani copii ce încă la sîn de scumpe mume / Zîmbiți acestui soare, neștiutori de lume, / Voi, care-aveți un suflet umplut de bunătate / Și care-aveți să pierdeți acea virginitate / De cugete-aurite din inimi *inocente*, / Nențelegători încă de-aceste lungi lamente, / Cu frunți mult mai senine c-al cerului azur, / Cu suflete curate ca focul cel mai pur" (O, I 318—319). La aceeași temă se ratașează prenumele latinizant *Inocențiu*, pe care îl știm, între altele, din numele iluministului ardelean Ioan Inocențiu Micu (1792—1868), episcop al bisericii unite din Transilvania. Varianta „monahală" a lui *Inocențiu* sună *Inochentie*.

Pentru ca familia — cuprinzînd termeni și vechi și noi, și cuvinte de bază și derivate — să se întregească, trebuie să adăugăm adjectivul neologic *nociv* „vătămător", împrumutat din lat. *nocivus*, derivat, la rîndu-i, din rădăcina *noc-* cu ajutorul sufixului *-iv(us)*. Lui *nocivus* îi corespunde un substantiv feminin *nocivitas* „însușirea de a fi nociv".

În concluzie: o ciudată, numai în aparență, legătură reunește termeni dezbinați atît fonetic cît și semantic cum sînt *pernicios, inocent, nociv*, pe de o parte, vechiul nostru verb *îneca*, pe de alta.

PETROL, s. n. Țiței.

Fără ca vorbitorii să-l mai simtă ca atare, *petrol* și corespondentele lui romanice reprezintă un compus latinesc tîrziu, ciuntit în ultima parte, *petroleum*, alcătuit, la rîndu-i, din *petra* și *oleum* și însemnînd, prin urmare, „ulei de piatră". Chiar aici se impune precizarea că între latinescul *oleum* și românescul *ulei*, în pofida similitudinilor formale, nu există o legătură „de sînge", cel de al doilea fiind împrumutat, timpuriu, din vechea slavă. Cît despre sinonimul *untdelemn* — exemplu clasic de compus românesc — el constituie „o îmbinare lexicală cu caracter frazeologic" (Hristea, PE, 175), calchiată tot după vechea slavă, în cadrul căreia *lemn* este un arhaism semantic, cu înțelesul „copac". Latinescul *oleum* reapare, ca element de compunere savantă, într-o seamă de alte neologisme cum sînt *oleografie, oleometru, oleotorax* ș. a. Privit dintr-o altă perspectivă, latinismul românizat *oleu* poate să fie considerat la el acasă într-un roman de evocare istorică — în speță: a Daciei — cum ni se înfățișează în *Creanga de aur* de Mihail Sadoveanu: „La legumele și rădăcinile fierte nu adăogeau decît puțin *oleu* proaspăt de jir" (O, XII 23).

Varianta *oliu* — cu sunet încă mai vetust, dar pe deplin adecvat conținutului — se ivește în episodul Greciei din marele poem sociogonic eminescian *Memento mori*. Arhaismul este retras în poziția privilegiată a finalului de vers, unde poetul îl prinde într-o rimă plină și originală: „Dar în camera îngustă lîngă lampa cea cu *oliu* / Palid stă cugetătorul, căci gîndirea-i e în *doliu*" (P, I 185).

Învechit și popular, *oloi* ne întîmpină din *Amintirile* . . . lui Creangă: „Sămînța de cînepă se făcea *oloi*, părăind sub talpele noastre" (DLR). Cuvîntul, sinonim pentru *ulei*, este împrumutat din maghiară și revine la Sadoveanu, de pildă, în povestirea *Răzbunarea lui Nour* (1904): „După ce intrară în odaia cea mare, își descoperiră capetele pieptănate cu cărare la mijloc și unse cu *oloiuri* mirositoare, își răschirară bărbile

Scanned with OKEN Scanner

mari, se ușurară de hainele grele și se așezară pe divanuri" (O, I 50).

Rădăcina latinească *ol-* din partea finală a lui *petrol* o regăsim și într-un sinonim, astăzi învechit, al „măslinei", anume *oliv*ă, împrumutat din lat. *oliva*, dar pătruns, ulterior, în limba populară, căci DLR îl identifică într-o culegere de folclor a lui G. Dem. Teodorescu: „Crească-ne *olivele* / Una cu legumele".

Pentru *petrol*, româna dispune de sinonimul *țiței*, de origine încă obscură, potrivit dicționarelor noastre, căruia Topîrceanu i-a făgăduit o posibilă carieră poetică. Într-adevăr, *Cioara* poetului moldovean este, printre atîtea alte comparații, „Fină ca o *acadea* / *De țiței* topit la soare; / Prinsă-n falduri de ninsoare / Ca un fiong de catifea" (S, I 118). *Fiong* „fundă (făcută din panglici cu ciucuri) purtată de femei ca podoabă (pe cap)" este un balcanism învechit, pe care îl cultivă scriitorii noștri din Moldova, de pildă, Ibrăileanu, în romanul său *Adela:* „O fată înaltă, subțire [...] cu o coadă de aur pe spate, legată cu un *fiong* de catifea" (DLR).

Mai cu seamă după Cezar Petrescu, *petrolului* i se mai zice, cu o metaforă sugerînd „prețul", „valoarea" lui, *Aurul negru*. Imaginea a prins și a făcut pui: apa, ca izvor de energie electrică, a devenit *aurul alb*, iar creierul, ca sălaș material al gîndirii și al inteligenței, *aurul cenușiu*. Așa își intitulează Mircea Malița o frumoasă carte de „eseuri rostite", apărută, în trei volume, la Editura Dacia din Cluj-Napoca, începînd cu anul 1971. *Aurul verde* metaforizează tezaurul inestimabil al pădurilor.

Petrol intră în relație de sinonimie parțială și cu *gaz*, cum se vede din primele rînduri ale mișcătoarei povestiri sadoveniene *Iți*c *Zodaru:* „Era atunci pentru mine o figură și tristă și comică acest *negustor mărunt de petrol*, cu barba ca de țap și cu niște mustăți lungi atîrnînd subt un nas mare". Sinonimia se constituie chiar din prima replică a personajului: „Cînd pornea, spatele i se încovoia mai tare și glasul lui ciudat, subțire și răgușit, îngîna prelung: — Hai *gaz!* hai *gaz!*" (O, VII 554). Detaliu semnificativ: măcar că *gaz* este, și el, tot un neologism, termenul sună „popular" și „familiar" față de *petrol*, care, confruntat cu *gaz*, devine sinonim literar. Cu extraordinara-i intuiție lingvistică, Sadoveanu apelează la *gaz* doar în replica, abia citată, a lui Iți*c* Zodaru, în timp ce în stratul narativ, unde portretul personajului continuă să se înfiripe, reapare sinonimul literar. „Pălăria-i roșcată din pricina vechimii îi cădea pleoștită ca un clopot pe ceafă și pe ochi. Un laibăr soios, rău-mirositor, pătat în întregime de *petrol*, i se scobora pînă la cizmele prea lungi pe care le tîrîia prin pulberea drumului" (O, VII 555). La fel se întîmplă în romanul *Locul unde nu s-a întîmplat nimic:* „Edilitatea a întemeiat puncte cărora li se spune felinare; însă de obicei nu produc lumină, fie din pricină că scrie lună la calendar, fie pentru că s-au furat lămpile, fie pentru că *s-a isprăvit petrolul la magazia comunei*" (O, XI 425). În sfîrșit, expresia, uzuală odinioară, *lampă de petrol*, în cadrul căreia se statornicește ecuația semantică *petrol=gaz*, o întîlnim chiar în primele pagini ale romanului *Enigma Otiliei* de G. Călinescu: „[...] la o masă rotundă prevăzută cu o mare *lampă de petrol* cu glob de sticlă mată, se aflau, în fața unui joc de table, trei persoane" (EO, 12).

Derivatul *petrolier* — care poate fi și adjectiv *(industrie petrolieră, vas petrolier)*, și substantiv (DLR:

Scanned with OKEN Scanner

marinar pe petroliere) — este împrumutat din franceză *(pétrolier)*, ca şi compusul *petrolifer* „bogat în petrol“ (fr. *pétrolifère*), în timp ce substantivul *petrolist* reprezintă o formaţie românească, din *petrol* + sufixul *-ist*.

PIGMENT, s. m. Substanţă care se găseşte în celulele pielii şi în unele ţesături, cărora le dă o anumită culoare; substanţă colorantă, de obicei minerală, pulverizată, folosită ca vopsea în amestec cu un ulei sicativ.

Neologismul este înconjurat de o familie relativ bogată: verbul *pigmenta* cu derivatele sale *pigmentare, pigmentat, pigmentaţie*. Dicţionarele ilustrează întreaga „familie“ cu texte mai ales din lucrări tehnice. Singurele citate „literare“ sînt, în DLR, următoarele două: „Pardoseala de ciment cu *pigmenţi* negri“ (Eugen Barbu, *Princepele*) şi „Moşierul cu portofoliul plin şi obrajii *pigmentaţi* de soare“ (Ionel Teodoreanu, *La Medeleni*). În ultima vreme, verbul *pigmenta* şi derivatele sale *(pigmentare, pigmentat)* încep să pătrundă în articole de critică literară: *Naraţiunea este pigmentată cu detalii exotice*.

Originea neologismului rămîne vrednică de toată atenţia. Într-adevăr, în interiorul latinei, *pigmentum* „materie colorantă, culoare (de pictat)“; apoi „fard, suliman“, în fine „zorzoane, floricele stilistice“ se leagă strîns de verbul *pingo* „a picta“, cu supinul *pictum*. Rădăcina în stare „pură“ este, aşadar, *pig-*, *-n-* ivindu-se, la prezent *(pingo)* şi la perfect *(pinxi)*, ca „infix nazal“ (cf. *rumpo* faţă de perfectul *rupi; tango* şi *fingo* faţă de formele corespunzătoare de supin: *tactum* şi *fictum* etc.). Rădăcinii *pig-* i se adaugă foarte productivul sufix „instrumental“ *-mentum*, iar rezultatul este cuvîntul discutat mai sus, *pigmentum*. În concluzie: neologismele *pigment, pictor, pictură* aparţin aceleiaşi „familii“, grupîndu-se în jurul rădăcinii latineşti *pig-* din *pingere* „a picta“. În schimb, verbul *picta*, mai tîrziu decît *pictor* şi *pictură*, pare a fi fost modelat după acestea, căci nu are un model romanic posibil.

PIUNEZĂ, s. f. Cuişor cu o floare foarte mare la cap, folosit pentru fixat desene, planşe etc.

Veche şi statornică, dar, ca şi Poetul ei, pururi tînără, uimitor de suplă, limba română rezolvă cu înlesnire dificultăţile întîmpinate în procesul de adaptare a neologismelor. Avem în vedere, de astă dată, echivalarea — evident, aproximativă, — a unor sunete inexistente în româneşte, cum sînt vocalele anterioare rotunjite *ö* şi *ü* din limbile germană şi franceză, pe care le cuprind, în alcătuirea lor sonoră, numeroase împrumuturi latino-romanice. Sunetul *ö*, de pildă, notat în franceză prin grupul grafic *oeu* (*coeur* „inimă“, *soeur* „soră), sau *eu* (*fleur* „floare“, *peur* „frică) este redat, în adaptarea neologismelor care îl încorporează, prin *o: aviator* (fr. *aviateur*), *coafor* (fr. *coiffeur*), *sudor* (fr. *soudeur*), *voiajor* (fr. *voyageur*); prin *e: boxer* (fr. *boxeur*), *miner* (fr. *mineur*), *şofer* (fr. *chauffeur*), *şomer* (fr. *chômeur*); prin diftongul *io: lichior* (fr. *liqueur*). Vocala *ü*, la rîndu-i, este redată prin *u: balustradă* (fr. *balustrade*, din italiană), *pluş* (fr. *pluche*, mai vechi *peluche*); prin *i: birou* (fr. *bureau*), *chiloţi* (fr. *culottes*); prin diftongul urcător *iu: chiuvetă* (fr. *cuvette*), *fişiu* (fr. *fichu*), *pardesiu* (fr. *pardessus*). Pentru *pireu* (fr. *purée*) există, însă, şi varianta cu *iu: piureu*, cu dubletul feminin *piurea*.

Scanned with OKEN Scanner

În această ultimă grupă se încadrează și rom. *piuneză* (rostirea corectă: *piu-ne-ză*, în trei silabe), răspîndit mai ales sub forma greșită *pioneză* (despicat, de obicei, în patru silabe: *pi-o-ne-ză*), pe care o putem citi, din păcate, și pe cutiile conținînd obiectele respective. Am împrumutat cuvîntul din limba franceză, unde *punaise* este însă motivat, constituind, în ultimă analiză, o metaforă, dar, de astă dată, una deloc grațioasă. Într-adevăr, cuvîntul în discuție *punaise*, denumește, la nivelul semnificațiilor proprii, goanga scîrbavnică pe care noi o chemăm *ploșniță*. De fapt, *punaise* reprezintă forma de feminin a adjectivului *punais* „care miroase urît", moștenit din compusul latinesc popular *putinasius!*

Evident, vorbitorii români nu simt, decît dacă sînt preveniți, imaginea care stă la baza transferului metaforic din franceză. Doar perspectiva istorică, verticală, este în stare să ne reveleze substanța imagistică a cuvîntului. Cît despre fr. *punaise* „ploșniță", iar apoi „piuneză", să recunoaștem totuși că, oricît de dezagreabilă, oricît de respingătoare ar fi imaginea, ea vădește, încă o dată, disponibilitățile asociative nelimitate, uneori uluitoare, descumpănitoare ale gîndirii și ale fanteziei populare.

POANTĂ, s. f. Momentul cel mai de efect, punctul culminant al unei glume, al unei anecdote, al unei conversații; ceea ce dă expresie, vioiciune unei opere literare sau artistice.

Această definiție, desprinsă din DLR, este cuprinzătoare, implicînd posibilitatea ca, în limbajul nuanțat al criticii literare, termenul să-și poată lărgi simțitor sensul. Așa se întîmplă în rîndurile următoare, unde Pompiliu Constantinescu îl caracterizează pe Gheorghe Brăescu, care, „În această fază de evoluție" (e vorba de volumul *Un scos din pepeni)* „ne farmecă mai mult prin calitatea artei sale scriitoricești: vioiciunea lapidară a dialogului, magistral condus spre iruperea bruscă a *poantei*" (*Scrieri*, I, EPL, 1967, p. 377). În vorbirea cotidiană, *poantă* se întrebuințează mai ales ca echivalent pentru „sarea" glumei, a anecdotei, a (cu un sinonim familiar dar urît) „bancului". Ea presupune finețe, suplețe, mobilitate intelectuală asociativă, întemeindu-se pe jocuri de cuvinte, pe echivocuri semantice sau fonetice: un maestru al procedeului a fost, fără îndoială, Păstorel.

Istoria neologismului este pe cît de atrăgătoare pe atît de complicată. L-am împrumutat din franceză *(pointe)*, unde, la fel ca și la noi, este uzual și în coregrafie, denumind „extremitatea anterioară a piciorului unei balerine; vîrful pantofului de balet". Se ivește de cîteva ori cu acest sens în acele memorabile pagini călinesciene, unde autorul *Scrinului Negru* ne-o descrie pe balerina Cucly Iablonski, cea care „cîntă cu picioarele". Sînt „locuri" la care cititorul lui Călinescu va reveni cu o mereu înnoită și mereu sporită încîntare, de aceea, greu ne hotărîm pe care anume să le reținem: «Cucly pășea acum mărunt pe *poante*, după valoarea cantitativă a notelor, ridicînd piciorul grațios la „rallentando" și sărind în aer, elastic, la duratele lungi, simulînd astfel prin gesturi notația de pe portativ, devenind un grafic aerian al textului muzical. Cînd pășea mărunt pe *poante*, Cucly devenea o verticală prudentă, ținîndu-se, ca o acrobată, în echilibru cu ajutorul mîinilor aduse în dreptul pieptului, ca și cînd s-ar fi ferit de o piedică în drumul său alunecos» (O, VII 261). Sau: „Și Cucly sări de

Scanned with OKEN Scanner

pe fotoliu şi parodie coregrafic pe dansator, executînd cîţiva paşi în întîmpinarea cuiva, zîmbind afectat şi dulce, deschizîndu-şi braţele, păşind mărunt pe *poante*, schimbîndu-şi poziţia braţelor ca un semnalizator, săltînd, schiţînd reverenţe prelungite cu degetele foarte îndepărtate de trup" (O, VIII 414). Ar fi păcat să neglijăm fragmentul următor: „Merseră amîndoi pînă sus şi arhitectul deschise uşa marelui salon. Acolo fură martorii unui spectacol neobişnuit. Cucly dansa singură în jurul vastei încăperi, cu ochii ţintiţi în sus, absenţi de la orice obiect al superficiei terestre şi, declamînd cu mîinile întoarse cu palmele în sus, puncta cadenţa şi mergea asemenea unei somnambule, sărind pe *poante* alternativ, cu o tendinţă bine simbolizată de a se înălţa de pe sol. Semnalase ori nu pe soţii Ioanide? Părea în orice caz că nu zăreşte pe nimeni şi înainta astfel circular, închinîndu-se din ce în ce mai pasionat, cu braţele şi picioarele la luna închipuită, fără excese de mişcări, aşa cum violonistul bun devine focos prin simpla dozare de arcuş a volumului sunetelor" (O, VIII 178). Se adaugă, parcă de la sine, comentariul arhitectului, puţin iritat de exuberanţa verbală, după dans, a balerinei: „— Taci! îi porunci Ioanide cu un început de iritaţie. Taci! N-ai vorbit destul? N-ai spus cu braţele şi cu picioarele gînduri tot aşa de adînci ca şi filozofia lui Platon sau Psalmii lui David? Vorbeşte cu hieroglifele tale!" (O, VIII 180). În două din citatele imediat anterioare, *poantă* participă la structuri sintactice organizate ritmic în secvenţe iambice desăvîrşite: *păşea acum mărunt pe poante* (∪–∪–∪–∪–∪), *păşind mărunt pe poante* (∪–∪–∪–∪). Este cu totul remarcabil randamentul expresiv al procedeului, într-un context unde mişună imagini ale dansului, artă a cărei desfăşurare în timp tocmai *ritmul* o punctează. Cititorii vor sesiza, probabil cu satisfacţie, insinuarea stăruitoare, în ultimele trei citate, a aceluiaşi determinant: adverbial *mărunt*, care — bisilab şi oxiton — constituie el însuşi un iamb (∪–), consolidînd, deopotrivă, şi fenomenul fonostilistic al aliteraţiei bilabialeor: *păşea mărunt pe poante (p . . . m . . . p)*.

Poantă reprezintă un împrumut din fr. *pointe*, care, potrivit legilor fonetice ale francezei, provine din lat. *puncta*, participiul feminin al verbului *pungere*. Acesta din urmă ne este şi nouă familiar, pentru că, prefixat cu *in- (im-)*, constituie baza pentru verbul nostru *împunge*. Deosebirile semantice nu căşunează dificultăţi prea mari, în orice caz, nu pot anula înrudirea certă dintre *împunge* şi *poantă*, mai ales că, la urma urmei, o glumă bună este, şi ea, o „împunsătură" (nevinovată), iar vîrfurile pantofilor Cucly-ei, dacă vorbim figurat, „înţeapă", la rîndu-le, podeaua scenei.

Vrednic de tot interesul este faptul că semnul de punctuaţie forte numit *punct* către aceeaşi familie de cuvinte ne conduce. Noi l-am împrumutat direct (şi tîrziu) din lat. *punctum*, participiu pasiv al verbului *pungere*, în timp ce francezii l-au moştenit din aceeaşi obîrşie comună: *point*. Numai că, în cazul punctului, „împunsătura" o suferă . . . *textul*, care, din perspectiva etimologiei, „ţesut, ţesătură" înseamnă! Aşa-zisa neutralitate stilistică a neologismelor ni se învederează, iarăşi, ca o biată prejudecată. De *punct* — adică, de tema supinului latinesc *(punct-)* — se leagă un alt neologism, specific limbajului medical: *puncţie* (cf. lat. *punctio*). Iar de fr. *point*

Scanned with OKEN Scanner

„punct" — încă un termen profesional, anume *pointilism (poantilism)*, „procedeu, folosit în pictură, care constă în descompunerea petei de culoare în puncte și în liniuțe de culori pure, ca un mozaic, din al căror amestec optic rezultă tonul dorit; școală de pictură modernă care folosește acest procedeu". Adepții unui atare procedeu se numesc, de bună seama, *poantiliști*. Lucian Blaga, *Zări și etape* (EPL, 1968, p. 43): „Cu cît mijloacele de care uzează un artist, pentru ca să provoace în noi iluzia realității sau a naturii, sunt mai îndepărtate de natură, cu atît plăcerea ce ne-o face pendularea între cele două serii de imagini, e mai mare. Un neoimpresionist sau *pointilist*, adică un pictor care descompune fiecare culoare în puncte și-n linii mărunte, așa ca din juxtapunerea bunăoară a unei linii galbene și a unei linii albastre să rezulte senzația verde, un *pointilist*, care compune viziunea naturii din puncte și culori minuțios analizate ar fi desigur de acord cu o astfel de teorie estetică". După cum se vede, Blaga adoptă grafia *pointilist*, mai apropiată de cea a etimonului francez *(pointilliste)*. Cunoscut și sub numele de divizionism, procedeul a fost cultivat de neoimpresioniști, dintre care mai cunoscut este pictorul și graficianul francez Camille Pissarro (1830—1903).

Poantă, poantilism și *poantilist*, *punct* și verbul *puncta*, apoi *punctie* alcătuiesc o familie întreagă de neologisme cărora li se raliază în chipul cel mai firesc vechiul nostru verb *împunge*, împreună cu numeroasele sale derivate. Unuia dintre aceste derivate, original și foarte expresiv, i se cuvine un scurt paragraf aci. E vorba de adjectivul epitet *împungaci*, derivat din *împunge* cu sufixul, astăzi neproductiv, *-aci* și întrebuințat despre vite, în general, despre boi, în special, cu înțelesul „care obișnuiește să înțepe (cu coarnele), să *împungă*". Prevăzut cu acest sens, izvorînd din realiile străvechii îndeletniciri a plugăritului, derivatul ne întîmpină încă din primele povestiri ale lui I. Agîrbiceanu, din *Bunica*, de pildă, tipărită în 1904: „Bunica în casă, bunica afară, bunica pretutindeni [...]. — Bunică, bunică, de ce nu mai stai în casă, că, iată, vor da boii peste dumneata! ziceau nepoții, fugind să abată pe *Păun cel împungaci*" (O, I 30). După exact patru decenii, cuvîntul avea să fie reluat într-una din capodoperele prozatorului, romanul *Strigoiul* (1944), care poate sta cu cinste alături de *Arhanghelii:* „Ioniță împlinise doisprezece ani, cînd într-o sară [...], întorcîndu-se cu vitele de la păscut, se mînie pe un bou care nu voia să intre în grajd. Boul, *împungaci*, la fiece răcnet și-ndemn cu bîta, punea coarnele în pămînt, amenințător" (O, XII 635). Se înțelege de la sine că un asemenea termen este foarte expus mutațiilor semantice figurative, iar Agîrbiceanu îi valorifică, în același roman, această disponibilitate: „Toată vremea, pînă la cununie, feciorul ei a fost cam *împungaci*, așa că lelea Ana nici nu cuteza să-i vorbească (*ib.*, p. 617). Extensia și mlădierea sensului se săvîrșise însă cu mult înainte, căci le întîlnim în schița *Judecătorul Suprem* din 1911: „Vei mai cerca tu, sărmane fiu al morții, să ieși din bîrlogul tău, să te arăți între oameni, ba chiar să te apropii de Judecătorul Suprem. Dar o singură privire peste umăr, ori *împungace*, a zeului, te va ucide pe loc și definitiv, ca și cînd ai fi fost străpuns într-o clipă de sute de pumnale" (O, II 527).

Scanned with OKEN Scanner

Aparţinînd unei arii lingvistice apropiate de aceea unde a copilărit şi a vieţuit Agîrbiceanu, poetul I. Budai-Deleanu recurge la aceeaşi formaţie, eliminîndu-i însă prefixul *(îm-)*. Cuvîntul se iveşte în *Trei viteji* (versul 507), ca epitet pentru o armă de atac: *sulița pungace;* şi revine în *Ţiganiada,* iar Dicţionarul academic, în ultima fascicolă a literei P (EA, 1984, p. 1775), îl înregistrează, ilustrîndu-l cu versul 918 al poemului: „Firea lui cea dîrză şi *pungace*". Avînd, probabil, sub ochi fişa cu citatul rupt din context, redactorul articolului respectiv a crezut că *Firea* este a vreunuia din eroii *Ţiganiadei* şi, în consecinţă, l-a (răs)tălmăcit pe *pungace* prin „sarcastic, caustic", precedîndu-l cu menţiunea *Fig.*(=figurat). Lucrurile nu stau deloc aşa, iar ele se limpezesc numai dacă restituim versul cu pricina contextului său mai amplu, adică replicii lui Boroşmîndru, care filozofează astfel: „Atuncea sculîndu-să-în picioare / Tînăr Boroşmîndru luă graiul / Şi zise: Fraţilor! Mie-m' pare / Cumcă, dă n-ar avea ghimpuri scaiul, / N-ar *împunge;* ghimpul dară face / Firea lui cea dîrză şi *pungace*" (O, I 50). Prin urmare, nici vorbă nu poate fi de sens figurativ, căci vorbitorul evocă firea — adică: alcătuirea materială — a... scaiului: înzestrată cu „ghimpuri", ea nu este nici „sarcastică", nici „ironică", ci doar, la propriu, „împungăreaţă", altfel spus: *pungace.*

Familia cuvintelor vechi, înrudite cu *poantă* şi cu celelalte neologisme ale aceluiaşi cuib, se întregeşte cu *străpunge,* pentru care dicţionarele propun un etimon latinesc reconstruit **extrapungere,* echivalent semantic cu *transpungere,* acesta din urmă atestat în latina tîrzie, de pildă la Caelius Aurelianus, trăitor în veacul al V-lea. Nu este, cel puţin teoretic, exclusă nici realizarea lui *străpunge* în interiorul românei, întrucît prefixul *stră-* (din lat. *extra-*) se bucură de o productivitate recunoscută, iar *punge,* alături de *împunge,* circulă pe meleagurile natale ale lui I. Budai-Deleanu. De altfel, existenţa lui o confirmă însuşi derivatul *pungaci,* care nu putea să se desprindă decît dintr-un verb simplu, *punge.* Pe de altă parte, în limba veche şi populară, formele verbale fără prefixul *în- (îm-)* coexistă cu cele prefixate: *bolnăvi* şi *îmbolnăvi, plini* şi *împlini, pușca* şi *împușca* etc., etc. Prin urmare, *punge* şi *împunge* se încadrează armonios într-o categorie foarte bine reprezentată.

POMADĂ, s. f. Alifie preparată din diferite substanţe grase, folosită pentru îngrijirea părului sau a pielii.

Rebreanu, *Ion:* „Grofşoru ţinea la mustăţi mai mult decît la lumina ochilor, [...] în fiecare zi venea acasă la dînsul bărbierul să i le spele, să i le ungă cu *pomăduri,* să i le frizeze şi să le răsucească" (p. 367). Pluralul în *-uri,* cu o desinenţă specifică neutrelor (cf. lat. *-ora*) al unor nume feminine *(pomadă-pomăduri)* nu constituie numai o marcă gramaticală, morfologică, ci şi una semantică, implicînd „felurimea" obiectelor respective. Într-o atare situaţie se găsesc, printre altele, *alamă-alămuri, blană-blănuri, carne-cărnuri, dulceaţă-dulcețuri, lînă-lînuri, mătasă-mătăsuri, scumpete-scumpeturi, verdeaţă-verdeţuri.* Sadoveanu, *Divanul persian:* „A doua zi, starostele negoţului de *scumpeturi* s-a înfăţişat cu martorii lui ca să ia în primire lemnul bine-mirositor" (O, XV 486).

În partea finală a *Scrisorii III* Eminescu retrage la sfîrşit de vers cuvîntul, făcîndu-l să rimeze cu alt

Scanned with OKEN Scanner

neologism *(promenadă)* și instilîndu-le amîndurora acidul coroziv al satirei: „Ne-ați venit apoi, drept minte o sticluță de *pomadă*, / Cu monoclu-n ochi, drept armă bețișor de *promenadă*, / Vestejiți fără de vreme, dar cu creieri de copil, / Drept știință-avînd în minte vreun vals de Bal-Mabil, / Iar în schimb cu-averea toată vrun papuc de curtezană . . . / O, te-admir, progenitură de origine romană!".

Dar *pomadă* a dezvoltat și un sens „tehnic", denumind un „produs farmaceutic, de uz extern, preparat dintr-o materie grasă în care s-au încorporat una sau mai multe substanțe medicamentoase și care este folosit pentru tratarea diferitelor afecțiuni ale pielii". Faptul că, în fragmentul sadovenian care urmează, acțiunea se petrece într-o . . . „spițerie" pledează de la sine pentru identificarea înțelesului precizat anterior: „Sfatul avea loc chiar acolo, între *rafturi cu pomezi și spirturi*, și băiatul cel palid și trist umbla printre noi" (O, III 391). De astă dată, *pomadă* beneficiază de pluralul său „normal": *pomezi*.

Pomadă este împrumutat din fr. *pommade*, care se lasă analizat ca derivat din *pomme* „măr" cu sufixul *-ade*, semnificînd, prin urmare, „unsoare de mere". Bineînțeles, ulterior, acest sens inițial s-a diversificat și s-a extins. Astăzi, mai ales pentru vorbitorii limbii noastre, legătura dintre *pomadă* și . . . *măr* a devenit cu totul opacă, pentru că „mărul" nostru provine din lat. pop. *melum* (clasic: *malum*), în timp ce fr. *pomme* are la bază, printr-un proces de îngustare a sensului, lat. *poma*, plural, simțit ca singular feminin, al lui *pomum* „fruct", „rod". La fel stau lucrurile în italiană, unde *pomo* „măr" servește ca punct de plecare derivatului *pomata*, model pentru fr. *pommade*. De altfel, atașîndu-se unor nume de fructe, de obicei exotice, sufixul *-adă (-ată)* derivă, în diferitele limbi europene, denumiri de produse alimentare, îndeosebi băuturi răcoritoare, cum sînt *citronadă, limonadă, oranjadă*. După modelul acestora, s-au format, în interiorul românei, *smeurădă (smeurată)* și chiar . . . *soconadă*, desprins din vechiul *soc* cu sufixul *-onadă*, lărgit datorită presiunii analogice a lui *limonadă*.

Pentru al doilea sens, farmaceutic, al lui *pomadă* există un sinonim parțial, tot neologic, anume *unguent*, împrumutat direct din lat. *unguentum* și susținut, în DL, cu un pasaj din schițele lui Caragiale: „Am un amic farmacist care, între hapuri și *unguente*, găsește timp să și rimeze și face și piese de teatru". Mai „franțuzită", varianta *onguent* nu scapă autorilor aceluiași dicționar, care o întemeiază pe un pasaj din Cezar Petrescu, *Întunecare:* „Era numai un pachet de pansamente [. . .] exalînd miros de dezinfectante și *onguente*". Rom. *unguent* și fr. *onguent* reproduc, aproape aidoma, lat. *unguentum* „ulei parfumat, pomadă", derivat din verbul *ung(u)ere*, păstrat și în română *(unge)* și în franceză *(oindre)*. Termeni înrudiți cu *unge: unt, untură*, ambii moșteniți din latină *(unctum, unctura)*, dar și *unsoare*, sinonim parțial cu *pomadă*, derivat la noi, din tema participiului *(uns-)* cu sufixul *-oare*, aidoma cu *mulsoare* (din *muls-*), *scursoare* (din *scurs-*), *tunsoare* (din *tuns-*) etc. *Unt* și *unsoare* nu sînt respinși de Anton Pann și Tudor Arghezi, poeți afini din multe puncte de vedere. Iată cîteva stihuri dintr-o poezie a lui Arghezi, *Domnița*, din păcate, puțin cunoscută: „Prințesei mici îi pare bine / Că stăpînește țara de albine. / [. . .] A venit

Scanned with OKEN Scanner

o solie / De o mie / Să-i cînte la ureche / Ruga bălții veche. / Pîinea ei cu povidlă și *unt* / O înconjoară zborul trîntorului, mărunt. / Pe cafeaua cu lapte / Au tăbărît șaptezecișișapte, / Și roiurile avide / Se îmbulzesc la felia de cozonac cu stafide" (S, II 22). Așa cum se știe, în cunoscutele *Blesteme*, estetica lexicală argheziană se dovedește extrem de îngăduitoare: „Pe tine, cadavru spoit cu *unsoare*, / Te blestem să te-mputi pe picioare" (I 141). Trebuie precizat că în primul text regionalismul *povidlă*, curent în Moldova și Bucovina, face sinonimie cu ceva mai răspînditul *magiun*. Sadoveanu: „Copii unși pe obraz de *povidlă*" (O, XIX 147); Ionel Teodoreanu: „Acolo, cu clocot dulce, fierb perjele albastre, din care bunica face *povidlă*" (MU, 264).

Acum, Anton Pann, *Fabule și istorioare:* „Cumpărătorul îi zise: / — [...] Mie-mi trebuie *unsoare* / Care păduchi să omoare" (SL, I 422). *Unsoare* este un termen popular, cu care „cumpărătorul" eludează formula profesională a negustorului. Reproducem, pentru suculența lui, dialogul imediat anterior: „Ș-începu să strige tare: / — Aide! la leac de vînzare! / Auzind un prost, în grabă / Vine la el și întreabă: / — Ia ascultă, mă jupîne! // (Îi zicea și mînca pîine) // Leac mie îmi trebuiește, / Dar ce boală lecuiește? / — Tu dă ce îl vei să fie? / De *dicoft* or d-*alifie*?" *(ib.)*. Pentru cumpărător, atît *alifie* cît și *dicoft* (formă stîlcită pentru *decoct*) sînt cuvinte obscure și atunci el recurge la singurul termen care îi stă pe limbă, *unsoare*. Acesta este sinonim parțial cu *pomadă* al nostru, dar și cu neogrecismul *alifie*, bine reprezentat în poezia argheziană. Iată cîteva rețete ale medicinei populare, prescrise de poet în termeni superadecvați: „Bubele-dulci și deochiul / Se tămăduiesc cu ghiocul; / Abuba, gingia și gălbinarea / Trec repede ca țigarea. / Doi dumicați de jar / În apa unui pahar. / Cu tăciuni / Se face și de-aplecăciuni. / Relele coapte / Pier într-o noapte. / Răscăcărătura, / Umflătura, surpătura, / Deșelarea, / Noada, spinarea, / Ceafa, nasul / Trec cu trasul. / O *alifie* / La sfrînție, / O băutură / La căldură, / La frig / Țipirig..." (S, I 231); *Țara Piticilor:* „Greutatea-i la alune / Și să fie toate bune, / Că de este miezul sec / Iese un pitic zevzec. / Și mai e o greutate / Lîngă celelalte toate: / Cum se face *alifia* / Sau lipiciul. Datoria-i / Să se prindă negreșit" (S, IV 207); *Epitaf:* „Plin de cîte racile, / A lins toate vacile. / Bivoliță și catîrcă / L-au purtat dormind în cîrcă. // S-a spălat în loc de apă / Cu lapte proaspăt de iapă. / Ca să-și facă piele nouă, / A cerut găleți de rouă. // Dresuri, prafuri, *alifii* / I-au zgîit ochii de vii, / Și cu nas, cu ochi, cu tot, / Fața-i se făcuse bot" (S, IV 235).

Cuvîntul este luat în discuție de Hasdeu, care subliniază larga lui răspîndire „dencoace și dincolo de Carpați, ceea ce poate să nu fie fără însemnătate pentru istoria medicinei grecești la români". Ibidem (HEM, I 605), ni se reproduce un șugubăț catren din Anton Pann: „Vezi tu astă *alifie*, / Și acel clondir lucios? / Cei mai urîte stafie / Îi dă aer drăgăstos".

În timp ce *alifie* a rezistat, fiind destul de folosit și astăzi, nu numai în vorbirea populară, alte sinonime pentru *pomadă*, cum sînt *ir* și *mehlem*, au căzut în desuetudine. Cel dintîi a avut șansa să subziste datorită unor mari prozatori ai Moldovei. Îl aflăm, de pildă, în primele pagini ale nuvelei lui Creangă *Moș*

Scanned with OKEN Scanner

Nichifor Coțcariul, atunci cînd scriitorul ne înfățișează inventarul mărfurilor pe care unul din eroii povestirii obișnuia să le ofere clienților săi: „Într-o dimineață, miercuri înainte de Duminica Mare, moș Nichifor deciocălase căruța și-o ungea; cînd numai iaca se trezește la spatele lui cu jupîn Ștrul din Tîrgul-Neamțului, negustor de băcan, *iruri,* ghileală, sulimineală, boia de păr, chiclazuri, peatră vînătă, peatra silimanului sau peatră bună pentru făcut *alifie* de obraz, salcie, fumuri și alte otrăvuri“ (O, 319). Adunați, dar la o oarecare distanță, în aceeași amplă enumerare de Creangă, cei doi termeni aflați în relația de sinonimie — *ir* și *alifie* — nu sînt redundanți, deoarece primul are, în contextul respectiv, o semnificație mai cuprinzătoare decît cel de al doilea. În schimb, Sadoveanu, alăturînd nemijlocit *iruri* și *pomezi,* într-un pasaj din *Viața lui Ștefan Cel Mare,* „tălmăcește“ arhaismul prin corespondentul său neologic: „cerceta la oglinda de Veneția *irurile și pomezile* Doamnei“ (O, XII 352).

Cunoscut de obștea vorbitorilor și sunînd aproape neaoș (poate și datorită faptului că destule cuvinte vechi se termină în *-adă: broboadă, coadă, cireadă, grămadă, livadă, ogradă, pradă, roadă, zăpadă* etc.), neologismul *pomadă* nu a întîrziat să-și întemeieze „familie“, alcătuită din verbele *pomada* și *pomădui,* dar mai ales din participiile lor *pomădat, -ă* și *pomăduit, -ă,* devenite adjective. Miron Radu Paraschivescu, *Tristă e viața de mort:* „Nu găsesc că-i vreo scofală / Să fii mort și-n strai bogat, / Nici nu cred că e vreo fală / Să fii stîrv și *pomădat,* / Că decît așa gătează, / Viu prefer — și-n pielea goală / Cum pe lume am venit, / Nu să plec din ea-nțolit!“ (S, I 192); Sadoveanu, *Dureri înăbușite:* „Băiatul pe care-l avea în Iași îi făcea multe zile fripte. Stătea de-o mulțime de vreme acolo, zicea că învață, [. . .] dar bătrînul îi aflase purtările și acuma nu se mai înșela cu nădejde zadarnică. Știa prea bine că fecioru-său e un fante frumos, *pomăduit,* înmănușat, care bate asfalturile și colindă balurile; știa prea bine unde se duc banii strînși cu atîta trudă!“ (O, I 357).

POMEȚI, s. m. pl. Umerii obrajilor.

Neologismul nostru este împrumutat din fr. *pommettes,* care însă, în limba sa de baștină, suportă analiza lingvistică, lăsîndu-se desfăcut în substantivul *pomme* „măr“ și sufixul diminutival *-ette.* Așadar: *pometii obrajilor* reprezintă, în perspectivă istorică, încă o metaforă moartă, însemnînd „*merișoarele* obrajilor“! Izbitor este amănuntul că asemuirea dintre „proeminențele osoase de sub ochi“ și fructele amintite nu s-a impus numai vorbitorilor francezi, ci și celor români, căci „limba veche și-nțeleaptă“ cunoaște expresia „*merele* obrajilor“, care, identificabilă pînă astăzi în graiuri, nu poate fi explicată prin nici un fel de influență livrescă, ci constituie o inovație paralelă, independentă, vorbind convingător despre afinitățile imagistice din gîndirea popoarelor neolatine.

Sintagma *pometii obrajilor* nu este prea veche, dar a pătruns repede în limba operelor literare, dovadă prezența ei la G. Călinescu, în pasaje descriptive: „Aurica se îmbrăca pretențios, în bluze albe și foi negre, minuțios plisate și se pudra pe față în chip bătător la ochi, carminîndu-și prea tare *pometii slabi ai obrajilor,* ceea ce în acea epocă se socotea încă scandalos“ (EO, 51). Întrucît sinonimul parțial *umăr* este polisemantic, beneficiind și de o re-

marcabilă frazeologie, din expresia *umerii obrajilor* determinantul *(obrajilor)* nu poate lipsi, căci contextul nu ar fi în stare să înlăture, totdeauna, echivocul. Dar *pomeți* nu cunoaște altă întrebuințare, în afara sintagmei fixe *pomeții obrajilor*, așa încît, de astă dată, comunicarea se poate dispensa de atributul în genitiv *(obrajilor)*, fără nici o primejdie pentru claritatea enunțului, ba dimpotrivă, cu un sensibil spor al densității, al concentrației stilistice. Așa se întîmplă la I. Vinea, în *Lunatecii*: „Cu pielea feței trandafirie și bine întinsă peste niște *pomeți* asiatici" (I 24). Dar și într-unul din romanele ciclului *Comăneștenilor*, al lui Duiliu Zamfirescu: „Tipuri candide de finlandezi blonzi, alături de chipuri brune din miazăzi; ovalul caucazian, lîngă *pomeții mongoli*, ochii lungi și codați din Mingrelia, lîngă ochii de ciur ai cazacilor" (R, 117).

Alături de pluralul *pomeți*, masculin, există dubletul morfologic *pomete*, tot plural, dar neutru. Tudor Arghezi, *Cu bastonul prin București*: „*Pometele* de sub ochi îi erau zilnic atît de proaspăt rumenite, încît lăsa loc presupunerii că se vopsește, mai ales că uneori [...] își lăsa un obraz nefardat, arătîndu-se la școală bălțat" (B, 32).

Pentru a putea cuprinde problema în toate corelațiile ei, sînt necesare, acum, alte cîteva precizări. Se știe că, în franceză, *pommette* este extras, ca formație diminutivală, din *pomme* „măr". La rîndul său, acesta provine, ca vechi cuvînt moștenit, din lat. *poma*, plural neutru pentru *pomum* „măr", simțit însă ca feminin singular. Lat. *poma* ni s-a păstrat ca *poamă* „fruct", dar, învechit, și „struguri" cu pluralul *poame* „fructe (tăiate felii) uscate la soare sau în cuptoare speciale și păstrate pentru iarnă". Izvoare folclorice (cf. DLR) atestă existența expresiei *poama obrazului* cu sensul *umărul obrazului* și cu triumful înțelesului vechi, din latină, al lui *poma* „măr", identificabil și în *poama lui Adam*, *poama grumazului* (cf. *ib.*, s. v. *poamă*). În sfîrșit, aceeași rădăcină latinească *pom-* se regăsește în *pomet* „livadă" (din lat. *pometum*), dar și în derivatul românesc *pomet* (din *poamă* și sufixul *-et*), întrebuințat mai ales la pluralul *pometuri* „varietăți de poame". Nu poate fi omis amănuntul că *pometuri* „varietăți de poame" are un dublet morfologic masculin, care intră în omonimie parțială cu *pomeți* din expresia *pomeții obrajilor*. Iată o comparație din *Letopisețul* lui Miron Costin, vorbind persuasiv despre arta cronicarului moldovean: „Ce, cum floarea și *pomeții* și toată verdeața pămîntului stau ovilite de brumă căzută peste vreme și apoi, după lină căldura soarelui, vinu iară la hirea și la frîmsețele sale cele împiedecate de răceala brumei, așea și țara" (O, 93). Pitoresc este, fără îndoială, faptul că cele două omonime sînt și ... înrudite, chiar dacă pentru restabilirea înrudirii lor este nevoie de investigații nu prea simple.

Cît despre îmbinarea *umerii obrajilor*, aflată în relație de perfectă sinonimie cu *pomeții (obrajilor)*, ciudățenia rezidă în aceea că ea reunește cuvinte care — amîndouă — denumesc părți ale trupului, caz unic în felul său: bineînțeles, doar primul termen *(umăr)* dobîndește valoare figurativă, metaforică, celălalt își păstrează, nealterat, înțelesul său „propriu" *(obraz)*. În marea majoritate a cazurilor, în structura unor astfel de îmbinări, cel de al doilea termen, determinantul, aparține unei sfere semantice cu totul diferite: *creștetul muntelui, ochi de pădure,*

Scanned with OKEN Scanner

marcabilă frazeologie, din expresia *umerii obrajilor* determinantul *(obrajilor)* nu poate lipsi, căci contextul nu ar fi în stare să înlăture, totdeauna, echivocul. Dar *pomeți* nu cunoaște altă întrebuințare, în afara sintagmei fixe *pomeții obrajilor*, așa încît, de astă dată, comunicarea se poate dispensa de atributul în genitiv *(obrajilor)*, fără nici o primejdie pentru claritatea enunțului, ba dimpotrivă, cu un sensibil spor al densității, al concentrației stilistice. Așa se întîmplă la I. Vinea, în *Lunatecii:* „Cu pielea feței trandafirie și bine întinsă peste niște *pomeți* asiatici" (I 24). Dar și într-unul din romanele ciclului *Comăneștenilor*, al lui Duiliu Zamfirescu: „Tipuri candide de finlandezi blonzi, alături de chipuri brune din miazăzi; ovalul caucazian, lîngă *pomeții mongoli*, ochii lungi și codați din Mingrelia, lîngă ochii de ciur ai cazacilor" (R, 117).

Alături de pluralul *pomeți*, masculin, există dubletul morfologic *pomete*, tot plural, dar neutru. Tudor Arghezi, *Cu bastonul prin București*: „*Pometele* de sub ochi îi erau zilnic atît de proaspăt rumenite, încît lăsa loc presupunerii că se vopsește, mai ales că uneori [...] își lăsa un obraz nefardat, arătîndu-se la școală bălțat" (B, 32).

Pentru a putea cuprinde problema în toate corelațiile ei, sînt necesare, acum, alte cîteva precizări. Se știe că, în franceză, *pommette* este extras, ca formație diminutivală, din *pomme* „măr". La rîndul său, acesta provine, ca vechi cuvînt moștenit, din lat. *poma*, plural neutru pentru *pomum* „măr", simțit însă ca feminin singular. Lat. *poma* ni s-a păstrat ca *poamă* „fruct", dar, învechit, și „struguri" cu pluralul *poame* „fructe (tăiate felii) uscate la soare sau în cuptoare speciale și păstrate pentru iarnă". Izvoare folclorice (cf. DLR) atestă existența expresiei *poama obrazului* cu sensul *umărul obrazului* și cu triumful înțelesului vechi, din latină, al lui *poma* „măr", identificabil și în *poama lui Adam*, *poama grumazului* (cf. *ib.*, s. v. *poamă*). În sfîrșit, aceeași rădăcină latinească *pom-* se regăsește în *pomet* „livadă" (din lat. *pometum*), dar și în derivatul românesc *pomet* (din *poamă* și sufixul *-et*), întrebuințat mai ales la pluralul *pometuri* „varietăți de poame". Nu poate fi omis amănuntul că *pometuri* „varietăți de poame" are un dublet morfologic masculin, care intră în omonimie parțială cu *pomeți* din expresia *pomeții obrajilor*. Iată o comparație din *Letopisețul* lui Miron Costin, vorbind persuasiv despre arta cronicarului moldovean: „Ce, cum floarea și *pomeții* și toată verdeața pămîntului stau ovilite de brumă căzută peste vreme și apoi, după lină căldura soarelui, vinu iară la hirea și la frîmsețele sale cele împiedecate de răceala brumei, așea și țara" (O, 93). Pitoresc este, fără îndoială, faptul că cele două omonime sînt și ... înrudite, chiar dacă pentru restabilirea înrudirii lor este nevoie de investigații nu prea simple.

Cît despre îmbinarea *umerii obrajilor*, aflată în relație de perfectă sinonimie cu *pomeții (obrajilor)*, ciudățenia rezidă în aceea că ea reunește cuvinte care — amîndouă — denumesc părți ale trupului, caz unic în felul său: bineînțeles, doar primul termen *(umăr)* dobîndește valoare figurativă, metaforică, celălalt își păstrează, nealterat, înțelesul său „propriu" *(obraz)*. În marea majoritate a cazurilor, în structura unor astfel de îmbinări, cel de al doilea termen, determinantul, aparține unei sfere semantice cu totul diferite: *creștetul muntelui, ochi de pădure,*

Scanned with OKEN Scanner

geană de lumină, sprînceană de deal, urechile acului; gura minei, gura tunului, gura satului; buza paharului, buza prăpastiei; limbă de pantof, limbă de pămînt, limbile ceasornicului; gîtul sticlei; umăr de deal. Ultima dintre expresiile înșirate, *umăr de deal*, ca și toate celelalte, ne strămută, prin al doilea termen al său, pe teritorii semantice complet diferite („relief", „geografie", în cazul de față), pe cînd *umerii obrajilor* se păstrează, și prin termenul secund, în domeniul strict al „anatomiei".

Pometi fiind un „plurale tantum", sintagma *pometii obrajilor* nu cunoaște singularul corespunzător, în timp ce *umărul obrazului* este o expresie posibilă, dar, în realitate, foarte rar întîlnită. M. Sadoveanu, în DLR: „Ca printr-o sită vedeam pe căpitan răzimat în sabie, cu fața neagră și cu dunga cumplită din *umărul obrazului*".

POȘETĂ, s. f. Geantă mică din piele, material plastic etc. în care femeile țin și poartă acte, bani și diferite accesorii de toaletă.

Denumind un obiect al modei feminine relativ recente, cuvîntul nu se ivește, la noi, în texte literare decît în veacul nostru. El revine asiduu în romanele citadine ale lui Cezar Petrescu, foarte atent la detaliile descriptive: „De-o săptămînă împlinită, Ana alerga de la croitoreasă la modistă, de la pantofar la magazinele cu piepteni, coliere și *poșete*, alegînd, încercînd, plătind și aducînd îndărăt, pentru o modificare îndelung meditată acasă și confruntată cu teancul revistelor de modă" (CV, 159); „Clipi mărunt, lăsîndu-și desprinsă de pe umerii goi mantaua de blană, și se așează verificînd cu o miopie distinsă nimicurile minuscule din *poșetă*" (*ib.*, 211). Termenul nu ne va surprinde la Sadoveanu, chiar în *Dumbrava minunată*, cîtă vreme duduia Lizuca nu a apărut iar acțiunea se desfășoară încă într-un tîrg, unde cucoanele se adresează una alteia cu franțuzisme („— *Ma chère*, îi răspunse blînd Mia Vasilian, așteptăm niște cafele care nu mai sosesc . . ."): „Iar cucoana Emilia, aruncînd o privire fugară și cu diferite înțelesuri, către fiica sa, madam Neicu, deschise *poșeta* și începu a cotrobăi prin ea căutînd o mică tabachere de argint în care ținea tutun de calitatea a doua" (O, VII 494).

Poșetă este un împrumut, din fr. *pochette*, care, pentru vorbitorii limbii franceze, are formă internă, ca derivat din *poche* „buzunar" cu sufixul diminutival *-ette*, întocmai ca *fillette* „fetiță" (din *fille* „fată") sau *fourchette* „furculiță" (din *fourche* „furcă"). Rezultă de aici că *poșeta* este „un fel de buzunar", un „buzunăraș", dar acest pitoresc înțeles originar al neologismului a devenit, din păcate, obscur. Redescoperirea lui vitaminizează cuvîntul, întinerindu-l. Mai vechi decît *poșetă* este sinonimul său parțial *geantă*, împrumutat din limba turcă prin veacul al XVIII-lea, care a dezvoltat și un diminutiv, *gentuță*. Dar *geantă* funcționează și ca sinonim familiar pentru *servietă*, acesta din urmă tot un neologism, împrumutat din fr. *serviette*, derivat, la rîndu-i, din verbul *servir* „a servi". Din aceeași largă familie semantică fac parte turcismul *ghiozdan*, pe care Arghezi, în *Replică la răspuns* din ciclul *1907*, îl rimează cu încă un turcism: „Suspectul se cunoaște-ndată / După figură, guler și cravată. / Nițel să-ți fie ochiul exersat, / Că l-ai și identificat. / Pare deștept și-i îmbrăcat corect, / Și e amabil, domnule prefect. / Poartă-ochelari și are și *ghiozdan*. / Pîndește ca un *pehlivan*"

Scanned with OKEN Scanner

(S, III 169). E de notat, aici, că *pehlivan,* sinonim familiar pentru „șarlatan", „șmecher", „escroc", denumește, în limba veche, pe „scamatorul" de la reprezentațiile de circ, care se îndeletnicește cu tot felul de jonglerii, adică ... „pehlivănii". Iată ce amănunte pitorești ne dă Radu Popescu în cronica sa, în legătură cu o logodnă domnească: „Adus-au *pehlivani de cei ce joacă pă funii,* și de alte lucruri: adusese și un *pehlivan* hindiu harap, carele făcea jocuri minunate și nevăzute pă locurile noastre. Iute era om și vîrtos" (CM, I 400). Termenul, investit cu acest înțeles al vechimii, nu putea să-i scape lui Sadoveanu, care îl introduce într-unul din romanele sale istorice, *Nunta domniței Ruxanda:* „Asemenea închinare a plăcut prea mult lui Vodă; iar cazacilor le-a plăcut vinul. Cum l-au sorbit, au întins îndată cupele către păhărnicel. Atuncea s-au arătat în ogradă, sub ferestre, și *pehlivani în straie galbene, cu felurite meșteșuguri minunate*" (O, XI 337). Altundeva, în penultimul capitol din *Zodia Cancerului,* sensul lui *pehlivan* este izolat și consolidat de context: „La poarta Curții să se arăte, în vremea meselor domnești, *pehlivani și măscărici* ca să rîdă *prostimea*" (O, X 352).

Familia semantică — în sensul larg al cuvîntului — căreia îi aparțin *poșetă, geantă, servietă, ghiozdan* — se completează cu neologismul *sacoșă* (fr. *sacoche,* împrumutat din italiană), dar și cu mai vechiul *tașcă,* de proveniență ucraineană. Diminutivul *tăscuță,* folosit prin Moldova, se apropie foarte mult ca sens de modernul *poșetă,* cum mărturisește o frîntură din povestirea sadoveniană *Măria sa Puiul Pădurii:* „Viața slăviților soți avea o rînduială bine cumpănită după legea nescrisă a timpului. Doamna purta cheile cămărilor într-o *tăscuță* aninată la cingătoare și-și cerceta cuprinsurile stăpînirii ei de cum scînteia soarele dimineții în Saltul Diavolului" (O, X 40). Din *tașcă,* dar mai ales din forma metatezată *tacșă,* s-au desprins numeroase derivate cum sînt *tașculă, tecșilă, teșculă,* cuprinse în DLR s. v. *tașculă.* Iată, din aceeași sursă, un citat macedonskian: „Cu trei miișoare de galbeni împărătești la *tecșilă,* își zăvorî ușa".

Nu poate lipsi din această serie de sinonime, chiar dacă aproximative, regionalismul *tăgîrță,* un împrumut din neogreacă, sugestiv și ușor depreciativ chiar prin alcătuirea sa sonoră. Cuvîntul este agreat de V. Voiculescu, care îl introduce în povestirea sa *Schimnicul:* „După multe rugăminți de-a surda, bătrînii, osteniți, se așezară grecește la gura vizuinii ca pentru un lung asediu. Scoaseră *tăgîrțele* și se puseră să îmbuce leguma" (CZ, 165).

În sfîrșit, *traistă,* cuvînt, probabil, preroman, din fondul autohton al lexicului nostru, cu diminutivele sale *trăistioară, trăistucă, trăistuță,* încheie o listă foarte bogată de termeni, care, în ciuda deosebirilor de înțeles, sînt puternic legați printr-o trăsătură fundamentală comună tuturor: ele denumesc un obiect pe care omul îl poartă cu sine, așezînd în interiorul lui lucruri de primă necesitate (acte, bani, merinde) sau ... gîndite ca atare. Tudor Arghezi, *Cartea cu jucării:* „Are *poșetă,* și, în *poșetă,* oglindă, un harap de celuloid, o batistă, doi nasturi" (DLR).

PREAMBUL, s. n. Partea introductivă a unui discurs, a unei scrieri etc.; exordiu.

Treptat, cuvîntul depășește sfera îngustă a retoricii, devenind sinonim parțial cu „introducere", „precuvîntare", „prefață", „cuvînt înainte"

Scanned with OKEN Scanner

(DEX). În limbajul juridic, el dezvoltă sensul, analogic, de „parte introductivă a unui act important, a unui tratat internațional, care lămurește utilitatea sau necesitatea lui sau care prezintă sumar dispozițiile lui generale; expunere de motive“ (DEX).

Înainte de orice, se impune o precizare cu privire la accent. Dicționarele noastre, orientîndu-se după fr. *préambule*, consideră cuvîntul drept oxiton și recomandă, exclusiv, accentuarea pe ultima silabă: *preambùl*, cu pluralul *preambùluri* (DOOM) Procedîndu-se astfel, nu se ține seama de faptul, deloc neglijabil, că neologismul ne-a putut parveni, la fel de bine, și din latină, unde adjectivul *praeámbulus*, cu forma neutră *praeámbulum*, este accentuat pe silaba antepenultimă *-ám-*. Tocmai cu această structură accentuală ne întîmpină termenul în finalul destul de cunoscutului sonet postum al lui Eminescu *Iambul* (O, IV 356); „De l-am aflat la noi a spune n-o pot; / De poți s-auzi în el al undei șopot, De e al lui cu drept acest *preámbul* — / Aceste toate sigur nu le judec . . . / Dar versul cel mai plin, mai blînd și pudic, / Puternic iar — de-o vrea — e pururi *iámbul*“. „Presiunea“ rimei — cu *iámbul*, care încheie și ultima terțină și poezia — nu lasă nici un fel de îndoială asupra dreptei rostiri a cuvîntului.

Cît sînt de subiective deciziile „ferme“ în acest domeniu ne-o dovedește statutul accentual al neologismului *crepuscul*, de o structură fonetică asemănătoare cu *preambul*, dacă ne referim doar la numărul de silabe, la „terminație“ *(-ul)* și la poziția accentului. De astă dată, propunînd, iarăși, o etimologie „dublă“ (fr. *crépuscule*, lat. *crepusculum*), dicționarele noastre sînt unanime în a recomanda accentuarea paroxitonă, pe silaba penultimă a cuvîntului, aidoma ca în latină: *crepúscul (crepúsculum)*. Este, acum, rîndul altui mare poet, Tudor Arghezi, să infirme, prin practica versurilor sale, „recomandarea“ academică. Iată cîteva stihuri din poemul *Vraciul*, care aparține ciclului *Cuvinte potrivite*, deci se presupune a fi, și el, „la îndemîna“ tuturor: „Corăbii ancorate-n cîte-o mare, / Orașe grămădite-n *crepuscùl*, / Cîmpii închise și pămînt *destul*, / Subt clopotele cîtorva pahare“ (S, I 133). Precum se vede, rima cu *destul* spulberă, iarăși, orice dubiu asupra accentuării corecte a neologismului. Aidoma se întîmplă în poemul *Închinăciune*, din același ciclu: „Și ne sculam cu soarele deodată / Și ospătam pe-o margine de apă / Și ne urma vecia ca o roată / Și-aveam toiag și fluiere drept sapă / Și plug; și visul ne era *pătul* — / Atuncea ochii noștri zîmbitori / Nu căutau de subt învelitori / Petecul unui *crepuscùl*“ (S, I 123). Și de astă dată, rima — cu: *pătùl* — impune, pentru *crepuscùl*, accentuarea pe ultima silabă, certificată și de editor.

Fenomenul se repetă la alt meșter al versului românesc, V. Voiculescu, în poemul *Alborada* din ciclul *Veghe*: „Ci în văzduh, misterios, să cadă / Un nepătruns și pașnic *crepuscùl*, / Vrăjit zăbranic, străveziu *destul*, / Cît singură tu albă să răsai . . . “ (P, II 190).

În latină, adjectivul *preambulus*, cu forma neutră, devenită substantiv, *praembulum*, reprezintă un derivat postverbal din *praeambulo* „a merge înaintea (cuiva)“. Rezultă, de aici, că ne aflăm, iarăși, în fața unui neologism cu structură lingvistică „motivată“, trimițînd către acțiunea concretă a „mergerii“., a „umblării“. Înlăturînd prefixul *prae-*, rămîne, în latină, verbul simplu *ambulare*, al cărui moștenitor este rom. *umbla*.

Forma veche, etimologică *îmbla* apare de mai multe ori la Eminescu, iar opțiunea poetului pentru ea este totdeauna motivată estetic: *Cu mîne zilele-ți adaogi:* „Naintea nopții noastre *îmblă* / Crăiasa dulcii dimineți; / Chiar moartea însăși e-o părere / Și un visternic de vieți“ (P, II 224).

Cît despre lat. *praeambulare*, el ni s-a păstrat, cu modificările fonetice de rigoare, în verbul nostru *plimba*, cu variantele mai vechi *primbla*, *preîmbla*, *preumbla*.

Ca al doilea termen de compunere, *-ambul* intră în structura formațiilor *somnambul* și *noctambul*, la început adjective, apoi și substantive: *Somnambula* este titlul uneia din operele compozitorului italian Vincenzo Bellini (1801—1835). Mai interesantă este formația *funambul* „dansator pe sîrmă“, împrumutată din fr. *funambule*, care însumează, în prima parte, rădăcina latinească *fun-* din *funis* „funie“. Din *funambule*, franceza a dezvoltat adjectivul *funambulesque* „bizar, excentric“, care se regăsește, românizat, la G. Călinescu, în romanul *Bietul Ioanide*: „Este foarte adevărat că evenimentele dădeau oarecare îndreptățire alarmei sale, fapt e că Sufletel avea spaima *funambulescă*“ (O, V 366). Detaliu livresc: o culegere de versuri a lui Théodore de Banville, din 1857, se intitulează *Odes funambulesques*.

Ca să se rotunjească lista neologismelor raportabile la verbul latinesc *ambulare*, trebuie să amintim, că fr. *aller* „a merge“ (mai vechi: *aler, alere*) rezultă din reducția lat. *ambulare* și că din *aller* s-au dezvoltat derivatele *allée* și *allable*, astăzi perimat, în timp ce *préalable* a rămas și s-a impus. Din aceste derivate, noi am împrumutat termenul *alee* „drum într-un parc, într-o grădină etc. așternut cu nisip sau cu prundiș și mărginit de arbori sau de flori“, precum și adjectivul *prealabil*, care participă și la structurarea locuțiunii adverbiale, de largă răspîndire, *în prealabil*. Cel dintîi se ivește la Eminescu, în primele și ultimele versuri din *Scrisoarea V*: „Așadar, cînd plin de visuri, urmărești vre o femeie, / Pe cînd luna, scut de aur, strălucește prin *alee* / Și pătează umbra verde cu fantasticele-i dungi: / Nu uita că doamna are minte scurtă, haine lungi“ (P, III 57).

PRECAR, -Ă, adj. Lipsit de siguranță, de trăinicie, nesigur; nesatisfăcător, necorespunzător; șubred.

Gh. Brăescu: „Este cunoscută tuturor starea *precară* mai ales a funcționarilor mărunți“ (OA, II 379); G. Călinescu, *Scrinul negru*: „Spre a se face notorie, Șerica provoca interviuri, făcea invitații, însă *precara* ei cunoaștere a adevăratei intelectualități române o făcea să remarce persoane lipsite de importanță“ (O, VII 17).

La baza formelor romanice (rom. *precar*, fr. *précaire*, it. *precario* etc.) stă lat. *precarius*, derivat din rădăcina *prec-* pe care o aflăm în *preces*, *precum* „rugă“ („plurale tantum“) și în verbul „rugării“, *precari*. Rezultă de aici că sensul dintîi al adj. *precarius* a fost „care nu poate fi obținut decît prin rugăminți“, iar mutațiile semantice care duc spre înțelesurile actuale ale neologismului („nesigur“, „șubred“ etc.) s-au săvîrșit ulterior, chiar în latină.

Rădăcina *prec-* din *precari* reapare în *imprecație* „blestem; injurie, ocară“, cu o evoluție semantică puternic marcată de valoarea „spațial-adversativă“ a prefixului neologic *in- (im-)*. *Imprecația* a devenit o figură de stil, ba, am putea spune, chiar o specie literară, bine ilustrată

Scanned with OKEN Scanner

în literatura noastră. Înaintea cunoscutelor *Blesteme* argheziene, din ciclul *Flori de mucigai*, trebuie amintite cele cuprinse în poemele *Mihnea și baba* de D. Bolintineanu și în postuma eminesciană *Gemenii*, unde „nebunul Sarmis" își blestemă fratele, pe Brigbel. Manualele și dicționarele de terminologie poetică nu atrag în suficientă măsură atenția asupra unui fapt notabil din punct de vedere gramatical, dar și stilistic, anume asupra aceluia că în „imprecațiile" precumpănesc modurile conjunctiv și optativ. Bolintineanu, *Mihnea și baba* (OA, I 92); *„Să-ți arză* plămînii d-o sete adîncă / Și apă, tirane, *să nu poți* să bei, / *Să simți* totdauna asupră-ți o stîncă, / *Să-nclini* a ta frunte la cine nu vrei. / *Să nu se cunoască* ce bine vei face! / *Să plîngi!* însă lacrimi *să nu poți* vărsa, / Și orice dorință, și orice-ți va place / *Să nu poți*, tirane, *să nu poți* gusta! / *Să crezi* că ești geniu, *să ai* zile multe / Și toți ai tăi *moară*; iar tu *să trăiești!* / Și vorba ta nimeni *să nu* o *asculte*, / Nimic *să-ți* mai *placă*, nimic *să dorești!"*; Eminescu, *Gemenii* (P, III 78): „Ș-acum la tine, frate, cuvîntul o să-ndrept, / Căci voi *să-ngălbenească* și sufletu-ți din piept / Și ochii-n cap *să-ți sece*, pe tron *să te usuci*, / *Să sameni* unei slabe și străvezii năluci, / Cuvîntul gurii proprii auzi-l tu pe dos / Și spaima morții *intre-ți* în fiecare os. / În orice om, un dușman *să știi* că ți se naște, / *S-ajungi* pe tine însuți a nu te mai cunoaște, / De propria ta umbră, rebel, *să-ți fie teamă*, / Și somnul — vameș vieții — *să nu-ți* mai *ieie vamă"*. Arghezi, *Blesteme* (S, I 140): *Usca-s-ar* izvoarele toate și marea, / Și *stinge-s-ar* soarele ca lumînarea. / *Topească-se* zarea ca scrumul, / Funingini, cenușă *s-acopere* drumul, / *Să nu* mai *dea ploaie*, și vîntul / *Să zacă*-mbrîncit cu pămîntul . . ." /.

PRECIPITA, vb. A (se) grăbi, a (se) zori; a se succeda rapid.

Sadoveanu, *Depărtări:* „La chelălăiturile de disperare ale lui Nelu, *s-a precipitat* toată casa" (O, X 502); Arghezi, *Ochii Maicii Domnului:* „Lacheii în mare ținută, care făceau de gardă, *se precipitară"* (S, IX 101); Călinescu, *Scrinul negru:* „Ceilalți *se precipitară*, căci se auzeau huruituri de avioane" (DLR).

Așa cum se știe, neologismul are sensuri speciale în domeniul chimiei, ca și unele din derivatele sale: *precipitabil, precipitabilitate, precipitant, precipitare, precipitat* s. n. (v. DLR, sub verbis). Dar infinitivul lung al verbului *precipita*, devenit substantiv, a pătruns adînc în limba comună cu înțelesul de „grabă excesivă, iuțeală, zor, pripă, agitație, precipitație". Sadoveanu, *Locul unde nu s-a întîmplat nimic:* „Fără a rosti un cuvînt, Ortac deschise cu oarecare *precipitare* ușa de la camera soției lui" (O, XI 523).

Mai cu seamă adjectivul, de origine participială, *precipitat, -ă* (nu substantivul neutru!) este uzual. Arghezi, *Ochii Maicii Domnului:* „Cunoscînd efectele geamătului și ale stridenței, el se silea să le dea o amploare nemărginită, căci cu cît chihotul era mai original, cu atît sperietura mamei era mai *precipitată"* (S, IX 9).

Ca în atîtea alte rînduri, adjectivul cumulează și valoarea adverbială. Sadoveanu, *Floare ofilită:* „Și Tinca rîdea cu ochii ațintiți asupra lui Vasile, pe cînd cuconu Iorgu și cucoana Cosma dădeau *precipitat* lămuririle" (O, IX 193); Sadoveanu, *Amintirile căprarului Gheorghiță:* „Mă izbii cap în cap cu sergentul Florescu, mă prăvălii îndărăt într-o îm-

bulzeală fierbinte, apoi mă prăbușii spre baionetă și spre pușcă, — pe cînd goarna trimetea *precipitat*, văzduhului, înfricoșatul semnal" (O, IX 518).

Prezența verbului *precipita* în Dicționarul nostru este firească, dar, ca să ne explicăm structura cuvîntului trebuie să ne întoarcem, iarăși, către pragul dintîi al latinei. Acolo, verbul corespunzător, *praecipitare*, se întrebuințează mai ales în sensul concret de „a da peste cap, a răsturna". La Sallustius, de pildă, *praecipitatus ex patrio regno* semnifică „răsturnat de pe tronul tatălui său". Abia mai tîrziu verbul prinde să se abstractizeze. Vergilius, *Eneida: Praecipitate moras* „grăbiți-vă", mai exact „goniți zăbavele".

La rîndul său, *praecipitare* derivă dintr-un adjectiv, *praeceps* cu genitivul *praecipitis*, care învederează, de asemenea, un sens fundamental concret. *Se praecipitem tecto dedit* (Horatius) echivalează cu „s-a aruncat de pe acoperiș cu capul în jos", iar *iacere se e vertice praecipitem* (Catullus) trebuie tălmăcit prin „a se arunca din vîrf *cu capul în jos*". Amănunt remarcabil: ca substantiv neutru, *praeceps* ajunge să semnifice „prăpastie", iar în limbajul poetic vergilian, „hăul Infernului" (*Eneida*, VI 578).

În interiorul latinei, adjectivul *praeceps, praecipitis* este alcătuit din prefixul *prae* „în față, înainte" și rădăcina *cap- (cep-)* din substantivul *caput, capitis* „cap". Prin urmare, sensul dintîi al lui *praeceps* a fost „cu capul înainte". Datorită abstractizării, relative, a înțelesului primitiv precum și datorită alterării fonetice, imaginea inițială s-a subțiat pînă ce s-a irosit cu totul. Pentru ca analiza noastră să fie completă, precizăm că *prae-* este prefixul, *-cep-* (din *cap-*) reprezintă rădăcina, iar *-s*, desinența nominativului singular al declinării a treia.

Secvența morfologică (rădăcină + desinența nominativului singular) *cep-s* ni se dezvăluie și în structura lingvistică a unui alt neologism înrudit, folosit aproape exclusiv în anatomie, este vorba de *biceps*, substantiv masculin, definit în dicționare după cum urmează: „mușchi care are două ligamente la extremitatea superioară; mușchiul brațului care face să se îndoaie antebrațul". În prima sa parte, recunoaștem lesne elementul prim de „compunere savantă" *bi-* „de două ori, dublu". Concluzie: *precipita* și . . . *biceps* sînt cuvinte înrudite (!).

PRECOCE, adj. 1. Copt mai devreme, mai repede; timpuriu. 2. Dezvoltat (fizic sau psihic) mai devreme, înainte de vîrsta obișnuită.

După ce ne informează că, la numai 12 ani, Wolfgang Amadeus Mozart scrisese opera *La finta semplice*, DER adaugă știrea că, drept urmare, „Academiile din Bologna și Verona l-au primit pe *precocele* muzician în rîndurile lor" (III 436). Citatul este semnificativ pentru sensul banal al acestui adjectiv invariabil, întrebuințat, de obicei, despre ființe, dar, prin lărgirea înțelesului, și despre alte „obiecte" din realitate. Sadoveanu, *Soarele în baltă:* „Partea de din față a centurii îi era ridicată prea sus, deasupra *pîntecelui precoce*" (O, XI 577).

La nivelul latinei, *praecox*, cu genitivul *praecocis* poate fi despicat în prefixul *prae-* arătînd anterioritatea și rădăcina *coc-* din *coquo, coxi, coctum, coquere* „a (se) coace". Rom. *coace* (cf. fr. *cuire*), *copt, coptură* sînt, toate, moștenite din latină (*coquere*, pop. *cocere; coctum, coctura*). Tot moștenit este și *cuptor* din lat. *coctorium*. Legătura dintre *cuptor*

Scanned with OKEN Scanner

și *coace* a devenit obscură pentru români, în timp ce relația *coctorium — coquere—coctum* este evidentă în latină.

Verbul prefixat *excoquere* „a fierbe, a topi, a pîrjoli" (Lucretius: *terram sol excoquit* „soarele pîrjolește pămîntul") ni s-a păstrat și el: *scoace* „a încălzi la foc laptele acru, pentru a-l închega și transforma în brînză". Verbul nu este înregistrat în DEX.

Tema coct- a supinului și participiului latinesc reapare în neologismul *decoct* (lat. *decoctum*) „preparat lichid obținut prin fierberea unor plante în apă" (cf. germ. *Dekokt*). Procesul corespunzător se cheamă *decocție* (lat. *decoctio*).

PRECONIZA, vb. I. A propune, a indica, a recomanda, a concepe drept cel mai potrivit, cel mai eficace etc.

M. Sadoveanu, *Apologie:* „Republicanul și democratul Bălcescu *preconizează* o istorie revoluționară, care să nu se ocupe de biografiile principilor, ci de instituțiile poporului" (O, XX 450). L-am împrumutat din fr. *préconiser*, dar, cel puțin în unele părți ale țării, *preconiza* poate să fi avut ca model germ. *präkonisieren*. Cuvîntul se rînduiește, astfel, printre acele neologisme de origine latină care au depășit aria lingvistică a Romaniei. Franceza și-a însușit verbul *préconiser* din latina tîrzie, unde *preconizare* se lasă desfăcut în sufixul *-iza*, aninat temei lui *praeco* cu gen. sg. *praeconis* „crainic (la jocuri publice), aprod (la judecăți), pristav (la licitații, vînzări)". Într-unul din discursurile sale *(Oratio pro Marcello)*, Cicero conferă cuvîntului sensul de „cîntăreț, elogiator": *tuae virtutis Homerum praeconem invenisti* „drept bard al vitejiei tale l-ai găsit pe Homer". În interiorul latinei, *praeco* pare să cuprindă, în structura sa, o formă prescurtată a verbului *voco* „a chema". Lat. *praeco* și rom. *crainic* sînt destul de apropiate ca sens, iar ceea ce le leagă este ideea de „vestitor", ilustrabilă, pentru cuvîntul nostru, prin citate clasice. Creangă, *Povestea porcului:* „— [...] *Împăratul a dat de știre,* prin *crainicii săi,* în toată lumea că oricine s-a afla să-i facă, de la casa aceluia și pănă la curțile împărătești, un pod de aur pardosit cu petre scumpe și fel de fel de copaci, pe de o parte și pe de alta, și în copaci să cînte tot felul de păseri, care nu se mai află pe lumea asta, aceluia îi dă fata" (O, 58). Eminescu, *Călin* (într-un pasaj unde poetul își agrăiește personajul, probozindu-l): „Alunga-t-o-ai pe dînsa, ca departe de părinți / În coliba împistrită ea să nasc-un pui de prinț. / În zadar ca s-o mai cate, tu trimiți în lume *crainic,* / Nimeni n-a afla locașul, unde ea s-ascunde tainic". Dar, tot în *Călin, crainic* devine element al personificării: „Și pe masa-mpărătească sare-un *greier, crainic* sprinten". Fenomenul se repetă în *Povestea codrului: „Crainici, iepurii* cei repezi / *Purtători îi sunt de vești.* / Filomele-i țin orchestrul / Și izvoare spun povești". Atribuțiile crainicului sînt amănunțite și într-o comparație a lui V. Voiculescu din poemul *Cîntarea lebedei,* aparținînd ciclului *Pîrgă* (1921): „Cînta o lebădă-ntr-o noapte pe apa iezerului tainic, / Aci sălbatec, numai țipăt, aci ca molcom plîns de ploi. / Vrăjită, luna se oprise, încremenise vîntul lainic. / Dar ea cînta nepotolită și tot mai tare, *ca un crainic / Trimis să-mpărtie o veste și-n sîrg să plece înapoi*" (P, I 86). Din *crainic* româna și-a făurit un verb popular, *crăinici*, pe care DA îl sprijină pe un citat din Miron Pompiliu: „Plecară de la curtea împărătească *crainici* în toată țara, care

crăinicea că cine s-a afla s-aducă o minunăţie de fată...". Alături de *crăinici* există şi un fel de derivat regresiv, de astă dată postnominal, *crăini*, identificabil în versiunea românească a *Odiseei*, realizată de George Murnu. Printr-unul singur din multiplele sale înţelesuri, intră în sinonimie parţială cu *crainic* şi arhaismul *pristav*, reactualizat de Sadoveanu în povestirile vechimii noastre, de pildă, în *Creanga de aur*: „— Prea puternicul Domn şi stăpîn al lumii pofteşte intrare, ca să se închine în sfînta biserică a mănăstirii! au strigat *pristavii* la porţi" (O, XII 187).

Drumul care duce de la *crăinicire* la *preconizare* este acela al abstractizării.

PREGNANT, -Ă, adj. Vizibil, expresiv; ieşit în relief, reliefat.

Termenul îmbogăţeşte cu încă un neologism o serie de sinonime bine reprezentată în lexicul nostru: *clar, evident, flagrant, incontestabil, izbitor, învederat, limpede, neîndoielnic, neîndoios, netăgăduit, vădit, vizibil; manifest, marcat* etc., etc. (v. DS, s. v). Îi corespunde substantivul *pregnanţă* „claritate, evidenţă", dar şi „sugestivitate, plasticitate, expresivitate". *Pregnant, pregnantă* sînt termeni folosiţi mai ales în limbajul criticii literare şi de artă, dar dicţionarele ne oferă prea puţine citate concludente. Iată unul, din Maiorescu, *Critice:* „Cuvintele să fie aşa de bine alese, încît să întrupeze în modul cel mai simplu şi *pregnant* ideile poetului" (DLR).

La nivelul limbii latine, *praegnans* are exclusiv sensuri concrete: *uxor praegnans* înseamnă „soţie însărcinată", iar, la nivelul vegetalului, *surculi praegnantes* sînt „mlădiţele gata să încolţească". În pitorescul limbaj al comediografului Plautus, *plagae praegnantes* semnifică „lovituri gata să nască (altele)", adică „după care vor urma altele". Cert este că lat. *praegnans* se dovedeşte analizabil, fiind alcătuit din prefixul *prae-*, arătînd „momentul imediat *anterior*" şi rădăcina *(g)na-*, pe care o regăsim în însuşi verbul *(g)nascor* „a naşte, a zămisli". De la aspectul foarte „pronunţat" al pîntecelui femeii gravide pînă la ideea, ceva mai abstractă, de „relief" este un pas sensibil, pe care vorbirea l-a şi săvîrşit, fără să pregete. Evident, privit în perspectiva devenirii sale istorice, *pregnant* devine un cuvînt proaspăt şi expresiv.

PROFAN, -Ă, adj., s. m. f. 1. Neştiutor, nepriceput; (fam.) ageamiu. 2. (Persoană) care nu respectă preceptele religiei; laic.

Iată, mai întîi, cîte un citat pentru fiecare din cele două sensuri identificate în DN: 1. G. Călinescu, *Scrinul negru:* „Interiorul arhitectului de asemenea nu produse asupra lui Filip *uimirile unui profan*" (O, VIII 15); 2. Gala Galaction, în DLR: „Am părăsit *studiile profane* şi am intrat într-un colegiu închinat *studiilor religioase*". Uneori, mai ales în poezie, sensurile se întrepătrund, contaminîndu-se unul de la celălalt, cum se întîmplă, între altele, în versurile finale din *Inscripţie pe o frunză de vie* de V. Voiculescu: „Destul!... Păienjenirea *privirilor profane* / Întoarce-ţi-o din drumul supremelor arcane..." (P, II 143). Sonoritatea epitetului îi îmbie pe poeţi să-l situeze în poziţia privilegiată a finalului de vers, unde „pauza" şi „ecoul rimic" îl reliefează. G. Coşbuc, *O poveste tristă:* „Netoţii *vulgului profan* / Lui Hades îi adună mintă, / Lui Cerber îi aduc plăcintă / Şi-n gură ţie-un ban" (V, 237). Străbat, în aceste versuri coşbuciene, ecouri limpezi, literale, dintr-o celebră odă

Scanned with OKEN Scanner

a lui Horatius (IV, 1): „Odi *profanum vulgus* et arceo". În tălmăcirea lui Const. I. Niculescu: „Urăsc *profana gloată* și-o-ndepărtez" (O, I 181).

Tot „la rimă" apare epitetul și în versurile lui Dimitrie Anghel, *După ploaie:* „Ca o biserică miroasă seninul cucerit o clipă, / Dar se trezesc în umbră crinii, vărsîndu-și boarea lor *profană*, / Văzduhu-i greu cît n-ar fi-n stare vîslind să-l taie o aripă, / Un trandafir murind se farmă pătînd cuprinsul ca o rană" (P, 13).

Din aceeași familie de neologisme face parte și verbul *profana* (fr. *profaner*) „a pîngări", ilustrabil cu un citat minulescian din poemul-prolog la ciclul *De vorbă cu mine însumi* (1913): „Vorbesc cu mine însumi și-mi zic: / — De-atîția ani, / De cînd mă porți spre-același sublim necunoscut, / De ce mă minți cu-aceleași îndemnuri de temut / Și-mi *profanezi* credința cu-același prefăcut / Surîs — / Citit pe buze de josnici curtezani?" (V, 68—69).

În schimb, infinitivul lung *profanare* este un produs românesc. La Macedonski, *Noaptea de februarie*, „derivatul" deține, iarăși, poziția finală în vers, asigurînd rima: „Mi s-a părut întotdeauna că este-*o crudă profanare* / Să uiți că mumă ți-e femeia și că în pîntec te-a purtat, / Nepăsător să pui pe buze o fioroasă sărutare / Precum se pune un stigmat" (O, II 79).

Adjectivul și substantivul nomen agentis *profanator* dobîndise, încă de pe vremea lui Alecsandri, și valoare substantivală: *„Profanatori nemernici!* Spurcați cu-a voastră mînă / A divului Horațiu poetică fîntînă! / În laturi!" (FB, 216). *Profanațiune* (fr. *profanation*), sinonim pentru *profanare*, sună învechit (v. DLR, s. v.).

Ca de obicei, numai apelul la limba latină îl va situa pe *profanus* în lumina lămuritoare a obîrșiei lui, dezvăluindu-i fața ascunsă, legată strîns de realitățile vieții.

Printre sinonimele lui *templum* se rînduiește, în latina clasică, și substantivul, tot neutru, *fanum*, seria lărgindu-se și completîndu-se cu *aedes și delubrum*. Din *fanum*, cu ajutorul prefixului *pro-* „în față", s-a dezvoltat adjectivul *profanus* „cel din fața templului, cel care nu este (admis) în templu"; iar mai apoi, „neinițiat (în misterele sacre)". Acest ultim sens este lesne identificabil într-o scenă de „inițiere sacră" din Cartea a VI-a a *Eneidei* lui Vergilius, cînd Sibila, înainte de a pătrunde cu Aeneas în Infern, înlătură pe „neinițiați" cu aceste cuvinte devenite celebre: „Procul, o, procul este, *profani*" (VI, v. 258). În traducerea lui Teodor Naum (Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979): „Voi, în lături! strigă / Sibila, „voi *cei nechemați*, în lături!" (p. 209).

Tot din *fanum*, s-a desprins derivatul *fanaticus*, temei al neologismului *fanatic*, care se arată vrednic de tot interesul, îndată ce ne apucăm să-i reconstituim „biografia". Într-o primă fază a evoluției sale semantice, *fanaticus*, în latină, păstrează legătura cu etimonul său *fanum*, însemnînd „care aparține templului". Adjectivul, susceptibil și de întrebuințare substantivală, este, în această perioadă, epitetul unor preoți sălășluind în incinta templelor înseși *(fana)*. Cum însă cultul zeităților păgîne — mai ales al celor orientale (Dionysos-Bacchus, Cybele, Isis, Serapis) — era însoțit, îndeobște, de ciudate manifestări orgiastice, atingînd și chiar depășind pragul violenței, patronate de slujitorii divinității respective, *fanaticus* ajunge să însemne, în chip firesc, nu numai „inspirat", ci și „posedat", „aflat în

stare de delir". Nu este de mirare, deci, că neologismul nostru *fanatic* numără, printre înțelesurile sale, și pe acela de „pătimaș", „excesiv", „intolerant", „exaltat", tot atîtea „însușiri" care exclud luciditatea, controlul rațiunii. I se alătură substantivul *fanatism* (fr. *fanatisme*), termen care, inițial, se raporta la doctrinele religioase și desemna intoleranța și cruzimea manifestate față de cei de altă credință.

Am împrumutat, din franceză, și verbul *fanatiza (fanatiser)*, cu sensul „a face pe cineva să devină fanatic", sprijinit, în DL, pe un citat din Caragiale: „Terțetul final din actul întîi a mers admirabil, un brio rar. Aplauze nebune. Galeria *fanatizată*".

În ciuda valorilor abstracte pe care le-au dobîndit treptat, atît *profan* cît și *fanatic* — termeni răzlețiți, astăzi, unul de celălalt, datorită unor „lunecușuri" semantice divergente, dar strîns înrudiți la începutul drumului lor istoric care purcede dintr-o sursă comună: lat. *fanum* „templu" — aduc încă o mărturie prețioasă despre legătura indestructibilă dintre alcătuirile vocabularului și aspectele concrete, dintr-o epocă revolută, ale realității social-istorice.

PROZĂ, s. f. Scriere, vorbire care nu este supusă regulilor de versificație, care nu este redată în versuri; scriere în limbaj obișnuit.

Proza se opune, categoric, versului, așa cum lasă să se înțeleagă, net, Nicolae Labiș: „Totuși rimele și ritmul / Prind cu greu vibrări de clopot, / Vorbele se cer în *proză* / Unde-ar luneca mai slobod" (PI, 406). De altfel, opoziția între *proză* și *vers* se constituie și etimologic: *versus*, în latină, înseamnă „întoarcere", curmarea „rîndului" înainte ca el să fi fost pe de-a-ntregul consumat; în timp ce *prosa* sugerează tocmai „înaintarea" pe rîndul alb, pînă la capătul lui. Într-adevăr, *prosa* este ceea ce a mai ... rămas din expresia latinească *proversa (oratio)*, „vorbire care este orientată înainte", „care merge drept înainte". De la *proversa*, prin pierderea, obișnuită, a grupului *-ve-*, s-a ajuns la *prorsa*, iar apoi, prin asimilare regresivă, la *prossa, prosa*. Cuvîntul a dezvoltat sensuri interesante, printre ele pe acela, colectiv, de „literatură în proză", a unui autor, a unui popor, a unei epoci. G. Topîrceanu, sarcastic, într-o parodie *(Vade retro ...)* după O. Goga: „Uitat-am ziua și văleatul / Ce-au înfrățit pe vremi, odată, / A mele stihuri de aramă / Cu *proza ta* cea nesărată" (S, I 83). M. Sadoveanu: „Despre marele *maistru al prozei noastre*, despre laborioasele lui sforțări de a concentra și cizela necontenit fraza, poetul mi-a vorbit într-o sară" (O, IX 611). Tudor Vianu: „Sentimentul naturii apare în *proza românească* o dată cu Alecu Russo" (DLR). Un volum de frumoase traduceri din Caesar, Sallustius, Titus Livius, Tacitus etc., semnate de Radu Albala și prefațate de Mihai Nichita, se intitulează *Proza istorică latină* (EPLU, 1962).

Printr-un proces de degradare semantică lesne de înțeles, cuvîntul, în opoziție cu *altitudinea* Poeziei, a dezvoltat și sensul de „platitudine", „banalitate", „vulgaritate", cu care îl folosește Eminescu în a doua parte a *Scrisorii IV:* „Sunt sătul de-așa viață ... nu sorbind a ei pahară, / Dar mizeria aceasta, *proza* asta e amară". (P, III 53). Vecinătățile lexico-sintactice ale cuvîntului *(mizeria; sătul, amară)* nu lasă nici o îndoială asupra degringoladei semantico-stilistice la care el este supus. Cît despre *noroiul greu al prozii* din *Scrisoarea III*, se pare că „tălmăcirea" prin „banalitatea vieții cotidiene", în

Scanned with OKEN Scanner

DE, redă numai parțial duritatea expresiei eminesciene: „O, eroi! care-n trecutul de măriri vă adumbriseț, / Ați ajuns acum de modă de vă scot din letopiseți, / Și cu voi drapîndu-și nula, vă citează toți nerozii, / Mestecînd veacul de aur în *noroiul greu al prozii*“ (P, III 48).

În „viața de cenaclu“, și nu numai, cuvîntul se folosește, în ultima vreme, cu înțelesul „bucată în proză“, în formulări de genul „Ionescu a citit trei *proze*“. Volumul de debut al lui Petru Dumitriu, *Euridice*, se subintitulează: *8 proze*.

Derivatele din *proză* sînt, toate, adaptate după modele străine, *Prozaic* (fr. *prosaïque*) a însemnat, la început, „în proză“, iar apoi, „banal, comun, plat, vulgar“. Astfel, *traducere prozaică* poate cumula, în funcție de context, ambele sensuri; *prozaist* (germ. *Prosaist*) este sinonim, astăzi învechit, pentru *prozator* (fr. *prosateur*). *Prozaiza* (fr. *prosaiser*) a început să prindă, creîndu-și și un derivat românesc, *prozaizare*, iar *prozastic* este nu numai livresc ci și bombastic, oricum, cu totul nerecomandabil. Din *prozaic*, s-a plăsmuit, la noi, *prozaicitate*, consemnat în DCR.

Cercetările mai noi de stilistică vehiculează conceptul de *proză ritmată* sau *ritmică*, reprezentată de Odobescu, Mateiu I. Caragiale, Mihail Sadoveanu. El se intersectează, dar nu se suprapune pe de-a-ntregul aceluia de *proză poetică*.

În literatura latină *proză* pare să fi fost folosit, pentru prima oară cu valoarea actuală, în a doua jumătate a secolului I, era creștină, de către Quintilian.

PRUNELĂ, s. f. (Anat.; franțuzism învechit) Pupilă.

Cuvîntul nu este înregistrat decît în DLR și însoțit de două citate ce ilustrează definiția, din care reproducem pe ultimul, din revista *Isis sau Natura* (1859): „Ochii acestui șarpe sînt foarte vii și pătrunzători; cu un iris roșu și cu o *prunelă* neagră“.

Neologismul revine în poemul macedonskian *Nopțile îngrozitoare* (O, III 102): „Zărind prin brazde-ntunecoase / *Prunéle* sclipitoare, / Vezi Iadu-ntreg că te descoase / La flăcări lucitoare, / Resimți, fluidică prin oase, / O voluptate-ngrozitoare!“.

Lipsit de ceea ce s-ar numi „cultură filologică“, cititorul neprevenit ar putea rămîne surprins la lectura acestor versuri și indus în eroare de capcanele omografiei. Pentru un pricepător al versificației românești, uimirea se risipește imediat, deoarece, constrîns de rigorile ritmului iambic ascendent, el va fi obligat să citească și să accentueze corect cuvîntul: *Prunéle*, cu accentul așadar, pe silaba mediană *(-né)*. Echivocul se înlătură astfel de la sine, căci nu este vorba, cum am fi fost tentați să credem, de forma de plural, articulată hotărît, a substantivului nostru, vechi și banal, *prună* (în speță: *prunele*), ci de franțuzismul, mai curînd: barbarismul *prunélă*, preluat, talequale, din fr. *prunelle*, sinonim metaforic pentru *pupille* „pupilă a ochiului)“. Poetul *Nopților* s-a lăsat de cîteva ori pradă unor asemenea elanuri teribiliste, soldate cu tot atîtea eșecuri pentru calitatea lexicului său poetic, altfel, foarte atent selectat.

Ca sinonim pentru *pupille* „pupilă“, *prunelle* dobîndește o remarcabilă încărcătură metaforică, întrucît vorbitorii limbii franceze „simt“ în termenul respectiv, de cîte ori îl rostesc, un derivat diminutival din *prune* „prună“ (lat. *pruna*), adică „prunișoară“, „un fel de prună“. Astfel, printr-un interesant proces de divergență semantică, franceza ajun-

Scanned with OKEN Scanner

ge să aibă două cuvinte *prunelle*, unul, denumind fructul căruia noi îi zicem *porumbă*, iar al doilea, funcționînd ca sinonim, metaforic și poetic, pentru *pupille*. Sîntem în fața unuia din cazurile, destul de numeroase, cînd divergența semantică duce la crearea de noi cupluri omonimice.

Este aproape sigur că Macedonski l-a recoltat pe *prunelă* (așa ar trebui să sune singularul!) din sonetul baudelairean *Pisicile (Les chats)*, mai precis, din ultimele lui două versuri: „Et des parcelles d'or, ainsi qu'un sable fin, / Étoilent vaguement leurs *prunelles* mystiques". În versiunea românească al lui Al. Philippide: „Fărîmituri de aur, precum nisipul fin, / Nedesluşit scînteie în mistice *pupile*".

PUDRĂ, s. f. Pulbere, praf foarte fin cu bază de amidon (parfumat), folosit ca fard.

Cu o jumătate de veac în urmă, Sadoveanu a publicat într-o revistă a vremii cîteva, numai, din impresiile sale *În legătură cu limba literară*. În ciuda acestui titlu atît de simplu, articolul prezintă un interes, atît teoretic cît și practic, pe care trecerea anilor n-a reușit să-l dijmuiască. Din fericire, el a fost retipărit în diferite culegeri, ultima dată, în cel de-al 20-lea volum al seriei de *Opere* (EPL, 1967, pp. 298—305). Așezăm la îndemîna cititorilor asemenea detalii pentru că articolul nu este prea cunoscut, măcar că el rămîne extrem de actual, cuprinzînd îndemnuri și povețe la fel de utile pentru toate categoriile de „filologi", de la profesori (fie ei universitari) pînă la studenți și elevi, fără a-i exclude, bineînțeles, pe scriitori, (fie ei „consacrați"). Este de reținut că aceste povețe și îndemnuri sînt rostite fără ifose și fără emfază, cu modestia și discreția omului de bun simț, chiar dacă, din precizarea liminară a articolului, nu lipsește o dungă subțire de ironie: „Eu însă nu sînt nici critic, nici filolog; sînt, dacă vrei, poet. Obișnuit, am rămas la această îndeletnicire a mea și n-am încălcat despărțăminte în care se află stăpîni anume specialiști pe care-i respect și de care mă tem". În aceeași privință, Tudor Arghezi se arată mult mai drastic, cel puțin în ultimele versuri ale poemului *Din taine (Cîntare omului)*, unde îi mustră pe „specialiști" (cu care ... are el ce are) pentru motivul că, după părerea lui, n-au reușit să spună mare lucru în legătură cu esența și obîrșia graiului: „Silește-te mai tare, iubite grămătic, / Să-mi spui, că, pînă astăzi, tu nu mi-ai spus nimic" (S, III 93).

Ca în atîtea alte împrejurări, și de data aceasta — adică în abia amintitul articol — Sadoveanu își exprimă propriul punct de vedere într-o problemă a cărei dezbatere, la noi, nu se va încheia, probabil, nicicînd: aceea a neologismelor. Departe de a le respinge în bloc, el manifestă o anumită îngăduință față de acelea care, răspunzînd unor necesități ale vieții și civilizației moderne sau chiar unor capricii ale modei, îmbogățesc și înmlădiază posibilitățile de rostire exactă și nuanțată ale limbii noastre. Seria vechilor sinonime *pulbere, praf* și *colb* avea să sporească, tîrziu, cu încă unul, în speță: cu *pudră*, necesar — recunoaște Sadoveanu — „pentru a însemna anume material trebuitor frumuseții femeilor". Firește, el nu irosește prilejul de „a clarifica deosebirile", preconizînd valorificarea artistică distinctă a celorlalte trei sinonime și o eventuală repartizare a lor „pe domenii", în chipul următor: „*praf* de chinină", „*colbul* drumului", „*pulbere* de vînat". Trebuie observat, acum și aici,

Scanned with OKEN Scanner

că, în poezia eminesciană, *colb* este prins în structuri stilistice profund originale și, uneori, aproape opuse ca semnificație stilistică: în *Scrisoarea II* și în cîteva locuri din postume *colbul școlii* dă în vileag disprețul, repulsia poetului față de învățămîntul, mucegăit și sclerozat, al epocii sale, pe cînd, în *Scrisoarea III*, îmbinarea *colb de cronici* evocă, în versuri memorabile, ceea ce Eminescu numise, în *Epigonii*, „zilele de-aur a scripturelor române".

Pudră nu poate lipsi din recuzita obiectelor de toaletă ale Otiliei, răvășite într-o teribilă nerînduială: „*Cutii de pudră* numeroase erau desfăcute, flacoane cu apă de Colonia erau aruncate în dezordine pe masa de toaletă, ca într-o cabină de actriță, dovedind graba cu care le mînuia" (G. Călinescu, *Enigma Otiliei*, în DLR). Chiar dacă acțiunea se petrece în Țara-de-Sus, *Demonul tinereții* rămîne o povestire a începutului de veac XX, așa încît Sadoveanu avea să recurgă, și el, la oficiile termenului în discuție: „— [...] Te rog să mă ierți, duduie Olimpie, — eu nu mă supăr că mata dai puțină *pudră* și roș" (O, IX 61). În schimb, în cărțile sale de evocare istorică, autorul *Fraților Jderi* preferă denumirile vechi și populare ale „fardurilor", cum era de așteptat la un artist al cuvîntului înzestrat cu o remarcabilă intuiție a adecvării. Iată cum, chiar în *Frații Jderi*, părintele Amfilohie probozește pe moldovencele sfîrșitului de veac XV, dintre care nu putea să lipsească, de bună seamă, jupînească Candachia: „— O, voi muierilor! a strigat către ele părintele Amfilohie, cum îndrăzniți să puneți pe obrazul vostru *rumenele*, rușinînd astfel pe Dumnezeu, cum că nu v-a alcătuit bine așa cum sînteți?" (O, XIII 146). Toate aceste dichisuri ale chipului femeiesc, îngrămădite pe tărîmurile iadului, le zărește și Parpangel al lui I. Budai-Deleanu: „Dincolo vezi bolte și dughiene / Tot cu marfă pentru oamenii răi: / Cesta vinde-obrăzare viclene / Pentru fățarnici și farisăi, / Cela *sîliman* și *rumenele* / Ș-alte-ape stricătoare de piele" (Ț, v. 5839—5844).

În cazuri speciale, *pudra* face parte și din toaleta masculină. Iată un fragment din portretul unchiului Amedeu dintr-un roman al lui Radu Tudoran: „Venise îmbrăcat în smoking, foarte *pudrat* și parcă atins cu puțin roșu pe obraz. Buzele lui subțiri și palide, pe care se uscaseră *urme de pudră*, îi dădeau un aer de paiață chinuită" (A, 15—16).

O dată cu *pudră* ne-am procopsit și cu verbul corespunzător *pudra* (fr. *poudrer*), pe care Arghezi îl reține în calitatea sa de poet „al boabei și fărîmei", în cazul de față, al gingașelor alcătuiri din lumea gîzelor. *Cartea cu jucării:* „Fluturii au adus cîte puțin din aproape nepipăita făină, cu care ei *se pudrează* în faptul serii, pe spinare și pe pîntec" (DLR). Prins într-un atare context, verbul acesta, al „dichisirii", dobîndește un sunet suav.

Participiul-adjectiv al aceluiași verb este selectat de G. Topîrceanu ca epitet, între altele, al „greierușului" său: „Doar pe coastă, la urcuș, / Din căsuța lui de humă / A ieșit un greieruș, / Negru, mic, muiat în tuș / Și pe-aripi *pudrat* cu brumă" (S, I 32). Într-o situație identică — e vorba de aceleași gîze — V. Alecsandri preferă, determinat și de constrîngeri prozodice, participiul-adjectiv al verbului *pudrui*, format, în românește, din *pudră* cu sufixul verbal *-ui:* „Iată grieri, iată fluturi cu aripioare *pudruite*" (DLR). Alteori, tot la Alecsandri, epitetul trimite către „pudra" zăpezii: „Ieri căldură, azi zăpadă, / Și din codrii *pudruiți*

/ Ies în grabă, după pradă, / Uli şi urşii flămînziţi" (DLR).

Epitetul revine în aceste splendide *Terţine* ale lui Ion Pillat, din ciclul *Versuri regăsite* (O, III 192): „*Oglinda pudruită* cu polei / Purta pe alba-i filă descîntată, / Drept pană de oţel, patina ei — // Şi versul ce-l scria înaripată / Pe pagina de gheaţă, în scîntei / De raze dezvelea tot mai curată, // Sub chiciura din suflet, para ce-i / Zbucnea — foc pur — iubirea tremurată / Ca pe zăpezi argint de clopoţei".

Perspectiva din care privim neologismul *pudră* se schimbă cu totul, de îndată ce restabilim legăturile lui istorice fireşti, dar subiacente. Căci *pudră, pudrà* şi chiar *pudrieră,* apoi formaţiile româneşti *pudrui* şi *pudruit* sînt strîns înrudite cu *pulbere* al nostru. Într-adevăr, atît *pulbere* cît şi francezul *poudre* sînt mlădiţe ale aceluiaşi trunchi latin: *pulvis,* cu acuzativul *pulverem,* din care a lăstărit şi verbul popular *spulbera* (lat. *ex-pulverare*), cu derivatul său regresiv *spulber,* agreat, pentru sunetul lui vetust, de George Murnu, în versiunile româneşti ale poemelor homerice: „Oştile noastre-au intrat în corăbii / Moarte şi *spulber* ducînd cu sine" (*Iliada,* în DL). După reaşezarea legăturilor zdruncinate de curgerea vremii, *pudră* începe să sune mai „al nostru".

Cît despre derivatul, la nivelul francezei, *pudrieră (poudrière),* el sună familiar celor ce l-au descoperit într-una din cele mai frumoase poezii intimiste ale lui Ion Pillat, *Odaia ei,* din ciclul *Caietul verde* (O, III 6): „De porţelan albastru *pudriera* / Tot mai ningea parfumul tău pe scrin. / Am tresărit că n-a uitat mănuşa / Nici braţul gol, nici degetul tău fin. // Tu singură lipseai. Ascunsă unde? / Cînd totul după ani e neclintit. / Ori poate colo-n umbrele oglinzii / Obrazul tău, plăpîndul, mi-a zîmbit".

PUPILĂ, s. f. Deschizătură rotundă situată în mijlocul irisului, care permite pătrunderea luminii în ochi.

Seria citatelor, numeroase, din DLR începe cu unul din *Manual de anatomie descriptivă* de N. A. Kretzulescu, pe care îl şi reproducem aici, întrucît constituie, probabil, una din cele mai vechi atestări ale neologismului (1843): „Această gaură ce să lărgeşte sau să strîmtează, ca să lase să intre în fundul ochiului mai multe sau mai puţine raze luminoase, s-au numit *pupila sau lumina ochiului*". Într-un roman al veacului nostru — chiar dacă acţiunea se petrece în sihăstria mănăstirii Neamţului — cum este *Demonul tinereţii,* Sadoveanu acceptă neologismul, ba îl însoţeşte cu un epitet tot neologic: „Femeia ascultă cu ochii deschişi mari, hipnotizată. Pentru dînsa murmurul omului negru era vraja de mult aşteptată, întru care nădăjduia c-o înfricoşată pasiune arzînd concentrată în *pupilele-i enorme*" (O, IX 42).

Pupilă este recurent în versurile lui Nicolae Labiş, căci, rămas, şi el, „Pururi tînăr", poetul adună cu nesaţ lumea dinafară, cu toate simţurile: „Ce larg mă simt şi lacom şi niciodată plin! / *Sorb prin pupile lumea şi-n taină cu auzul,* / Nepotolit ca-n faţa paharelor cu vin" (PI, 151). Mai ales impresiile vizuale se fixează: „Iar cele ce-am văzut *s-au încrustat / Într-al pupilelor adînc,* ca-n stîncă" (PI, 305). Alteori, ca „pars pro toto", *pupilă* devine, la acelaşi poet, sinonim cu *ochi:* „Îmi era milă. Mila mi-aducea / Mîngîietoare lacrimi pe *pupilă,* / Şi sufletu-mi se bucura-n secret, / Fără să ştiu, de-această caldă milă" (PI, 127). În viziune poetică, *pupila* fereca un *sipet,* acela al marilor combustii lă-

Scanned with OKEN Scanner

untrice: „Ai suferit, cum într-un fel și eu / Am suferit atîtea nopți și zile . . . / De-aceea *străluciri de minereu* / Și tu *porți în rotundele pupile*“ (PI, 93). Dar, pentru Labiș, neologismul *pupilă*, datorită gingășiei „obiectului“ denumit, capătă disponibilități figurative, cum se vede din acest fragment aparținînd poemului, de largă respirație, *Frămîntarea intimă:* „Sînt vinovat c-aș fi putut și eu, / Țintind în timp *a visului pupilă*, / Să plămădesc, cum nu am plămădit, / Minuni modeste, simple, din argilă“ (PI, 122). Imaginea se nuanțează iar frageda ei alcătuire de sunete se reliefează datorită faptului că, în întregul vers, vocala sub accent rămîne, stăruitor, aceeași: „Țintínd în tímp a vísului pupílă“.

În prima strofă din *Lanterna magică*, Ion Pillat conferă neologismului *pupilă* valoare de element personificator: „Pe-omătul nepătat de pe cearceaf, / În umbra ce se-ncheagă în odaie, / A tresărit lumina ca un praf / Cînd *și-a deschis pupila ei bălaie / Lanterna magică privind pieziș / C-un singur ochi în frunte* ca-n poveste“ (P, I 36).

Nici *pupilă*, nici fr. *pupille* nu se mărturisesc vorbitorilor de limbă română sau franceză. Ca să deslușim structura de adîncime a cuvîntului, care ferecă o imagine, nevoie avem de cîteva amănunte istorice, atingînd pragul latinei. Acolo, *pupilla* se vădește a fi un diminutiv din *pupa*, termen din limbajul copiilor, cu sensul „fetiță“, „păpușă“ (cf. fr. *poupée*). *Pupillus, pupilla* a intrat, mai întîi, în terminologia juridică, denumind un „copil minor orfan“. Ulterior, printr-o ingenioasă metaforă, învederînd, încă o dată, extraordinarele virtuți asociative ale fanteziei vorbitorilor, *pupilla* a ajuns să semnifice „orificiul irisului“, datorită, probabil, minusculei imagini care se zărește în „apele“ lui . . . Și de astă dată, ultimul înțeles, răzleț și divagant, a reușit să capete statutul unui cuvînt de sine stătător, constituind o unitate lexicală independentă, un omonim. Încă o dată, divergența semantică între *pupil*, *pupilă* din limbajul juridic și *pupilă* din anatomie îmbogățesc inventarul omonimelor cu o nouă „pereche“, originea lor latină rămînînd însă comună.

Scanned with OKEN Scanner

R

REBEL, -Ă, adj. (Despre oameni, adesea substantivizat). Care ia parte la o rebeliune, care îndeamnă la rebeliune; răzvrătit; nesupus, recalcitrant.

Cezar Petrescu: „Ea n-a strivit în viaţă nici o furnică. Ca şi fratele ei, *rebelul,* stăpînul jucăriei de-a moartea, ea n-a strivit în viaţă nici o furnică“ (CV, 350). Cel puţin de două ori — în poemul *Înger şi demon* — Eminescu face din *rebel* un determinant al unor elemente aparţinînd lumii abstracţiilor: „Ea? — O fiică e de rege, blondă-n diadem de stele / Trece-n lume fericită, înger, rege şi femeie; / El răscoală în popoare a distrugerii scînteie / Şi în inimi pustiite samănă *gîndiri rebele*“; „Am urmat pămîntul ista, vremea mea, viaţa, poporul, / Cu *gîndirile*-mi *rebele* contra cerului deschis“. Alteori, poetul încadrează termenul în contexte figurate, ca în evocarea lui Alecsandri din *Epigonii:* „El îi pune pe-a ei frunte mîndru diadem de stele, / O aşază-n tron de aur să domnească lumi *rebele*“. Metaforic, dar şi personificator, *rebel* devine epitet al „planeţilor“, în descrierea extincţiei universului, replică la cosmogonia din *Scrisoarea I:* „Soarele, ce azi e mîndru, el îl vede trist şi roş / Cum se-nchide ca o rană printre nori întunecoşi, / Cum planeţii toţi îngheaţă şi s-azvîrl *rebeli* în spaţ' / Ei, din frînele luminii şi ai soarelui scăpaţi“. În *Mortua est,* expresia metaforică *baltă de vise rebele* sugerează „o imagine pesimistă a condiţiei umane“ (DE): „O, moartea e-un chaos, o mare de stele, / Cînd viaţa-i o *baltă de vise rebele*“.

Rebel se rînduieşte printre neologismele timpurii ale vocabularului nostru, dovadă prezenţa lui în cronica lui Radu Popescu: „la cine nesimţitorii putea să-şi ivească obrazile, sau cine din meghistanii puternicii împărăţii s-ar fi uitat în obrazile unor vicleni, şi *rebeli* ca dînşii?“ (CM, I 555). Ulterior, epitetul a dobîndit numeroase accepţii figurative, ajungînd să determine „părul“, „buclele“ sau „şuviţele“. Sadoveanu, evocîndu-l pe Şt. O. Iosif: „În 1903, autorul [...] dulcelui poem *A fost odată* era un poet tînăr şi fără îndoială sărac. O pală castanie de *păr rebel,* nesupus de pieptene, îi atîrna totdeauna ca o aripă peste frunte“ (O, IX 610). În veacul nostru, *rebel,* ca determinant al unor boli, semnifică „greu de vindecat; care nu cedează uşor la tratamentul medical“. G. Călinescu, *Scrinul negru:* „Reumatismele şi nevralgiile sînt mai grozave şi mai *rebele*“ (DLR, s. v.). Este

Scanned with OKEN Scanner

aproape uimitor cîte derivate, împrumutate sau confecționate la noi, a dezvoltat neologismul în discuție. Iată-le, în ordinea lor alfabetică, așa cum apar, de fapt, în DLR: *rebela* (fr. *rebeller*), *rebelat*, *rebeli* (variantă pentru *rebela*), *rebelie* „revoltă" (din *rebel* cu sufixul *-ie*), *rebelionist*, *rebelist*, *rebeliune* etc. Printre cele mai interesante se numără *rebeliște*, identificabil la Perpessicius, cînd evocă, după Rebreanu, „viața romanțată a lui Horia și a *rebeliștei* iobăgești de la 1784" (DLR, s. v.). Cuvîntul sună mai modern decît *răscoală*, dar mai neaoș decît *rebeliune*, dovedindu-se pe deplin adecvat intenției autorului.

La baza lui *rebel* și a formelor romanice corespunzătoare se găsește lat. *rebellis*, format din rădăcina *bell-* exprimînd ideea de „război" și din prefixul *re-*. Sensul derivatului este, prin urmare, „cel care începe iarăși războiul"! ... Lui *rebellis* îi corespunde un verb *rebello* „a lua din nou armele, a reîncepe războiul, a se răzvrăti". Tot în latină, rădăcina *bell-* constituie suportul altui derivat verbal extrem de expresiv, *debellare* „a scoate din luptă", cunoscut, între altele, dintr-un celebru vers vergilian, cuprinzînd menirea poporului roman destăinuită în Infern lui Aeneas de către părintele său Anchises: *Parcere subiectis et debellare superbos*, adică „Să-i cruțe pe cei supuși și să-i nimicească pe cei trufași".

RECIDIVĂ, s. f. circulă ca termen profesional, în domeniile juridic și medical, cu accepțiile: 1. Repetare a aceluiași delict, a aceleiași crime; 2. Reapariție, revenire a aceleiași boli.

Ambele sensuri pot fi identificate în versurile lui Topîrceanu. Cel dintîi, cu valoare figurativă, ne întîmpină chiar în primul din cele 11 *Catrene* ale poetului: „N-o să mai iubesc, zisese / Biata-mi inimă naivă, / Dar văzîndu-te pe tine / *A căzut în recidivă*" (OA, I 42). Formularea își dobîndește întreaga ei savoare în clipa cînd gîndim dragostea ca o ... boală de inimă! Al doilea sens, cel juridic, apare în *Infernul*, poem cu subtitlul *Stanțe apocrife la Divina comedie*, alcătuit dintr-un mare număr de terține scrise în endecasilabii dantești, cu același sistem caracteristic de rime. Neologismele latino-romanice mișună în acest lung, dar original poem, așezate fiind mai ales în poziția finală a versurilor și rimînd, uneori, între ele: „Înfricoșat de hreamătul acela / Ce se-nălța vuind în vijelie, / Am zis: — Maestre. să deschid umbrela? // N-aș vrea să facem hidroterapie. / La anii tăi, o gripă subversivă / Îți poate-aduce vreo pneumonie. // — Eu nu mă tem de moarte, dimpotrivă, / Răspunse el, cînd ai murit o dată / E foarte greu *să cazi în recidivă*" (OA, I 67). Fonetismul arhaic *hreamăt* contrastează agreabil, din stratul narativ, cu belșugul neologismelor din replici.

Cu modele în fr. *récidive*, dar și în germ. *Rezidiv(e)*, *recidivă* nu dobîndește transparență decît la nivelul latinei, unde analiza lingvistică îi conferă statutul de derivat al rădăcinii *cad-* din *cadere* „a cădea", cu supinul *casum*. Rădăcina este lărgită cu două afixe, sufixul adjectival *-iv(us)* și prefixul *re-*, arătînd, de astă dată, repetarea acțiunii. *Recidivus*, adjectiv cu 3 terminații, semnifică, astfel, „(cel) care cade iarăși, care recade". Rezultă de aici că expresia *a cădea în recidivă*, reluată de Topîrceanu cu o consecvență ... suspectă, este, bineînțeles, pleonastică, îndată ce o privim din perspectivă etimologică. Dar, cum structura lui *recidivă* a încetat de a mai fi transparentă, pleonasmul nu mai este pe de-a-ntre-

Scanned with OKEN Scanner

gul condamnabil, dar nici... recomandabil. Nu putem exclude nici ipoteza că poetul, maliţios cum îl ştim, a recurs la pleonasm în chip conştient, ca să azvîrle „cu zacherlină-n proşti" — cum însuşi zice altundeva.

Încă din latină *recidivus* ajunsese termen profesional, dovadă îmbinarea *recidiva febris* din tratatul „Despre medicină" *(De medicina)* al enciclopedistului roman Aulus Cornelius Celsus (sec. I p. C.), traductibilă prin expresia „febră recurentă". Prezintă un interes deosebit, pentru evoluţia semantică a termenului în limbajul poetic, un pasaj din *Eneida* lui Vergilius, unde îmbinarea *recidiva Pergama* trimite aluziv către măreţia viitoare a Romei, care va fi „Troia renăscută", „o nouă Troie". *Recidivus* dobîndeşte, pe această cale, o valoare stilistică meliorativă. Mai rămîne de precizat că *recidivă* reprezintă forma feminină *(recidiva)* a adjectivului *recidivus*, ajunsă substantiv printr-un fenomen banal de conversiune morfologică. La fel de banală este, în fonetica istorică a limbii latine, închiderea, în formaţiile prefixate, a lui *-a-* (scurt) la *-i-: cadere* „a cădea", dar *recidere, recidivus.*

Familia îngustă a lui *recidivă* se completează cu verbul *recidiva* şi adj. şi s. *recidivist,-ă.* Cea largă ar trebui să cuprindă toate formaţiile derivate cu prefixe ale rădăcinii lat. *cad-: accident, incident, occident* ş.a.m.d.

REVELION, s. n. Noaptea care precedă prima zi a unui an nou; petrecere, serbare care are loc în această noapte.

Cuvîntul care marchează popasul — solemn şi voios, deopotrivă — de la răspîntia anilor, este relativ recent în lexicul limbii române. Una din atestările lui cele mai vechi, pe care ne-o oferă dicţionarele, o aflăm în versurile lui Gheorghe Asachi (1788—1869): „Anul nou nu poate naşte, de nu-i faci *revelion*" (DLR). Apoi, citatele abundă, dar disponibilităţile expresive ale cuvîntului sînt restrînse, iar contextele în care el poate fi încadrat — limitate. G. Călinescu: „După aceea, în *seara de revelion*, intrînd în odaia mea să mă cheme jos la masă, cu aerul de a-mi face urări, m-a sărutat pe obraz" (O, VII 96).

Amănunt interesant: alte limbi redau acelaşi concept prin cuvinte compuse (germană: *Sylvesterabend*) sau prin perifraze, ca în italiană: *banchetto* sau *cenone di Capodanno* („cina de început de an"). Pitoresc este derivatul *cenone*, pe care sîntem obligaţi să-l redăm perifrastic („cină mare"), pentru că nu avem un augmentativ „cinoaie". Ca sens, *cenone* este apropiat de rom. *zaiafet, chiolhan.*

În franceză, *réveillon* face imagine, căci legătura cu unul din verbele „vegherii", *réveiller*, este străvezie, acesta din urmă semnificînd „a deştepta, a trezi din somn, a aduce în stare de veghe". Trecînd peste o seamă de detalii referitoare la „jocul" prefixelor, rămîne vrednic de toată atenţia faptul că, pentru francezul *(ré)veiller*, etimonul latin este, în ultimă analiză, verbul *vigilare*, care stă şi la baza lui *veghea* al nostru. Se impune concluzia că, şi din punct de vedere strict lingvistic, *revelionul* este... „noaptea vegherii". Expresia este a lui Alecsandri, pentru care *nopţile vegherii* sînt cele mai lungi din an. *Sfîrşitul iernii:* „S-a dus zăpada albă de pe întinsul ţării, / S-au dus zilele Babei şi *nopţile vegherii*" (O, I 324).

În preajma *revelionului* şi în zilele imediat următoare, oamenii acestui pămînt au şi păstrează frumoasa datină de a lepăda formulele uzuale de

Scanned with OKEN Scanner

salut — de la *bună ziua* și *servus*, de la vînjosul *noroc (bun)* și penibilul *ciao* pînă la reverențiosul *vă salut* și protocolarul *să trăiți* — înlocuindu-le, pe toate, cu o urare simplă care sună ca trei zvîcnete ale inimii: *La mulți ani!* Vorba asta din veac pare o solie a generozității și a nobleței umane. În zori de zi și în toiul luminii, în amurg și la miez de noapte: *La mulți ani!* Se pare că, de-a lungul zilelor care străjuiesc cumpăna anilor, fîntîna omeniei, sălășluind în fiecare din noi, se revarsă în afară, stîrnită de chemarea întîmpinării cu lumea întreagă. Urarea aceasta din bătrîni desființează „treptele" și convenințele sociale. Oricine spune „la mulți ani" oricui, în toate direcțiile: ne înfrățește, cutreierîndu-ne ființa, sentimentul obștesc al „marii treceri", cu popas — mai întîi solemn, apoi voios — la răscrucea vremii, adică la... *revelion*. Urcă din insondabile adîncuri un ciudat imbold de a ura „la mulți ani" tuturor celor ce-ți ies în cale, tineri și bătrîni, cunoscuți și necunoscuți, căci e plăcut și, parcă, răsplătitor să vezi cum, la vorba asta atît de omenească și de omenoasă, frunțile se descrețesc ca prin farmec, ochii se luminează, brațele rîvnesc să îmbrățișeze, buzele înfloresc a zîmbet. Viața fiind un mare și unic privilegiu, alcătuit, totuși, dintr-un drămuit mănunchi de ani, fiecare dorește, cu îndreptățită ardoare, ca anii aceștia să fie mulți și spornici, bogați în făptuiri vrednice și durabile, care să-i prelungească bunul nume dincolo de „parantezele" înguste ale existenței strict fizice. Nu găsim, oare, într-un atare gînd, mîngîierea unui crîmpei de nemurire? Poate niciodată ca în acest scurt răstimp, apetitul social al omului, lehamitea lui de singurătate nu se manifestă mai copleșitor. Totdeauna jinduim după un suflet prieten, după o mînă prietenă, pe care să le cuprindem tandru și să ni le păstrăm cu căldură și duioșie. Dar, la cumpăna anilor, jindul acesta pare să-și afle împlinire. Adunați cu voioșie laolaltă, oamenii, teferi și cutezători cînd se știu umăr lîngă umăr, se simt și se re-cunosc tineri și puternici. Și: generoși. Și: dornici să se dăruie celor apropiați și obștii întregi.

Din străvechea urare *(la) mulți ani* mlădioasa limbă românească a iscusit unul din verbele omeniei proverbiale a vorbitorilor ei: *a mulțămi*, a cărui formă dintîi va fi fost *mulțăni*, cu *-n-* din *ani*, devenită apoi, prin două „asimilări" succesive, prima consonantică, a doua vocalică, *mulțumi*. Limba populară nu a abandonat varianta veche, *mulțămi*, singura care se ivește pe buzele personajelor sadoveniene. Dar ea nu este „moldovenească", ci populară, caracterizînd vorbirea tuturor românilor din jumătatea de nord a țării. Din *mulțămi*, româna populară și-a făurit derivatul regresiv, postverbal *mulțam*, pe care, încadrat într-o locuțiune verbală, îl găsim la Mihai Beniuc, *Mărul de lîngă drum:* „Iar dacă vrei *s-aduci* cuiva *mulțam*, / Adu-l țărînii, ce sub mine-o am". Chiar și singur, *mulțam* poate dobîndi valoare verbală: prin Transilvania circulă expresia *mare mulțam* cu sensul „mulțumesc mult". Pentru cugetul și sensibilitatea vorbitorilor limbii române este, desigur, nu numai o surpriză ci și o desfătare să afle că, de cîte ori „mulțămim" cuiva, îi și dorim, dintr-o firidă a inimii, „(la) mulți ani". Ivită din adîncurile ființei noastre morale, urarea aceasta, firească și densă, rostește răspicat că, „În scurtul popas al vieții", oamenii au extraordinara șansă de a se ferici unii pe alții.

Scanned with OKEN Scanner

RIVAL, -Ă, s. m., f. Cel care năzuiește, aspiră la aceleași funcții, avantaje, situații cu altul; concurent, potrivnic, adversar.

Eminescu, *Cezara:* „El se opri și se întoarse spre partea dinspre care venea sunetul... Castelmare sosi... Tăcere. Ieronim plesni cu vîrful sabiei într-un zid de granit și la scăpărare se recunoscură ambii *rivali*“ (PL, 95). „Rivalitatea“ se înfiripă, adesea, în întîmplările vînătorilor, atît de familiare lui Sadoveanu. *Țara de dincolo de negură:* „Frumoase și interesante nu sînt întîmplările în sine, cugeta el zîmbind, ci cuvintele sînt totul. Și se hotărî deplin să servească *rivalilor săi* o întîmplare adevărată cu ursii, cu indianul și cu moș Calistru“ (O, VIII 351).

Același sentiment încolțește lesne pe țarina lui Eros. Sadoveanu, *Măria sa Puiul-Pădurii:* „Avea însă impresia că domnișoara Berta îl privește cu ochii dulci, prin urmare ar fi nefolositor și chiar primejdios să încerce a-și alia o *rivală de dragoste*“ (XI 71—72). Nicolae Labiș, într-o evocare și-o agrăire directă a lui *François Villon:* „Ți-a curs pe buză vinul și cîntecul ca valul / Pătruns de-un neastîmpăr voios și epocal, / Mai plin ca madrigalul ce-l încrusta *rivalul* / Cu diamantul rece, la chefuri, pe pocal!“ (PI 296).

Expresia *fără (de) rival* echivalează, semantic, cu „fără pereche, fără asemănare, inegalabil“. Cu această expresie superlativă laudă abatele Paul de Marenne vinul de Cotnari cu care-l omenește dumnealui Lăzărel Griga șătrarul, în romanul lui Sadoveanu *Zodia Cancerului:* „— Vinul însă e *fără rival*... vorbi el către Ruset, cercînd să-l scoată din gînduri negre“ (O, X 54). Prezența acestui neologism, ca și a altora, într-un roman istoric pare nepotrivită, la prima vedere; dar el se ivește într-o replică a lui Paul de Marenne, „ava franțuz“, sugerînd, pe deasupra, că discuția dintre abate și Alecu Ruset se desfășoară numai în limba franceză: opțiunile stilistice ale lui Sadoveanu sînt, ca de obicei, pe deplin adecvate conținutului și contextului situațional.

Așa cum arată dicționarele, formele romanice (rom. *rival,* it. *rivale,* fr. *rival* etc.) au, ca etimon comun, lat. *rivalis, rivale,* care, însă, în interiorul latinei, este simțit ca un derivat din *rivus,* „rîu“. Forma „populară“ *rius* o proscrie Probus în *Appendix: rivus non rius.* Folosit, ca substantiv, mai ales la plural, *rivales, rivalium* i-a denumit, inițial, pe „riverani“, adică pe cei „care folosesec același curs de apă“, prilej de „competiție“, de „dispută“, de... „rivalitate“. Dicționarele istorice ale limbii latine citează acest prețios fragment din *Digesta Iustiniani: si inter rivales, id est qui per eundem rivum aquam ducunt, sit contentio de usu* („dacă între «riverani», adică între cei care scot apă din același rîu, s-ar isca vreo neînțelegere cu privire la folosire...“). Printr-o metaforă „deocheată“, *rivales* ajunge să-i numească, apoi, pe „rivalii“ în dragoste. Plautus: „ea est amica ambobus: *rivales* sumus“ („ea este prietenă amîndurora: sîntem rivali“). *Rivalitate* poate fi împrumutat, „de-a gata“, atît din franceză *(rivalité)* cît și din latina tîrzie *(rivalitas),* în timp ce verbul *rivaliza* nu se explică decît prin fr. *rivaliser.*

Sinonim „perfect“ pentru *rival* este latinismul *emul (aemulus),* care l-a ispitit pe Eminescu, dar numai în laboratorul său intim, adică în postume, unde apare de două ori, de fiecare dată la sfîrșit de vers, asigurînd rime originale. *Tu mă privești cu marii ochi...:* „Nu crede tu că eu sunt cuiva *émul* / Cînd cîntul meu

Scanned with OKEN Scanner

se-mbracă fel de fel: / Ici în terține suspinînd *vedemu-l,* / Dincolo el oftează în gazel" (P, II 118); *Terține:* „De-ngădui tu, ca eu să-nchin *poemul,* / Precum viața mea ți-am închinat-o, — / Disprețui hula orișicărui *émul:* / Primește-l dar c-un zîmbet, adorato!" (P, II 327). Așa cum demonstrează ritmul și, mai ales, rima, în ambele cazuri citate *émul* este paroxiton, păstrînd accentuarea din latină. DOOM nu înregistrează această variantă, stipulînd formula oxitonă a cuvîntului, adică cea din franceză *(émule).*

Întrucît sarcina semantică și „trimiterile" stilistice ale neologismului *rival* nu pot fi nici exact, nici pe deplin cuprinse fără a ține seama de vechiul nostru substantiv *rîu* și de etimonul lui (lat. *rivus,* pop. rius) iată, adunate aici, cîteva precizări în legătură cu acești din urmă termeni.

1. Printre sensurile lui *rîu,* unul, metaforic, intră în uitare, mai ales în uitarea . . . orășenilor: acela de „element decorativ în costumul popular românesc, cusut în rînduri verticale pe ii, cămăși, cojoace" (DLR). Pentru a ilustra acest înțeles, pe cale de a dispărea din conștiința majorității vorbitorilor, apelăm la un citat din Camil Petrescu, în care pitoreasca terminologie a vestimentației populare este încă prezentă: „Petruța își aduse de la Pitești încălțăminte nouă și o *maramă* spumoasă de borangic [. . .] Avea o cămașă albă ca zăpada, de *inișor* cu *rîuri de mătase albăstrie,* iar în față, pe poale, un *vîlnic negru de lînă, înflorat cu arnici* roșu și verde" (*Un om,* I 93).

2. Printre poeziile lui Lucian Blaga din ciclul *Cîntecul focului,* una se intitulează *Bocca del Rio* (O, II 133—134: „Basme, otrăvuri / cald-păduréțe, / roșii amurguri, / patimi, frumusețe, // din amintire / beau cu nesațiu. / Bocca del Rio, / rană în spațiu"). Destui cititori nu cunosc tîlcul titlului, de aceea îl dăm în vileag, folosind datele editoriului George Gană (O, II 344—345). *Bocca del Rio* nu este altceva decît traducerea în italiană a toponimului românesc *Gura-Rîului,* sat de lîngă Sibiu, unde poetul și-a petrecut toate vacanțele în perioada 1950—1960.

3. Dintre derivatele lui *rîu,* un interes deosebit, mai mult . . . poetic decît lingvistic, prezintă verbul *rîura,* derivat din tema pluralului cu sufixul verbal *-a,* pe care limbajul poeziei noastre nu a pregetat să și-l adjudece. Coșbuc, *Crăiasa zînelor:* „P-un nor de aur lunecînd, / A zînelor crăiasă / Venea cu *părul rîurînd, / Rîu galben de mătasă*" (V, 24).

ROBURANT adj., s. n. (Medicament) întăritor; tonifiant, fortifiant.

Cuvîntul nu este consemnat decît în DN, unde se propune, ca etimon, fr. *roborant,* care ar avea ca model tema participială *roborant-,* a verbului latinesc *roborare* „a întări". *Roborare artus,* de pildă, înseamnă, în poemul lucretian *De rerum natura,* „a-și întări mădularele, trupul", iar la Columella, *roborare equum largo cibo* semnifică „a-și întări calul cu mîncare îmbelșugată". La aceeași rădăcină latinească *robor-* se ratașează adjectivul *robust* „tare, voinic, vînjos, zdravăn" și verbul *corobora* „a întări, a consolida".

Mare amator de neologisme, G. Topîrceanu își adjudecă epitetul robust, exprimînd cu ajutorul lui, în *Rapsodii de vară,* simpatia sa, tandru ironică, față de lumea gîzelor: „O lăcustă / Din verdele talaz, / *Robustă* / Îmi sare în obraz" (OA, I 23). Pentru ca epitetul să contrasteze și mai frapant cu substantivul său, ele rimează *(lăcustă—Robustă), iar cel* dintîi blochează întregul spațiu al versului, fiind și izolat prin pau-

Scanned with OKEN Scanner

zele consfinţite de limitele unităţii metrice.

Lesne raportabil la *robust*, este „derivatul" *robusteţe* „însuşirea de a fi *robust*; forţă, vigoare". Tudor Vianu recurge la oficiile acestui cuvînt pentru a caracteriza stilul Hortensiei Papadat Bengescu: „La izvoarele noii literaturi psihologice stă astfel contribuţia unei femei, dezvoltînd datele proprii ale condiţiei sale, dar depăşind prin incisivitate şi *robusteţe* intelectuală, caracterele atribuite îndeobşte literaturii femeieşti" (*Arta prozatorilor români*, Editura Contemporană, 1941, p. 335).

Verbul *corobora* „a întări, a consolida" şi substantivul verbal *coroborare*, neglijate în lucrările lexicografice, se impun pe zi ce trece.

Roburant, *robust*, *corobora* etc. sînt mlădiţe tîrzii ale rădăcinii *robor-* din latină, exprimînd conceptul de „forţă". Ea se întruchipează în substantivul *robor (robus)* cu genitivul *roboris*, al cărui sens primordial a fost unul foarte concret, foarte material, anume acela de „lemn tare, lemn de stejar"; „stejar". La Caesar, *naves totae factae ex robore* se traduce prin „corăbii construite în întregime din *lemn de stejar*". Ulterior, termenul a suferit un proces de abstractizare (parţială), ceea ce a permis, la un moment dat, să se vorbească de *robora exercitus* „forţa armatei", printr-o metaforă asemănătoare cu *flos iuventutis* „floarea tinerimii".

Sensul „material" al vechiului *robur (robor)* s-a conservat în cuvîntul francez care îl moşteneşte, anume *rouvre* „stejar mărunt, de şes". Româna nu l-a păstrat pe *robur (robor)*, înlocuindu-l cu un termen împrumutat din limbile slave meridionale: *gîrniţă (gîrneaţă)*, care stă şi la baza unor nume de familie, destul de răspîndite.

ROTULĂ, s. f. 1. (Anat.) Os mic şi rotunjit situat în partea anterioară a genunchiului; patelă. 2. ax rotund.

Ion Vinea, *Lunatecii:* „Fii drăguţ şi dă-mi cu muchia palmei sub *rotulă*, să văd cum stau cu reflexele" (DLR). Iată, pentru variaţie, şi un citat dintr-o traducere (Roger Martin du Gard, *Familia Thibault*): „Piciorul drept, îndoit alene ca o secere, se îngropa în saltea; celălalt, ridicat peste el şi îndoit, scotea în relief [. . .] *rotula de fildeş a genunchiului*" (II, BPT, 1964, p. 200). Complinirea „a genunchiului", la prima vedere: pleonastică, este suportabilă, deoarece termenul nu „localizează" cu destulă fermitate. Sinonime arhaice: *scăfîrlie* şi *tuturigă;* limba populară a izvodit, pentru *rotulă*, o expresie ingenioasă: *oul genunchiului.*

Privit „pe orizontală", *rotulă*, ca atîtea alte neologisme, nu se destăinuie vorbitorului, ci lasă impresia unui cuvînt tehnic, sec şi searbăd. În realitate, dacă ne ostenim să despicăm firea lui intimă, constatăm că lucrurile nu stau chiar aşa. Într-adevăr, la nivelul limbii latine, *rótula* devine analizabil, închizînd în sine o altă metaforă moartă, o imagine pierdută, dar recuperabilă, din fericire, pe calea analizei „verticale", singura în stare să valorifice disponibilităţile expresive obscure ale derivatelor şi compuselor neologice. Cu accentul pe prima silabă, *rótula* este, în latină, un diminutiv al lui *rota* „roată" şi înseamnă „roată mică", „rotiţă".

Pe lîngă *rotiţă*, româna populară şi-a mai confecţionat un diminutiv, anume: *rotilă*, care, în terminologia plugului, denumeşte „fiecare dintre cele două roţi ale cotigii" şi, prin extensie, chiar „cotiga plugului" (DLR). Cu acest înţeles pătrunde cuvîntul în poemul *Plugarii* de Octavian Goga: „Cînd doarme plugul pe *rotile*, / În pacea serilor de toamnă. / La voi co-

Scanned with OKEN Scanner

boară Cosînzeana, / A visurilor voastre doamnă“ (O, I 6). Sufixul *-ilă*, cu ajutorul căruia este derivat *rotilă*, a fost temeinic studiat de Mioara Avram (SMFC, II 149—178).

Din *roată*, cu monoftongarea diftongului *-oa-* părăsit de accent, s-a format verbul *roti*, al cărui gerunziu *rotind* este încadrat de Eminescu în structura unei memorabile imagini din *Călin (file din poveste)*: „Vezi izvoare zdrumicate peste pietre licurind; / [...] Ele sar în bulgări fluizi peste prundul din răstoace / În *cuibar rotind de ape*, peste care luna zace“ (P, II 159). Frumusețea, originalitatea, dinamica acestei expresii eminesciene se vor desluși, probabil, mai pregnant, dacă vom lua în considerare amănuntul, deloc neglijabil, că, într-o redactare anterioară, poetul scrisese *cuibar rotit de ape* (O, I 419, v. 206). Neîmpăcîndu-se cu încremenirea imaginilor *(cuibar rotit de ape, luna zace)*, cășunată de participiul pasiv *rotit* și susținută de „zăcerea“ lunii, poetul îl înlocuiește pe cel dintîi cu gerunziul, activ, *rotind*, care conferă peisajului descris privilegiul mișcării și contrastează izbitor cu „pecetea“ astrului nocturn. Despre aceasta din urmă spune Tudor Arghezi că „ea dă tabloului așternut și pune un punct de răcoare în mișcarea cuibului de ape“ (*Eminescu*, p. 49). Cît despre metafora *cuibar de ape*, o regăsim, neînsoțită de vreun epitet, într-o variantă a sonetului postum *Coborîrea apelor*: „Din munte-aleargă și la șes se plimbă / Colo-n *cuibar de ape* fug să cadă“ (O, V 208). „Cuibar și el un cuvînt căutat și lucrat“, continuă Arghezi să înșire prețioasele sale observații cu privire la amintitul vers din *Călin*. „Instinctiv, relativ la limbă, poetul trebuie să fi scris întîi *cuib* și numai după aceea *cuibar*, dînd versului și ritmul. Inversiunea: *peste care luna zace*, cu verbul la urmă, îi dă versului o putere, absentă din construcția directă. Asta s-ar putea chema stil. Stilul pare să fie meșteșugul de a da cuvintelor duritate, relief, culoare și însuflețire. Versul întreg pare scris pe metal gros. Are ascuțișurile și linia scobită, impusă de materialul în care e săpat...“ (*Eminescu*, pp. 49—50).

Din verbul *roti* se dezvoltă adjectivul „nomen agentis“ *rotitor*, care, sporindu-și cu încă două numărul silabelor la forma articulată a genitivului, devine un „cuvînt lung“, înzestrat cu un randament expresiv superior în următoarele versuri din *Scrisoarea IV* a lui Eminescu: „Stă castelul singuratic, oglindindu-se în lacuri, / Iar în fundul apei clare doarme umbra lui de veacuri; / Se înalță în tăcere dintre rariștea de brazi, / Dînd atîta întuneric *rotitorului talaz*“ (P, III 51). Desfășurarea amplă, parcă tărăgănată, foșnitoare a cuvîntului, pe spațiul a cinci silabe, dobîndește în fragmentul citat, prin raportare la ideea poetică, o pronunțată valoare evocativă. Ochiul este îmbiat să cutreiere mari întinderi de ape, urmărind „rotirea“ talazurilor. Fondul imaginii rămîne același în *Crăiasa din povești*, chiar dacă, lexical, ea se materializează diferit: „Ca să vad-un chip, se uită / Cum *aleargă apa-n cercuri*“ (P, II 104). De altfel, pentru a sugera, și cu mijloace fonetice, nesfîrșirea valurilor mării, Eminescu selectează cuvinte lungi, ca în acest cunoscut emistih din *Scrisoarea I: mișcătoarea mărilor singurătate;* cf., în *Luceafărul; singurătăți / De mișcătoare valuri*.

Moștenit direct din latinește este adjectivul *rotund*, dar, în intercomunicarea obișnuită, vorbitorii nu au sentimentul înrudirii dintre *rotund* și *roată*, că, altfel spus, *rotund* păs-

Scanned with OKEN Scanner

trează imaginea „roții", echivalînd cu „în formă de roată". În latină însă, relația de dependență lingvistică dintre *rotundus* și *rota* era transparentă.

Născocitor iscusit de cuvinte noi, de expresii inedite, Coșbuc iscodește, cu ajutorul adjectivului în discuție, un sinonim frazeologic cu sunet popular pentru „globul pămîntesc": *Nunta Zamfirei* au cinstit-o, cu prezența lor, „Toți craii *multului rotund*" (V, 11).

Prin mijlocirea francezei *(rotonde)*, femininul latinesc *rotonda* a ajuns și la noi: *rotondă* este o „sală, construcție mare, circulară, cu acoperișul sferic, ca o cupolă". Se vorbește adesea despre *Rotonda Ateneului Român*. O admirabilă carte de evocări, semnată de Valeriu Anania, se intitulează *Rotonda plopilor albaștri* (CR, 1983).

RUTĂ, s. f. Drum urmat de un vehicul; linie străbătută de o cale de comunicație între două localități; traseu.

Caracterul profesional al termenului, izul său „tehnic" îl fac inapt pentru operele literare, fapt care explică, dar numai în parte, puținătatea citatelor din dicționare. Însuși DLR nu găsește pentru ilustrarea lui decît această propoziție nominală din presă: *„Ruta* București — Episcopia Bihorului — Varșovia". Istoria cuvîntului devine extrem de interesantă dacă raportăm fr. *route* la etimonul său latin, care este participiul adjectiv feminin al verbului *rumpere* din expresia *(via) rupta* „(drum) *rupt*", adică „tăiat, croit". Merită toată atenția faptul că expresia latinească își trimite ecouri la Eminescu, în descrierea bătăliei de la Rovine, din *Scrisoarea III:* „Durduind soseau călării ca un zid înalt de suliți. / Printre cetele păgîne trec *rupîndu-și* large *uliți* . . .".

Uliță ruptă amintește îndeaproape de sintagma latinească *via rupta,* din cadrul căreia participiul-adjectiv *rupta* s-a desprins, asumîndu-și și sarcina semantică a substantivului pe care îl determinase *(via).*

Substantivul *rută* se regăsește în structura lingvistică a altui neologism, în speță: verbul *deruta* (fr. *dérouter,* format din *dé-* și *route*), pe care dicționarele noastre îl definesc în chipul următor: „a face pe cineva să se încurce, să se zăpăcească, astfel încît să nu mai știe ce să facă, încotro s-o apuce"; „a dezorienta, a zăpăci" (DEX). Datorită divergenței semantice, datorită saltului în abstract realizat în urma derivării, verbul *deruta* nu mai este simțit de vorbitori ca fiind înrudit cu *rută.* Nici *deruta,* nici derivatele sale *(derutat, derutant)* nu sînt reprezentate corespunzător în dicționare. Acest neajuns nu ne împiedică să coborîm la nivelul semnificațiilor concrete, reconstituind astfel „imaginea" care zace în firea intimă a derivatului *deruta.*

Scanned with OKEN Scanner

S

SAGACE, adj. Perspicace.

DLR adaugă un citat din Gala Galaction: „Amfitrionul, *sagace* cunoscător de oameni, [...] privea curios pe cel ce mă adusese". Întrebuințat cu privire la activitățile și manifestările intelectuale, cuvîntul își nuanțează înțelesul, semnificînd „care exprimă, care dovedește perspicacitate". Tudor Vianu, într-un articol despre versiunea coșbuciană a *Divinei Comedii:* „Iată dar cum lectura lui Dante presupune în orice moment stăpînirea contextelor mai largi și cum ea cere sau formează deprinderea unei lecturi atente și *sagace*" (LUC, 599). Alături de *sagace* adj. există *sagacitate* s. f., definibil prin „perspicacitate". Tudor Arghezi, *Lina:* „Cel ce iscălea Spectator dispunea de încrederea [...] oamenilor de Stat și de o impertinență apreciată ca o *sagacitate* intelectuală" (p. 41).

Etichetați, în dicționarele noastre, drept „livrești", datorită, poate, și numeroaselor sinonime (v. DS, sub verbis), *sagace* și *sagacitate* prezintă, totuși, față de acestea, o anumită notă individualizatoare, pe care îndepărtata și interesanta lor obîrșie o accentuează.

Într-adevăr, spre deosebire de formele romanice (rom. *sagace,* fr. *sagace* etc.), lat. *sagax, sagacis* „cu miros fin, cu simțurile fine": „ager, iscusit, subtil" este analizabil, ca derivat al verbului *sagire* „a avea mirosul fin, a adulmeca". La rîndul lui, acesta din urmă pornește din *saga* s. f. „vrăjitoare"! În latina clasică, *sagire* este întărit cu prefixul *prae-: praesagire* „a prezice", „a presimți", cum se întîmplă, de altfel, și cu *saga: praesaga* (și *praesagus* adj.) „care prezice, prezicător", dar și „care presimte". Vergilius: *praesaga mali mens* „cuget care presimte nenorocirea".

Perspicace — prin care se definește *sagace* — are o structură oarecum asemănătoare, fiind derivat, cu același sufix *-ac-,* din tema verbală *perspic-* a vb. *perspicere* „a privi intens, străbătător", derivat din *specio* „privesc" cu prefixul *per-,* avînd, de astă dată, valoare intensivă. Prin urmare, lat. *perspicax* înseamnă „care privește pătrunzător, scrutător", fiind oricînd susceptibil de a dezvolta sensuri și nuanțe abstracte figurative.

SARCASM, s. n. Ironie aspră, mușcătoare; vorbă, expresie sarcastică, usturătoare.

Identificabil încă din prima jumătate a secolului trecut, neologismul se rotunjește și se înmlădiază în planul semantic abia în limbajul critic al veacului nostru. Iată cum comen-

Scanned with OKEN Scanner

tează Tudor Vianu, în *Arta prozatorilor români* (Editura Contemporană, 1941), un citat din I. Heliade Rădulescu: „Scriitorul care știe să vestejească și să blesteme cu un *sarcasm neîmblînzit*, se pricepe să și adore, deși Dumnezeul căruia i se adresează rugăciunea sa este mai degrabă unul în care mînia răzbunătoare este oricum mai puternică decît dragostea și iertarea“ (pp. 28—29).

De o răspîndire parcă și mai largă se bucură adjectivul corespunzător. Îl aflăm, între alții, la Bacovia, către sfîrșitul poemului *Finis*, situat la final de vers și rimînd cu alt neologism: „Departe, în cetate, viața tropota... / O, simțurile-mi toate se enervau fantastic... / Dar în lugubrul sălii pufneau în *rîs sarcastic* / Și Poe, și Baudelaire, și Rollinat“ (O, 42).

Bineînțeles, adjectivul poate fi întrebuințat și cu valoare adverbială. Camil Petrescu: „Rînjind *sarcastic*, sub mustața întărîtată, Ladima îi puse mîna pe umăr“ (DLR).

Dincolo de limbile moderne și chiar de latină, trebuie să ne adresăm limbii eline pentru a ne dumeri asupra structurii cuvîntului, care trimite către verbul *sarkázein* „a mușca din carne“, derivat, la rîndul lui, din rădăcina *sark-*, identificabilă în alcătuirea substantivului *sarx*, cu genitivul *sarkós* „carne“. Ca să „mușți“ din carne, trebuie să ai dinți... puternici, așa încît ceea ce s-a reținut, înainte de abstractizare, a fost ideea de „mușcătură (violentă, agresivă)“.

Rădăcina *sark- (sarc-)* se regăsește, ca element de compunere savantă, în structura lingvistică a altor neologisme, dintre care se cade a-l aminti pe *sarcofag* „sicriu monumental din antichitate, executat din materiale durabile (piatră, bronz, marmură etc.), adesea ornamentat“. Lucian Blaga. *Cimitirul roman:* „Ai vedea un Drum, / care se duce, se tot duce în peisaj, / piatră cu piatră potrivind, / un drum flancat, de-a stînga și de-a dreapta, / de *sarcofage*, urne, mauzolee, / păstrînd cenușă, oseminte-adăpostind. / [...] Cei ce la umbra chiparoșilor / în *sarcofage* dorm ascultă sunetul / de scuturi și de lănci, marșul cohortelor“ (O, II 197—198). „Imaginea“ pe care o stîrnește *sarcofag* este... sinistră, căci termenul este decompozabil în *sarc-* și *fag-*, semnificînd „mîncător de carne“. Rădăcina *fag-* din verbul *fágein* „a mînca“ se redescoperă în structura altor „compuse savante“, cum sînt *antropofag, esofag, ihtiofag* etc.

Corespondentul, tot „compus“, al lui *sarcofag* este, format cu elemente latinești, *carnivor!* Rădăcina *vor-* revine în verbul neologic *devora* (lat. *devoro*, cu *de-* intensiv).

Ca prim element de compunere, *sarc-* participă la structurarea unui număr destul de mare de termeni tehnico-științifici, lesne de găsit în DN.

SOS, s. n. Preparat culinar lichid sau vâscos (de obicei condimentat) cu care se pregătesc sau cu care se servesc unele mâncăruri.

Neologismul — împrumutat din franceză *(sauce)* — pare să fi fost bine instalat în lexicul limbii noastre către jumătatea veacului trecut, căci la 1841 apare la Iași culegerea celor *200 rețete cercate de bucate, prăjituri și alte trebi gospodărești*, întocmită de M. Kogălniceanu și C. Negruzzi, în cuprinsul căreia „sosurile“ sînt bine reprezentate. Iată una din aceste „rețete“, intitulată *Sos de smîntînă, pentru vînat:* „Cînd a fi vînatul pe jumătate fript, să iei o litră de făină și o litră de smîntînă acră, să le mestici bine. Apoi ungi friptura cu *sosul* acesta, să o mîntui de fript. Apoi celalt *sos*, cît rămîne,

Scanned with OKEN Scanner

îi pune puțină coajă de alămîie, și puțin cimbru și-l fierbi puțin. De va fi prea subțire, să pui o lingură de făină să se rumenească, apoi o toarnă peste friptură. Și puțin pune și capere înuntru, în *sosul acesta*" (Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1973, p. 86).

Numeroase atestări ale termenului aflăm în savurosul volum *Gastronomice* al lui Al. O. Teodoreanu (Editura pentru turism, 1973). Păstorel propune, de pildă, o rețetă pentru *Limbă rasol cu sos:* „După ce a fiert astfel, scurge limba de zamă, despic-o în lung, fără s-o desparți, și pune-o pe un talger cu *sos de ciuperci* tocate. Dacă nu ai *sos* de ciuperci, strecoară fiertura prin sită, pune într-o tingire puțin unt și o lingură de făină de cartofi [...] și fă un *sos* galben pe care îl amesteci cu acea fiertură strecurată și lasă să scadă, mai adăugînd puțină frunză de păstîrnac, cîteva ciuperci, pătrunjel, castraveciori în oțet, totul hăcuit subțirel" (p. 167).

Cuvîntul reapare, la final de vers, într-unul din cele mai atingătoare *Cîntece de lume* ale lui Miron Radu Paraschivescu, *Tristă e viața de mort:* „Alții au la-nmormîntare / Cîte-un praznic serios, / Cu prescure și mîncare, / Cu pilaf și *crap cu sos;* / Și mai au pe lîngă ei / Damigene două-trei, / Ca să-și toarne în pahare / Din vinațul sîngeriu. / Mă gîndesc, ce rău mi-ar pare / Chiar atunci să nu mai fiu! . . . / Ei să toarne rînduri-rînduri, / Și io-n pardisiu de scînduri . . ."

Ar fi păcat să nu adăugăm o frîntură dintr-o *Elegie* a lui Emil Brumaru, reprodusă de Mircea Zaciu în a sa *Prefață* la volumul *200 rețete cercate* . . . (p. 18): „O, vechi și dragi bucătării de vară, / Simt iar în gură gust suav de-amiază / Și în tristețea care mă-nconjoară / Din nou copilăria mea visează: / Ienibahar, piper prăjit pe plită, / Pești groși ce-au adormit în *sos cu lapte* / Curcani păstrați în zeama lor o noapte / Spre o delicatețe infinită, / Ciuperci cît canapeaua, în dantele, / Icre cu bob bălos, ce ochiu-și cască, / Aluaturi tapisate crescînd grele, / Într-o dobitocie îngerească, / Moi miezuri de ficați în butoiașe / De ou de melc, înlăcrimate dulce, / Mujdeiuri ireale, șunci gingașe / Cînd sufletu-n mușchi vrea să se culce, / Și-n ceainice vădindu-și eminența / Prin fast de irizări și toarte fine / Ceaiuri scăzute pînă la esența / Trandafirie-a lucrului în sine".

Nici *sos,* nici fr. *sauce* nu spun nimic vorbitorilor. Dar lat. *(res) salsa* — de unde, potrivit legilor fonetice ale francezei, *sauce* provine — spune ceva, căci expresia subliniată înseamnă „(lucru) *sărat*". „Familia" fr. *sauce* se lărgește cu *saucisse* „cîrnat" și *saucisson* „mezel", dar și cu *saucière,* pe care l-am împrumutat și noi: *sosieră* „vas în care se servește *sosul* la masă". De altfel, numărul derivatelor franceze cu sufixul *-ière* (rom. *-ieră*) este destul de mare: *bombonieră, butonieră, compotieră, garsonieră, jambieră, jartieră, pudrieră* etc., etc. Cum în unele din aceste formații sufixul se lasă analizat, el a putut deveni productiv, realizînd formații de la cuvinte din fondul vechi, stabil al vocabularului: *burtieră, scrumieră, șerbetieră.* Dacă *burtă* nu are o etimologie sigură (DEX), *șerbet* este un turcism, iar *scrum* aparține fondului preroman, autohton.

Scanned with OKEN Scanner

Ş

ŞANSĂ, s. f. Posibilitate de reuşită; noroc...

Alături de *noroc,* printre sinonimele lui *şansă* se rînduieşte ţigănismul *baftă,* termen familiar şi argotic. Urarea, de un pitoresc cam crud, *baftă grasă* îi însoţeşte, adesea, pe studenţi şi pe elevi în sesiune. Colorat, de obicei, cu tinctura invidiei, adjectivul *băftos* îi corespunde, în registrul „logic", lui *norocos,* dar nu este înregistrat în dicţionare. Sinonim parţial cu *baftă* poate să fie considerat şi slavonismul învechit *(s)trişte,* cu condiţia ca el să fie însoţit de determinantul *bună,* căci altfel are sens neutru, însemnînd „soartă" (favorabilă sau nefavorabilă"; v. Densuşianu, ILR, II 338). *Strişte* s-a păstrat doar în derivatul, opac pentru nespecialişti, *restrişte (răstrişte)* „vreme grea, de cumpănă, de încercări". Sadoveanu: „În acele vremi de *restrişte,* singurul cheag care ţinea pe bătrîni erau limba şi credinţa" (*Poezia populară,* în O, XIX 243). Evident, *răstrişte,* format cu prefixul *răs-* intensiv, porneşte de la înţelesul „negativ" al lui *trişte,* aşadar „soartă rea, nefavorabilă".

Din punct de vedere morfologic, e de menţionat faptul că *şansă* are, în veacul trecut, un dublet neutru *şans,* cu pluralul *şansuri,* pe care DLR îl ilustrează cu un citat din Kogălniceanu: „Eşti mai tînăr decît mine şi prin urmare ai mai multe *şansuri* să vezi acele zile fericite". Singularul *şans* este atestat la Negruzzi: „Dacă eram mai cu luare aminte la mersul sorţii şi urmam *şansul* din împotrivă, acum aş avea un milion" (DLR). Ulterior, s-a impus însă forma feminină: „*Şansa* este totdeauna de partea celor care apără o cauză mare" (Camil Petrescu, în DLR).

Deosebit interes prezintă evoluţia fonetico-semantică a cuvîntului, de la pragul dintîi, al latinei, pînă în franceza actuală. Căci, potrivit legilor fonetice ale acestei limbi, *chance* (rostit: *şans,* pronunţie care explică încadrarea neologismului printre neutrele româneşti) provine din lat. *cadentia* însemnînd „cădere", iar prin restricţie, „cădere (favorabilă) a zarurilor, la jocurile de noroc"!

Să reţinem, prin urmare, deocamdată, că *şansă* şi *cadenţă* sînt, în perspectivă istorică, două neologisme strîns înrudite, numai că primul ne-a parvenit prin franceză, iar al doilea, direct din latină. În ciuda divergenţelor semantice care le dezbină, ele sînt reductibile, în ultimă analiză, la aceeaşi străveche rădăcină *cad-,* pe care o regăsim în verbul latinesc al „căderii": *cadere,* cu per-

Scanned with OKEN Scanner

fectul *cecidi* și cu supinul *casum*. În franceză însă, *chance* a fost moștenit din lat. *cadentia*, iar *cadençe* reprezintă „dubletul" împrumutat al celui dintîi.

În limbajul poetic românesc *cadență* intră în sinonimie cu *ritm*, iar expresia adverbială *în cadență* înseamnă „ritmic" în următoarele cunoscute versuri ale lui Grigore Alexandrescu din poemul *Umbra lui Mircea*. *La Cozia:* „Ale turnurilor umbre peste unde stau culcate; / Către țărmul dimpotrivă se întind, se prelungesc, / Șale valurilor mîndre generații spumegate / Zidul vechi al mănăstirei *în cadență* îl izbesc" (O, I 71). *Cadență*, verbul *cadență* și infinitivul lung, devenit substantiv, *cadențare*, sînt termeni recurenți la un poet care trăiește pînă la identificare obsesia și nălucirile ritmului, cum este Nicolae Labiș. Faimoasa lui căprioară „Stă-n iarbă și ascultă. Și pămîntul / Parcă răsuflă în *cadențe vii*. / Inima ei s-aude cum pulsează / Sau bate-o altă inimă sub glii?" (PI, 114). Este remarcabilă, în această frumoasă strofă, convergența și solidaritatea stilistică a termenilor exprimînd sau sugerînd ritmurile lumii *(cadențe, inima, pulsează, bate, inimă)*. „Iar liniștea, în *cadențare fină*, / S-a mlădiat smerită peste burg" (PI, 189); „Saltă *cadențat* / Fire moi și galbene de soare" (PI, 200); „Și-or să mi se stingă *pașii cadențați* / În nisip..." (PI, 206).

Pentru că o oarecare „amiciție semantică" există între *șansă* — de unde a pornit discuția și unde ea tinde să se întoarcă — pe de o parte, și *hazard*, pe de alta, cade-se să lămurim, cu ajutorul altora (Graur, DCC, s. v.), și obîrșia acestuia din urmă. *Hazard* „soartă", „destin", dar și „întîmplare (neprevăzută)", ajuns la noi prin franceză, este un cuvînt arab *(az-zahr)*, *însemnînd* „joc cu zaruri". *Hazard* și *zar* sînt, prin urmare, și ele înrudite, avînd, ambele, aceeași ultimă sorginte arabă, dar ne-au ajuns pe căi cu totul diferite: cel dintîi, împrumutat din franceză *(hazard)*, iar al doilea, din turcă, mai ales ca termen „profesional" al... tablagiilor. *Table* „joc de noroc..." reprezintă un „balcanism", cu corespondente atît în turcă *(tavla)* cît și în neogreacă *(tavli)*.

ȘEF, s. m. Persoană care se găsește în fruntea unei instituții, a unei organizații, a unei armate etc.; conducător, cap, căpetenie.

Cuvîntul a pătruns atît de adînc în uz, încît vorbitorii nu-l mai simt ca „neologism". Va fi contribuit, la aceasta, și omofonia parțială cu „turcismul", mai vechi și mai... familiar, *chef*, cu care *șef* și rimează, nu o dată, în versurile lui Tudor Arghezi, *Cuconu Alecu* (S, III 123): „Bărbat de mare vază la centru și la *șef*, / El guvernează, neică, energic, după *chef*...". Tot Arghezi, *Foaie verde la Paris* (S, IV 259): „Oratorul de la *chef* / Părea să fi fost un *șef*".

Aceeași omofonie — căreia ar trebui să-i spunem „aproape totală", mai curînd decît „parțială" — cu turcismul *chef* explică, măcar în parte, tenta extrem de familiară pe care a dobîndit-o *șef* mai ales în formele, uneori de-a dreptul condescendente, de vocativ: *Șefule!*, *Șefu'!* Iată și un citat din Sadoveanu, *Ostrovul lupilor* (O, XVI 18): „Prietenul meu Panaite a rîs: — Așa? Atunci află, *șefule*, că eu sînt acel Panaite Cîmpanu".

Imaginea transpare atunci cînd ne dăm seama că, în franceză, *chef* este moștenitorul legitim al latinescului *caput* „cap". Prin urmare, franceza a reținut, pentru conceptul „șef", unul din sensurile figurative ale lat.

Scanned with OKEN Scanner

caput, preferînd, pentru conceptul „cap", pe *tête*, din lat. pop. *testa* (cf. rom. *țeastă!*). De altfel, pe teren românesc, *cap* a dezvoltat și sensul figurativ de „fruntaș", intrînd în sinonimie parțială cu *șef*, dar și cu *căpetenie*. Al. Davila, *Vlaicu vodă:* „Să lovim azi numai *capul:* ceata, fără *capul său*, / Se va-mprăștia și-n urmă i-om lovi pe toți de-a rîndul . . ." (DL).

Semnificativ este că ambii termeni — atît *șef* cît și *cap* — pot participa la structurarea aceleiași expresii: *șef (cap) de familie*. În asemenea situații, *cap*, masculin, face pluralul *capi*, așa încît vorbim de Horia, Cloșca și Crișan ca de *capii* răscoalei țărănești din 1784.

Ar mai trebui adăugat, în legătură cu totala încadrare a lui *șef* în lexicul românesc, și faptul că neologismul a devenit productiv, asigurîndu-și derivatul, foarte răspîndit, *șefie*. Caragiale, în DLR: „I-au scurtat drumul la *șefie* cu zece ani, ba poate i-au dat *șefia*, la care nici el nu spera".

ȘENILĂ, s. f. Fiecare dintre cele două benzi (alcătuite din plăci de metal articulate) care se înfășoară peste roțile situate pe aceeași parte a unui vehicul, pentru a se obține o suprafață mai mare de contact cu terenul în timpul deplasării vehiculului asigurându-se, totodată, depășirea cu succes a unor obstacole.

Titus Popovici, *Străinul:* „Detașamentele de tancuri Tiger și Ferdinand își făcuseră apariția și călăreții lansați împotriva lor au fost călcați sub *șenile*" (p. 367). Cuvîntul denumește un obiect care constituie o invenție tehnică a veacului nostru, întrebuințarea lui fiind legată aproape exclusiv de deplasarea tancurilor și a tractoarelor. Dar fr. *chenille*, modelul rom. *șenilă*, are o istorie dintre cele mai curioase, căci sensul lui dintîi este acela de „omidă", adică de „larvă a fluturilor, cu corpul alungit în formă de inele". Distanța care separă cele două „obiecte" unite de acolada aceluiași termen pare foarte mare, dar nu de nestrăbătut pentru puterea asociativă a fanteziei vorbitorilor, întemeiată, însă, pe o observare atentă și o percepere „poetică" a realităților lumii. Mai curios, încă, este faptul că, la rîndul său, fr. *chenille* se dovedește urmașul lat. **canicula* „cățelușă", derivat diminutival din *canis*. „Capul" viermelui — dacă putem spune așa — va fi amintit, printr-o asociere foarte cutezătoare, pe acela al unui cîine mic. Pe de altă parte, *Canicula* se ivește și în astronomie, ca sinonim al stelei *Sirius* aparținînd constelației . . . Cîinelui și vestind arșița toiului verii, altfel spus, căldurile . . . *caniculare!* D. Anghel și Șt. O. Iosif, *Caleidoscopul lui A. Mirea:* „Și precum Moise altădată porni cătînd pe Iehova, / Prin *arșița caniculară*, semnîndu-și pașii pe asfalt, / Porni din nou martirul nostru de la un cap la celălalt, / Cutreierînd tot Bucureștii . . ." (S, I 215).

Canicula face o bogată, variată și expresivă serie de sinonime cu termeni vechi, populari sau regionali: *arșiță, dogoare, pripeală, vipie, zăduf*.

ȘEPTEL, s. n. Numărul total al animalelor domestice dintr-o gospodărie, regiune, țară.

Cuvîntul revine adesea în presă, în reportaje, de unde își extrag și dicționarele exemplele. Se vorbește insistent despre *șeptelul de vite* sau, cu sens restrîns, *de ovine, porcine* etc. Dicționarele dau ca etimon fr. *cheptel*, care, la rîndu-i, reprezintă, modificat potrivit legilor fonetice ale francezei, lat. *capitale*, forma de ge-

Scanned with OKEN Scanner

nul neutru, ajunsă substantiv, a adjectivului cu două terminații *capitalis, -e*, cu sensul „partea *capitală*, partea cea mai importantă (a unei avuții)". Imaginea nu poate fi surprinsă decît după ce recunoaștem, în adj. *capitalis, capitale*, un derivat din *caput, capitis* „cap", mai exact, din tema *capit-*, căruia i se adaugă sufixul adjectival, foarte productiv, *-alis*. Evoluția semantică nu întîrzie să ni se învedereze, dacă ne gîndim că tocmai „capul" constituie centrul *vital* al ființei umane. De altfel, neologismul nostru *capital* are un sens aproape fizic în expresia *pedeapsă capitală*, dar unul foarte abstract (sinonim cu „esențial, fundamental") în titlul cărții lui G. Ivănescu *Problemele capitale ale vechii române literare* (Iași, 1947). O ușoară regresiune către concret se înregistrează în expresia curentă *reparație capitală*, întrebuințată mai ales la plural. În limbajul meșterilor tipografi, *capitalele* sînt literele „mari".

Devenită substantiv, forma de feminin *capitală* ajunge sinonim pentru „oraș de reședință a organelor puterii de stat". Caragiale în DL: „Se hotărăsc a veni în *capitală* numai de hatîrul fiului și nepoțelului lor".

Scanned with OKEN Scanner

T

TERGIVERSA, vb. I. intr. A amîna, a tărăgăna, a întârzia rezolvarea unei chestiuni, a unei situații etc.

În ciuda răspîndirii sale largi, nu totdeauna corecte (v. Graur, C, 70), verbul *tergiversa* și „derivatele" sale (*tergiversare* și *tergiversație*) sînt deficitar tratate în dicționare. Pentru *tergiversa*, de exemplu, DLR apelează la un singur citat, din G. Ibrăileanu: „*A tergiversat* cu aceste principii, n-a fost conștient și cu hotărîre împotriva lor".

În franceză, unde *tergiverser* este aproape banal, el a fost împrumutat din lat. *tergiversari*, care — tocmai aici rezidă, pentru noi, interesul problemei — este ușor analizabil, fiind compus din *tergum* „spate" și *versari (versare)* „a întoarce". Prin urmare, așa cum arată însăși alcătuirea lingvistică a compusului, cel puțin la început, *tergiversari* face imagine, echivalînd cu „a întoarce spatele". Dar sensurile și nuanțele abstracte fuseseră cîștigate de cuvînt încă din latina clasică, verbul ivindu-se, nu o dată, la Cicero cu această zestre semantică: *quid tergiversamur nec fatemur* „de ce *ne codim* și nu mărturisim".

Cît despre componentele . . . compusului, cel dintîi, *tergum*, nu s-a păstrat în limbile romanice, fiind înlocuit cu sinonimul parțial popular *dorsum* (rom. *dos*). Tema *vers-* din *versari* (derivat, la rîndu-i, din *verto* „a întoarce") o regăsim într-o sumedenie de neologisme, deosebirile de sens fiind cășunate de jocul prefixelor: *vers, invers, pervers; aversă, traversă; adversar, adversitate; conversa; inversa; traversa* etc., etc. În schimb, verbele *vărsa* și *revărsa* sînt, ambele, vechi: primul, moștenit din latină, al doilea, făcut la noi.

Tergiversa sporește cu încă un neologism o serie sinonimică destul de bogată, din care nu lipsește *tărăgăna (tărăgăni)*, dezvoltat, probabil, din *trage*, cum pare a dovedi varianta veche și populară *trăgăna*. Eminescu, *Mușatin și codrul:* „Și cînd prinde a cînta / Codru-ncepe-a răsuna, / Doina cînd o *tragănă*, / Frunza toată-o leagănă, / Că o cîntă *trăgănat*, / Codrului de legănat" (O, VI 99). Citatul arată învederat capacitatea de mlădiere contextuală a cuvîntului vechi și, dimpotrivă, „sărăcia" semantică a neologismului *(tergiversa)*, a cărui prezență într-un asemenea „mediu" ar fi ridicolă.

Alt sinonim vrednic de atenție este *pregeta*. G. Călinescu, *Scrinul negru:* „Ca să nu plătească decît intrarea cumpărătorilor (taxa pentru vînzători fiind mai mare), Costică Prejbeanu

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

își punea marfa pe dînsul. Cînd unui client îi convenea haina, *nu pregeta* s-o scoată de pe el și s-o ofere" (O, VII 19). *Pregeta* prezintă interes și din punct de vedere etimologic, căci presupune, ca etimon, un verb latinesc reconstruit **pigritare*, derivat posibil din rădăcina *pigr-* (din *pigritia* „lene" și din *piger, pigra* „leneș")! *Pregeta* și derivatul său regresiv *preget*, folosit mai ales în locuțiunea adverbială *fără preget*, sînt simțiți ca termeni poetici, dovadă ivirea lor repetată în versurile lui V. Voiculescu. *Ostrov încins de ape:* „El, petecul de tină, abia-nălțat de-un deget / Peste robia apei ce-l sapă să-l dărame, / E pisc ajuns și culme țintită *fără preget*, / Solie spre viață din scoarța humei mamă" (P, I 171); *Cea fără umbră:* „Era o dulce luptă *fără preget*" (P, II 237).

Rima *(fără) preget-deget* devine aproape obligatorie. O reîntîlnim la G. Topîrceanu, în *Catrene:* „Zici că la război, iubito, / Vii cu mine *fără preget* . . . / O, dar cum plîngeai asară, / Cînd te-ai înțepat la *deget!*" (S, I 34); dar și la Tudor Arghezi, *În deșert:* „Mărgelelor din ghimpi și spini nu *preget* / Să le adaog o mărgea din *deget*" (S, III 202).

Sunetul distinct al verbului îl recomandă unor poeți rafinați, cum sînt Al. Macedonski și Ion Barbu. Cel dintîi îl introduce în finalul poemului *Noaptea de mai:* „Și zise dealului să cînte, și dealul *nu* mai *pregetă* (O, II 60); iar al doilea, în strofa ultimă din *Driada:* „Orbit, plecat minunii, mi-am spus: Să nu mai *pregeți:* / El numai pentru tine și-a pus un alb veștmînt. / Zorește spre belșugul miresmei și *alege-ți*. / Pat neted în plocadul de ierburi și pămînt" (P, 42).

Din același lanț sinonimic face parte vechiul verb reflexiv *a (se) codi*. Creangă, *Soacra cu trei nurori:* „Cele două nurori, văzînd pe cea mai tînără *codindu-se* la treabă, îi zic: — Da' *nu te* tot *codi*, că mămuca ne vede" (O, 13). La Eminescu însă, în *Cugetările sărmanului Dionis*, verbul este întrebuințat la diateza activă: „Iată pe mînă cum *codește*-un negru purec" (P, I 215).

Judecat istoric, cuvîntul devine interesant grație detaliului pitoresc că este derivat din *coadă*, iar sensul dintîi trebuie să fi fost „a se da înapoi", „a se trage la coadă" (DA). În limbajul păstoresc, *codi*, activ, înseamnă însă „a tunde lîna (oii) de pe lîngă coadă". DA ilustrează acest înțeles străvechi cu un citat popular remarcabil: „Oi dalbe-or porni, / Prin gură de vale, / Prin flori de-ale tale, / Frunțea le-or frunti, / *Coada* le-*or codi*".

Foarte apropiat, ca sens, de *tergiversa* este vechiul *șovăi*, notabil atît prin polisemie (v. DLR) cît și prin numărul mare al derivatelor: *șovăială, șovăielnic, șovăire, șovăit, șovăitor, șovăitură* etc.

Dintre sinonimele neologice merită o mențiune franțuzismul *trena (traîner)*, care sună pretențios și snob, dar este foarte „acasă" la G. Călinescu, chiar în stratul narativ al romanului *Scrinul negru:* „Procesele succesorale *trenează* în general, și ce e în mînă nu-i minciună" (O, VII 201). Alt verb de împrumut, *temporiza* (fr. *temporiser*), ca și derivatul românesc *temporizare* s-au specializat, în ultimele decenii, ca termeni profesionali ai limbajului sportiv. S-a vorbit mult despre „tehnica temporizării" în fotbal, menită să macine, prin joc lent și prudent, forțele ofensive ale adversarului.

TIRBUȘON, s. n. Dispozitiv în formă de spirală, prevăzut cu un mîner, folosit pentru a scoate dopurile de la sticlă.

Cezar Petrescu, *Întunecare:* „Ca întotdeauna, Vanea, soldatul, uitase

să strămute dintr-o tunică într-alta toate instrumentele nichelate care alcătuiau trusa de concentrare a domnului comandant: lanterna electrică, cuțitul de desfăcut cutii de conserve, pedometrul, *tirbușonul*, bricheta cu benzină . . .“ (I 3—4). Locuțiunea adverbială *în tirbușon* „în spirală“ este folosită glumeț de același prozator: „Purta un costum [. . .] cu pantalonii răsuciți *în tirbușon*“ (DLR).

Neologismul este analizabil în franceză, de unde provine. Într-adevăr, *tire-bouchon*, așa cum o dovedește și aspectul grafic al cuvîntului, este compus din *tire* (pers. a III-a a verbului *tirer* „a trage“) și *bouchon* „dop“. El face, așadar, imagine și poate fi tălmăcit, literal și șugubăț, prin „trage-dop“. Noi avem numeroase asemenea formații, una mai expresivă decît celelalte, cum sînt: *linge-blide, pierde-vară, Sfarmă-piatră, tîrîie-brîu, zgîrie-brînză* ș.a.m.d. Atît *tirer* cît și *bouchon*, din limba franceză, sînt destul de bine reprezentate în lexicul nostru neologic, prin *tir* „tragere cu o armă de foc, tragere la țintă“ și prin termenul tehnic *bușon* (pl. *bușoane*), denumind un dop special, „cu ghivent“, dar și mărgelele de ceară secretate în urechi, care blochează auzul. Nu va fi, poate, lipsit de interes să amintim că, din *dop*, româna și-a derivat verbul *îndopa*, pe care vorbitorii nu-l mai leagă de etimonul său, pierzînd astfel imaginea ce stă la baza derivatului verbal. În literatură, mai precis: în poezie, substantivul *dop* a intrat o dată cu Cicerone Theodorescu, care, pe urmele lui Macedonski, i-a închinat *Rondelul dopului isteț:* „Plutind ușor, istețul dop / Se vrea mereu la suprafață . . . / Filozofia lui măreață / Durează, cred, de la potop. // «Ca să răzbați mai iute-n viață / Nu trebuie să fii Esop . . .» / Plutind ușor, istețul dop / Se vrea mereu la suprafață . . . / Și fie-n zeamă de dulceață, / În apă simplă sau sirop, / Lin, fără caznă, filantrop / «Fă tot ca mine» . . . te învață // Plutind ușor, istețul dop“ (*Versuri alese*, I, ESPLA, 1955, 220—221).

Alți reprezentanți ai fr. *tirer* „a trage“ — pornind, însă, de la sensuri mai nuanțate — sînt, în limbajul editorial, *tiraj* (fr. *tirage*), iar în cel retoric, *tiradă* (fr. *tirade*): „*Tirajul* scăzuse ca apele unei viroage în luna lui cuptor“ (Vinea, L, I 120); „Și-n mintea ta înfierbîntată / Te vezi deodată orator, / Înflăcărat rostești *tirade*, / Pornești mulțimea după tine. / Se-nalță mii de baricade / Și cad palatele-n ruine“ (Topîrceanu, OA, 51).

Înainte ca neologismul *tirbușon* să fi pătruns la noi și să fi devenit uzual, româna dispunea — și dispune încă — de pitorești sinonime populare sau regionale pentru cuvîntul nou. Astfel, pe lîngă alte numeroase înțelesuri, mult mai răspîndite, derivatul *trăgaci* îl are, prin munții Apuseni, și pe acela de „tirbușon“ (v. DLR, s. v.). *Trăgaci* este derivat din verbul *trage* cu sufixul, nu prea productiv, *-aci*, care, de obicei, se anină temelor nominale, mai rar celor verbale: *stîngaci*, de pildă, provine din *(mîna) stîngă* + *-aci*, iar antonimul său ar trebui să fie (și chiar este, dar cu întrebuințare rarisimă) . . . *dreptaci!*

Celor două sinonime discutate pînă acum, *tirbușon* și *trăgaci*, li se adaugă un al treilea, pe care nu-l aflăm în dicționarele noastre, nici măcar în DI: *destupuș*, derivat din verbul *destupa* cu sufixul *-uș*, care, de astă dată, formează un „nomen agentis“, după modelul lui *bătăuș, ducăuș* (Blaga), *jucăuș*, cîteșitrele derivate, ca și *destupuș*, de la teme

Scanned with OKEN Scanner

verbale. *Destupuș* poate fi gîndit ca un antonim parțial și sui-generis pentru... *astupuș*, pe care Hasdeu îl înregistrează, însoțindu-l cu următoarea definiție: „Dop de lemn, mototol de cîrpe, cocoloș de hîrtie cu care se astupă ceva“ (HEM, s. v.). Într-un mediu familial am auzit pluralul *astupușe*, întrebuințat de doi bătrîni nevoiași și suferinzi de insomnie pentru a denumi „dopurile“ confecționate ad-hoc cu care ei își înfundau urechile ca să împuțineze, în ceasurile hărăzite odihnei, zgomotele străzii.

Formațiile compuse de tipul *tire-bouchon* sînt extrem de frecvente în limba franceză. Iată cîteva, dar numai dintre cele în compunerea cărora intră, ca prim element, verbul *tire* „(care) trage“: *tire-bonde* „unealta cu care se scoate vrana de la butoi“, *tire-botte* „trăgătoare de cizmă“, *tire-braise* „unealtă de scos jăraticul (la brutării)“, *tire-clou* „unealtă de scos cuie“, *tire-feu* „instrument pentru aprins încărcătura unui tun“, *tire-laine* „hoț de buzunare“, *tire-ligne* „compas pentru tras linii duble“.

Scanned with OKEN Scanner

u

ULTRAJ, s. n. Insultă (gravă) adusă unui reprezentant al autorității publice aflat în exercitarea funcțiunii.

Specializat în domeniul științelor juridice, ca termen profesional, *ultraj* este minuțios definit în DER, IV, s. v. Dar, prin extensie, el ajunge sinonim cu „ofensă, insultă la adresa cuiva, jignire". Forma actuală, terminată în *-aj*, s-a fixat abia în ultimele decenii, căci la scriitorii veacului al XIX-lea domină cu autoritate varianta învechită *ultragiu* (cf. it. *oltraggio*), cu două forme de plural: *ultragii* și *ultraje*. I. Heliade-Rădulescu, *Areopagiul bestielor:* „Și vulpea, cea isteață, / A lupului trecute le da de tot pe față; / Ci de trecutul vulpei și lupul se înhață. / Ajunseră, în fine, a-și arunca în nas, / Pe tîrnuit, pe ras, / *Ultrage* foarte grele" (O, I 224).

Rom. *ultraj* are ca modele fr. *outrage* și it. *oltraggio*. Silaba lui inițială *(ul-)* a fost ușor „îndreptată" la noi, prin sesizarea exactă a relației lui lingvistice firești cu lat. *ultra* „dincolo (de)", „peste măsură (de)", împrumutat ca atare și devenit prim element de compunere savantă într-un număr relativ mare de neologisme de tipul: *ultramicroscopic, ultrarapid, ultrascurt, ultrasunet, ultraviolet* etc. Datorită sensului său general — fie el concret (spațial) sau moral — *ultra* se vădește apt de a inculca termenului compus căruia i se încorporează o nuanță superlativă, ba chiar una de excesivitate: *ultrareacționar*, de pildă, este definit în DN „reacționar *înrăit*". Aceste valori semantico-stilistice ale lui *ultra*, tincturate ironic, le valorifică din plin Vasile Alecsandri în „cînticelele" sau „cantonetele" sale comice *Clevetici, ultra-demagogul* și *Sandu Napoilă, ultra-retrogradul*, compuse, ambele, în 1860. Termenii „superlativi" — *foarte, prea* (cu valoare ... adjectivală!), dar și *ultra* — se succed în celebra tiradă a lui Cațavencu din capodopera caragialiană *O scrisoare pierdută:* „Mi s-a făcut imputarea că sunt *foarte*, că sunt *prea*, că sunt *ultra-progresist*, că sunt liber-schimbist ... că voi progresul cu orice preț" (O, I 184).

Fără îndoială, *ultrajul* fiind o manifestare violentă, rezultat al unei porniri nestăpînite, necontrolate, excesive, fizionomia semantico-stilistică a lat. *ultra* își găsește o întruchipare fidelă în acest derivat romanic sui-generis. Căci atît fr. *outrage* cît și it. *oltraggio* sînt confecționate, în limbile respective, cu ajutorul sufixelor *-age* și *-aggio*, aninate la *outre* și *oltra*, ambele moștenite din lat. *ultra*.

Scanned with OKEN Scanner

În latină *ultra*, cu sens spațial, se opune lui *citra* (Titus Livius: *ultra Padum citraque* „dincolo de Pad și dincoace), servind ca bază pentru adjectivul comparativ *ulterior, ulterius* cu superlativul *ultimus, -a, -um*. Rezultă de aici că *ultraj* se înrudește strîns cu neologismele noastre *ulterior* și *ultim*, dar și cu derivatul verbal *ultragia* (nu *ultrajal*), mlădiat, în partea lui finală, după varianta învechită *ultragiu*. Forma cuvîntului pledează în favoarea unei etimologii românești, din *ultragiu*, înrîurită, eventual, de it. *oltraggiare* (din *oltraggio*).

În încheierea acestui paragraf se mai impun trei observații. Lat. *ultimus* are și un pronunțat sens local, evident în expresia vergiliană *ultima Thule*, denumind legendara insulă Thule, cea așezată „la capătul pămîntului" *(ultima)* și evocată, ulterior, de Goethe. Iar *ultra* intră în structura dictonului latin *nec plus ultra* — expresie a superlativului absolut în orice domeniu. În sfîrșit, foarte cuprinzătoarea serie de sinonime largo sensu, din care face parte *ultraj* (*injurie, insultă, jignire, lezare, ocară, ofensă, rușine, ultraj, vexațiune* etc.) trebuie completată cu încă un neologism, *afront*, pe care îl rostește corect și Zița, eroina lui Caragiale din *O noapte furtunoasă:* „Auzi mizerabilul! Să se-ntinză pînă-ntr-atîta ca să-mi facă un *afront*" (O, I 30). În cadrul aceleiași expresii, *afront* este unul din foarte puținele neologisme care își fac loc în *Amintirile ...* lui Creangă: „Mai glumeau ei după aceasta cîne-cînește, dar lui Mogorogea nu-i ieșea de la inimă *afrontul ce i-l făcuse* Pavel" (O, 88). Modelul rom. *afront* este fr. *affront*, derivat regresiv din vb. *affronter* „a ofensa, a umili", extras, la rîndu-i, din *front* „frunte".

UMBRELĂ, s. f. Obiect de protecție contra ploii sau a soarelui, constînd dintr-o bucată de pînză întinsă pe niște arcuri, care se pot strînge în jurul unui baston cu mîner.

I. Minulescu, *Acuarelă:* „Și-n orașu-n care plouă de trei ori pe săptămînă, / De sub *vechile umbrele*, ce suspină / Și se-ndoaie, / Umede deatîta ploaie, / Orășenii pe trotuare / Par păpuși automate, date jos din galantare" (V, 143); *Triptic banal:* „*umbrela japoneză* ce-ncadrează / Chipul ei oval și palid / De nocturnă și cochetă / Magdalenă" (*ib.*, 114). G. Topîrceanu, *Parodii originale:* „Apoi un sunet depărtat de clopot / Păru că bate-n aer tarantella, / Și ploaia se porni cu grabnic tropot. // Înfricoșat de hreamătul acela / Ce se-nălța vuind în vijelie, / Am zis: — Maestre, să deschid *umbrela?*" (S, I 50).

Atît în franceză cît și în italiană, *ombrelle*, respectiv *ombrella*, sînt derivate diminutivale, extrase din *ombre, ombra* „umbră", însemnînd, prin urmare, „umbră mică", „umbriță". Cu toate că, adjudecîndu-și cuvîntul, vorbitorii l-au „românizat", apropiindu-l de *umbră*, legătura lingvistică dintre cei doi termeni este, ea însăși, „umbrită". *Umbrela* fiind un petecuț de umbră, determinantul *de soare* devine, din perspectiva etimologiei, inutil, redundant, pleonastic chiar: „umbriță" nu se înfiripă decît pe vreme însorită! Pe de altă parte, din aceeași perspectivă, adaosul „de ploaie" este un non-sens, pentru că, pe vreme ploioasă, „umbriță" nu se desenează. Din fericire, în conversația obișnuită, vorbitorii nu-și fac atare scrupule. De altfel, în atare condiții, *umbrelă* nici nu mai este simțit de români ca un diminutiv, așa încît i se poate confecționa unul: *umbreluță*, înregistrat în DL și sprijinit pe un citat din Calistrat Hogaș: „cu

Scanned with OKEN Scanner

un săculeț plin cu nimicuri femeiești pe o mînă și cu o *umbreluță* în cealaltă".

UMIL, -Ă, adj. Care are o atitudine modestă, de om simplu, sărac, fără pretenții; care are o atitudine supusă, ascultătoare, smerită. 2. (Despre manifestări ale oamenilor). Care arată, trădează, denotă pe omul umil; caracteristic unui om umil; 3. (Despre obiecte, locuri etc.) Sărăcăcios.

Ion Pas, *Zilele vieții tale:* „Abia acum [...] vedeai cît de *umilă* și bolnăvicioasă este ea" (DL). Determinant, mai întîi, al „omului de prisos", adjectivul nostru și-a extins repede sfera de întrebuințare. La Tudor Arghezi, în ipostaza sa de „poet al boabei și al fărîmei", *umil* devine epitet pentru fragilele întruchipări din lumea gîzelor. *Greierele,* din ciclul *Copilărești:* „A-nceput un greiere / Casa s-o cutreiere / [...] Udă, leoarcă, răgușită / Vocea-i moale e scîncită, / Și caricatura bearcă / A uitat să mai și meargă. / Mi se face, însă, milă / De *făptura lui umilă*" (S, IV 127—128). Din universul mărunt, Geo Bogza strămută epitetul în lumea „bivolilor", care însoțesc Oltul în lunga lui peregrinare transilvană. Iată acest fragment memorabil: „De îndată ce roua dimineții se zvîntă și începe să se simtă căldura, Țara Făgărașului e invadată de bivoli. Drumurile, pășunile, cîmpiile abia îi mai cuprind, de parcă aici ar fi continentul negru al patrupedelor. Placizi, *umili,* năpădiți de mari triști, dar și de furii subite, negri ai speței bovine, ei au fruntea teșită, se mulțumesc cu puțin, rabdă greu frigul, și, pe cît sînt de puternici, pe atît se dovedesc de plăpînzi, putînd din cea mai neînsemnată pricină, muri de pe o zi pe alta" (CO, 201).

Într-un mediu oarecum asemănător situează Voiculescu epitetul, în poemul său *Bărăgan în amurg* din ciclul *Destin:* „Departe, ancorată-n singurătăți, *umilă,* / O tîrlă-și țesealene gogoașa de fum des" (P, I 241).

Cu Topîrceanu parodiindu-l pe Minulescu, *umil* ajunge în lumea obiectelor neînsuflețite: „De trei zile / Firmamentul desfășoară peste noi / O imensă zdreanță udă cu largi pete de noroi. / Pe mizeria terestră a *foburgului umil* / De trei zile cerul varsă lacrămi mari / De crocodil..." (S, I 86). În poemul *Bătea la poarta cerului,* Voiculescu evocă „o biată rază scăpătată", care „Părea atît de tristă și *umilă,* / Dar totuși credincioasă și curată, / Că îngerul a tresărit de milă / Și-a prins-o blînd de mîna tremurată" (P, I 15). Același poet face din *umil* un epitet al abstracțiilor, de pildă, în ultima strofă din *Zi de octombrie:* „Își strînge-amurgul valva-ntunecată: / Plecînd urechea pe-*amintiri-umile,* / Asculți cum auie, prin goluri, toată, / Eternitatea-n scoica unei zile" (P, II 115). La fel procedează Arghezi, într-un *Psalm* tîrziu, din ciclul *Frunze:* „Te-am urmărit prin stihuri, cuvinte și silabe, / Ori pe genunchi și coate tîrîș, pe patru labe. / Zărind slugărnicia și *cazna mea umilă* / Ai să primești flămîndul, mi-am zis, măcar de milă" (S, III 288).

Ca epitet al verbului — așadar: cu valoare morfologică adverbială — *umil* se ivește, cel puțin de două ori, în versurile lui Bacovia, mai întîi în poezia *Plouă:* „Da, plouă... și *sună umil* / Ca tot ce-i iubire și ură — / Cu-o muzică tristă, de gură, / Pe-aproape se-aude-un copil" (O, 47); apoi, în *Nervi de toamnă:* „Toamnă... iar sunt copil, / Prezența mea am pierdut-o... / Și iar *defilează, umil,* / Mizeria uitată de cei ce-au cunoscut-o" (O, 234).

Valoarea gramaticală a cuvîntului rămînînd aceeași, subzistă, la Voicu-

Scanned with OKEN Scanner

lescu, și rima cu *copil:* „Departe, pe pîrloage, băjenărind uitate, / Un pîlc de capre albe îngenunchea *umil;* / Suind spre grinduri, cîrduri de vite-ngîndurate / Păşeau ascultătoare de-un cîine şi-un copil“ (P, I 224).

Şi acum, amănuntul surprinză, în stare să justifice prezența adjectivului *umil* în lucrarea de față. În latină, de unde pornesc formele romanice corespunzătoare, fie ele moștenite sau împrumutate, *hŭmilis* este analizabil și reductibil, în ultimă instanță, la *humus* „pămînt“. Sensul dintîi al derivatului — întrebuințat, bineînțeles, între marginile lumii fizice — a fost acela de „aproape de pămînt“, „jos“, „scund“, „pitic“, iar dicționarele (Guțu, LR) îl ilustrează cu citate din Vergilius: *humiles casas habitare* „a locui în bordeie scunde“ și din Aulus Gellius: *humili corpore homines* „oameni cu trup pitic“. Din acest înțeles strict fizic s-a dezvoltat, ulterior, cel moral, care face din *umil* un sinonim pentru „plecat, smerit, supus; modest, simplu etc.“ (v. DS).

Din *umil* s-a dezvoltat — poate și sub înrîurirea unui model slav posibil (cf. DEX, s. v.) — verbul *umili,* cu numeroase derivate: *umilire, umilit* (Dostoievski, *Umiliți și obidiți),* apoi *umilință* și *umilitor.* La George Călinescu, *umilință,* formație românească (din *umili* + *-ință*), este concurat de neologismul *umilitate* (cf. lat. *humilitas*), înregistrat în DN cu mențiunea „rar“, dar absent din DEX. *Scrinul negru:* „Nu se găsise un loc atunci cînd se încercase înscrierea lui Filip la un institut public de învățămînt decît la o școală practică de sobari, spre furia nemaipomenită a prințesei. Cu toate acestea, nu *umilitatea meseriei* o speria pe Hangerlioaica, ci riscul de a pune pe Filip în contact cu o lume nouă, ce putea să-l cucerească“ (O, VII 355); „Orgoliul este o esență diabolică și acest păcat mortal [...] nu poate fi combătut decît cu *umilitatea* cea mai deplină“ (O, VII 359).

Din *humus,* latina și-a confecționat verbul *inhumare* „a vîrî în pămînt, a îngropa, a înmormînta“, pe care l-am împrumutat și noi: *înhuma,* cu antonimul *deshuma* format în românește.

Corespondentul francez pentru umil, *humble,* este moștenit din lat. *humilis,* cu pierderea, prin sincopă, a primului *i* și cu introducerea unui *-b-* epentetic, ca în *chambre* (din *camera, *chamre*), *nombre* (din *numerus, *nomre*) etc., etc.

...

V

VACCIN, s. n. Produs biologic preparat din germeni patogeni sau din secreții microbiene, care se administrează prin injecții sau pe cale bucală unui om sau unui animal în scop preventiv (pentru a căpăta imunitate împotriva bolilor infecțioase) sau curativ.

Victor Babeș: „Împotriva mușcăturilor de lup, se întrebuințează peste tot un tratament mai intensiv, injectînd cantități mult mai mari de *vaccin*“ (DL). Neologismul se regăsește, mai ales la prozatori, în structuri comparative. Cezar Petrescu: „Îl pasionau aceste spectacole reconfortante; îl înviorau *ca un vaccin proaspăt de viață*“ (BM, 132). Termenul este împrumutat din franceză *(vaccin)* ca și derivatele sale: *vaccină* (fr. *vacciner*), *vaccinabil* (fr. *vaccinable*), *vaccinator* (fr. *vaccinateur*), *vaccină* „boală infecțioasă virotică a bovinelor, caracterizată prin prezența unor pustule a căror serozitate se inoculează la om pentru a-i crea imunitate față de variolă“ (fr. *vaccine*), *vaccinoterapie* (fr. *vaccinothérapie*).

La baza rom. *vaccin* și a formelor romanice corespunzătoare stă — oricît ar părea, cel puțin la prima vedere, de curios — adjectivul latinesc *vaccinus* însemnînd „de vacă“, derivat din *vacca* „vacă“ cu sufixul adjectival *-inus*, întocmai ca *aquilinus* „de vultur“ din *aquila*, *caprinus* „de capră“ din *capra* (cf. expresia *lac caprinum* „lapte de capră“), *caballinus* „de cal“ din *caballus* „cal“, dar mai ales „mîrțoagă“, *caninus* „de cîine“ din *canis*, *equinus* „de cal“ din *equus*, *ferinus* „de fiară“ din *fera* (cf. expresia *pellis ferina* „piele de sălbătăciune“), *lupinus* „de lup“ din *lupus*, *taurinus* „de taur“ din *taurus*, *ursinus* „de urs“ din *ursus* etc., etc. Ca să se vadă cît mai deslușit sensul prim al lui *vaccinus*, iată un detaliu edificator: alimentul pe care noi îl numim, astăzi, „brînză *de vacă*“ se chema la romani *caseus vaccinus!* Este firesc să ne întrebăm, acum, care poate fi explicația unei evoluții semantice atît de spectaculoase, de la „de vacă“ la ... „vaccin“? Iat-o: în medicina veterinară, de terminologie latină, a Evului Mediu, există expresia *variola vaccina*, denumind o boală infecțioasă specifică unor animale, *variola vacilor*. Experiența a îngăduit observația că, inoculat omului, virusul bolii acesteia îl imunizează. Prescurtată, expresia *variola vaccina* a devenit, mai simplu, *vaccina* (fr. *vaccine*), denumind nu numai „boala“, ci și „leacul“, „vaccinul“ ei. Cît despre *variolă* (fr. *variole*), cuvîntul provine din lat. mediev. *variola* „boală infecțioasă și

Scanned with OKEN Scanner

contagioasă caracterizată prin apariția pe suprafața pielii a numeroase pustule, lăsînd, după vindecare, cicatrice definitive". Lat. mediev. *variola* este un derivat din *varus* „pustulă", „coș pe față", cu o modificare fonetică infimă datorită atracției adj. *varius* „pestriț, tărcat, bălțat". Expresiv prin conținutul său semantic, cuvîntul a devenit poreclă („cognomen"), fiind purtat, între alții, de guvernatorul Germaniei, generalul *Publius Quintilius Varus*, „faimos" prin faptul că, în anul 9 al erei creștine, legiunile sale au fost nimicite de cherusci în Pădurea Teutoburgică.

VEIOZĂ, s. f. Lampă mică de noapte cu abajur.

Spre marea noastră surpriză, *veioză* lipsește din dicționare uzuale, cum sînt DL și DEX, fiind însă înregistrat în DN. Motivul acestei omisiuni e greu de cuprins, căci e vorba de un termen uzual, denumind un obiect util și agreabil totodată. Pe de altă parte, cuvîntul mărturisește convingător despre ușurința cu care româna adaptează, la sistemul său fonetic, neologismele, chiar pe acelea care, în limba lor de baștină, cuprind sunete inexistente la noi. De exemplu, în franceză, grupul *-eu-* din *veilleuse* se rostește *-ö-*, cu o vocală anterioară, medie ca grad de apertură, dar rotunjită (labială), care prilejuiește vorbitorilor noștri dificultăți de rostire. De aceea, românii o transformă într-una sau alta din vocalele românești cele mai apropiate ca trăsături articulatorii. Astfel, *-eu-* este redat prin *-e-* în *miner, șofer, șomer* (fr. *mineur, chauffeur, chômeur*); prin diftonul *-io* în *lichior* (fr. *liqueur*), prin *-o-* în *divizor, sondor, voiajor* (fr. *diviseur, sondeur, voyageur*). Nu au putut fi adaptate *dizeur* „cîntăreț de muzică ușoară" (fr. *diseur*), nici *dizeuză*, femininul celui dintîi. Pentru ele chiar dicționarele de specialitate recomandă pronunția „franțuzită" *dizör*, respectiv, *dizöză*, care pentru mulți vorbitori rămîne, însă, ideală, căci ei „românizează", într-un fel sau altul, și asemenea neologisme.

Să urmărim, acum, „identitatea" lui *veilleuse* în limba franceză. Cuvîntul este imediat simțit ca o formă de feminin pentru un „nomen agentis" format cu sufixul *-eur* de la un verb, în speță de la *veiller* „a veghea". Așadar, *veilleur*, cu femininul *veilleuse* înseamnă „(persoană) care veghează: *veghetor, veghetoare*". Desigur, acești ultimi termeni (*veghetor* și *veghetoare*) sînt puțin obișnuiți, dar oricine îi înțelege, fiind derivați de la un verb bine cunoscut *(vegheá)* cu un sufix extrem de productiv *(-tor, -toare)*. Pe de altă parte, ei au avantajul că, din punctul de vedere al structurii lor lingvistice, redau aidoma formațiile franceze corespunzătoare, *veilleur* și *veilleuse*, întrucît sufixul francez *-eur, -euse* are aceeași valoare ca *-tor, -toare*, iar verbele fr. *veiller* și rom. *veghea* sînt amîndouă cuvinte vechi, moștenite din același verb latinesc *vigilare*. Dacă vom mai aminti că, în franceză, expresia *veilleur de nuit* este curentă cu înțelesul „paznic de noapte", avînd în grija sa un magazin, un șantier, o bancă etc., sau chiar „funcționar al unui hotel însărcinat cu recepția nocturnă a oaspeților", vom înțelege mai clar că *veioza* noastră (fr. *veilleuse*) este numită așa printr-un soi de „personificare", sensul dintîi al cuvîntului fiind acela de „paznică de noapte", cea care, adică, ne „veghează" atît de plăcutele răstimpuri de lectură dinaintea somnului sau, în împrejurări nedorite, nopțile de insomnie. Oricum, *veioza* se rînduiește printre acele prețioase obiecte de interior, care ne

Scanned with OKEN Scanner

prilejuiesc senzația, atît de rîvnită după o zi de muncă, a intimității. Așa stînd lucrurile, e de mirare că poeții noștri nu au cîntat-o. Nici măcar cei foarte moderni, care, teoretic cel puțin, nu aveau a se teme de sunetul „străin" al neologismului. În schimb, cuvîntul poate fi găsit la prozatori, de pildă, la Ion Arieșanu, în romanul său *Lumina de la capătul nopții* (Editura Facla, 1987): „Telefonul mă trezi cu brutalitate. Am aprins, năuc, *veioza* și am privit instantaneu la ceas. Era ora patru din zori" (p. 234); „Am închis telefonul și am început să mă îmbrac pe tăcute, dar cu febrilitate. Vesna se trezi și ea. Dar nu purtarăm nici un dialog [...]. Am stins încet *veioza* și am ieșit" (p. 235).

Printr-un fenomen firesc de extensie a sensului, *veioză* manifestă tendința de a intra în sinonimie parțială cu *lampă (mică, de birou)*. Această tendință este identificabilă chiar în cartea, abia amintită, a lui Ion Arieșanu: „Coboram, exasperat, în sala de lectură de la mezanin. O încăpere imensă, a unei foste școli confesionale și, acolo, la o masă obscură, sub lumina mică a unei *veioze*, în liniștea adîncă a nopții, studiam, cădeam, pierdut, peste enormele tomuri" (p. 228).

Așa cum specialiștii știu, verbul francez *veiller* — din care s-a desprins, ca un „nomen agentis" feminin, *veilleuse* „veioză", suferind, totodată, un interesant proces de restricție și de specializare semantică — este strîns înrudit etimologic cu *veghea* al nostru, ambele fiind reflexe timpurii ale lat. *vigilare*. Tema *vigil-* se păstrează, nealterată, în binecunoscutele neologisme *vigilent* și *vigilență*, termeni recurenți, odinioară, în lexicul politico-ideologic. În stare „pură", tema apare în adjectivul livresc *vigil, -ă* „care veghează"; „atent", „deștept", „treaz". În vechea Romă, *vigiles* sînt „paznicii de noapte ai cetății" *(vigiles nocturni)*, dar, în limbajul poetic, cuvîntul denumește „soarele și luna", ca „străjeri neadormiți ai lumii": *vigiles mundi* (Lucretius). Ca adjectiv, pluralul *vigiles* este epitet al cîinilor *(vigiles canes)*, la Horatius, și al „grijilor" *(curae vigiles)*, la Ovidius. Verbul plin participă la structurarea memorabilei expresii lucreției *noctes vigilare serenas* „a veghea de-a lungul nopților senine", întrebuințată despre truda filozofilor și a poeților.

Ca răstimp al „vegherii" ostășești, noaptea romană era împărțită în patru „vigiliae", după cum urmează: *prima vigilia* — de la orele 18 la 21; *secunda vigilia* — de la 21 la miezul nopții; *tertia vigilia* — de la miezul nopții la orele 3; *quarta vigilia* — de la 3 pînă la 6 dimineața. În sfîrșit, *vigilias agere* semnifică „a face de strajă (în timpul nopții)".

Participiul prezent activ al lui *vigilare* este *vigilans, vigilantis*, cu tema *vigilant-*, care stă la baza neologismului nostru *vigilent*, influențat probabil, în partea lui finală *(-ent)*, de numeroasele adjective neologice terminate în *-ent: absent, decadent, evident, violent* etc., etc. Atît pentru *vigilent* cît și pentru *abundent*, formele „normale" ar fi trebuit să fie *vigilant* (lat. *vigilans*, fr. *vigilant*), *abundant* (lat. *abundans*, fr. *abondant*). În ambele cazuri s-au impus însă, devenind „literare", variantele cu *-ent*. În orice caz, lat. *vigilans* are mai cu seamă sens propriu, cum se vede lesne din următoarele expresii plautine: *hic vigilans somniat* „ăsta visează treaz" sau *vigilans dormit* „doarme stînd de veghe".

În română *vigilare* s-a redus la *veghea*, cu infinitivul lung, devenit substantiv, *veghere*. Alecsandri, *Sfîrșitul iernei:* „S-a dus zăpada albă de

pe întinsul țării, / S-au dus zilele Babei și nopțile *vegherii*" (O, I 324). Din *veghea*, prin derivare regresivă, româna a plăsmuit substantivul postverbal *veghe*, termen popular, cunoscut mai cu seamă din locuțiunea verbală *a sta de veghe*, sinonimă cu *a veghea*. Topîrceanu, *Noapte de iarnă:* „Cad din cer mărgăritare / Pe orașul adormit... // Plopii, umbre solitare / În văzduhul neclintit, / Visători ca amorezii / *Stau de veghe* la fereastră, / Și pe marginea zăpezii / Culcă umbra lor albastră" (S, I 40).

Evidentă este legătura dintre *veghea* și *supraveghea*, cu observația că acesta din urmă este „potrivit", prin calc, după fr. *surveiller*. În schimb, înrudirea dintre verbul simplu *veghea* (din lat. *vigilare*) și polisemanticul *priveghea* (din lat. *pervigilare*) suferă un proces de treptată opacizare, agravat în cazul derivatelor „nomina agentis". Într-adevăr, în timp ce *veghetor, veghetoare* și *supraveghetor, supraveghetoare* sînt ușor raportabile la verbele de bază *(veghea, supraveghea)*, relația etimologică strînsă (și frumoasă), care corelează femininul „nomen agentis" *privighetoare* cu verbul *priveghea*, a devenit opacă pentru vorbitori, cel puțin în condițiile intercomunicării obișnuite. De aceea, întîmpinăm cu sentimentul unei revelații faptul, strict lingvistic (dar cu cîte implicații!), că pasărea chemată *privighetoare* este cea „care *priveghează (pervigilat)* de-a lungul nopților (cîntînd)". În lumina acestor apropieri, vom cuprinde, poate, mai adînc tîlcul acestui frumos *Catren* al lui Lucian Blaga (O, II 58): „Ușor nu e nici cîntecul. Zi / și noapte — nimic nu-i ușor pe pămînt; / căci roua e sudoarea *privighetorilor / ce s-au ostenit toată noaptea cîntînd*". Întortocheate cărări ale cuvintelor, pe care s-au răzlețit, pînă ce au ajuns a nu se mai recunoaște, *veioză* și *veghea*, *vigilent* și... *privighetoare!*

VIRGULĂ, s. f. 1. Semn de punctuație care arată o pauză foarte scurtă în citire și care separă diferitele părți ale propoziției sau unele propoziții în cadrul frazei.

Definiția din DN nu este ... definitivă. Formularea superlativă referitoare la durata pauzei („foarte scurtă"), de pildă, se dovedește discutabilă. Într-adevăr, sînt virgule care lasă, gîndirii, repaosuri mai lungi, chiar, decît „punctul".

Neologismul *virgulă* (fr. *virgule*, it. *virgola*) este raportabil, în ultimă analiză, la lat, *virgula*, care, spre deosebire de echivalentele romanice, este analizabil, lăsîndu-se desfăcut în rădăcina *virg-* din *virga* „creangă", „nuia" și sufixul diminutival *-ula*. Prin urmare, *virgula* înseamnă, etimologic, „nuielușă", iar adoptarea acestui termen pentru a denumi unul din cele mai importante semne de punctuație a constituit, inițial, o imagine pitorească și grațioasă, pe care o redescoperim cu un fel de satisfacție estetică. *Virgulă* și *vărguță* sînt, așadar, cuvinte înrudite, căci *virga*, bază pentru lat. *virgula*, ni s-a păstrat: *vargă*, cu diminutivul *vărguță*.

Vrednic de a fi cunoscut este amănuntul că în latină, pentru *virgula* „nuielușă" există un omonim, *virgula*$_2$, tot diminutiv, derivat din *virgo, virginis* „fecioară" (cf. neologismul *virgină*). Și acesta ni s-a păstrat, sub forma arhaismului *vărgură (vergură)*, sinonim pentru *fecioară*. În sfîrșit, *virga* „nuia, vargă" are încă un diminutiv: *virgella*, pe care îl regăsim în vechiul cuvînt românesc *vergea*.

Menită să încadreze citatele sau să reliefeze anumite pasaje ale enunțului, „virgula dublă" („) se cheamă,

Scanned with OKEN Scanner

după născocitorul ei francez din secolul al XVII-lea, *ghilimete, ghilimele*. Varianta din urmă, mai răspîndită, amintește, prin terminație, numeroasele diminutive românești de tipul *floricele*. Mari amatori de diminutive — ca și noi, de altfel, — italienii le zic „ghilimelelor" *virgolette*, adică „virguliţe". În schimb, în spaniolă, *virgula* păstrează sensul din latină („beţișor", „baghetă"), iar „virgulei" noastre i se spune, cu un diminutiv, *virgulilla;* forma de plural a diminutivului, *virgulille*, capătă sensul de „ghilimele".

Rolul *virgulei*, în aspectul grafic al oricărei comunicări, este extrem de însemnat. Așezată acolo unde trebuie, ea despică și răspică gîndirea, care devine, astfel, mai suplă și mai zveltă. Iar ochiul — are și el partea lui de satisfacție. Absența sau prezența virgulei poate răsturna înțelesul comunicării. Cînd plecau la război, tinerii romani cereau avizul oracolului. El era ambiguu tocmai datorită lipsei virgulelor: *In bellum ibis peribis non redibis.* Adică: „te vei duce la război *vei pieri nu te vei întoarce*". Cum în latină negația *non* poate sta și înainte de verb *(non redibis)*, dar și după el *(peribis non)*, rezultă că, după cum „pauza", altfel spus: „virgula" cade înaintea sau în urma negației, „pieirea" în război este afirmată *(vei pieri* [,]) sau tăgăduită *(vei pieri nu* [,]).

Neîndreptățită, ivirea *virgulei* poate căşuna grave neajunsuri textului poetic. Fie cunoscutele versuri eminesciene din *Scrisoarea I:* „Mii pustiuri scînteiază sub *lumina ta fecioară* / Și cîți codri-ascund în umbră strălucire de izvoară". Aci, substantivul *fecioară* este — cum se întîmplă nu o dată în poezie — supus conversiunii gramaticale, devenind adjectiv. Expresia *lumina ta fecioară* semnifică, așadar, — printr-o transfigurare a cuvîntului de care singură marea poezie este capabilă — „lumina ta diafană, pură, neprihănită". A existat, odinioară, un manual școlar, al cărui autor, neînțelegînd textul, strecurase o virgulă între *lumina ta* și *fecioară,* împuținînd „bătaia" poetică a versului. În felul acesta, *fecioară* înceta de a mai funcționa ca epitet, profund original, al luminii, devenind un vocativ personificator și aducînd, foarte aproape de suprafață, structura adîncă a imaginii.

Nerespectarea punctuației autorului, în editarea textelor clasice, poate avea urmări dintre cele mai nefaste pentru cauza Poeziei. Iată încă un exemplu din *Luceafărul* eminescian, mai precis, din replica Demiurgului: „Iar tu, Hyperion, rămîi / Oriunde ai apune". Urmînd pilda lui Maiorescu, care, în decembrie 1883, tipărește, pentru prima oară în volum, poeziile lui Eminescu, editorii de după el au fost consecvenți în perpetuarea unei regretabile erori de punctuație, una din acelea care — alterînd interpretarea gramaticală a textului — o viciază și pe cea literară. Într-adevăr, încadrarea între virgule a numelui propriu *Hyperion,* face din el un vocativ, fără funcție sintactică, dar, totodată, modifică și dijmuiește gîndul poetic eminescian, căci în manuscris virgula nu figurează decît o singură dată, *înainte* de Hyperion, nu și după! Deci, în intenția poetului, din punct de vedere gramatical, *Hyperion* nu este un nume propriu în cazul „chemării", ci nume predicativ pe lîngă verbul *rămîi,* care, aici, nu formează, singur, predicatul, ci funcționează doar ca o simplă copulă. Fiind antepus acestuia din urmă, numele predicativ *Hyperion* îi „fură" accentul frazei, foarte puternic, atrăgîndu-l asupră-și. Demiurgul vrea să spună că Hyperion, ca „vecinică minune",

Scanned with OKEN Scanner

tot *Hyperion* rămîne, în violent contrast cu condiția umană, supusă vremelniciei și jocului, atît de capricios, al întîmplărilor.

În consecință, punctuația corectă și fidelă în versul respectiv trebuie să fie îndreptată așa: „Iar tu, *Hyperion rămîi* / Oriunde ai apune". Ea a fost restabilită grație ultimului editor, care, în anul 1982, ne-a dăruit o excelentă ediție, în trei volume, a întregii creații poetice eminesciene, antume și postume, în ordine cronologică: D. Murărașu (v. Eminescu, *Poezii*, III, Editura Minerva, 1982, p. 113 și 334).

CUPRINS

CUVÎNT ÎNAINTE 5

ABREVIERI, SIGLE 10

DICȚIONAR DE IMAGINI PIERDUTE 15

A

Abajur 15
Abator 17
Abundență 19
Acoladă 23
Adio 24
Agendă 26
Agonie 30
Alarmă 33
Alveolă 39
Amfitrion 41
Amic 43
Anemie 47
Angoasă 49
Anihila 50
Aperitiv 52
Arcan 55
Arivist 57
Atroce 59
Automedon 60
Avion 63

B

Baionetă 66
Banchet 68
Biscuit 71
Brevet 73
Bust 74

C

Calendar 78
Calm 80
Canalie 83
Candidat 84
Capriciu 88
Caricatură 92
Carieră 94
Cartier 97
Cereale 100
Chintesență 102
Chit 105
Cochet 108
Condescendent 110
Contempla 111
Corolă 117
Creion 119

D

Dantelă 122
Decan 124
Delira 126
Deșeu 128
Digresiune 129
Divorț 133
Duel 134

E

Elev 136
Elimina 139
Enorm 140
Epolet 142
Erudiție 143
Exalta 145

Scanned with OKEN Scanner

F

Fabrică 147
Faun 153
Firmament 155
Frugal 156

G

Gregar 158

I

Imbecil 159
Inextricabil 160
Infarct 161
Ingurgita 162
Insinua 163
Insulta 165
Interval 167
Izola 169

L

Lacună 173
Lapidar 174
Laş 175

M

Mascaradă 178
Melancolie 179
Menuet 180
Microb 181
Minut 182
Moment 183
Monoclu 184
Monument 187
Motiv 188

N

Naufragiu 194
Nivea 195
Nostalgie 195
Nucleu 196

O

Obstacol 198
Oportun 198

P

Panică 200
Paravan 201
Parcelă 201
Parter 202
Pecuniar 203
Peisaj 204
Pelerină 205
Peren 207
Perioadă 208
Pernicios 209
Petrol 212
Pigment 214
Piuneză 214
Poanţă 215
Pomadă 218
Pomeţi 221
Poşetă 223
Preambul 224
Precar 226
Precipita 227
Precoce 228
Preconiza 229
Pregnant 230
Profan 230
Proză 232
Prunelă 233
Pudră 234
Pupilă 236

R

Rebel 238
Recidivă 239
Revelion 240
Rival 242
Roburant 243
Rotulă 244
Rută 246

S

Sagace 247
Sarcasm 247
Sos 248

Scanned with OKEN Scanner

Ş

Şansă 250
Şef 251
Şenilă 252
Şeptel 252

T

Tergiversa 254
Tirbuşon 255

U

Ultraj 258
Umbrelă 259
Umil 260

V

Vaccin 262
Veioză 263
Virgulă 265

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 973-96667-7-9

Redactor: DANA GHEORGHIU
Tehnoredactor: ERIKA DIÓSZEGI

Bun de tipar: 14.III.1995
Apărut: 1995
Coli tipar: 17

Tiparul executat sub comanda nr. 1/1995,
la Imprimeria de Vest R.A., Oradea,
str. Mareşal Ion Antonescu, nr. 105
ROMÂNIA

Scanned with OKEN Scanner

EDITURA AMARCORD

Profesorul G. I. Tohăneanu, unul din cei mai mari latinişti şi stilisticieni români, după multe alte strălucite cărți de analiză stilistică şi traduceri din clasicii literaturii antice, propune cititorului român un dicționar inedit de imagini, metafore şi simboluri încifrate în structura şi în sensul unor cuvinte din limba română, erodate în timp sau prin întrebuințări stereotipe. Cititorul este introdus în lumea fascinantă a naşterii cuvântului limbii materne şi îndemnat să urmărească întortocheatele şi imprevizibilele căi prin care vocabulele limbii române şi-au făcut loc prin timp şi spațiu. Dicționarul îmbină în chip măiestrit etimologia ştiințifică şi eseul de antropologie culturală.

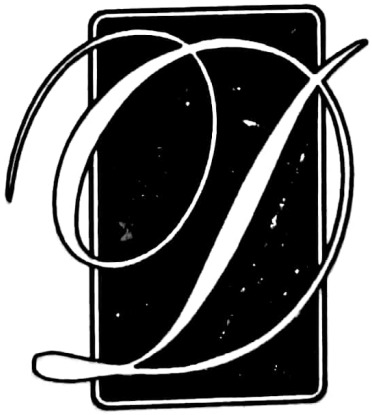

DICȚIONARE AMARCORD

Scanned with OKEN Scanner